

ՄԱՐՈՒԹԱ ՍԱՐԻ
ԱՄՊԵՐԸ

ԷՍ ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՕՐԵՐ... ԷՍ ՄԱՄՈՒՏ ՕՐԵՐ

1

Պապի, քո Նոր տարին շնորհավոր:

- Պապի...

Քույրերիս երեխաները՝ տղա, աղջիկ, մեծ, փոքր, լվացված-սանրված, թաց մազերով ներս են խուժում, շրջապատում հորս:

Հայրս նստած է վառարանի մոտ, թևերը ծնկներին ծալած և իննսուն տարիների հեռվից մշուշոտ հայացքով նայում է պատուհանից դուրս: Մեր պատուհանները բացվում են դեպի հարավ, հայրս այդ մեկը հաստատ գիտի, ավելի ճիշտ՝ գիտեր: Հիմա, այս պահին, ես վստահ չեմ, թե հայրս հիշում է՝ որտեղ է գտնվում ինքը, ո՞ր կողմն է նայում և ովքեր են դիպչում ծնկներին հանգչող իր աջին:

Երեխաները հերթով բռնում են հորս աջը:

- Քո Նոր տարին շնորհավոր, պանյ,- գոռում է Արտաշը:

- Աշոտ,- ձայն է տալիս հայրս,- դու ես:

- Հան, պանյ,- առաջ է գալիս Աշոտը,- Նոր տարիդ շնորհավոր:

- Աշոտ, դու հոս ինչ կանխս. գառներն ո՞վ է քե:

Տարիներ առաջ, երբ կառուցում էինք մեր այս տունը, և հայրս պահանջեց, որ բոլոր պատուհանները բացվեն դեպի հարավ, այն ժամանակ նա իր Էրզրի մասին դեռ կարգին պատմություններ էր անում՝ տեղը-տեղին, ու հան հիշում էր նաև, որ Էրզրում իրենց գառնարածը Աշոտ անունով աչքաբաց մի տղա էր, որ Վարդավառի Էն առավոտ գառների հետ բարձրացավ դեպի Սև սար և գառների հետ էլ չվերադարձավ:

- Գառներն՝ ղվ է քշե, Աշոտ,- կրկնեց հայրս:
 - Պապի՛, ի՞նչ գառներ, գառ չունենք: Ձմեռ է, պանայ, Նոր տարի է,- Աշոտը գոռաց հորս ականջին,- Նոր տարիի՛...
 - Նոր տարի՛:
 - Հան, պանայ, Նոր տարի:
 - Հայլեե՛ն,- հայրս տմբտմբացրեց գլուխը և փորձեց ավելի հարմար նստել:- Էս հին ու նոր օրեր,- երգեցիկ օրհնանքի պես ասաց հայրս, և Աշոտը օղու բաժակը խցկեց հորս բուռը,- Էս մամռոտ օրեր անկողիվ ու անփորձանք ապրիք, էս մամռոտ օրեր... Էս ղր թիվն է,- հարցրեց հայրս:
 - Յոթանասունհինգ, պանայ, յոթանասունհինգ:
 - Յոթանասունհինգ... Մուշեղ հո՛ս է... Մուշեղ, աշխարհք խաղա՞ղ է:
 - Խաղաղ է,- պատասխանեցի ես, և քույրերիս երեխաները բարձրաձայնեցին՝
 - Խաղաղ է, պանայ, խաղաղ:
 - Խաղա՞ղ ու խաղա՞ղ է... Մեր Էրգրի կողմեն թվանքի ձեն չի լսվի:- Հայրս առավ աթոռին հենված ձեռնափայտը, փորձեց ոտքի կանգնել և զգաց, որ մի բան խանգարում է:
 - Էս ի՞նչ է,- ցույց տվեց ամուր բռնած բաժակը:
 - Բաժակ է, պապի՛, մեջը արաղ է: Խմիր: Արա՞ղ է:
 - Արա՞ղ:- Հայրս կում-կում խմեց մինչև վերջ, ապա նորից թևերը ծալեց ծնկներին և, հայացքը պատուհանից դուրս, լռեց:
 - Քիչ հետո հարց տվեց.
 - Մուշե՛ղ, Տոնեն էս տարի արաղ շամ ուներ...
- Տարիներ առաջ, երբ հայրս իր Էրգրի մասին կարգին պատմություններ էր անում՝ տեղը-տեղին, առիթով հիշում էր նաև, որ իր փոքր եղբայր Մուշեղը, տեսար, մի քանի ոչխար քշում-իջնում էր Աշո դաշտ, Տոնեի տուն և երկու-երեք օր հետո վերադառնում մի տիկ օղի շալակած:
- Մուշե՛ղ,- հետո ասաց հայրս,- էս գարնան Ծովասարի արտերն ի՞նչ ցանենք: Գարի՛ ցանենք, թե՛ գլգիլ:
 - Է՛է, Օվե՛,- հորս համերկրացի Գրիգորը գլուխը տարավ-բերեց,-

աստված քու տունը չավերի, Օվէ, դու էդ ո՞ր ես հասե: Եվ նա մեկեն ու տաք սկսեց երգել:

- Սասնո կեններ բարակ ծուխ, հոյ Նուբար...- պարեք, ճժեր,- երգի հանգվոյն կանչեց քեռի Գրիգորը,- Սասնո սարեր քարուբար, հայ Նուբար...- շախով պարեք, իմ խորոտիկ ճժեր,- խրախուսեց քեռի Գրիգորը:- Նախշուն գոգնոց աղջիկներ, հոյ Նուբար, կանաչ վարոց հոտաղներ, հայ Նուբար, գարնան կելնեն Ծովասար, հայ Նուբար, հայ Նուբար, Նուբար, Նուբար... Օվէ,- կանչեց հորս համերկրացին,- էս ինչքան թոռ ունես... Պարեք, իմ նախշուն, իմ կապույտ ճժեր, պարեք:- Դաշտով կանցներ ջուխտակ գետ, հայ Նուբար, մեկ՝ Մուրադ, մեկ՝ Մեղրագետ, հոյ Նուբար, հայ Նուբար, Նուբար, Նուբար...

- Մուշէղ,- չոր ձայն տվեց հայրս,- կխաղամ: Համ: Կխաղամ,- կովարար կրկնեց հայրս:- Էսօր ապրել-մեռնելու օր է, դու կերգիս ու կխաղամ:

- Ինչ է, Օվէ,- գոռաց հորս համերկրացին,- քու ուզածն ինչ է:

- Բա էդ խոսք խոսք էր, Մուշէղ,- կովարար պատասխանեց հայրս,- երեկ չէ՞ մեր խոփ ջարդավ: Մենք Գալշոյ Մանուկի տղեքն էղինք ու մեր գութան կանգնի: Համ: Մեր գութան կանգնի: Էս գիշեր բաբոն թե սարից իջնի, ինչ պատասխան կտաս, Մուշէղ,- չոր հարցրեց հայրս:- Շուտ ելի կանգնի ոտքի: Թե Իսրոն սարից իջնի, ինչ պատասխան կտաս:

- Պապի,- հորս ականջի մոտ կանչեց Աբրահամը,- ինչ գութան, ինչ խոփ, Նոր տարի է, Նոր տարիի...

- Նոր տարի:

- Հա, պանպ, Նոր, Նոր տարի:

- Հայլեեն...- Հեռու-հեռվից, Ծովասարի փեշի իր արտերից դարձավ ետ եկավ հայրս:- Էս հին ու նոր օրեր... Էս մամոռտ օրեր... Մուշէղ հիս է:

- Համ, պապի, էստեղ է:

- Մուշէղ, աշխարհք խաղանդ է:

- Խաղաղ է, հայրիկ:

- Խաղաղ է, պանպ,- բարձրաձայնեցին երեխաները,- խաղանդ է...

- Խաղանդ ու խաղանդ է... Դե, աստծո բարին, ձգուկ, փառք տիրոջ:

ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿ

1

Այսօր շաբաթ օր է և առավոտ կանուխ Վարդո մարեն էլի գյուղեգրին նստած է՝ դաշտապահ Մոսեի ճամփեն է պահում:- Վարդո մարեն ունի ձյուն-ճերմակ մազեր՝ ամառ-ձմեռ գլխաշորի տակ, ծալ-ծալ փեշեր ունի և ծալ-ծալ դեմք, գլուխը ինքն իրեն տարուբերվում է. «չէ՛, չէ՛, չէ՛...»:- Ահա դաշտապահ Մոսեն գալիս է: Վարդո մարեն նկատում է՝ մրմնջալով ու ծանր ելնում-կանգնում է ճամփի կենտրոնը և, ի նշան հարգանքի, բերանը գլխաշորի ճոթով ծածկում է ու սպասում, որ Մոսեն մոտենա:- Դաշտապահ Մոսեն յոթանասունն անց է արդեն. Մոսեն Վարդոյի Տոնե որդու հասակակիցն է: Գաղթականների հիմնած Քարազուխ գյուղում երբ դպրոց բացվեց, Մոսեն ու Տոնեն կարգին պատանիներ էին և միասին առաջին դասարան գնացին: Դպրոցը չավարտած պատերազմը սկսվեց՝ միասին կռիվ գնացին, Մոսեն, փառք աստծո, վերադարձավ, իսկ Վարդոյի միակ որդին դեռ չկա:

- Տուր, մարե:- Կռվից հետո մինչև հիմա Մոսեն Վարդոյին մարե է ասում:- Մոմերը տուր,- դեռ չմոտեցած, դաշտապահը մեկնում է ձեռքը:

Բայց Վարդոն հազար անգամվա խնդրանքը նորից է կրկնում.

- Մոսե՛, լսո՛ւ, մեջ իմ ոտքերին քելելու ուժ չկա, էս մոմերն կվառիս Թուխ Մանուկին:- Խոսքի հետ գլխաշորի ճոթը թողնում է՝ խաչակնքում, և երևում են մարեի ծալ-ծալ շուրթերը:

- Լավ, մարե՛:

- Չմոռնաս, լան:
- Չէ՛, մարե՛, չե՛մ մոռնա:
- Իմ կողմից կհամբուրիս Թուխ Մանուկին, իմ կողմից ներողություն կխնդրիս, տես՝ մեջ իմ ոտքերին ուժ չկա, իմ կողմից ներողություն կխնդրիս, Մոսե՛:
- Հա՛, մարե՛, կխնդրեմ:
- Մոսե՛, լան, մեռնիմ իմ գառան, կնստիս Թուխ Մանուկի մոտ, չուրի մոմերն թամամ վառվին:
- Հա՛, մարե՛, հա՛:
- Գնա՛, լան,- հանգստացած շունչ է քաշում Վարդոն,- Թուխ Մանուկ քու ճամփին թող կանաչ ցանե:
- Դաշտապահը գնում է, մարե՛ն ճամփի կենտրոնում մնում է կանգնած՝ հայացքը նրան ուղեկից, աղոթքը՝ մրմնջացող շուրթերին: Ապա անհանգիստ շարժվում է ու կանչում.
- Մոսե՛ն... դու դեպ Թուխ Մանուկ կերթաս, չէ՛:
- Մոսե՛ն լսում է, բայց չի նայում:
- Մտե՛ն չանիս ու քու ճամփե՛ն թեքիս, Մոսե՛ն:- Հետո մշուշոտ նայում է լեռների ուղղությամբ, ուր Թուխ Մանուկը պետք է լինի, և շշնջում.- մեռնիմ իր զորության:
- Մոսե՛, լան, դու կրակ ունի՛ս, կրակ... պիչկան կա՛...- Եվ գոգնոցի գրպանից հանում է լուցկին:- Մտե՛ն արի ու չտվեցի... ճժերն ո՛ր են,- նայում է շուրջը շուրջը,- պիչկեն հասցուն Մոսե՛ն... ճժեր,- անորոշ կանգնում է և էլի նայում դաշտապահին տարած ճամփին,- Մոսե՛ն...
- Եվ ձեռքը ճակատին, երկար նայում է, բայց դաշտապահին չի տեսնում: Հետո գլխաշորի ճոթերը հավաքում է շուրթերին, աղոթք մանելով դառնում է գյուղ և քայլերի հետ գլուխը ինքն իրեն տարուբերվում է.- չէ՛, չէ՛, չէ՛...

2

Քսանմեկի գարնանը, երբ Քարագլուխ գյուղը նոր էր հիմնվում (և դեռ անուն չուներ) Վարդոն,- ջահելությունը էրգրում թողած, արդեն քառասունի մոտ, շեն մի օջախի յոթը հարսերից փրկված միա-

կը,- Վարդոն նայեց շուրջքոլորը, տնտղեց տարբեր կաճաններով այս ծորափը հասած տղամարդկանց և որոշեց, թե ում պետք է դիմել՝ կուսգետցի Նհոյին: Եվ գնաց նրա մոտ:

Նհոն նոր շինած քողտիկի համար դուռ էր տաշմշում:

- Բարի աշխատիս, Նհո՛: Եվ ապա Վարդոն հետաքրքրվեց, թե գաղթականների հիմնած այս նոր գյուղի «ոետը» ո՞վ է լինելու:

- Ռես չեղավ, չէնք ապրի, Վարդո՛: Հոգնած ու անտարբեր պատասխան տվեց Նհոն:

Ո՛չ, գյուղը առանց գլուխ չի կարող մնալ: Վարդոն խեղճ ու այրի մի կին է, բայց իր կարճ խելքով գտնում է, որ գյուղը «ոետ» պետք է ունենա և «ոետը» հարկ է, որ լինի Նհոն: Եվ ապա պարզեց միտքը՝

- Նհո՛, մեջ գեղին եկեղեցի շինելու մասին մտածող կամ:

- Է՛, Վարդո՛, հեղեղը ջաղացն է քշե, դու չախչախն է կորոնիս:

- Մեղւմ, տեր:- Վարդոն Նհոյի փոխարեն երկնքից ներողություն խնդրեց:- Էդպես մի խոսի, Նհո՛, քու հավատն էդքան շուտ մի կորցրու, Նհո՛:

Հետո Վարդոն հա գնաց-եկավ Նհոյի մոտ, հա գնաց-եկավ, Նհոյի կնոջը՝ Լուսոյին մեջ գցեց ու հա խնդրեց.

- Նհո՛, իմ հոգին, քու խոսք մեջ գեղին անց է. տղեքին հավաքե, եկեղեցի շինեք: Ա՛յ, էնտեղ, էն քարափի գլխին, որ աչքն թամամ գեղին էղնի: Պզտիկ մի եկեղեցի, Նհո՛, իմ հոգին, պստիկ-պստիկ եկեղեցի:

Նհոն երկար համոզում էր. ախր, այս քարափի գլխին վիրավոր ու մոլոր հավաքված տնանկների ու մի թիզ հողի մասին է մտածում, մի պուտ ջրի, մի կտոր հացի մասին է մտածում, այդ կտոր հացն ու այդ պուտ ջուրը հենց Վարդոյին էլ է պետք, Վարդոյին և իր մինուճար Տոնեհն՝ շեն-դրնգուն մի օջախի վերջին ժառանգին, իսկ Վարդոն ինչի՞ մասին է մտածում: Եկեղեցի: Ում սիրտը եկեղեցի է ուզում, ահա՛ շրջակայքում, հարևան շեներում կա: Թե չէ՛՝ իրենք տնանկ, անհոգ ու անուժ մարդիկ, նաև ժամանակն ու հավատն է փոխվել՝

- Իսկ եկեղեցի շինելու ժամանակ է, Վարդո՛:

- Պետք է, Նհո՛, պետք է. եկեղեցին ժողովրդին մեկ տեղ կհա-

վաքե,- փորձեց համոզել և խիստ ավելացրեց:- Էրիկ չունիմ, Նհո՛, ես կշինեի:- Եվ խնդրեց:- Իմ հոգին, Նհո՛, տղերքին ասա՛ պատիկ-պատիկ եկեղեցի՝ անուն դնիմք Թուխ Մանուկ: Էրգրի Թուխ Մանուկի փոխարեն:

Հետո ամիսներ անցան,- Վարդոն հույսը չէր կտրում Նհոյից,- գյուղը անուն ունեցավ, քարափի ծխերն ու ծխատերերը մտան կառավարական ցուցակներում, կառուցվեց գյուղխորհրդի գրասենյակ, շրջկենտրոնից բերած դրոշը ծփաց գրասենյակի կտուրին, գյուղխորհրդի նախագահ նշանակվեց Գևոն՝ ջահել-ջահել, բայց աչքաբաց ջահել, և նա մեկ օրվա մեջ Վարդոյի հավատն ու հույսը կիրճից դուրս շարտեց.

- Իմացած եղեք,- հայտարարեց Գևոն,- աստված գոյություն չունի: Մինչև հիմա ինչքան խաբվել ենք, բավական է: Ընկերներ, աստվածը սուտ է:

Վարդոն սխալվել էր. իզուր էր բանակցել Նհոյի հետ: Գյուղի գլուխը Գևոն էր և անաստված:

Եվ մի առավոտ բռնեց Գևոյի ճամփեն:

- Գևո՛, լան՛, աստծուն ինչի՞ խոսք կասիս:

- Վարդո՛ մորաքույր, աստված չկա, իմացած եղիր: Աստվածը հոգևորականների սուտն էր, որ միամիտներին խաբեն, շահագործեն:

- Գևո՛, քու բերանն արդարությամբ բաց, քու հոգուն մեղք մի՛ արա, անեծք մի՛ բեր քու ազգ ու տոհմի գլխին: Քու հերն ափսոս մարդ էր, Գևո՛:- Իր կողմից համոզեց Վարդոն:

- Մորաքոյր, իզուր բաներ ես խոսում:

- Գևո՛, լան՛...

- Ես քեզ համար Գևո-լաո չեմ,- հերսոտ կտրեց Գևոն,- և իմացած եղիր՝ աստված չկա և անուն տալը, պաշտելը արգելվում է:- Եվ գործնական հեռացավ:

- Գևո՛, կփոշմանիս ու կզարկիս քու գլխին,- ետևից հասցրեց Վարդոն և դարձավ աստծուն խոսք տվեց:- Քանի կենդանի եմ, տեր, խռով կմնամ Գևոյի հետ:

Եվ ամեն առավոտ-իրիկուն ձեռքը դրեց ճակատին, աչքերը

կկոցեց, հեռու–հեռովից աղոթք ու համբույր ուղարկեց իր ճանանչ վանքերին՝ սուրբ Կարապետին, Առաքելոցին, սուրբ Նշանին, Մարութա Տիրամոր վանքին, Թուխ Մանուկին... կանչ՝ ճամփեզրերին կանգնած իր ծանոթ խաչքարերին:

Հետո, մյուս գարնանը, Վարդոն բանջարի գնաց, ամեն առավոտ Տոնե տղայի հետ բանջարի գնաց, ձորից այն կողմ Վարդոն երկու շաբաթ բանջարի գնաց և տուն դարձավ առանց բանջարի ու դադրած, դադրած և ձորից այն կողմ, սարալանջին, հայտնվեց փոքր մի մատուռ, մատուռում՝ փոքրիկ մի խաչքար:

Նա տատից սովորած մի պատառ շարական էր հիշում,- տատը երգում էր Թուխ Մանուկի մոտ, տատը ասում էր, որ այստեղ անօրենները մանկտիք են կոտորել և ի հիշատակ կառուցվել է, ահա, այս՝ Թուխ Մանուկը: Տատը ասում էր՝ Հայոց աշխարհքում Թուխ Մանուկներ շատ կան, շատ–շատ և բոլորը՝ ի հիշատակ նահատակ մանկտանց:- Վարդոն տատից սովորած մի պատառ շարական էր հիշում.- «Կամաւոր պատարագք, մանկունք տիօք և կատարեալք իմաստոյայմք, որք փոխանակ կաթին արբիք զգինին զմայլեցուցիչ. բարեխօսեցեք առ տեր վասն մանկանց եկեղեցւոյ»,– երգեց իր հորինած մատուռի մոտ, արցունք ու շարականով և,- մի կտոր մոմ ուներ,- մոմով օծեց իր մատուռն ու խաչքարը և կնքեց՝ Թուխ Մանուկ:

Գևոն իմացավ,- Գևոն չէր կարող չիմանալ,- իմացավ՝ փրփրեց, մատուռն ու խաչքարը քանդել–ջարդելու փորձ արեց, բայց միջամտողներ եղան:

- Գևո՛,- ասաց Նհոն,- Վարդոն էդպեսով ապրել կուզէ: Իրար վրա դրած էն երկու քարը գեղին ինչ վնաս: Թող մնան: Հաշվենք, թե քու աչքերն էդ քարերին չի դիպէ:

- Բա որ շրջկենտրոնում իմանան, ինչ կասեն:

- Չեն իմանա, Գևո՛: Գեղի անունից խոսք տամ՝ լուրը շրջկենտրոն չհասնի: Չհասնի:- Պինդ կրկնեց Նհոն:

Եվ Վարդոյի Թուխ Մանուկը մնաց:

Մնաց միայն իր համար. ամեն կիրակմուտ Վարդոն անցնում էր ձորն այն կողմ՝ ճրագլույս ու մոմ էր վառում:

Իսկ պատերազմի հենց առաջին օրվանից,- կռվի առաջին օրը

Քարագլուխ գյուղից յորժը ջահել ճակատ գնացին, մեկը՝ Վարդոյի միակ որդին էր,- և կովի առաջին օրվանից մատուռը դարձավ աղոթատեղի, կոչվեց Վարդոյի Թուխ Մանուկ, դարձավ գորավոր սուրբ: Եվ մի շաբաթում խաչքարն ու մատուռը հնացան, ունեցան մոմ ու յուղի տարիքը, ունեցան Քրիստոսի տարիքը:

* * *

Երբ պատերազմը սկսվեց, Գևոն արդեն գյուղխորհրդի նախագահ չէր: Բրիգադիր էր: Եվ չնայած աջ ոտքը հանկարծակի, մի գիշերվա ընթացքում բռնվեց, ու Գևոն դարձավ կաղ, բայց նախկին աստիճանից ոտքը վար չէր դնում. գյուղում շրջում էր որպես տեր և հարկ համարեց կանգնեցնել կանանց հոսքը: Մի կիրակմուտ կանգնեց գյուղեգրին, ճամփի կենտրոնում ու երբ կանայք Վարդոյի առաջնորդությամբ եկան՝ կանգնեցրեց:

- Խելք ունեցեք, այ կնանիք, ինչո՞ւ եք ընկել Վարդոյի խելքին: Ձեր աչքի դեմը չէ՞ր, որ Վարդոն իր համար խաչքար տնկեց: Էլ ո՞ր եք հավատում է՞ք քարին:

Վարդոն խոստացել էր, որ խռով մնա անաստված Գևոյի հետ, բայց չհամբերեց՝ ոտից-գլուխ չափեց Գևոյին և պահանջեց.

- Քաշվիր մեր ճամփից, անհիժված: Քու օղորմածիկ հոր խաթրին չէ՞ղներ, էս ճրագթաթ կզարկենք քու ճակատ:- Եվ երդումը դրժելու համար ներողություն խնդրեց:- Մեղա, տեր, լեզու թրջեցի էս անհիժվածի հետ,- ապա նահատակության գնացողի պես հպարտ-հպարտ քայլեց ու կանանց քաշեց-տարավ:

...Պատերազմից հետո շատերը երես թեքեցին Վարդոյի Թուխ Մանուկից:

Նաև Վարդոյի միակ որդին, Տոնեն չվերադարձավ կովի դաշտից, բայց Վարդոն անխռով մնաց, Վարդոն մնաց իր հորինած Թուխ Մանուկի հետ: Ամեն կիրակմուտ ճրագլույսը ձեռքին, մոմերը գրպանում՝ գնում էր:

- Վարդո՛ւ, բա քու ջքախումբն ո՞ր է:- Թե Գևոն նկատեր՝ կկանչեր ու կխնդմնդար:

Իսկ Վարդոն ավելի ամուր էր պահում երդումը՝ խռով ու խռով էր Գևոյի հետ:

3

Քառասուն–քառասունմեկ տարի Վարդոն պահեց իր երդումը:

Գևոյին ազատեցին գյուղխորհրդի նախագահությունից, Վարդոն ձեռքերը մեկնեց երկինք, գոհություն հայտնեց աստծուն և նոր խնդիրք արեց.

- Գևոյին էդ էլ քիչ է, տէր:

Գևոյին ազատեցին բրիգադիրությունից, Վարդոն ձեռքը դրեց սրտին, հանգիստ շունչ քաշեց.

- Օխամշ,- ասաց,- չմեռա ու տեսա, որ Գևոն գլուխն ի վար եկավ:- Եվ խոսքը հեռվից հեռու ուղղեց կոլտնտեսության նախագահին:- Անմեղ գառը տարավ ու գեղին պահ տվեց՝ Գևոն ու կալի պահմկ:

Հետո, ինչպես սովորաբար լինում է՝ կռվից հաղթող դուրս եկածները թուլություն են ապրում, այդպես էլ Վարդոն էր. Գևոյին տեսավ, չփոխեց ճամփեն, մտքում էլ չանիծեց, թիկունքին չանչ չարեց և չիմացավ նաև, թե Գևոյի համար աստծուց ինչ պատիժ խնդրի և ցանկացավ՝

- Տէր, դու Գևոյին կյանք տուր, թող քրոնություն ապրի:

4

Այն, ինչ այդ առավոտ լսեց Վարդոն, հավատալու բան չէր: Անցյալ աշնանը, մի առավոտ, Նհոյի պառավը բացեց Վարդոյի դուռը:

- Է, Վարդո՛ր,- ասաց,- գեղ իրար է անցե, դու մո՛մ է կթափիս:

- Մմրդ է մեռել, լա՛ո,- խաչակնքեց Վարդոն:

- Չէ՛, քուրիկ, չէ, Գևոն է դարձե խաղը՝:- Եվ տեղը–տեղին, ինչպես Նհոյից էր լսել, այդպես էլ պատմեց: Ուրեմն, անցյալ գիշեր

1 Խաղը - խայտառակ:

Գևոն կոլտնտեսության կալից դարման է գողանում: Ինքը որպես թե կոլտնտեսության կալի պահակն է, որպես թե դարմանն ու խոտը պաշտպանում է, որ ուրիշները չգողանան, բայց ինքն է գողանում:- Արևմեոին տես:- Գողանալը գողանում է, բայց տեղն ու տեղը մատնվում: Իսկ նախագահը չի սպասում, որ լույսը բացվի, հենց կեսգիշերին Գևոյին, էդ արևմեոին, կանչում է գրասենյակ: Դու պահակ ես, ասում է, թե գող: Գևոն ձեռքը դնում է կրծքին, երդվում է, թե՛ սուտ է, զրպարտություն է: Էստեղ նախագահը խաղք է անում. ասում է, թե՛ չես գողացել, թե՛ զրպարտություն է, եկ հենց հիմա Վարդոյի Թուփա Մանուկը գնանք՝ երդվիր:

- Էստեղ շփոթվեց (մոմ թափվեց կրակին, բայց ուշադրություն չդարձրեց), հավատալու բան չէր. երևի... երևի մեկն ու մեկը Գևոյին ձեռ առնելու համար,- հիմա ո՞վ չի կարող Գևոյին ձեռ առնել,- ձեռ առնելու համար հորինել է, իսկ Լուսոն միամիտ-միամիտ հավատացել է ու շտապել ուրախ լուրը հասցնելու իրեն՝ Վարդոյին:

- Չէ, Վարդո՛ր, չէ՛, եղած բան է. Նհոն ասաց:

- Հաս՛,- Վարդոն լրջացավ. թե Նհոն է ասել (իսկ Վարդոն Նհոյին հավատում է), ուրեմն ճիշտ է, ճշմարիտ է:- Հաս,- Վարդոն, ավն ի բերան, նայեց կրակի մեջ տժտժացող մոմին և մտածկոտ հարցրեց:- Մեջ գրասենյակին մարդիկ շատ են էղե... ժողովուրդ ներկա է էղե:

- Չէ, գիշեր է էղե, Վարդո՛ր, ու էդ արևմեոն ու նախագահն:

Վարդոն ավստսաց. լավ կլիներ, որ գյուղը, ողջ գյուղը մեծ ու փոքրով՝ ներկա լիներ:

- Գեղ կզրնգա,- ոգևորվեց Լուսոն: Առավոտ շուտ նախագահը կանգնել է գյուղի զրուցատեղին, պատմել է ու ծիծաղել, ծիծաղել ու պատմել է և հիմա՝ շուրթից շուրթ է անցնում:- Գեղն կզրնգա ու էդ արևմեո...:

- Չէ,- Վարդոն շտապեց կտրել,- Գևոյին մի անիծե... Գևոն... Գևոն վերջը հալալ կաթնակեր դուրս եկավ: Ուրեմն Գևոն Թուփա Մանուկ էրթալու, Թուփա Մանուկին երդում տալու ան է ունեցե... Գևո՛ր, աստծու օրհնանք թափվի քու գլխին, լան՛, օղորմի քու անոնջ հոր, Գևո... Գևո... ես էրթամ Գևոյին գտնիմ:- Վարդոն ժիր քայլեց

դեպի սնդուկը և հանեց պահունի գլխաշորը:- Հա, ես էրթամ կալ... Գևոյին գործից խոմ չէն հանե... մեղք է. էրեխեքի տեր, առողջութիւն վատ:

Վարդոն դուրս ելավ, քաղցր հայացք ձգեց Թուխ Մանուկի կողմը,- մեռնիմ քու սուրբ զորության,- մրմնջալով բարի լուրը հայտնեց, ապա կոլտնտեսության կալը տանող ճամփեն թողեց՝ եզր ու եզր փաթաթեց գյուղը, հասավ կալ, գտավ Գևոյին (Գևոն գեղի մոտ նստած էր) և հարգանքով բարևեց:

- Բարի լուս, լա՛ն:- Եվ գլխաշորի ճոթերով բերանը ծածկեց. հարգանքի նշան էր. արժանավոր մարդկանց ներկայությամբ շուրթերը ծածկած է խոսում Վարդոն:

Գևոն խոժոռ նայեց:

- Գևո՛, օղորմի էն քու անո՛շ հորն: Աստված մանանա թափե քու տան ու տեղի գլխին, լա՛ն:

Գևոն մռայլ ոտքի ելավ:

- Օրհնանքդ քեզ մնա, նախագահից թուղթ բերել ես:

- Թո՛ղթ,- Վարդոն չհասկացավ,- Ի՛նչ թուղթ, լա՛ն:

- Ի՛նչ թուղթ, լա՛ն,- Գևոն ոխով տնազեց:- Դարման տանելու թուղթ:

- Է, աստված քու պապի տուն շինե, Գևո՛:- Վարդոն բոլորովին չվիրավորվեց, որ Գևոն կոպտում ու տնազում է:- Դարմանի համար ես կգամ ու կհասնիմ կա՛լ, լա՛ն:

- Բա ինչի՛ համար ես եկել ու հասել,- հեզնեց Գևոն:

- Եկա, որ քու հետ լեզու թըջիմ. խոով-խոով չմեռնիմ: Մեղք է. Թուխ Մանուկ վկա, Գևո՛, սիրով ու սրտով եկա-հասա հոս ու մեկնված սրտով է կխոսիմ:

- Հըմ,- հենց այնպես արձագանքեց Գևոն:

- Գևո՛,- Վարդոն ցածրացրեց ձայնը և նայեց շուրջբոլորը՝ հո մեկն ու մեկը իրենց չի լսում,- կհիշիս իմ խոսքը. ես չասի՛ աստծու անվան հետ գործ չունիս: Չասի՛, լա՛ն: Ես չասի՛, թե կփոշմանիս ու կզարկիս քու գլխին:

- Ի՛նչ ես գլխիցդ դուրս տալիս,- զայրացավ Գևոն:- Սա կոլխոզի կալ է, Ի՛նչ գործ ունես, թող գնա:

Վարդուն բոլորովին չնեղացավ:

- Կերթամ, լսո՛ւ,- հաշտ ու խաղաղ ասաց Վարդուն:- Էսօր թե՛ իմ գլուխն էլ ջարդիս, ծափուն չեմ անի: Կհիշի՛ս, Գևո՛ւ, ճրագթաթով քու ճակտին զարկել կուզեի, հըմը խաթր արի քու օղորմածիկ հորն: Ջարդվեր իմ ձեռքն, լսո՛ւ, ջարդվեր իմ ձեռքն. էսօր ես չիմացա, թե...

- Ի՞նչ ես ուզում,- ճայթեց Գևոն,- հեռացիր էստեղից:

- Գևո՛ւ, իմ հոգին,- Վարդուն շշնջաց և դեմքը ավելի մոտեցրեց Գևոյին,- երբ էրթանք Թուխ Մանուկ:

- Այ գիժ պառավ, ի՞նչ ես ուզում ինձնից:

- Էսպես ձոր ու ձոր, ման գալեն կերթանք ու կդառնանք: Մա՛րդ չի իմանա, լսո՛ւ: Էրթանք՝ Թուխ Մանուկից քու մեղքերին թողություն խնդրենք: Մոմն ես կբերիմ...

Վարդոյից պրծում չկար, Գևոն ինքը թողեց հեռացավ:

Իսկ Վարդուն ոգևորված դարձավ տուն և ինքն իր համար մեկ-նաբանեց՝

- Գևոյի հոգին հըլա չի զուլավվե. մեջ Գևոյի հոգուն հըլա կռիվ կա:

ԿԱՆՉԸ

1

– Ալեեե... Ալե, իմ հոգին, Ալեեեե...

Ծերունին, մահակին հենված, կանչում էր երգեցիկ: Գառները շաղ էին եկել լեռնալանջին, իսկ Ջորոն... իսկ ծերունի Ջորոն գառնարած չէր. գյուղը ընդհանրապես գառնարած չուներ, օրը մեկն էր քշում հոտը և այդ օրը Ջորոյի հերթն էր,- իսկ Ջորոն՝ խոշորկեկ ու թավամազ, հենվել էր մահակին ու երգեցիկ կանչում էր.

– Ալեեե... Ալե, իմ հոգին, Ալեեեե:- Արևածագից մահակին հենված կանչում էր ու կանչում:

* * *

Ք, Երբ էր, էլի՛ գարուն, այսպիսի կապույտ ու փափուկ մի առավոտ կար, կապույտ աշխարհի, Մարութա սարը կապույտ քողն ի դեմքին, ծորերն ու կիրճերը կապույտ երկնքով լցված, ծերպերին ու ծորաբերաններին թառած գյուղերի շունչը կապույտ էր, սանձը կտրած Տալվորիկի հեքից փորը լցված կապույտը քլթթլթում էր... Մարութա սարի փեշին փռված գառներն ու ուլերը խլշկոտած ծանոթանում էին աշխարհի ու գարնան հետ. մատղաշները դունչ ու լեզվով, վախվորած հայացքներով շոշափում էին քարերը, քարերի նախշուն մամուռները, հոտոտում էին հողի բույրը, սեզերից ու չոր փշերից խրտնում, ճնճղուկների ֆռռոցի վրա ծփում քարեքար...

Մատղաշները ծանոթանում էին աշխարհի ու գարնան հետ, իսկ Ջորոն՝ տասը-տասնմեկ տարեկան մի տղա կար՝ այժի մազից գոր-

ծած շալվարով, այժի մազից գործած մուճակով մի տղա կար՝ Ջորոն, կանգնած կապտաժեռ վեմին՝ պարսաստիկը թափով պտտում էր, վըրժժժ-վըրժժժ-վըրժժժ, և քարեր էր շարտում դեպի ձորը: Քարը սուլելով անցնում էր բանջարի ելած աղջնակների գլխավերևով և գահավիժում ձորը: Հետաքրքիրը հենց այդ էր. քարը սույլ ու թափով հասնում էր մինչև ձորը, իսկ ձորի վրա ուղեծիրը մեկեն կոտրվում էր, և, քարը քանց զարկված ագռավ, թարտալով ընկնում էր ձորը:

Բանջար հավաքող աղջնակների նախշուն բույլը վետվետում էր լանջն ի վեր: Նրանցից մեկը, յոթ-ութ տարեկան պստիկ Ալեն, սև-պլստան աչքերով ու ջուխտակ բարակ ծամով Ալեն, բոբիկ ու նախշուն գոգնոցով ու կրակի կտոր Ալեն, ամիկի պես՝ հենց իրենց թանիկ ուլի, հենց Ջորոյի խլրտուն մատղաշներից էն ճերմակ ականջներով ուլի պես, քարեքար էր թռչկոտում... Ալեն... Ծաղկեպսակ էր գործել-դրել գլխին... Ալեն... Հովից տարուբեր գույնզգույն ծաղիկների մի փունջ... Պստիկ Ալեն... Եվ Ջորոն անակնկալ հասկացավ, զգաց, որ նա իր Ալեն է, ուրիշ ոչ մեկինը, իր Ալեն է ու կա:

Այս կապույտ աշխարհը իրենն է, այս դաշն առավոտը, մետաքսաքող Մարութա սարը իրենն, Տիրամայր վանքի գլխին որպես լույս իջած ճերմակ ամպի պատառն իրենն է, Տավորիկ ծուռ գետի գոչգոչունը, գյուղի գլխին բզկտված ծուխը, այս խլրտուն ու խլուշտմլուշտ ուլերն ու գառները իրենն են, արևը, երկինքը, այս ծաղկած քարերը, ժայռը, որին կանգնած թափով պտտում է պարսաստիկը, վըրժժժ-վըրժժժ-վըրժժժ, այս խելառ պարսաստիկը իրենն է, Ալեն... ծաղկեպսակը գլխին քարից թռչկոտող պստիկ Ալեն իրենն է, ուրիշ ոչ մեկինը չէ, իրենն է ու իրենը:

2

- Ալենե՛... Ալե, իմ հոգին, Ալենե՛ն...

Ծերունին մահակին հենված կանչում էր երգեցիկ:

Գարնան է՛ն առավոտը նրա համար էր այնքան լուրթ ու գեղեցիկ, որովհետև արևի խավարում պետք է լիներ...

Դալար վարոցով գառնարածը էն առավոտ նրա համար նկատեց, նրա համար գտավ իր պատվիկ Ալեին, որովհետև պետք է կորցնեք...

* * *

Եվ հանդիպեց մեկ էլ հիսունհինգ տարի հետո...

Երբ ամուսնացնում էր իր կրտսեր որդուն, Ջորոն որոշեց հարսանիքի խմիչքը անձամբ և անպայման Արարատյան դաշտից բերել... Մյուս որդիներին ամուսնացնելիս նեղն էր և փոքրիկ հավաք արեց. հարսանքանման մի բան: Իսկ, ահա, փառք, կարող է ողջ գյուղի, հեռու ու մոտիկ բարեկամների համար լի ու բոլ սեղան բացել, անարատ ու ընտիր գինով և անպայման՝ Արարատյան դաշտի և կա ու չկա՝ տնական: Որքան էլ ավագ որդին, որ առանձին ծուխ էր, միջնակ որդին, որ արդեն առանձին ծուխ էր, որքան էլ համոզեցին՝ խմիչքը բերել գինու գործարանից, գործարանի գինուն գինի չի հասնի,- Ջորոն չհամոզվեց՝ Արարատյան դաշտից, կա ու չկա՝ Արարատյան դաշտից, և ընտրողը ինքը՝ Ջորոն պետք է լինի:

Եվ առավոտյան նստեց մեքենա,- միջնակ որդին սեփական ավտո ուներ,- նստեց որդու կողքին ու իջավ դաշտ:

Գյուղեր մտան, դուրս եկան, մտան, դուրս եկան, ամեն գյուղում Ջորոն, է, քանի կարասի գինի փորձեց, բայց ոչ մեկը սրտովը չէր:

Իրիկնապահ էր արդեն, խիտ ծառաշարքերով երիզված մայրուղով որդին սրդողած թոցնում էր մեքենան, ծառերի արանքից հանկարծ մի ճանապարհ հայտնվեց, և Ջորոն, չգիտես ինչու, խառնվեց իրար,- անցանք,- և ձեռքը գցեց դեկին: Մեքենան թռավ ճանապարհից և խճճվեց թփուտների մեջ: Առանձնապես վթար չէր. դռան մի փոքր քերձվածք, մի քանի խազ ու մազ, բայց որդին փրփրել էր:

- Քու սիրտ լեն պահե, լւն,- հանգստացրեց Ջորոն,- կպատահի՝ բարին էս էր:

- Էս գեղ իմ սրտին դուր եկավ:- Հետո, գյուղի կենտրոնում, մեքենան կանգնեցնել տվեց,- լավ-վատ՝ էստեղից կառնինք:- Եվ մոտեցավ հավաքվածների:

Բոլորն էլ գինի ունեին և պատրաստ՝ մառան առաջնորդելու: Միայն մեկը՝ լողլող մի մարդ, սուս էր, և Ջորոն հենց նրան դիմեց:

- Ինչո՞ւ չունեմ,- պատասխանեց մարդը,- այգի ունեցողը գինի էլ կունենա:

- Աստված վկա, իմ տղի հարսանիք քու գինով կանիմ,- հայտարարեց Ջորոն:- Էրթանք ձեր տուն:

Որթատունկի թառման ճակատին առած գինեբույր տուն էր: Տնամերձ ծիրանենու բունն ի կախ տաքդեղի կարմիր շարուկներ կային, և պստիկ ու ժիր մի պառավ վար էր առնում շարուկները:

- Լավ տուն ու տեղ ունիս, ախպե՛ր:- Տունն ու այգին, իրոք, Ջորոյին շատ դուր եկան:- Ուրախ վայելում:

Խոսքի վրա պառավը կտրուկ շուռ եկավ: Մեկ ուզեց տաքդեղը գցել մաղի մեջ և մոտենալ, բայց այդպես՝ կարմիր շարուկը թևին շարունակեց հետաքրքիր նայել անձանոթին:

- Քու նշանամձն է:

- Հա: Քո երկրացին է:

- Իմ էրգրացի՞ն... Հըմ-արի, հըմ-արի, իմ քուր,- խնդացավ Ջորոն:- Հըմ-արի ծանոթանանք:

Պառավը մանրիկ ու չափուկ մոտեցավ, ժպտերես ձեռք տվեց. թևն ի կախ շարուկները խշխշացին, և նա մեղավոր նայեց, որ տաքդեղով է դիմավորում երկրացի հյուրին:

- Էրգրի ձեր գեղ ո՞ր մեկն է, քուրիկ:

Եվ պատասխանի վրա Ջորոն կուչ եկավ, ինչպես կծկվում են շարտված քարից:- Սարեկան,- դժվարությամբ մեկնվեց Ջորոն,- Սարեկան,- և չնայած պառավը շատ մոտ էր, Ջորոն դեմքը մոտեցրեց և կկոցած նայեց աչքերի մեջ... Հոգնած ու տխուր էին պառավի աչքերը, բայց խորքում չարածճի ժպիտի մարմրող կայծեր կային: Ջորոն կախեց գլուխը, ապա մտմտուն ու շեղակի նայեց կնոջ թևն ի կախ տաքդեղի շարուկին, հետո հեռու հեռվից, շատ հեռվից եկող մի ժպիտ՝ կոտոր, մեղք ու կրակ, սարդոստայնի պես խճճվեց բեղին, և նա շշնջաց:

- Ալե՛ն:- Նույնիսկ պառավը չլսեց իր անունը:- Ալե՛ն,- շշնջաց Ջորոն ու ծանր շտկվեց: Շտկվեց, ձգվեց, ձգվեց (վերջին տարիներին

որդին հորը այդպես շիտակ ու ձիգ չէր տեսել), արտասովոր ձգվեց և դիմացը կանգնած պատվիկ կնոջ գլուխն ի վեր նայեց հեռու, տնե-րի ու ծառերի արանքից գտավ լեռնապարը և որքան շունչը հերի-քում էր կանչեց,- Հըրիիիիի, Ալենն... Ալեն,- հայացքը հեռու լեռնե-րին՝ հան կրկնեց,- Ալենն...

Պառավը ծգվված տնտղում էր Ջորոյին, որ կիսախուսի մշուշոտ հայացքը հեռու, վերացած իր անունն էր կրկնում և ի պատասխան նրան, հարձազանք այդ հեռագնա ու տաք շշնջոցի՝ լացել էր ուզում:

Հետո Ջորոն շաղված հայացքը դարձրեց պառավին և էլի շշն-ջաց.

- Ես Ջորոն եմ... Ալեն:- Եվ ձեռքերն առավ ասիերի մեջ, քամեց, կպցրեց խոնարհված ճակատին, հետո մոտեցրեց շուրթերին:

Պառավը շփոթվեց: Էրգրի օրենքով կինը պետք է տղամարդու ձեռքը գնար, և շտապեց համբուրել Ջորոյի ձեռքը: Արցունքներն արդեն թափվում էին, է, երբվանից մոռացված-մոլորված արցունք-ները ելք էին գտել, և հանգրվանը Ջորոյի ձեռքերն էին:

Հետո այնպես եղավ, որ միմյանց ձեռքերն էին թոցնում համբու-րելու համար, և տաքդեղի շարուկը, որ կախված էր պառավի թևից, չորացած տաքդեղի կարմիր շարուկը խշրվեց նրանց դեմք ու աչքե-րի մոտ, Ալեն փոշտաց, նա, որ հանդարտիկ թափում էր աչքերից, և լացը այնքան դուր էր գալիս, տրորեց աչքերը և ջերմ ու մաքուր արցունքները պղտորվեցին, կծվացան կոպերի տակ...

Եվ դեմ դիմաց կանգնած երկու երեխա բռունցքներով տրորում էին կծկծացող աչքերը ու շաղված հայացքներով նայում էին իրար:

- Բաբո՛, ուշացանք,- հարկ համարեց որդին:

Ջորոն սթափվեց: Աչք դիպցրեց որդուն, ապա տնտղեց տան-տիրոջը, դարձավ նայեց Ալեին և գլուխը տմբտմբացրեց:

- Ալեն...- կմկմաց. ինչ-որ բան էր ուզում ասել, բայց էլի դարձավ տանտիրոջը,- ուրեմն... քու նշանածն է... Բարի վայելում:- Եվ վռագ ավելացրեց:- Գինին ո՛ր է:

Մառանում տանտերը պղնձե չափով գինի լցրեց, գավաթի հետ մեկնեց Ջորոյին, որ փորձի, իսկ Ջորոն հենց չափով խմեց, մի շնչով դատարկեց ու փառավորվեց:

- Օխաանշ,- ափով սրբեց բեղերը:- Իմ սիրտն հովցավ... Էսպես անուշ գինի իմ շրթին չէր դիպե, Ալե: Անուշ գինի էր:- Ով գլխահակ, և շեղ ու մի տեսակ իրենից զատվող հայացքը մառանի անկյունում կանգնած պառավի սղերին, դիմեց որդուն:- Իմացմր, լա՛ն, թե արևծագից չուրի հիմա ինչի համար կմտնինք գեղերն ու կելնինք, կմտնինք ու ձեռնդարտակ կելնինք դուրս... Իմացմր... Իմ ուզած գինին էս էր ու էս... Լցե՛ք:

- Ինչքան, քանիսով,- հետաքրքրվեց տանտերը:

- Կարասը լրիվ իմն է:- Ջորոյի ձայնի մեջ կռիվ կար:- Լցե՛ք ու առանց հախ ու հաշվի... Գինին անգին է,- բողբեց Ջորոն,- գինու արժեքն էլի գինին է, Ալե... Լցե՛ք:

Տանտերը մոտեցավ չափը վերցնելու, բայց Ջորոն չտվեց:

- Ուրիշ բանով լցեք. էս իմ բաժակն է:

Որքան էլ որ տանտերը համոզեց, որ ոտքի վրա խմել պետք չէ. տուն կա, սեղան կա, քիչ հետո մարդավայել սեղան կնստեն, կգրուցեն, կարգին կծանոթանան, մանավանդ որ համերկրացի-համագյուղացիներ են հանդիպել, Ջորոն չսեց:

Որդին բշտեց, միջամտեց նաև Ալեն, բայց Ջորոն տեղն ու տեղն էր ուզում խմել. հենց՝ պղնձե ամանով, հենց կարասից:

Ստիպված պառավը հաց ու մաց բերեց՝ հարմարեցրեց, սակայն Ջորոն ձեռք չտվեց հացին, կարասին մոտիկ հենվեց պատին՝ լցրեց ու խմեց, լցրեց ու տակետակ խմեց... Եվ սրբում էր բեղերը ու բռի մեջ տնքում,- Ալե...

Պառավը նստել էր իր հարմարեցրած սեղանի մոտ և մտամոլոր նայում էր: Քիչ առաջ, երբ Ջորոն նոր մտավ բակ, նա ժիր ու կայտառ էր, հիմա կույզ էր եկել, իրոք՝ մի բուռ պառավ, թմբիրի մեջ, աչքերը դեռ կծկծում էին, բայց զգում էր, որ ընդհատված անուշ լացը ալիք-ալիք բարձրանում է:

- Քու էրիկին տեսանք, Ալե, ուրիշ ինչ ունիս:

- Փառք աստծո, տղեք ունեմ, ախպեր Ջորո,- և որոշեց զսպել լացը,- հարսներ ունեմ, ամուսնացած աղջիկներ ունեմ, թոռներ ունեմ: Դհո՛ ինչ ունես, ախպեր Ջորո:

- Փառք աստծո, տղեք ունիմ, Ալե, հարսներ ունիմ, կարգված

աղջիկներ ունիմ, Ալե՛, բոլ թոռներ ունիմ, էս գինին էլ,- Ջորոն էլի ցրեց պղնձե ամանը,- էս անուշ գինին էլ իմ փոքր տղի ուրախության համար է, հարսանիքի համար է, Ալե՛... Հըիի՛ր, Ալե՛, իմ հոգին:

Եվ սկսեց երգել:

Տանտերը, կարասի վրա խոնարհված, անթատակով բբեց Ջորոյին և տակետակ ժպտաց - գնահատեց իր գինու ուժը:

- Էս ինչ անուշ գինի էր, Ալե՛,- երգի միջից ու երգահանգ կանչեց Ջորոն:- Էսքան ժամանակ էսպես անուշ գինի էղնի հոս, ու էս անտեղյակ: Հըիի՛ր, Ալե՛:- Եվ կցեց կտրված երգը:

Տանտերն ու որդին ավարտեցին գինու չափն ու հաշիվը: Ջորոն երգում էր, տանտերը ծխախոտ վառեց ու նստեց կնոջ կողքին, Ջորոն երգում էր, որդին գինով լի տիկ ու տակառիկները տարավ՝ տեղավորեց, դարձավ կանգնեց մառանի կենտրոնում, Ջորոն ինքնամոռաց երգում էր: Պղնձե ամանը դատարկ էր արդեն. վերջին չափ գինին, երգելիս, շաղ էր տվել, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչպես, ոտից գլուխ օծել իրեն:

- Հըիի՛ր, Ալե՛:- Ինչպես սկսել էր, այնպես էլ ավարտեց երգը, աչքերը բացեց, սակայն ոչ մեկին չտեսավ, ոչ մոլորիկ Ալեին, ոչ խնդմոնդացող տանտիրոջը, ոչ կողքին կանգնած որդուն, որ պղնձե ամանը առավ ձեռքից և մտավ թևը:

- Գնացինք, բար՛:

Ջորոն թևը փախցրեց և պինդ սեղմվեց պատին:

- Մարաթուկ վկա, իմ ոտքն էստեղից դուրս չի էլնի: Ալե՛ե...

Տանտերը առաջարկեց, որ գնան տուն. Ջորոն պառկի, մի քիչ հանգստանա:

- Հայ-համյ, էլ իմ աչաց քոն կգա:- Եվ բռունցքներով տրորեց աչքերը:- Ալե՛ե,- կանչեց Ջորոն,- դու ո՛ր կորար:

Ընտո որդին նորից քաշեց, և Ջորոն հրեց ու հայիոյեց, վիրավորեց նաև տանտիրոջը: Երեխայի պես կառչել էր պատից և չէր ուզում պոկվել և մեջ-մեջ կանչում էր,- Ալե՛ե...

Եվ տանտերը տեղին դիտողություն արեց:

- Դու զիս կվռնդիս, հայ:- Ջորոն ձայնի վրա չքշեց միայն նրա համար, որ կառչած տեղից չպոկվի, չհեռանա:- Հացն ու գինին,

Տեր կենդանին, կզարկիմ ու քու կարասներ կանիմ ջարդուխորդ:
Ձիս կվռնդիս... Ալեհե:

Ստիպված՝ որդին ու տանտերը քաշքշելով տարան, և Ջորոն,
կանչը շուրթերին, աջ ու ձախ որոնում էր Ալեին և չէր նկատում, և
քաշքշելով ելավ մառանից:

Պառավը, որ հուզված կուչուրել էր, փլվեց ծնկներին և հոնգուր-
հոնգուր լաց եղավ: Դրսից լսվում էր կանչը,- Ալեհե,- ոչ ոք իրեն այդ-
պես չէր կանչել՝ այդպես ջերմ, այդքան սրտանց, այդպես կարո-
տիկ, աղոթքի նման, երգի պես, հեռու լեռներից եկող արձագանքի
պես...- Ալեհե,- գնալով հեռվից էր լսվում կանչը:

Ջորոն մութ փողոցում կանչում էր, գյուղից դուրս ելան՝ նույնը, և
մինչև քնելը:

Եվ քնած շուրթերը խլվում էին,- Ալեհե...

3

- Ալեհե... Ալե, իմ հոգին, Ալեհեհե...

Ծերունին մահակին հենված երգեցիկ կանչում էր ու կանչում:
Լանջն ի վեր մի մանչ ու մի աղջիկ էին բարձրանում. Ջորոյի թոռ-
նիկներն էին, կրտսեր որդու երեխաները, նրա, որի հարսանիքի
գինին Ալեհենց տնից բերեց:

Հարսանիքից հետո էլի մի երկու անգամ իջավ դաշտ. ի տես
Ալեին, հետո ծմեռը վրա տվեց, հետո գարուն՝ Ջորոն բան ու գործի,
առօրյա հոգսերի հետ, երբեմն հիշեց՝ միտք դրեց իջնել դաշտ, և
ամեն անգամ մի բան խանգարում էր... Եվ այդպես տարիներ ան-
ցան:

Վեց տարի:

Իսկ այսօր... Իսկ այս առավոտ Ջորոյի հոգին տակն ու վրա էր:

Մտհան էր արել գառները, իր տեղը, որ գյուղի թիկունքի սարն
էր, իր գոյությունը... Դիմացը երկնագույնով լցված ձորերն ու կիր-
ճերն էին, Արարատյան դաշտը՝ ծավե շղարշի տակ և այդ ծովա-
ծուփ շղարշի վրա՝ արծաթ գոտի - ելման Արաքսը, դենը՝ տակը փո-
թորիկ մտած վրանների ելևէջ շարուկը - Հայոց լեռնապարը, բայց

նրա համար գարնան մի ուրիշ առավոտ կար, աչքերի առջև գարնան հետ պսակադիր, է, մի ուրիշ աշխարհ՝ կապույտի մեջ սուզված ուրիշ սարեր, գժված մի ուրիշ գետ, արևի ու աշխարհի հետ ծանոթացող գառ և ուլերի մի ուրիշ հոտ կար, դալար վարոցով գառնարած մի տղա և բանջարհավաք աղջնակների մի նախշուն բույկ, և ծաղկեպսակով պստիկ մի աղջիկ՝ քարեքար թռչկոտող...

- Ալեհ,- հայացքը հորիզոնին կանչում էր ծերունին,- Ալե, իմ հոգին, Ալեհե...

Եվ թռռներին նկատեց այն ժամանակ, երբ կողքին էին, և աղջնակը փիտոյի պես քսմովում էր սրունքներին:

- Բա գառներն ո՞ր են, պանյ:

- Գառներ,- ծերունին ուշ հասկացավ թռռան հարցը,- գառներ,- հեռու հեռվից վերադարձած հայացքը պտտեց շուրջբոլորը:- Գառներին ի՞նչ կպատահի, գառնուկ:

Ծնկները նվում էին, գետինը քաշում էր, տնքալով նստեց, բայց հորիզոնը ձգում էր հայացքը, իսկ միտքը անընդմեջ նույնն էր կրկնում:

- Ուտենք,- աղջնակը շտապ բացեց հացի կապոցը,- բոլորը կուտենք, պանյ:

«Գավաթ մի գինի կպիտեր:- Մտածեց Ջորոն և տեղն ու տեղը որոշեց:- Էլնիմ ու էրթամ Ալեի մոտ»:

- Գառներն ո՞ր են, պանյ:

«Աստվածն իմ խելքի տունն ավերե,- հայացքը դաշտին մտածեց Ջորոն,- Ալեհ, հմա, իմ աչաց դեմ, ու ես ինչքան ժամանակ չեմ տեսե գինք: Էլնիմ ու երթամ Ալեին ի տես»:

- Գառները չկան, պանյ:

- Չկան,- Ջորոն մահակին հենված ոտքի ելավ:

«Էրթամ Ալեին ի տես»:

- Գառներն, է, էնտեղ են,- անորոշ մեկնեց փայտը:- Գնա ժողվե-բեր, քու քրոջ հետ հաց կերեք, ես հասնիմ գեղն ու դառնամ:

Ճանապարհին, մինչև տուն հասնելը, Ջորոն համ մեղադրեց իրեն, որ այսքան ժամանակ Ալեին տեսության չի գնացել: Եվ զարմացավ. ինչո՞ւ չի գնացել. ժամանակ չկա, աչք ու ոտքից է տկար,

կարողությունն չունի, ճամփա ու ավտո՛ չկա... Ախր, ինչո՞ւ չի գնացել, միտք բերած օրը ինչո՞ւ է հետաձգել այցելությունը:

Եվ, չգիտես ինչու, մեղավորը դուրս եկավ կինը: Ու երբ տուն մտավ, կնոջ վրա զայրացած էր արդեն:

- Քու ձեռքի հացն հարամ է:- Ոտքի շեմից ներս դնելն ու կոխվը մեկ եղավ:- Հարամ է,- կրկնեց Ջորոն:- Դու քու աջ ձեռքով հաց ես տվե, ձախով իմ հոգին առե,- ասաց Ջորոն:- Դու իմ հոգին իմ բերանն ես հասցրե: Կպիտի էս փետ քու գլխին ջարդիմ:

Եվ փայտը, բռունցքի հետ, խփեց իր գլխին: Խփեց ու նոր միտք ունեցավ.

«Աստվածն իմ խելքի տունն ավերե, Ալեին էլ ի՞նչ տեսություն... էլ ի՞նչ տեսություն... Էրթամ զինք առնիմ ու գամ»:

Պառավը շփոթ ու շիվար կանգնել էր:

- Իմ խանգարիչ դու ես,- վերաձայնեց Ջորոն:

«Մարդկանց խոսք ճշմարիտ է՝ հայի վերջին խելքն էղներ իմ գլուխ... Էն օր, է՛ն գինու օր հարկ էր Ալեին առնեյ ու գայ»:

- Իմ խանգարիչ քու երեխեքն են: Քու աղջիկներն ու քու տղեք:

«Հենց էն օր հարկ էր Ալեին նստեցնեյ ավտոն ու բերեյ»: Եվ մտքով անցավ, որ տղան դեմ կկանգներ, թույլ չէր տա:

- Իմ խանգարիչ քու միջնակ տղեն է էղե, քու փոքր տղեն է, ու ես իր ձեռքի տակ կապրիմ... Էս տուն բանտ է, իմ շունչ մեջ էս տան չի էլնի... Ես կբաժանվիմ:- Մեկեն ու հաստատ որոշեց Ջորոն:

«Էսօր էն քողտիկ կարգի բերիմ, լուսուն էրթամ Ալեին առնիմ ու գամ»:

- Երկինք դիպնի երկրին կբաժանվիմ ու կբաժանվիմ,- պնդեց Ջորոն:

«Խաթրով չեղավ՝ կփախցնիմ ու կբերիմ»:

- Բավ է, խաթրով էղնի կբաժանվիմ, զոռով մնաց՝ կբաժանվիմ:

Եվ պառավի զարմացած, շփոթված հայացքի տակ Ջորոն փնջալով քշեց դուրս:

Նոր տան թիկունքին քողտիկ կար. հին տունն էր, դուռը մետաղալարով կապկպված: Հին իրեր էին լցված քողտիկում: Ծերացած օրորոց, այրված վառարան, խոփ, գերանդի, եղան... Տանելի

մի վառարան ընտրեց, երկու աթոռ, մնացածը կրեց–դասավորեց քողտիկի թիկունքին, մաքրեց պատ ու առիք, դուռը ամրապնդեց... կարգի գցեց հին տունը:

Իսկ երեկոյան, երբ տղաները հավաքվեցին–եկան, հայրը տեղադրել էր արդեն իր մահճակալը, անկողինը, աման–չաման էր բերել, մի պարկ ալյուր... Հայրը առանձին տուն էր ու դռանը նստած հանգիստ ծխում էր: Տղաները իրար անցան,- ղվ է վիրավորել բարոյին,- միմյանցից հաշիվ էին պահանջում, մորն էին հարցուփորձում, հենց իրենից՝ բարոյից էին ուզում պատճառն իմանալ,- ղվ է վիրավորել,- իսկ Ջորոն կարճ էր կապում.

- Աշխարհքն է վիրավորե Ջորոյին... Մեջ աշխարհքի ինչքան մարդ կա՝ Ջորոյին վիրավորանք է հասցրե: Ու Ջորոն աշխարհքի հետ խոռով է ու...- «մենակ Ալեն... մեջ աշխարհքին՝ մենակ Ալեն», - ու կրաժանվիմ:

Ինչ արին–չարին, տուն չգնաց և ոչ էլ՝ առանձին ծխատեր զույգ որդիներից մեկն ու մեկի հարկի տակ:

Բաժանումը հաստատ էր ու հաստատ:

4

Հաջորդ օրը կեսօրին Ջորոն արդեն դաշտի գյուղում էր: Մի քանի անգամ գնաց–եկավ Ալեի տան դիմաց՝ փողոցում էր ուզում հանդիպել, գնաց–դարձավ, կանգ տվեց ճյուղերը տան պատուհանին քսող թթենու տակ, թխկթխկացրեց պատուհանը և թթենու բնի ետևը պահ մտած, սպասեց արձագանքի՝ Ալեն չի՛ երևա պատուհանի մոտ... Թե երևաց՝ ձեռքով նշան կանի–կկանչի: Գնաց–եկավ՝ թխկթխկացրեց, պահ մտավ, բայց Ալեն չկար ու չկար: Փողոցում երեխաներից բացի ոչ ոք չէր երևում. գարուն էր, ամեն մեկն իր բան ու գործին:

Եվ Ջորոն ստիպված էր մտնել բակ:

Բակ մտնելն ու Ալեին տեսնելը մեկ եղավ՝ նույն ծիրանենու մոտ էր, որ գինի տանելու օրը տեսավ (տաքդեղի կարմիր շարուն էր հավաքում): Հիմա ծիրանենու շուրջբոլորը բանջարեղեն էր ցանված, և Ալեն փխրեցում էր անում:

Շատ պատիկ էր: Նստած էր թմբին, ուս ու պարանոցով թեքվել էր կողքի և իմիջիայլոց,- Ջորոյին այդպես թվաց,- իմիջիայլոց փխրեցնում էր ու դնդնում,- Ջորոյին այդպես թվաց,- ոչ խոսք լսեց, ոչ դնդնոց լսեց, բայց նրան թվաց, թե Ալեն, իրոք, խաղ էր անում, է, էրգրի հին խաղերից, գինին տանելու օրը ասած իր խաղերից մեկը Ալեն դնդնում էր:

Ջորոյի ձայնի վրա պառավը տարիքին անսովոր կտրուկ նայեց:

- Իմ հոգին, Ալե:- Ջորոն փայտը հենեց ծիրանենու բնին և պառավի ձեռքերն առավ ավերի մեջ:- Բարով տեսանք... Փոքրացե՛րարձե բուռ մի... Էն Ալեի չափ:- Եվ գլխով արեց լեռների կողմ:- Էն պատիկ Ալեի չափ: Կհիշի՞ս... Օրն էսօրվա պես գարնան օր էր... Կհիշի՞ս... Քանց էսօր՝ իմ աչաց դեմն է: Դու կհիշի՞ս... Քու գլխին ծաղկեպսակ կար, ու դու քանց ուլիկ՝ էս քարեն՝ էն քար, էս քարեն՝ էն քար: Կհիշի՞ս... Օր է՛ն նշանավոր օրն իմ սիրտ ճղփաց...

Եվ ստացվեց այնպես, ինչպես առաջին հանդիպման ժամանակ. Ջորոն՝ ձգված, մշուշոտ հայացքը հեռու լեռներին, իսկ դիմացը կանգնած պատիկ պառավը՝ ձգվված, աչքը էրգրացու կիսախուփ աչքերին:

- Էրթանք տուն, ախպեր Ջորո:

- Չէ, տուն չէ, տուն չէ, իմ հոգին,- աշխուժով վրա բերեց Ջորոն,- այ,- այգու խորքում ջահել խնձորենի կար,- էն ծառի տակ:

Հետո պղնձե ամանով գինի խնդրեց և փայտն առավ, գնաց-նստեց խնձորենու տակ: Գլխարկը հագցրեց ծնկին և նայեց լեռների կողմ: «Իմ գործն արդար է, ու Մարաթուկն ինձ օգնական»:

- Իմ գործն արդար է, Ալե,- գինին առավ պառավի ձեռքից,- ու Մարաթուկն ինձ օգնական:- Խմեց գինին և գործնական շտկվեց տեղում:

- Դե հիմա հարց տուր, թե ինչի համար է էկե Ջորոն:

- Ծանոթ բարեկամ մարդ եմք, ախպեր Ջորո, էրգրացի գնալ-գալն աշխարհի օրենքն է:

- Հըմը էդքան, Ալե... Նոր,- Ջորոն ձեռքը մեկնեց ծիրանենու կողմ,- նոր քեզ բան ասի... Օր էսօրվա պես անուշ օր էր, ու իմ սիրտ ճղփաց քու վրա, Ալե:

Չորրոն սպասեց պատասխանի, իսկ պառավը հարցական նա-
յում էր:

- Հաց բերե՞մ, ախպէր Չորրո:

- Հաց չէ, գինի կպիտի:

«Յա Մարաթուկ,- մտքում օգնություն խնդրեց Չորրոն,- քու սուրբ
ծեռքով բորբոքած կրակ, քու սուրբ ձեռքով թող հով ու զով դառ-
նա»:

- Էդ օր,- հենց պառավը հայտնվեց, Չորրոն շարունակեց խոսքը,-
էդ գարնան օր, որ Մարութա բարձրիկ վանք քու սերն ճիրեց մեջ իմ
սրտին, Ալե՛, քու բոյ, այ, էսքան էր,- մի թիզ կտրեց գետնից:- Իմա-
ցա՛ր: Էն օր ես ուշքի եկա, որ Ալեն, բոբիկ ու շաղոտ ոտքերով Ալեն,
ծաղկեպսակով Ալեն իմ Ալեն է: Իմ Ալեն է ու իմ Ալեն է: Իմացա՛ր...
Էն օր Մարաթուկ սեր տվեց, հըմը մեկել օր անօրեններն խլեցին...
Բորենին ընկավ մեջ մատղաշներին, ավեր ու կոտորում, առ ու
փախ ու ալան-թալան էղավ ու արևի խավարում էղավ... արևի խա-
վարում էղավ, Ալե՛, ու ես ու դու կորցրինք զիրար... Իմ խոսք ճշմա-
րիտ է, իմ հոգին:

- Քու խոսքը կոտորումի մասին չէ՞, ախպէր Չորրո:

- Կոտորումի մասին է ու... սիրո մասին է, Ալե՛:

Ծերունին գինի խմեց, նոր ծխախոտ վառեց և սպասեց արձա-
գանքի: Պառավը լուռ էր, ուս ու պարանոցով կողքի թեքված, և
մաշված մատները խաղում էին կանաչների հետ:

- Նորեն դու իմ Ալեն ես,- շշնջաց ծերունին:- Էն օրը չի կորե,
Ալե՛, էն օրը կա, գարնան էն օր քանց իմ աչաց դեմն է... Ուլերն ու
գաններ կխաղան Մարութա փեշին, դու...

Նախորդ առավոտի հետ հայտնված, է՛, անցած-գնացած գար-
նան օրը, որ թավիշ ու գունեղ պարուրել էր ու պոկ չէր գալիս, Չո-
րոն նորից պատմեց:

- Ըբը... Մարաթուկ կնքեց իմ սերն ու էն օրից չուրի էսօր էդ
սուրբ մեղք մեջ իմ հոգուն է, Ալե՛... Ելի ու քու գոտին ժրե ու էր-
թանք, իմ հոգին:

- Ո՛ր,- զարմացած նայեց պառավը:

- Կհարցնե՛՜ ո՛ր... Ըբը էսքան հեքիաթ ո՛ւմ համար էր, Ալե՛. ելի ու

հետ իրար էրթանք մեր գեղ: Իմ քոչից բաժանվեցի ու բաժանվեցի, քանի մի տարվա կյանք է մնացե՛ հետ իրար ապրինք ու թող Մարաթուկի սրտով էղնի:

- Իսելա՛ն է,- ափն ի շուրթ մեկուսի ասավ պառավը և ակամա փորձեց գինին վերցնել Ջորոյի դիմացից:

- Չէ, գինին չէ... Գինին էստեղ ինչ մեղք ունի, գինին չէ, Ալե՛, էս է,- ափը դրեց սրտին,- էս է, իմ հոգին, էս է... Էն խորոտ հեքիաթն ռ՛ւմ համար էր, Ալե՛: Էլ ինչի՛ էն լուս-առավոտ ծնվեց-եկավ աշխարհք, թե ես ու դու մեր գլուխ հետ իրար չղնինք մեկ բարձի... Թե՛ չպիտի լինի... թե՛ չպիտի լիներ, էն կապոյտ առավոտը ինչո՛ւ ծնվեց, թե Ջորոն էդ առավոտ իր պստիկ, նախշուն Ալեին պետք է գտներ ու իրկու՛ն չեկած կորցներ, էդ լույս-առավոտը ինչո՛ւ եղավ, Ալե՛... Եղավ, որ գար էս մեղավոր աշխարհի մեղքը ավելացներ ու էրթա՛ր, եղավ, որ գար դաղեր Ջորոյի հոգին ու էրթա՛ր, որ Ջորոյին ասեր, թե աշխարհում էսպես-էսպես անուշ բան կա, ասեր ու էրթա՛ր, Ալե՛... Երա՛զ էր... Խորոտիկ հեքիաթ էր... Չէ, էն լույս-առավոտը եղել է ու կա:

- Ելի ու քո գոտին ժրե ու երթանք,- պահանջեց Ջորոն:

- Ախպե՛ր Ջորո, երկինք վկա, դու քո խելքը թոցրել ես,- նեղսրտեց պառավը:

- Կփախցնի՛մ,- Ջորոն բռունցքը խփեց գետին:

Պառավը ափի մեջ խնդմնդաց:

- Ինչպե՛ս կփախցնես, ախպե՛ր Ջորո:

- Պստլի՛կ, բուռ մի բան ես. կզցիմ մեջ պարկի ու... Դժվար չորի գեղից դուրս գալն է: Հետո աշխարհք թափի-գա, Ալե՛ն իմ Ալե՛ն է: Կփախցնի՛մ:- Պինդ կրկնեց Ջորոն:

Բակից տղամարդու ձայն լսվեց. Ալեին էր կանչում: Եվ ձայնը Ջորոյի ականջին հնչեց որպես հեռախոսականչ,- ալ՛րո... Իմ մարդն է,- պառավը շտապեց ելնել:

- Քու էրիկ լավ մարդ է, հըմը՛ կփախցնի՛մ: Գիշեր է մնացե՛ կփախցնի՛մ,- և քաշեց փեշից ու շնչաց:- Քու բերան զոց կպահիս ու ձեն-ձուն չես հանի:

Պառավը էլի խնդմնդաց և գոգնոցի ծայրով սրբեց բերանը:

- Ել, օրհանգրվան շորո, ել էրթանք տուն:
- Տունն ես ինչ գործ ունիմ... Ձիս կզգիմ գեղից դուրս, մութն ընկալ՝ էլի կդառնամ հոս ու իմ աչք քու ճամփին: Խոսք մեկ ու աստված մեկ:

Տանտերը նորից ձայն տվեց:

- Էստեղ եմ,- պատասխանեց Ալեն,- օրհանգրվան շորոն է եկել:

Շորոն քաշեց պառավի փեշը, տղամարդավարի կրճտացրեց ու բռնեց ցույց տվեց:

- Կփախցնիմ, Ալեն,- շնչաց,- կամիս-չկամիս՝ կփախցնիմ:

- Համ,- տանտերը հայտնվեց,- դու ես: Բարով ես եկել: Գինի ես ուզում,- ծիծաղեց տանտերը:

- Շատ կուզիմ, օրհանգրվան,- կտրված խոստովանեց Շորոն:- Քու գինու պես գինի մեջ աշխարհքին չկա ու չի պատահի: Մեծ բրթելու ու իմ գլուխը ջարդելու իրավունք ունիս:

Մինչ այս, մինչ այն, գերդաստանը հավաքվեց,- զույգ տղա, զույգ հարս, թոռներ,- հավաքվեցին և նստեցին սեղան:

«Շեն տան սեղան է,- մտքում գնահատեց Շորոն:- Քանց հարսանիքի սեղան... Մարաթուկ վկա, իմ ու Ալենի հարսանիքն է»:

Գերդաստանն, իրոք, ուրախ էր, իսկ Ալենի որդիները՝ ոգևորված: Գինին տանելու օրը տանը չէին:- Մի մարդ է եկել. իրենց մոր համերկրացի հետաքրքիր մի ծերունի, պղնձի չափով չգիտեմ քանի գինի է խմել, երգել է ու խմել, երգել է ու խմել, և դժվարությամբ են մտանից հանել դուրս: Դրանից հետո՝ էլի է հայտնվել. բայց, փոստ, որ դարձյալ չեն տեսել:- Եվ, տես, այդ հետաքրքիր ծերունին իրենց հյուրն է. ճերմակ, թավ բեղեր ունի, պինդ կնճիռներ, խոսում է բարձրաձայն, հաճույքով մինչև տակ խմում է և անմիջապես լցնում բաժակը:

- Դու մեր մորեղբայրն ես:- Կրտսերը ավելի խանդավառ էր:- Մոր կողմից մենք ոչ մի ազգական-բարեկամ չունենք, դու, իսկապես, մեր մորեղբայրն ես:

«Օտար կհաշվիս զիս, թե քեռի, քու գործն է,- Շորոն մտքում պատասխան տվեց,- հըմը էս գիշեր քու մոր կփախցնիմ... Կփախցնիմ, լան»:

Կրտսեր որդին մորը շատ էր նման:

«Ալեն է ու կա», - մտածեց Ջորոն և հարց տվեց.

- Քո նշանածն հրն է, գան:- Եվ տղայի կինը, որ հենց իր ուսն-
կիցն էր, շատ դուր եկավ:

- Ձեր կենաց:- Վրա-վրա երկու բաժակ գինի խմեց ու ավելի ու-
շադիր նայեց տղային: Տղայի բիբերը ուրախ առկայծում էին, և աչ-
քերի մեջ երգ կար: Հա՛ երգ կար. Ջորոն որքան նկատել է, այդպի-
սի աչքունքով երիտասարդները, բոլորը, ծայնեղ են լինում:

- Դու խաղ ասել գիտնա:

- Գիտեմ,- ուրախ պատասխանեց տղան:

- Թե էդպես է, քու քեռու բաժակին մի խաղ ասա:

Տղայի երգի ընթացքում էլի խմեց ու զգաց, որ աչքերը մշուշվում
են... Այդպես շուտ... փոքրիկ գավաթներով դեռ մի քանի գավաթ
է խմել... Ուրեմն էլ խմել պետք չէ... Ջորոն կերուփումի համար չի
եկել... Տանտերը թող խմի... թող տանտերը խմի ու հարբի, որդի-
ները թող խմեն... իսկ Ջորոն նպատակ ունի... Ո՞ր է Ալեն:

Պառավը մանրիկ ու չափուկ դուրս ու ներս էր անում, ու շուրթե-
րին գողտուկ ժպիտ կար:

- Ապրիս, լւին:- Ջորոն բաժակը մոտեցրեց շուրթերին և երկմ-
տեց՝ խմի, չխմի, բայց խմեց:- Ավելի շնորհք ունենաս... Հիմա դու
ականջ դիր, ես ասիմ իմ խաղ:

Եվ մինչև սկսելը Ջորոն փակեց աչքերը և գլխահակ ուս ու իրա-
նով տարուբերվեց, օրորվեց, օրորվեց, հետո ծայն տվեց իր երգին,-
Հըիիիի-ասիս,- և կանչի հետ ձեռքը բարձրացրեց գլուխն ի վեր ու
սկսեց երգել... Երգում էր խոպոտ, ձերունական բեկբեկուն ծայնով,
աչքերը գոց, ինքնամոռաց ու քանդվելով:

Երգը բնության մասին էր. նախշուն քարերով ու գույնզգույն ծա-
ղիկներով սարերի և սարն ի վեր ելվերող սայլուղու ու սայլի, և դե-
պի երկինք ճախրող բոց լծկանների, սարի կրճքին՝ դեմ արեգական
փռված կորեկի կլոր արտի...- Ջորոն ձեռքը բարձրացրեց գլխից
վեր ու վար բերեց. մի շիշ տապալվեց. ուսնկից հարսը քաշվեց մի
կողմ՝ ձերունու երգող ձեռքին ասպարեզ տալու,- երգը կանաչ վա-
րոցներով հոտաղների մասին էր և բանջարի ելած նախշուն գոգ-
նոցներով աղջիկների...

Երգը բնության ու սիրո մասին էր...

Ջորոն ավարտեց երգը, բայց, դեռ երգի հետ՝ տարուբերվում-
ճոճվում էր, աչքերը դեռ գոց էին և այդպես ու հակված կանչեց.

- Ալեեեե...

Երգ էր, երգի վերջին ելևէջը, թե՛ իր պառավի անունը տվեց,
տանտերը չհասկացավ:

Ալեն բան ու գործ թողած կուչ էր եկել սեղանի եզրին, չկար
պահ առաջվա կայտառությունը, շուրթերի անկյուններում ծվարած
գողտուկ ժպիտը չքացել էր, տխուր ու շիվար մի պատիկ պառավ
համերկրացուն էր նայում:

- Ալեեեե,- Ջորոն նայեց պատուհանից դուրս. լեռների վրա
արևն արդեն հանգչում էր:- Արևմարք չեղներ մեջ աշխարհքին,- եր-
գահանգ շշնջաց Ջորոն,- կեսօր ու արևմարք ու իրիկուն ու գիշեր
չեղներ, ամառ ու ձմեռ չեղներ... Կպիտեր՝ թաք գարուն... Թաք գա-
րուն ու առավոտ... Ու մեծնալ չեղներ, Ալեն, էրեխան մնար էրեխա,
ես՝ էն նախշուն քարի վրա, դու՝ շաղոտ կանաչների մեջ ու քու գլ-
խին ծաղկեպսակ ու քու գլխին ծաղկեպսակ, Ալեն...

- Մա՛, քեզ հետ է:- Բոլորը սուս արած լսում էին ծերունու մենա-
խոսությունը և տանտիրոջ կրտսեր որդին հուզվել էր:- Քեռի Ջորոն
քեզ հետ է, մա՛... Նստիր քեռի Ջորոյի մոտ:

Իսկ մայրը դժվարանում էր ոտքի ելնել:

Տղան օգնեց՝ մորը բերեց քեռի Ջորոյի կողքին նստեցնելու:

- Յա՛, Մարաթուկ:- Ջորո ոտքի կանգնեց ու պառավին գիրկն
առավ:

Հետո պառավը դեմքը սեղմել էր ծերունու կրծքին, իսկ Ջորոն
խոնարհել էր գլուխը, այտը հպել Ալենի մագերին և շեղ ու կիսախուփ
նայում էր պատուհանից դուրս ու երգեցիկ կանչում.

- Ալեեե... Ալեն, իմ հոգին, Ալեեեե...

ՔԵՌԻ ԹՈՐՈՍԸ

1

Մի առավոտ, իսկ այդ երկու տարի առաջ էր, Քեռի Թորոսն արթնացավ և քշեց ուղիղ մարագ: Կիսահագնվել, անվա, ափալթափալ մտավ մարագը և շվար կանգ առավ. մարագում ոչ մի գործ չուներ: Ոչ մի անելիք: Ասենք ինքն էլ պարապ էր. գարնան կես՝ ո՛չ խոտ, ո՛չ դարման. մի քանի շաբաթում դարմանե գաղջ մլուր էր գործվել պատ ու առիքին, և մարագը լցված էր խոնավության ու սարդոստայնի ծոծրակ խուտուտ տվող հոտով: Եվ կիսամութ մարագի կենտրոնում կանգ տված Քեռի Թորոսը ծոծրակը քորեց. ինչ գործով շտապեց մարագ... Ո՛չ մի գործ:

Հետո աչքն առավ դիմացի պատն ի կախ հին ու մին իրերի թնջուկը, իրար ագուցված մի քանի սամի ու գույնզգույն սամաթել, մի կծիկ սրեմ ու մի փոկ՝ բորբոսի կանաչ փառակալով: Է, երբվանից էին, Քեռի Թորոսը երբվանից ո՛չ լուծ ու լծկան էր բանեցրել, ո՛չ սամի, ո՛չ սամաթել, ո՛չ սայլ ու փոկ: Եվ այլևս ոչ ինքն է բանելու, ոչ այդ հնոտիները, որ միմյանց փաթաթված մարել էին: Քեռի Թորոսի սիրտը ճմլվեց. այդ ճլվստան սամին ու ճոճոռան փոկն աչքները մարագի դռանը երկար սպասել էին, հուսահատվել և իրար գրկած հանգչել: Եվ մի պահ մտքով անցավ, թե հենց դրանց համար է մարագ մտել: Թնջուկը վար առավ. շուռումուռ տվեց, ապա փորձեց հանել կախիչը: Իսկ կախիչը պինդ էր խրված: Քեռի Թորոսը ուշադիր նայեց, շոշափեց՝ ափով մեկ սև փայտ էր, բայց շատ հետաքրքիր թվաց: Նորից փորձեց դուրս քաշել... Հինկեկ կապուկը դրեց մի

կողմ՝ երկու ձեռքով փորձեց... Չէ, արտակարգ պինդ էր խրված: Եվ կախիչն ավելի հետաքրքրեց: Ի վեր, ի վար մի քանի բռնցքահարված հասցրեց և, ծունկը պատին, թափով քաշեց... Յան... կախոցը... կախիչն իր սուրն էր... իր թուրն էր ու կար... Կարճկոթ թուրը, որի կա ու չկայի մասին մտհան էր արել: Վաղուց էր մոռացել, որ սուր ունի, այն օրից երբ կարճկոթ թուրը խրել էր մարագի պատը, այդ օրից... գոնե ինքը չէր հիշում, թե սուրը միտք բերած լիներ:

Փտե՛լ է, թե դեռ կենդանի է:

Արևի տակ շուռումուռ տվեց, ափով շփեց, շուռումուռ տվեց, շեղբը թեթև սեղմեց ծնկին... քիչ ավելի ամուր... ավելի ուժեղ... Չէ՛ կենդանի էր: Ժանգը պատել էր, բայց ողջ էր:

Քեռի Թորոսն այդպես՝ կիսահագնվել, արևկող արեց և թուրը մեկնեց ծնկներին: Հա՛ շուռումուռ էր տալիս ու հա ափով շփում, բայց սուրն անտարբեր էր. չէր ընդունում Քեռի Թորոսի ափը: Խռովել էր: Ո՛չ երբեմնի տիրոջ ձեռքի դողն էր ընդունում, ո՛չ արևի շողերը: Հիշողություն ու փայլ կորցրած ժանգոտ երկաթի մի կտոր էր, իսկ Քեռի Թորոսը շուռումուռ էր տալիս ու շփում... Գիտեր, որ ինքը մեղավոր է:

Ժանգոտ սուրը ծնկներին երկար նստեց արևի տակ:

Հարսը մի քանի անգամ հացի կանչեց, իսկ նա ուտել չէր ուզում: Հետո, երբ լսվեց ինքնաթիռի ձայնը, ուզեց անպայման նկատել: Քեռի Թորոսն այդ օրը որոշեց անպատճառ տեսնել ինքնաթիռը: Եվ տեսավ: Եվ սուրը մեկնեց դեպի ինքնաթիռը, - է, էն է, - ուրախացավ, որ տեսել է ու ոտքի ելավ:

Գործնական մտավ տուն, թուրը դրեց բարձի տակ, ապա լվացվեց, սրբվեց, սրբվելուց Քեռի Թորոսը հիշեց, որ երկու շաբաթ է չի սափրվել, դարձավ սափրվեց, դարձավ նորից լվացվեց, հագնվեց կարգին, հետո պահած տեղից հանեց վառվռուն մետաքսաշորը...

Որդան կարմիր նախշած մետաքսի այդ կտորը մի ժամանակ հին մի գիրք էր ծրարել, ավելի շուտ՝ բզկտված մի մատենիկ... Տարիներ առաջ Երևան տարավ՝ հանձնեց ում որ պետք էր: Այրված թերթերին հրաժեշտի համբույր տվեց՝ հանձնեց, իսկ մետաքսի կտորը պահեց: Խնամքով պահել էր, բայց մի օր հարսը գտել-լվա-

ցել–արդուկել էր. ուզում էր վզնոց դարձնել իր համար, և Քեռի Թորոսն ասիտից դուրս եկավ:

- «Հացի տեղակ՝ նշխարք»:- Ողջ գիշեր չէր հանգստանում Քեռի Թորոսը, իսկ գիշերն անկողնում լացել էր ուզում:- «Նշխարք՝ մեջ սապնաջրին»:- Լվացվելուց շատ բան էր պակասել, այլևս չկար այն բոյրը, որ ամեն անգամ խելքամաղ էր անում Քեռի Թորոսին:

Այնուամենայնիվ մետաքսաշորը նորից պահեց և, տես, որ պետք եկավ: Պահաժ տեղից հանեց. փաթաթեց սուրը և ձեռնափայտով կանգնեց բակում: Քեռի Թորոսն ուզում էր, որ նորեն ինքնաթիռի ձայն լսի, չնայած գիտեր, որ մեկ էլ իրիկնապահին է ինքնաթիռ գալու, բայց շատ էր ուզում նորից լսել ձայնը և նորից տեսնել ինքնաթիռը:

Հետո առույգ մի քանի քայլ արեց և տեղնուտեղը նկատեց, որ ձեռնափայտի կարիք չի գգում... Հա, ձեռնափայտն ավելորդ էր... Ջարմանալի բան, արդեն քանի տարի ձեռնափայտ էր օգտագործում, ձեռնափայտով էր իջնում գյուղ՝ գրասենյակ, հավաքատեղի, ձեռնափայտին հենված վերադառնում էր տուն, բայց տես, որ գավազանի պետք ամենևին չունի:

Քեռի Թորոսը՝ բարձրահասակ ու ջղուտ, այդ առավոտ, ահա, քայլում էր առանց ձեռնափայտի, ուսերը ետ էին գնացել, իրանը շտկվել էր, հայացքը հավաքվել գետնից,- մի գիշերվա մեջ որքան բան փոխվեց,- Քեռի Թորոսը՝ արծվաքիթ, խստությունը հոնքերի արանքում իրար զարկած կնճիռների մեջ, ահա, այս առավոտ վայրահակ ճամփով իջվարում էր շիտակ ու ձիգ և շիկակարմիր փաթեթը ձեռքերի հետ ետևը դրած,- առավոտվա հետ քանի տարի վար ընկավ ուսերից,- Քեռի Թորոսը՝ հայացքը գյուղն ի վեր կտրող, քայլում էր հանդարտ և հարձագանք ականջն ընկած բարևների, ծանր շարժում էր գլուխը,- ամեն օր՝ բարև, առավոտյան՝ բարի լույս, կեսօրին՝ բարի օր, երեկոյան՝ բարի իրիկուն, ինչ դատարկ բաներով են զբաղված մարդիկ: Փողոցը նեղ էր ու ծուռտիկ, մի ժամանակ ուղեկիցները երկկողմանի քարե պատաշարերն էին, ելնել-իջնելուց մի տեղ նստում էր. շունչ քաշում. այն էրբ էր Քեռի Թորոսն այդքան ծեր ու հոգնած, պատահում էր, գրուցակից էր հանդիպում, և ճամ-

փա ու տուն մոռացած՝ գրուցում էին, որքան դատարկ բաներով է զբաղվել Քեռի Թորոսը: Հիմա ի տեղ քարե ցանկապատերի մետաղալարերն էին, փշալարերը, բետոնե հիմքի մեջ խրված մետաղացանցը և ցանց ու փշալարերով բանտարկված այդ փողոցով Քեռի Թորոսը՝ բարձրագնա հայացքով ու հանդարտաքայլ, վայր իջավ, հասավ գյուղի կենտրոնական փողոցը, այնտեղից թեքվեց ձախ և ուղիղ մինչև դարբնոց...

2

Եվ կլոր մեկ տարի, երբ գյուղի գլխին գվվում էր ինքնաթիռը, գյուղի երկնքով ամեն օր նույն ժամին ինքնաթիռ էր անցնում, երբ հայտնվում էր ինքնաթիռը, Քեռի Թորոսը գործնական ոտքի էր ելնում:

«Քու ծնողներ մինուկ թող պարծենան,- մտքում դիմում էր օդաչուին և որոնում ինքնաթիռը,- քու պապ մինուկ թող պարծենա, օղորմի իրեն,- շատ դեպքում ինքնաթիռը Քեռի Թորոսի աչքին չէր ընկնում, երկինք շարտած կապույտ ու ձիգ պարանն էր,- գնա մինուկ դու պարծեցի,- դիմում էր օդաչուին,- քու համար ո՛չ սար, ո՛չ ձոր, ո՛չ պատ, ո՛չ ցանկապատ»:- Եվ պահ էր լինում, որ իր բոլոր թռոնները՝ ուսուցիչ, բժիշկ, ինժեներ... բոլորը թվում էին փսլնքոտներ:

Ինքնաթիռի գվվոցը թե տանն էր ականջն ընկնում, ծմռանը կամ ամպ ու զամպ օրերին Քեռի Թորոսն ո՛ր պետք է լիներ. ճիպոտը մի կողմ գցած մարդ, կոլտնտեսության գործերին արդեն չէր խառնվում, մի տարի էր՝ գրասենյակ չէր գնում, սկյամբիլ խաղալուց (որ գյուղի ծերունիների մխիթարանքն էր) ձեռ էր քաշել, իսկ պատմություններ՝ էրգրից, կռիվներից, դաշտ ու կալից լսելու ու պատմելու ցանկություն չունեի, արդեն պատմում էր ինքն իր համար, թե տանն էր՝ փայտե թախտին մեկնված, մատների արանքում «ջղարան» ու թագբեհն, ինքնաթիռի ձայնի հետ հանդարտ վրա էր գալիս, բարձի տակից վերցնում փաթեթը և ծուռտիկ փողոցով իջնում գյուղ:

- Եկանք, Քեռի Թորոս:- Դարբնի համար Քեռի Թորոսը անսպասելի հաճախորդ չէր. Քեռի Թորոսը պետք է գար և պիտի գար օրվա այս ժամին, հենց հիմա, երբ գյուղի երկնքով ինքնաթիռ անցավ:

Քեռի Թորոսը լուռ անցնում-նստում էր իր տեղը, կլոր տարին ամեն օր՝ նույն տեղը,- հիմա էլ դարբնոցի անկյունում դրված կոճղը Քեռի Թորոսի անունով է,- անձպտուն նստում էր իր կոճղին և հանում ծխատուփը՝ արծաթե, կափարիչին ընծայագիր. «Քեռի Թորոսիկին»: Վաթսունհինգ տարի առաջ, Թորոսը՝ տասնվեց-տասնյոթ տարեկան մի պատանի, թուրք ոստիկանապետին մերկ մատներով կրակ մատուցեց և այդ ծխատուփը ընծա ստացավ: Իհարկե՝ ոչ ոստիկանապետից:

Այնտեղ՝ Էրգրում էր, աշնան մի օր շեհիտ Մեհմետ էֆենդին իր կատաղի խմբով մութուլուսին գյուղ էր մտել՝ զինվորահասակ տղաներին հաշվառելու: Կանգնել էր գյուղի կենտրոնում, Թորոսենց ընկուզենու տակ և սպասում էր, որ ասկյարացու տղերքը հավաքվեին... Տարիներ առաջ Թորոսը թուրք ոստիկանապետին էլի էր տեսել. նորից աշուն էր, Թորոսը՝ յոթ-ութ տարեկան երեխա, ընկուզենին թափ էր տվել և քրոջ հետ ընկույզ էր հավաքում-լցնում քթոցները, նույն շեհիտը հայտնվեց, մի քանի ընկույզ փորձեց՝ հավանեց և գլխով նշան արեց իր ոստիկաններին: Եվ նրանք վրա պրծան: Այդ ճպոռտ կատաղիները տեղնուտեղը քթոցներում հավաքած ընկույզները պարտակեցին ուսապարկերում ու գնացին, իսկ... երեխա մի տղա, որ Թորոսիկն էր, թավալվում էր ընկուզենու տակ, վիրավորանքից թավալվում էր ու լաց լինում... Հետո հայրը եկավ, շալակեց ու տուն տարավ տղային... Հիմա նորից Մեհմետ էֆենդին իր կատաղիների հետ հայտնվել էր, ցցվել ընկուզենու տակ, ծխամորճն էր ցնում և սպասում, որ գյուղի ասկյարացու ջահելները ներկայանան: Ոստիկանները, հրացաններին հենված, կանգնել էին թիկունքին, իսկ շեհիտը դանդաղ ու երկար ցնում էր ծխամորճը և գյուղատերին շտապեցնում: «Համբերե՛, աղա՛, ժողովուրդը թող քնից ելնի, աղա՛», - գյուղատերը մտախոհ էր. ինչպես վարվել, որ բոլոր ջահելները ցուցակի մեջ չմտնեն: Եվ Թորոսը, արդեն տասն-

վեց–տասնյոթ տարեկան, փայտի բոցկլտուն կրակը մերկ մատներին արանքում, կրակը ցուցամատով ու միջնամատով բռնած մոտեցավ շեհիտին. «Վառե՛ քու դայրոն, աղւմ,- ոստիկանապետը ետ–ետ գնաց,- մեկ ասկյարացու ես, քու դայրոն վառե, աղւմ,- Թորոսը սուր նայում էր շեհիտի աչքերի մեջ,- վառե՛, աղւմ, էլ ի՛նչ ասկյարացու, թե կրակ չառնե մեջ իր մատներուն,- ոստիկանապետը ետ–ետ էր գնում,- քու դայրոն վառե, աղւմ,- Թորոսն ատամները սեղմած նայում էր Մեհմետ բեյի աչքերի մեջ,- վառե»:- Շեհիտն ահաբեկված նայեց իր ոստիկաններին, և նրանք հասկացան, որ գյուղից հեռանալ է պետք...

Հաջորդ օրը գյուղապետն արծաթե ծխատուփ նվիրեց Թորոսին՝ «Քեռի Թորոսիկին» ընծայագրով: Եվ այն օրից «Քեռին» Թորոսի անվան կեսն էր:

Դարբնոցի անկյունում իր կոճղին նստած, նախշուն փաթեթը ծնկներին՝ Քեռի Թորոսը սուսուփուս ծխում էր: Եվ դարբինը չէր շտապում ճանապարհել նրան, խոսքը շուրթերին իր գործին էր: Քեռի Թորոսը հետևում էր կամ հակված էր ծնկներին, լսում՝ կես ու պոռատ պատասխան էր տալիս կամ մտքերի հետ էր: Դարբինն ավարտում էր ձեռքի գործը, նորն էր սկսում, միևնույն է, Քեռի Թորոսը չի շտապում, ուրիշ անելիք չունի, դարբնոցից ուղիղ տուն կգնա, տանն էլ անելիք չունի և հաջորդ օրը նույն ժամին նորից դարբնոց կգա:

- Տո՛ւր,- վերջապես հարկ էր համարում դարբինը:

Եվ Քեռի Թորոսիկը բացում էր փաթեթը. բացում էր հանդարտ, մի տեսակ զգույշ, թվում էր, թե մետաքսաշորի միջինը ծիտ է, ապա հայտնված կարճկոթ թուրը պահում էր աչքերի դիմաց, «հալավ ու մաշավ», - ամեն օր մտածում էր Քեռի Թորոսիկը և սուրը զույգ ձեռքով մեկնում էր դարբնին:

- Իսնամքով սրե,- ամեն օր պատվիրում էր Քեռի Թորոսը:

Դարբինը, բաց ժպիտը դեմքին, վայ Քեռի Թորոս, Քեռի Թորոսիկ, վերցնում էր սուրը, մոտենում պտուտակ հեսանաքարին, իսկ Քեռի Թորոսը լարված հետևում էր... Շեղբը պարուրած կայծերը սրից անդարձ հեռացող մասնիկներն էին, և կայծերը Քեռի Թորո-

սի աչքերից էին պոկվում, և աչքերը ցավում էին, ու մետաքսաշորը սեղմվում էր բռի մեջ:

- Բավ է,- և դարբնի ձեռքից վերցնում էր սուրը ու փորձում դաստակի մազերին:

- Հը՞, սրվել է, Քեռի՛ Թորոսիկ,- դարբինը բաց ժպտում էր՝ վայ, Քեռի Թորոս, վայ Քեռի Թորոսիկ:

Քեռի Թորոսը լուռ փաթաթում էր սուրը և դուրս գալիս դարբնոցից:

Կլոր մեկ տարի Քեռի Թորոսիկն իր կարճկոթ թուրը հեսանել տվեց, ամեն օր, չհաշված ճմռան բացառիկ ցուրտ ու փոթորկոտ օրերը, երբ տնից դուրս գալը դժվար էր և դարբնոցն էր փակ, կլոր մեկ տարի՝ ամեն օր, չհաշված պատահական այն օրերը, երբ դարբինը բացակայում էր գյուղից, կլոր մեկ տարի՝ ամեն օր, չհաշված այն օրը, որ բժիշկ թոռանը տղա էր ծնվել, և Քեռի Թորոսին Երևան տարան, որպեսզի իր անունն ընծայի ծոռին:

3

Նույն երազը մի շաբաթում երեք գիշեր այցի եկավ Քեռի Թորոսին:

Երեք անգամ՝ նույն սարսափելի երազը:

Երազում ինքն ու Մեհմետ էֆենդին նորից հանդիպեցին: Տեր աստված, ոստիկանապետն այդ ինչ կերպարանքով էր: Դեմքը, իհարկե, նույնն էր՝ նույն կլոր ու արնմխած աչքերն էին, նույն նենգադավ ժպիտը, իսկ մարմինը... մարմինը սև մի գունդ. ո՛չ կուրծք, ո՛չ իրան, ո՛չ ոտք, ո՛չ ձեռք, մարմինը խոշոր ու ճլտտան մի գունդ էր, և այդ անճոռնի գունդն ուներ անհամար մագիլներ՝ երկար, օձանման, պիրկ, գալարուն: Այդպիսի կենդանի Քեռի Թորոսը կյանքում չէր տեսել... Բայց, ախր, նա էր, շեհիտը, որին ահա երրորդ անգամ է հանդիպում և երեք անգամ էլ նույն տեղում՝ իրենց ընկուզենու տակ: Երազում Քեռի Թորոսը տեղը-տեղին հիշում էր՝ առաջին անգամ հանդիպեցին, երբ ինքը երեխա էր, իսկ ոստիկանապետը քառասունին մոտ, երկրորդ հանդիպմանն ինքն արդեն կարգին ջահել

էր, իսկ ահա տարիներ են անցել, իր հաշվով վաթսունհինգ-վաթսունվեց, բայց շեհիտը... զարմանալի բան, շեհիտ Մեհմետի դեմքը չէր փոխվել: Նա էր. երկրորդ հանդիպման ժամանակ, երբ մերկ մատներով կրակ մատուցեց, այդ օրը շատ մոտիկից ու սուր նայեց ոստիկանապետի աչքերի մեջ և արնապարտ այդ աչքերը մոռանալ չի կարող, շփոթել չի կարող... Նա էր ու կար կլոր աչքերի մեջ և փոշոտ դեմքին դարանած նոյն դավադիր ժպիտն էր: Իսկ մարմինը... ճիրանավոր անհաշիվ սև մագիլներով ճլստան ու անճոռնի այդ գոնդը...

Եվ խավտացող, կծկվող ու բացվող մագիլները տարածած ոստիկանապետը պտտվում էր ընկուզենու շուրջքլորը, խարդախ ժպտում էր ու ոլորվում: Մագիլները կառչում էին ընկուզենու բնից, ձգվում-փաթաթվում ճյուղերին, օձերի պես գալարվում սաղարթի մեջ... Ընկուզենին սրսփում էր և արմատների հետ երերում,- երազում Քեռի Թորոսը զգում էր, թե հողն ինչպես է դողում իր ոտքերի տակ,- իսկ ինքը քարացել էր և չէր կարողանում աչք կտրել Մեհմետի աչքերից: Ամենասարսափելին հենց աչքերն էին, աչքերի ժպիտն էր. գիտեր, որ այդ սև մագիլների արմատները Մեհմետի աչքերի խորքում են,- երազում Քեռի Թորոսը նկատեց նաև, որ ճիրաններն իրենց շարժումը՝ խտվտոցն ու գալարքն այդ ժպիտից են առնում: Այ, եթե կարողանար թրատել այդ քստմնելի ժպիտը, Քեռի Թորոսը երազում փորձում էր բացել մետաքսաշորի փաթեթը, որի մեջ սուրն էր, փորձում էր մերկ սուրը ձեռքն առնել - եթե կարողանար թրատել այդ ժպիտը, եթե կարողանար՝ պիրկ ճիրանները պարանների պես կփռվեին ընկուզենու տակ, անշնչացած, կտոր-կտոր կկախվեին ծառի ճյուղերից... Հան փորձում էր հանել սուրը, հա փորձում էր, բայց մատներն անշարժացել էին... Անգոր կատաղությունից լացը գալիս էր, և ինքը, կախարդված հայացքը ճիրանները տարածած շեհիտին, փորձեց ատամներով բացել կապ ընկած-հանգուցված փաթեթը և ընթացքում նկատեց... տեսավ... տեսավ, որ Մեհմետն իր անճոռնի մարմնով ու մագիլներով կծկվեց... կծկվեց, փոքրացավ, բայց ավելի կատաղի էր ոլորվում ընկուզենու շուրջքլորը, ավելի փոքրացավ, դարձավ ոգնու չափ, բայց միշտ սև, ճլստան

և գալարուն մագիլներով,- դարձավ բռունցքի չափ,- բայց մոլեգին շարժումներով, ավելի պուճուրացավ, երազում Քեռի Թորոսի ասքերի դիմաց Մեհմետը տեղում մոլեգին պտտվող ածուխի մի կտոր էր՝ խճճված մագիլներով, մագիլները կարիճի խայթոցի չափ էին, կարիճի խայթոցի պես կեռ,- հետո դա էլ ասքադեմից չքացավ և հանկարծ զգաց... զգաց,- երազում Քեռի Թորոսը հանկարծ նրան զգաց իր կոկորդում... կարիճի կեռ խայթիչների նման ճիրաններով այդ մոլեգին ածուխի կտորը, որն իբրև թե ոստիկանապետ շեհիտ Մեհմետ բեյն էր, զգաց իր կոկորդում:

Երազից հազով արթնացավ:

Քեռի Թորոսը մութ սենյակում ասք բացեց և անմիջապես ձեռքը տարավ կոկորդը: Ինչ-որ բան էր դեմ անել կոկորդին, շատ որոշակի զգում էր: Երազը՝ երազ, բայց կոկորդում մի բան կար. ահա քոր է տալիս, ճանկում է, ծանրացել է շունչը: Եվ ինչո՞ւ է հազում: Եվ հազն էր բռնել, և Քեռի Թորոսն ինքն էր փորձում ավելի խորքից հազալ-մաքրել կոկորդը, ազատվել կոկորդի այդ տհաճ խտվտոցից:

Քեռի Թորոսը պետք ուներ նաև շփելու փշաքաղված դեմքը, թևերը, կուրծքը: Բայց հազը խեղդում էր:

Սենյակում գոնե մեկը լիներ: Կնոջ մահից հետո արդեն հինգ-վեց տարի, սենյակում մենակ էր քնում և առաջին անգամ մեկնումեկի անհրաժեշտությունը զգաց: Մեկը լիներ՝ վառեր լույսը. խոր գիշեր էր, և քստմնելի երազը մթան հետ շաղված չէր ուզում սենյակից դուրս գալ. լույսը վառել էր պետք, իսկ ոտքն ու ձեռքը դեռ կաշկանդված էին, ինչպես երազում: Մեկը լիներ՝ վառեր լույսը: Նրան թվում էր, եթե լույս լինի, և կոկորդի ճանկոտոցը կանցնի, և հազը:

Քեռի Թորոսը մի կերպ անկողնուց պոկվեց, ափիփելով վառեց լույսը և, դեռ փշմտած, նայեց շուրջբոլորը... Կամաց-կամաց երազը սենյակից պոչը քաշում էր, բայց Քեռի Թորոսը զգաց, որ նա՝ նողկալի պատկերով այդ երազը, ընդհանրապես հեռացողը չէ, մթան մեջ ինչ-որ տեղ ծպտվեց, ծառերի մութ սաղարթներում, դուռ ու պատուհանի տակ դարանել է և օձասառը հայացքով հետևում է իրեն... Հենց լույսը մարեց՝ ներս է խուժելու:

Սենյակի կենտրոնում կանգնած շփում էր կոկորդը և, հագից արցունքակալված, նայում էր հատակին, առաստաղին, փակ դռանը, բաց լուսամուտին, թախտի տակ, հետո հայացքը կանգ առավ բարձին, և Քեռի Թորոսը մեկեն բռնկվեց:

«Կջարդիմ»:- Եվ հերսոտ քայլերի հետ երազի շոշափուկները, որ երակների մեջ էին, երակների մեջ վխտացող սև մագիլները փրթիկ-փրթիկ եղան, և երազն արդեն սարսափելի չէր: Քեռի Թորոսը բարձի տակից հանեց փաթեթը, սուրը ձեռքն առավ և արհամարհանքով նայեց բոցկլտացող շեղբին: Սուտ էր. պողպատի այդ հրեղեն լեզուն սուտ էր խոսում, խաբում էր Քեռի Թորոսիկին:

«Մեջ երազին նմանապես պետք չեկար», - տնքաց Քեռի Թորոսը և մի պահ ցանկացավ դուրս գալ - թրատել գիշերվա մութը, որի մեջ երազի սատանորդի ժպիտն էր դարանած:

Այնուամենայնիվ հագնվեց, վերցրեց փաթաթված թուրը և ելավ դուրս:

Մինչև լույս Քեռի Թորոսը քայլեց բակում, տան շուրջբոլորը, ծառերի տակ, նստեց, վեր կացավ ու սպասեց լույս առավոտին: Իսկ արևածագի հետ իջավ գյուղ,- այդ ժամին դարբնոցը երբեք բաց չէր լինում,- նստեց փակ դարբնոցի դռանն ու սպասեց:

- Խեղձ է... էդքան շուտ ինչո՞ւ ես եկել, Քեռի Թորոսիկ,- հետաքրքրվեց դարբինը:

- Էդպես պատահեց,- մոայլ պատասխանեց Քեռի Թորոսը և մեկնեց սուրը:- Կարգին սրե,- ասաց,- կարգին սրե,- խիստ կրկնեց Քեռի Թորոսը:

Հաջորդ գիշեր երազը նույն պատկերով նորից այցելեց Քեռի Թորոսին:

Շաբաթվա վերջին՝ երրորդ անգամ...

Այլևս ամեն արևամուտ Քեռի Թորոսիկի համար արևի խավարում էր՝ ահ ու փորձանք բերող: Մթից ու անկողնուց սարսափում էր. լույսը չէր մարում, անկողին չէր մտնում: Կլոր մեկ ամիս Քեռի Թորոսը շորերը չհանեց հագից, ողջ գիշեր ոտքի վրա ներս ու դուրս էր անում, նստում, վեր էր կենում, հագում էր ու շրջում բա-

կում, տնամերձում, սենյակում, հետո, հալից ընկած, մեկնվում էր չբացված անկողնուն, աչք էր կացնում ու հազով աչք բացում:

Գնալով հազը սաստկանում էր:

Եվ բժիշկ թոռը Երևանից եկավ: Իսկ Քեռի Թորոսը բժշկի գնալու միտք ու ցանկություն չուներ, հատկապես Երևան, պրոֆեսորի մոտ գնալն ավելորդ էր համարում:

- Իմ ցավն ինձ հայտնի է, ջանըմ,- խորհրդավոր տմբամբացնում էր գլուխը,- իմ թշնամին իմ աչքով տեսա. մկան չափ, սև-ճլտան բան էր՝ կարիճի խիթոցներով. ես ասիմ հըրիր, դու ասա հըզար խիթոց... իմ աչքով տեսա. ծփաց ու մտավ մեջ իմ կոկորդին ու էսպէս,- Քեռի Թորոսը մատները խլվլացնում էր,- էսպես կխտվտա: Նստե իմ շնչին, կխտվտա ու իմ ջեր կքաշե:

Քեռի Թորոսն այդպես էլ Երևան չգնաց: Բժիշկ թոռան հետ պրոֆեսորը եկավ գյուղ:

Եվ պրոֆեսորն ու հիվանդը բակում հանդիպեցին: Արևամուտ էր, Քեռի Թորոսիկը դռանը նստած արևամարքն էր նայում: Չնայած շունչը ընդհատ էր, վրա-վրա պողթկում էր հազը, և հազալիս ջերը փրթիկ-փրթիկ էին լինում, սակայն Քեռի Թորոսը չէր տնքում, չէր տրտնջում, և հազի միջոցին նույնիսկ արևն արցունքակալված աչքերում էր: Լեռան շեղթին արևը գլուխկոնծի էր տվել, ճառագայթները թռել էին դեպի երկինք և ամպե մի բարդոց բոցավառվել էր: Քեռի Թորոսիկը, է, արևամարք որքան էր տեսել, բայց առաջին անգամ էր նկատում, որ Արեգակի վերջին շողերը երկնքի բաժինն են, գնում են այնտեղ, որտեղից եկել են: Կլանված նայում էր և դժգոհեց, որ պրոֆեսորն ու թոռը հայտնվեցին ու տեղավորվեցին իր կողքին՝ մեկը՝ աջ, մեկը՝ ձախ:

Պրոֆեսորը, Քեռի Թորոսը միայն մի հայացք դիպցրեց՝ երիտասարդ էր, հազիվ ճերմակած քունքերով, պրոֆեսորը որոշեց նախ կատակ անել. ասաց, թե իրենց հիվանդանոցում սիրուն, առույգ մի պառավ կա, որ Քեռի Թորոսիկի մասին լսել է՝ Քեռի Թորոսի բժիշկ թոռն է պատմել, լսել է՝ շատ է ցանկանում տեսնել և ինքը հիմա եկել է Քեռի Թորոսիկին պառավի մոտ տանելու:

Քեռի Թորոսը չարձագանքեց. կատակը շատ անհամ թվաց,

նամանավանդ շատ անպատեհ: Նա հասկացավ, որ պրոֆեսորը դեռ Երևանից է այդպես որոշել՝ հիվանդ ծերունու հետ զրույցը սկսել կատակով... Եվ այս մաշված կատակով: Այնինչ նա, պրոֆեսոր մարդը, եթե, իրոք, պրոֆեսոր է, ուրիշ խոսք պետք է ասեր... ուրիշ բան, երբ տեսավ, որ ինքը՝ Քեռի Թորոսը, որ մթից ու անկողնուց փախչում է, ինչպես գիշերվա սատանայից - պրոֆեսոր մարդն այսքանը պետք է հասկանա - և դռանը նստած արևին է նայում, մայր մտնող արևի հետ է, պետք է խոսք բացեր հենց արևի մասին, միայն՝ արևի մասին: Իսկ եթե պրոֆեսորն այդքան չհասկացավ, ուրեմն Քեռի Թորոսը թույլ չի տա, որ իր հիվանդության մասին իզուր հարցուփորձ անի:

- Իմ ցավն ինձ հայտնի է:- Ասաց և ոտքի կանգնեց:

Թռոն ու պրոֆեսորը, իրոք, խանգարում էին. Քեռի Թորոսն ուզում էր երկինք թռած շողերի հետ մենակ լինել: Բայց հարկ համարեց պատվիրել.

- Էդ մարդի համար,- կողքանց նայեց թռռանը,- մի գառի վիզ կտրեք:- Ասաց և խոսքի հետ ուղեղից տաք մի հոսք խուժեց-ճնշեց քունքերը, ճակատը, գանգը, և աչքերը մթագնեցին: Այդպես լինում էր, երբ հանկարծակի մի բան էր հղանում, շատ կարևոր մի միտք: Նույնն էր... Քեռի Թորոսը ոտքը կախ գցեց, սրվեց, բայց հոսքը զարկեց ու անցավ: Նա քայլեց դեպի տան թիկունքը. ուզում էր բարձրանալ մարագի տանիքը և այնտեղից նայել արևմուտք, մտմտալով ու քղքալով գնաց և մտքում նորից կրկնեց,- մի գառի վիզ կտրեք,- փորձեց բռնել տեղ չհասած միտքը, բայց այս անգամ ուղեղը ոչ մի արձագանք չտվեց:

4

Այդ օր - աշնանամուտի օր էր - Քեռի Թորոսն արշալույսին իրեն անկողնուց դուրս գցեց:

Վերջին երկու շաբաթում գամված էր անկողնուն, արդեն չէր խոսում. խոսել չէր կարող - ձայնը կտրվել էր արդեն, շունչը հևիհև էր, ուժահատ, աչքերը փոս էին ընկել, և մահճին գամված խեղդ-

վում էր հազից և մշուշոտ ու բորբոքուն հայացքով բաց պատուհանից նայում աշխարհին: Իսկ թե դուրս էր ելնում՝ որդու, հարսի կամ մեկնումեկի օգնությամբ:

Իսկ այդ լուսադեմին Քեռի Թորոսը ծնկներում ուժ զգաց և՛ ձեռնափայտը բավ էր: Ձեռնափայտին հենված՝ ելավ դուրս:

Ոտքը շեմից դուրս դնելուն պես ջրվեժը խշշաց ականջների մեջ: Մի պահ նրան թվաց, թե իրոք՝ ջրվեժի ձայն է... Ջրվեժի ձայն է, և ինքը կարող է խոսել, արտաբերել - քարվազի ձեն,- Քեռի Թորոսիկի շուրթերը շարժվեցին, բայց ձայնն ականջը չընկավ, ականջներում ջրվեժի խշշոցն էր... Իսկ որտեղից, ո՞ր սարի թիկունքից, ո՞ր ձորից է գալիս-հասնում գյուղ, որ ինքն առաջին անգամ է լսում... Հետո գլխի ընկավ, որ դա արշալույսի ձայնն է: Արշալույսի ձայնն էր... Քեռի Թորոսիկը, է, քանի անգամ է դիմավորել արշալույս, իսկ էրբ է պատահել, որ աղոթարանին ոտքի վրա չի եղել, բայց նոր-նոր է լսում ձայնը:

Հետո նայեց երկինք: Գլուխը բարձրացնելիս ուս ու պարանոցի ջլերը կարծես արքանով քաշեցին, սկսեց հազալ, բայց շատ էր ուզում տեսնել աստղերը, գոնե մեկ հատիկ, հազից արցունքակալվել էին աչքերը, սրբում էր ու որոնում, գոնե՝ մեկ հատիկ, իսկ աստղերը չքացել էին արդեն: Միայն Լուսաստղն էր թրթռում Հայոց լեռնապարհին, իսկ Քեռի Թորոսիկն ուզում էր սովորական աստղեր տեսնել. Լուսաստղը նրան թվաց աստղերից տարբեր՝ կիսաստղ, կիսալուսին, նման մի բան: Միշտ է այդպես եղել... Միշտ՝ լեռնապարհին ու հենց այդպես... Ջրվեժի ձայնը... Երկնքում ու երկրի վրա դեռ որքան բան կա, որ Քեռի Թորոսիկը չի նկատել, չի զգացել... Աղոթարանի ձայնը... Միշտ է այդպես եղել...

Հրաշք է աշխարհը:

Հրաշք է երկինքը, որ պայծառ օր էր խոստանում, հրաշք էր երկիրը, բացկուրծք սարերը, որ լուսաբացի կապույտ հորձանքն էին արձակել - Քեռի Թորոսը կոկորդը դեմ էր արել հովին և ղրթացնելով կուլ էր տալիս - հրաշք էր մութ անձավներում խցկած ձորը, ձորով գետի պես արշալույսն էր հոսում, հրաշք էին իմաստուն քարերը, արշալույսի սարսուռով բռնված ծառերը, խոտերը, ընկուզենին՝

այդ գյուղում հիմնվելու առաջին գարնանը Քեռի Թորոսիկն իր ձեռքով տնկեց՝ տնամերձ հողամասի եզրին՝ ձորի կողմը, և ընկուզենին արդեն հիսունվեց տարեկան էր - հրաշք էր աշխարհի գետերի ու ջրվեժների տնագն անող թլորիկ առվակը... Այսպիսի հրաշք արշալույս Քեռի Թորոսիկն առաջին անգամ էր տեսնում:

Չնայած ողջ գիշեր արևի մասին էր մտածել. այնքան երկար էր գիշերը, արևն՝ այնքան հեռու: Քեռի Թորոսիկն էրգրի չափ կարոտել էր արևին, և իրեն անկողնուց դուրս գցեց արևացայտը տեսնելու, բայց հիմա ուզեց, որ աղոթարանը երկարի:

Հրաշք էր արշալույսը՝ ջրվեժի նման հզոր, զմիգմփան, նորածնի պես անմեղ ու անարատ - կարծես աշխարհի առաջին լուսաբացն է - զուլալ ու անարատ, անմեղ ու անարատ... Այդ ինչպե՞ս է լինում: Քեռի Թորոսը ծանր շնչում էր, կուրծքն ու թոքերը ճռճում էին, ջլերը քանդվում, բայց նա, ձեռնափայտին հենված, առեղծված աշխարհի հետ էր. ինչպե՞ս է պատահում. ահա, արևը դուրս կգա, արևածագից առաջ ու հետո աշխարհը կլցվի մարդկանցով, հեղձուցիչ օրը կթավալվի երկրի վրա, արևի շողերը կթաթախվեն թոյն ու փոշու մեջ, փոշի կմաղվի աշխարհի գլխին, մարդիկ օդի հետ աղու կշնչեն, ուրախության հետ՝ տխրություն, սիրո հետ՝ դավ, կսպանեն ու կսպանվեն, մարդիկ կծնվեն ու կմեռնեն, կգտնեն ու կկորցնեն, կծիծաղեն ու լաց կլինեն, տեսակ-տեսակ հիվանդություն բուն կդնի մարդկանց մարմնում... այս նողկալին, այս նողկալին... գոնե ինքը՝ Քեռի Թորոսը գիտի, աչք-աչքով տեսել է, թե ինչ նողկալի տեսք ունի կարիճի կեռ խայթիչներով այս մոլեգին ածուխի կտորը... այդ նողկալին մագիլները կխրի մարդկանց կոկորդը - Քեռի Թորոսը մատներով աքցանեց կոկորդը - կայտի խեղդիմ զինք - սեղմեց, բայց մատները անզոր էին - այդ նողկալու սև մագիլները նենգորեն կսուզվեն արևի շողերի մեջ և կկառչեն աշխարհի կոկորդին և շնչակտուր երկիրը... և օրը... և երկիրը... և արևը շնչակտուր կընկնեն լեռների վրա, մթնշաղը կթախծի օրվա կորուստը, հետո մթնշաղի ազնիվ, մանուշակագույն տխրությունը կպատանքվի սևով, հետո մարդիկ օձիքները պոկած անկողին կմտնեն՝ մի գիշերով մեռնելու-մոռանալու աշխարհը, բայց սարսափելի երազները

վրա կքշեն: Հետո... հետո այսպիսի արշավույս... անմեղ, անվրդով, անարատ... Որտեղից է ծնվում այսպես անարատ, ո՞ւմ ժառանգն է: Ուրեմն... ուրեմն - Քեռի Թորոսիկը թող հոգուն մեղք գործի - ուրեմն արշալույսը խաբում է... Արշալույսը նոր ծնված այն երեխան է, հենց նոր աշխարհ եկած այն երեխան է, որ բոլոր նորածինների նման անուշ ձայն ունի, բայց մեծանում-դառնում է հոգեառ... Թե չէ, ահա, Քեռի Թորոսիկը խեղդվում է, իսկ արշալույսն այսպես անմեղ ու անվրդով, անվրդով...

Քեռի Թորոսը, թիկունքը ծառին տված, խեղդվում էր հազից, չհենվեր ծառին, ոտքի վրա չէր մնա, հազը կտապալեր: Հետո մի կերպ շունչ առավ, ճիգով բարձրացրեց գլուխը և արցունքակալված աչքերով նայեց աշխարհին... Գեղեցիկ էր արշալույսը, արցունքների միջից՝ գունեղ ու ավելի խորհրդավոր... Շատ գեղեցիկ էր անտերը: Եվ շատ անմեղ: Քանց երեխան անմեղ, քանց երեխան անարատ... Իսկ արևացայտը... արևածագը... արևը, ահա նորածին Արեգակը... Տես մորեմերկ, լողացած այս հրաշք մանկիկը... Ինչո՞վ է մեղավոր:

«Երկինքն ու գետին ի՞նչ մեղք ունին,- ցավերն ու հիվանդությունները... հիվանդություններն ու ցավերը ո՞չ երկնքի գործն է, ո՞չ երկրի, ո՞չ երկնքից են գալիս, ո՞չ երկրից: Հիվանդ մարդիկ սարերն են գնում, որ հովերն իրենց ցավը քաշեն, հիվանդ մարդիկ ծովերն են գնում, որ ջրերն իրենց ցավը քաշեն, արևի մոտ են գնում, որ շողերն իրենց ցավը քաշեն... Հիվանդ մարդկանց վերջին, ամենավերջին հույսը էլի բնությունն է... Երկինքն ու երկիրը ի՞նչ մեղավոր են. հիվանդությունն ու ցավերը մարդակերպ հոգեառների բանն է, սաղայելների գործն է: Բնությունն ի՞նչ մեղք ունի»: Քեռի Թորոսիկը շուրթ շարժեց, իմ ցավն ինձ հայտնի է. իմ աչքով տեսա, թե դրրբն ուստից հասավ: Քեռի Թորոսը, աչքը՝ արևին, խոսում էր, չէր մտածում, ինքը գիտեր, որ խոսում է, շուրթ է շարժում, բայց ձայնը չէր ընկնում ականջը:

Որդին նստել էր պատի տակ և ավելառն գլուխն առել ավերի մեջ: Նա գիտեր, որ հայրը խոսում է... Եվ դա չէր ուզում տեսնել՝ անձայն խլվացող հոր շուրթերը, բայց գիտեր, որ հայրը խոսում է,

բան է ասում. բողոքում է, ով գիտե, գուցե իմացած մի քանի բառ աղոթքն է արտասանում, գուցե խաղ է ասում - ձայնը կտրվելու նախօրեին Քեռի Թորոսը գիշեր մինչ ի լույս երգում էր՝ ընդհատումներով, հազալով ու շունչը տեղը բերելով, մինչև լույս խաղ էր ասում, Քեռի Թորոսիկը երգել չգիտեր, բայց երգում էր, ավելի շուտ՝ երգ չէր, այլ երգի արձագանք:

- Էս արդար Արեգակն ինչ մեղք ունի,- խոսում էր Քեռի Թորոսը,- հոն՝ լույս ու տաքություն, հոն՝ լույս ու տաքություն, էս սարի վրա կծաղկի, էն սարի վրա կծաղկի, էն...- Քեռի Թորոսիկը հիշեց Էրգրի իրենց արևածագը՝ Ծովասարի թիկունքից էր,- վլր Ծովասարին կծաղկի,- Քեռի Թորոսիկին թվաց, որ այդ պահին իրենից մի մասնիկ, մի հյուլե տեղն ու տեղը Ծովասար հասավ. չէ՛ որ ինքն Արեգակին է նայում, արևն իր աչքերի մեջ է, իր հայացքն արևի շողերին է խառնված, իսկ Արեգակը մեկն է, միակն է, նույն Արեգակը հիմա, հենց այս պահին Ծովասարին է նստած, նույն շողերը, որ իր հայացքը տարան, միևնույն շողերն այնտեղ են սփռված, Էրգրում, իրենց սար ու ձորի գլխին, իրենց գյուղի վրա, ընկուզենու, էն ընկուզենու... Մարմնով դող անցավ. երազից հետո սարսափով էր հիշում իրենց ընկուզենին: Եվ Քեռի Թորոսը, որ թիկնած էր ընկուզենուն, ավերով շոշափեց ծառի բունը - շատ զով էր - հետո ճիգով գլուխ բարձրացրեց - ծայրի ճյուղերը բոցավառվել էին արդեն:- Հիմա այնտեղ՝ Էրգրի իրենց ընկուզենու կատարին, նույնպես արև է դիպել... Սրսփոցը դեռ չէր անցել, և փշմտած դեմքը շփելու փոխարեն Քեռի Թորոսիկն ընկուզենու բունն էր շփում:

- Երկինքն ու գետին ու Արեգակն ինչ մեղք ունին,- ասաց Քեռի Թորոսը,- իմ թշնամին հայտնի է. աչք աչքով տեսա. դարձավ գունդ մի ու ծփաց մեջ իմ կոկորդին: Էս է:- Քեռի Թորոսը քրքանեց կոկորդը,- կպիտի խեղդիմ զինք:- Եվ մատների անզորությունն էլի զայրացրեց նրան: Հետո...

Հետո ուղեղից տաք մի հոսք պոկվեց-զարկեց քունքերին - նույնն էր, ինչ երկու ամիս առաջ, երբ թոռան հետ պրոֆեսորն էր եկել, և ինքը պատվիրեց՝ «էդ մարդի համար մի գառի վիզ կտրեք» - տաք հոսքը ճնշեց ճակատն ու քունքերը և այս անգամ տեղ հա-

սավ... տեղ հասավ, և հայտնված մտքից Քեռի Թորոսիկի աչքերը բոցկլտացին... Տեր աստված, այս հասարակ բանը մինչև այսօր, մինչև այս առավոտ ինչպե՞ս չի անցել մտքով, ինչպե՞ս չի մտածել... փառք քեզ, Արեգակ, որ պայծառեցրիր Քեռի Թորոսիկի ուղեղը, խառնիխուռն մտքերի միջից գտար-մեկնեցիր այն միակը, միակ ճշմարիտը, որ, հա՛, գալիս էր՝ զարկվում քունք ու ճակատին, գալիս էր ու տեղ չէր հասնում: Հազար փառք քեզ, Արեգակ, Քեռի Թորոսն այժմ և հավիտենից հավիտյան պարտք է, այն մյուս աշխարհից նույնպես քեզ կփառաբանի: Չլինեիր դու... եթե, բան է, այսօր չլինեիր դու, հենց հիմա չծաղկեիր դու, Արեգակ, էգուց արդեն ուշ կլիներ. գիշերը, հավանաբար հենց գիշերը, Քեռի Թորոսի թշնամին, որ մագիլները խրել է կոկորդի մեջ, կխեղդեր Քեռի Թորոսիկին և կհաղթեր: Եվ կհաղթեր... Հիմա արդեն ուշ է՝ չի կարող, Քեռի Թորոսի թշնամուն արդեն փրկություն չկա... Փառք քեզ, Արեգակ, հիմա արդեն Քեռի Թորոսիկը գիտի իր անելիքը... գիտի իր անելիքը և...

Շտապել է պետք, ինչ իմանաս, թշնամին մի ակնթարթում, մի քայլի վրա, Քեռի Թորոսի դողդոջ մի քայլի վրա, մի շնչի հետ, Քեռի Թորոսիկի վերջին կում շնչի հետ, կարող է փրկվել... փրկվել. խեղդել Քեռի Թորոսին և ինքը մնալ կենդանի...

- Չէ՛, էլ քեզ փրկում չկա,- Քեռի Թորոսը ցուցամատը ոխով տարավ-բերեց կոկորդին և դժվարությամբ հայացքը պոկեց Արեգակից:

- Անդո՛ր,- կանչեց Քեռի Թորոսը: Նա ուզում էր անմիջապես իր սենյակը մտնել, իսկ որդին, գլուխը՝ ափերի մեջ, նստած էր պատի տակ, հենց այն պատուհանի տակ, որ բաց նայում էր այգուն ու Քեռի Թորոսին:- Անդո,- նրան թվաց, թե կարող է նաև ծայնել,- Անդո,- և ձեռնափայտը թափով ու անհամբեր խփեց ծառի բնին՝ մեկ, երկու, երեք...

Որդին վախեցած բարձրացրեց գլուխը, իսկ Քեռի Թորոսը շարունակում էր հարվածել ծառի բնին:

- Անդո՛ր,- Քեռի Թորոսը նայեց դիմացը խեղճ կանգնած որդուն և նայեց շատ պինդ, վճռական:

Որդին զարմացավ. հոր աչքերն արտակարգ խլրտուն ու աշխույժ էին, այդքան կենդանի հայացք հայրը նույնիսկ այս անիծյալ հիվանդությունից առաջ, ավելի վաղուց չունեիր: Որդուն թվաց, թե հոր աչքերում նաև ժպիտ կա՝ մի տեսակ ինքնավստահ ու արհամարհական:

- Անդր՛,- Քեռի Թորոսի շուրթերը խլվլացին,- տղա՛, դու ինչի՛ համար ես սևասպեռ ու նստե՛,- զգաց, որ որդին հասկանում է,- թող ու գնա քու գործին,- ձեռքը մեկնեց դեպի սարերը:- Գնա՛, տղա՛, իմ թշնամու հախից ես կգամ,- և աչքերը բոցկլտացին:- Էս թշնամին մինակ իմ կոկորդին չէ,- Քեռի Թորոսի աչքերը ճշում էին:- Մինակ իմ թշնամին չէ, իմ թշնամին ճանկեր բովանդակ աշխարհքի կոկորդին է խրե, տղա՛, բովանդակ աշխարհքի:- Շուրթերը վրդով շարժվում էին, իսկ ձայնն աչքերից էր դուրս գալիս, խլրտում ու այրվում էին աչքերը:- Ու ես կսպանիմ զինք:

Քեռի Թորոսիկն այնքան էր ափսոսում, որ ձայն չունի, որ միտքը որդուն չի հասնում... Ափսոս, հազար ափսոս, գոնե տառաճանաչ լինեիր, գրել իմանար ու գրեիր, որ որդին իմանար... թող բոլորն իմանային, որ այն, ինչ քիչ հետո պետք է լինի, ինքնասպանություն չէ, բոլորովին էլ ինքնասպանություն չէ, հենց ինքնասպանություն չէ... Քիչ հետո Քեռի Թորոսիկը սուրը իր կոկորդին չի դեմ անելու... Քեռի Թորոսիկը քիչ հետո իր թշնամուն է սպանելու, կթրատի իր թշնամու լյարծուն ժպիտը, որ երագում չկարողացավ:

- Հասկացի, տղա:

Որդին հայացքը փախցրեց. անձայն խլրտացող շուրթերը դեռ ոչինչ. բայց հոր աչքերը՝ խլրտուն, այրվող, և բոցով բռնկված հայացքը սարսափազդու էին: Եվ նա հայացքը փախցրեց ու կախեց գլուխը:

«Էս որոշումն հարկ էր՝ մեկ-երկու ամիս առաջ,- մտածեց Քեռի Թորոսը:- Էս խեղճ տղին շատ տանջեցի... բովանդակ քոչին տանջանք պատճառեցի ու անտեղի... Էս որոշումն հարկ էր՝ մեկ-երկու ամիս առաջ... ավելի առաջ,- մտածեց Քեռի Թորոսիկը,- էն գիշերն... Էն երագի գիշերն, որ արթնացա ու թշնամին մեջ իմ կոկորդին, հենց էն գիշեր հարկ էր սպանեյ զինք... Հըմը՛ էն գիշեր...

Անցանվ... Անցավ ու իմ թշնամուն իրավունք տվեցի, որ ինք տանջե
ու խեղդե գիս... Չուրի էսօր: Չուրի էսօր... Բայց էսօր...»:

- Փառք Արեգակին:- Քեռի Թորոսը նայեց արևին, հազաց ու
մտածեց, որ ուշանում է:- Գնա՛, տղա՛,- մատնացույց արեց ծիրա-
նենու ճյուղից կախված գերանդին և ձեռքով արեց դեպի սարերը:-
Գնա ու գիս մի խանգարե... Ուշ է:

Ոչ կարոտով նայեց որդուն, չնայած գիտեր, որ վերջին անգամ
է տեսնում և ոչ վերջին խոսք ասելու պետք ունեցավ. Քեռի Թորոսը
մեռնելու չէր գնում, այլ գնում էր կռվի. գնում էր իր ոսոխին սպանե-
լու, և ձեռքով քեց որդուն և անհամբեր հայացքով պահանջեց, որ
շուտ հեռանա:

Վերջին մեկ-երկու ամսում, որ արդեն դարբնոց չէր գնում կարճ-
կոթ թուրը սրելու, ամեն առավոտ ու իրիկուն երկնային տիրոջից մի
ափ հող էր խնդրել: Մի ափ հող... Ինչ սոսկալի բան կլիներ, եթե
հանկարծ... հանկարծ ու երեկ Քեռի Թորոսիկը մեռած լիներ, երեկ,
մյուս օրը, էն մյուս օրը, մի ամիս առաջ... Հանկարծ ու հիմա Քեռի
Թորոսիկը շնչահեղձ լինի, կոկորդն իր ախոյանի մագիլների մեջ՝
պարտված ընկնի ծիրանենու տակ... Քեռի Թորոսին կթաղեն, իսկ
այդ նողկալին կենդանի կմնա և հողի տակ նույնիսկ կժպտա նեն-
գորեն: Շտապել է հարկավոր:

Որդին արդեն հեռացել էր. Քեռի Թորոսը կարող էր գնալ...
գնալ-մտնել իր սենյակը, բայց երկինքն ու երկիրը կալել-կապել
էին, և ոտքը ոտքի առաջ չէր ընկնում: Բայց - հարկ է շտապել - թշ-
նամին կարող է փրկվել, շտապել է պետք... Արևին ու աշխարհին
նայելու դեռ ժամանակ կլինի. Քեռի Թորոսիկը Արեգակին ու Երկ-
րին մեկ էլ պատուհանից կարող է նայել...

5

Քեռի Թորոսը մտավ իր սենյակը, դուռը կողպեց-ստուգեց,
իրոք՝ փակել էր, հետո մոտեցավ իր թախտին - երագից... հիվան-
դությունից հետո այդքան հանգիստ ու անկաշկանդ, այդպես ան-
դող չէր մոտեցել անկողնուն - բարձի տակից հանեց փաթեթը և

բացելիս մտածեց, թե մետաքսաշորը ինչ է անելու... Մատենիկի փաթեթն է եղել, տարուց ավելի թուրն է ծրարել, հիմա ինչ է անելու...

Կարճկոթ թուրն ավելի հատու թվաց, հինգ-վեց շաբաթ դարբնի մոտ չէր տարել, բայց կարծես ավելի սուրսայր էր, քան երբևէ, որ ամեն օր հեսանելու էր տանում, ավելի ծանր էր և հատու՝ կտրուկությունը շեղբի մեջ զսպած: Ինչ խելք, ինչպես է ձեռքը բռնել ու այս հրեղեն սուրը որպես կախիչ թաղել մարագի պատի մեջ, թե երբ, Քեռի Թորոսը նորից փորձեց հիշել, բայց չհիշեց: Իսկ եթե այն օրը պատահականորեն մարագ չմտներ, չնկատեր, սուրը կփտեր մուգ մարագում, իսկ Քեռի Թորոսիկի ախոյանը այսօր, հենց այսօր...

- Ինչի՞ ես կծկվել: - Քեռի Թորոսը հանկարծ զգաց, որ կոկորդում ճանկոտոց ու տհաճ խտվոց չկա, ո՛չ քղկոց, ո՛չ հագ, և կարգին շնչում է: Թշնամին կույ էր եկել: - Կվախենանս,- սրի ծայրը դրեց կոկորդին: - Բայց գիտեր, որ դեռ ժամանակը չէ. Քեռի Թորոսիկը մի անգամ էլ պետք է աչք դիպցնի աշխարհին:

Եվ մինչև պատուհանին մոտենալը զգաց, որ կարևոր մի անելիք ունի... Ինչն է... Ինչ պետք է անի... Սուրը ձեռքին կանգնած նայում էր անկողնուն, ուղիղ՝ ներքնակին, կռահում էր, որ անելիքը թախտ ու անկողնու հետ կապ ունի, բայց... ինչ պետք է անի... Հնա... Քեռի Թորոսը ձեռքը տարավ ներքնակի տակ և հանեց ծխատուփը... Արծաթե ծխատուփը ձեռքն առավ և փառավոր ժպտաց. մի անգամ, աշնան մի օր, Քեռի Թորոսիկը մերկ մատների արանքում առած կրակով քեզ, շեհիտ Մեհմետ, ընկուզենու մոտից քշեց, քեզ և քո կատաղի ոստիկաններին քշեց գյուղից: Քեռի Թորոսը շոյեց ընծայագիրը՝ «Քեռի Թորոսիկին», գիրը մոտեցրեց աչքերին, ինչ սիրուն տառեր են... «Քեռի Թորոսիկին», ինչ գեղեցիկ տառեր են... Ափսոս, որ Քեռի Թորոսիկը կարդալ ու գրել չգիտի... Եվ ինչո՞ւ չտվորեց... ինչո՞ւ լիկկայան չգնաց...

Հետո սիրտը ծխախոտ ուզեց: Ծխել: Քեռի Թորոսը ծխախոտ պատրաստեց,- ամսից ի վեր չէր ծխել, չէր կարող և ծխախոտ դուր չէր գալիս, իսկ ահա սիրտն ուզում է - վառեց ծխախոտը, ապա ծխատուփը դրեց նախշուն կտորի վրա, դարձավ փաթաթեց մե-

տաքսաշորի մեջ - թող պահեն... Յանկանում են պահել, թող պահեն, չեն ուզում՝ թող դնեն Քեռի Թորոսիկի հետ... Իրենց գործն է, և սուրը ձեռքին կանգնեց բաց պատուհանի մոտ: Ինչ անուշ օր է: Եվ արդեն օրը ուրիշ ձայն ուներ. ամռան օրը լցված էր մեղուների պարսի գվվոցով: Իրենք մեղրաճանճ չունեն - իզուր չեն պահում - բայց հարևանը - Քեռի Թորոսը չհիշեց, թե ով - բայց թաղում մեկը մեղրաճանճ ունի, մեղուները պարս են տվել. նոր ընտանիք են կազմում, մոտերքում մի ծառի գլխի հավաքված գվվում են: Լավ կլիներ, եթե պարսն իրենց այգու վրա լիներ՝ հենց դիմացի ծիրանենու վրա:

Թոռնիկը՝ վեց-յոթ տարեկան բարալիկ մի աղջնակ, վազվզում էր այգում, ափերը առաջ մեկնած ծիծաղում ու վազում էր, թիթեռնիկ էր ուզում բռնել: Քեռի Թորոսը, ափսոս, թիթեռը չտեսավ, բայց համոզված էր, որ թիթեռի ետևից է վազում թոռնիկը: Եվ որքան նման է Քեռի Թորոսիկին... Թոռնիկի աչքերը կապույտ չեն, բայց, ինչպես խնձորը երկու կես անես... Եվ Քեռի Թորոսի վերջին թոռն է, մնացած բոլորը, որ նոր պետք է աշխարհ գան, ծոռներ են լինելու, որդու թոռներ, թոռան թոռներ, որդու ծոռներ, ծոռան ծոռներ... Քեռի Թորոսիկը դեռ որքան ճամփա ունի անցնելու, սատանայի աչքը կույր, Քեռի Թորոսիկը դեռ որքան պետք է ապրի այս արդար արևի տակ: Միայն թե... միայն թե մարդու մեջ թաքնված սատանան աչք չբացի, մարդը չպարտվի իր մեջ նստած սատանայից և դուրս չգա մարդու դեմ, բնության դեմ... միայն թե անօրենները դավ չկազմակերպեն Քեռի Թորոսիկի արյան դեմ, Քեռի Թորոսի կոկորդը բռնած թշնամին մագիլները չմոտեցնի Քեռի Թորոսիկի ցեղի երակներին:

«Թորոսիկի աչքերն ինչ գույնի են»:

Քեռի Թորոսը հիշեց իր ծոռանը՝ բժիշկ թոռան որդուն՝ իր անվանակիր ծոռանը: Անվանակոչությանը գնաց. բաշխեց իր անունը, բայց տես, որ աչքերի գույնը չի հիշում:

- Ձկնուկ,- Քեռի Թորոսը շշնջաց ինքն իր մեջ,- ձկնուկ,- կրկնեց Քեռի Թորոսը: Այնպես ուզեց տեսնել իր ցեղի ամենամատղաշին, որը իրավունքով ամենամեծն էր, որովհետև իր տոհմակիցներից ամենաերկարը նա էր ապրելու այս աշխարհում, այս առավոտ՝ նա

էր, և եթէ Քեռի Թորոսը կա ու չկա վերջին խոսք պետք է ասի, վերջին ցանկություն ունի, նրան՝ Թորոսիկին է ապաստելու:- Ձկնիկ, մեծանաս ու չղառնաս Քեռի Թորոսիկ,- ինքն իր մեջ շշնջաց Քեռի Թորոսը:- Էղնի ու, ձկնիկ, ետ դառնաս իմ եկած ճամփով,- ցանկացավ Քեռի Թորոսը:- Էն ճամփեն, սար ու ձորի մեջ քանց թել խճճված կովի ու կոտորումի իմ մոլոր ճամփեն, դու կծկիս ու հետ դառնաս, ձկնիկ...

Հետո փորձեց հիշել իր մանկությունը, բայց միտք բերեց միայն մորմոք մի պատառիկ. ինքն ու քույրը ընկույզները հավաքել-լցրել էին քրոցները, և հանկարծ հայտնվեց Մեհմետ ոստիկանապետը...

Քեռի Թորոսը ձեռքը տարավ կոկորդը:

- Էլ իմ ձեռքից չես պրծնի:- Ասաց և մտածեց, որ դանդաղում է, ութսուն և ավելի տարի տեսել է այս աշխարհը, անուշ բան է անտերը, և հիմա նորից կավվել-կապվել է պատուհանի մոտ, իսկ... Հարսը ահա գալիս է:

Հարսը, ճիպտորը ձեռքին - գառներն էր հոտին հասցրել - դանթարը ուսած ելվեր փողոցով գլխահակ բարձրանում էր:

«Հալալ կաթնակեր դուրս եկավ,- մտածեց հարսի մասին:- Շատ չարչարեցի... Քու չարչարանքն ապաշխարանք, հարսնուկ:- Քեռի Թորոսին դուր եկավ, որ դույլերը լիքն են: Հաջողության նշան է, և ցանկացավ մի բաժակ սառը ջուր խմել և մեղադրեց իրեն: Հըմը զիս ետ է կպահիմ...»:

Սուրը ձեռքի հետ մեկնված էր պատուհանի գոգն ի վար: Սուրը ձեռքին էր, և ախոյանը ծպտուն չէր հանում:

Քեռի Թորոսը բարձրացրեց սուրը, պատուհանից դուրս բերեց, թրով խաչ ձգեց երկնքին և հանդարտ մոտեցավ թախտին:

Հարդարեց անկողինը, ապա թախտի տակից քաշեց իր զգեստների ճամպուկը, ընտրեց մաքուր ու ճերմակ ներքնաշորերը՝ հագավ, մեկնվեց անկողնուն և շոշափեց կոկորդը... Որտեղ ես, դավադիր անօրեն, ինչո՞ւ ես սսկվել - Քեռի Թորոսն ուզում էր, որ իր թշնամին գլուխ բարձրացնի, իրեն զգալ տա - վախենո՞ւմ ես, խաբո՞ւմ ես Քեռի Թորոսիկին: Չէ, Քեռի Թորոսիկը քեզ լավ է ճանաչում, եթէ հիմա սուրը փաթաթի ու դնի բարձի տակ, դու օձի պես

կկանգնես պորտիդ, և կարիճի խայթոցներդ կշոշափեն Քեռի Թորոսի կոկորդը, եթե հիմա Քեռի Թորոսիկը վեր կենա և հիմարավարի սուրը տանի-խրի մարագի պատը ու ետ դառնա, տուն չի հասնի, հա, չի հասնի, ճանապարհին դու կխեղդես Քեռի Թորոսին... Քեռի Թորոսիկը քեզ նոր-նոր չպիտի ճանաչի - դու վախկոտ ու նենգ, նենգ ու վախկոտ մարդասպան ես:

- Հըլա կխաբին գիս... կպիտի քեզ երկու կես անիմ, ճիշտ ու ճիշտ՝ երկու կես:- Քեռի Թորոսը շոշափում էր կոկորդը. ուզում էր ամենահարմար տեղը գտնել, ճիշտ տեղը, ամենաճիշտ տեղը... Ահա...

Քեռի Թորոսը սուրը բարձրացրեց:

Արևն ընկել էր մահճակալին, և թուրը կայծկլտաց բոցերի մեջ:

- Մեռնիմ քո զորության,- ժպտաց Քեռի Թորոսը...

Հետո... հետո հաջորդ օրը, որ Քեռի Թորոսիկի թաղումն էր, հուղարկավորները - Քեռի Թորոսի թաղմանը հոժ բազմություն էր հավաքվել - մարդիկ պետք է զարմանային, թե ինչպես պայծառ է ժպտում Քեռի Թորոսիկը, կնճիռները ինչպես են ետ գնացել, և որքան խաղաղ է Քեռի Թորոսիկի դեմքը:

ՆԵՐՍԵՆ

1

Գլխավոր հաշվապահը գործնական ներս մտավ, մոտեցավ իր գրասեղանին, բայց չնստեց. նայեց օգնականին և ավերը եռանդուն շփեց իրար. լավ տրամադրության նշան էր:

- Տակսս,- հաշվապահն ուրախ աչքով արեց օգնականին:- Էսօր լավ օր է:- Ապա վերցրեց անգրել մի թուղթ, դարձավ թուղթը փոխեց. դարակից հանեց «խաս» թուղթ, մեկնեց օգնականին:- Գրիր: Առաջինը՝ իմ անուն-ազգանունը: Երկրորդ... ոչ, սպասիր,- նա թուղթը օգնականի գրասեղանից վերցրեց - դրեց հաշվետար Ներսեի գրասեղանին:- Քո ձեռագիրը սիրուն է: Գրիր: Առաջին՝ իմ անուն-ազգանունը:

- Ինչ բան է,- հարկ համարեց Ներսեն:

- Կիմանաս: Գրիր իմ անուն-ազգանունը: Երկրորդ,- մատնացույց արեց օգնականին,- անուն-ազգանունը: Երրորդ՝ քո անուն-ազգանունը:

- Ջանըմ, ինչ բան է:- Ներսեն ետ քաշվեց:- Չիմանամ, թե զիմ անուն-ազգանունն ինչի համար է կգրիմ:

- Մի՛ վախեցիր, անունդ դատարան չենք ուղարկելու:

- Կխնայիս ու չե՞մ ուղարկի,- վիրավորվեց Ներսեն:- Ո՞ր մեկ մեղքի համար զիմ անուն հարկ է դատարան մտնի, ու դու՛ կխնայիս:

- Սկսվեց...

Գլխավոր հաշվապահը շատ կուզենար ազատվել «ցիցգլուխ» իր հաշվային աշխատողից, բայց Ներսեն տեղափոխվելու կամ թռչակի գնալու մտադրություն չունեիր, չնայած յոթանասունն անց էր, իսկ

ազատել... ինչպես պատճառաբանել, ինչ անուն դնել՝ բանիմաց է և աշխատանքի ներկայանում է ժամանակից շուտ, չնայած գյուղից է գալիս, որ շրջկենտրոնից ինը-տասը կիլոմետր հեռու է, սակայն գործատեղ է հասնում առավոտ շուտ և մինչև ներս մտնելը դեռ մի քանի պտույտ է անում հիմնարկի՝ շրջկոուպի շուրջբոլորը: Քայլում է՝ ձեռքերը քամակին դրած, միշտ մտազբաղ, մի տեսակ խռով ու հերստո: Հետո մտնում է հիմնարկ, գրավում քսան տարվա իր աթոռը - յոթ գլխավոր հաշվապահ է ընդունել ու ճանապարհել - և սուսուփուս սկսում իր գործը. եթե թիվ ու հաշիվ է՝ համրիչի հատիկները թափով զարկում է իրար գլխի, իսկ գրում է հանդարտ ու բծախնդիր. որբանոցից սովորած ճոթավոր ու գեղեցիկ տառերով: Աշխատանքի ազատ պահերին դարակից հանում է գիրքը,- սովորաբար՝ հայոց պատմություն է լինում - և հոնքերը խառնած կարդում է ու փնջալով ընդզճում: Խոսեցնես՝ կես ու պոստ կպատասխանի, իսկ եթե խոսողը գլխավոր հաշվապահն է, վեճ է ստացվում: Սկսում են հաշտ, վերջացնում՝ կռվով:

- Սկսվեց,- նորից մաղձոտվեց գլխավոր հաշվապահը, բայց որոշեց չխորացնել՝ տրամադրությունը զցելու օր չէր:- Ա՛յ Ներսե, ինչ անհամբեր մարդ ես, գրի՛ր՝ հետո կիմանաս:

- Մինչև չիմանամ՝ չեմ գրի:

- Էս մարդը հեչ սյուրպրիզ չի սիրում:- Եվ հանդիսավոր հայտարարեց:- Էսօր մեր շրջկոուպի նախագահ Վիրաբ Եգորիչի ծննդյան օրն է: Պրծամնք:

- Ինչ ես ասում:- Ոգևորվեց օգնականը:- Հրավիրել է մեզ:

- Ողջ կոլեկտիվին՝ մեկ մարդու պես: Դե, մենք էլ մարդ ենք՝ կազմակերպված ձևով, ինչպես որ պետքն է:

- Իհարկե... իհարկե,- օգնականը ոտքի ելավ:- Ո՛րերորդ ամյակն է, Վիրաբ Եգորիչը քանի տարեկան դարձավ:

- Դու էլ հո Ներսեն չես, համբերի՛ր. երեկոյան մեխակները կհաշվես՝ կիմանաս:- Եվ նորից դարձավ Ներսեին:- Հիմա ամեն ինչ պարզ է: Դե գրի՛ր:

Ներսեն աջ ու ձախ փնջմնջաց և երկմտեց՝ իր անունը գրի՞, թե ոչ: Ճիշտ է, որ նույն հիմնարկի աշխատողներ են, բայց միմյանց

հետ ինչ կապ ունեն, «նախագահի աշխարհն՝ ուրիշ, իմն՝ ուրիշ,- մտածեց Ներսեն,- ամիսը մեկ՝ պատահականորեն հանդիպեն կամ չէ, հազարից մեկ միմյանց բարևեն կամ՝ չէ: Նախագահն իրեն կարծես չի էլ նկատում, ավելի լավ, որ էդ ավազակից հեռու է, աստճո տանն է մոտ: Եվ արժե՞, որ իր ծանր տեղը թեթևացնի. վեր կենա գնա, թե՛ քո աշխատողն եմ, եկել եմ քո ծնունդը շնորհավորելու»:

Գլխավոր հաշվապահը հասկացավ Ներսեի երկմտանքը և ցանկացավ, որ նա հրաժարվի - կգա, ուրախությունը կհարամի - և մտածեց բարեկամաբար խորհուրդ տալ. թե, այ՛ Ներսե, դու մեծ մարդ ես, գյուղ պետք է գնաս, Վիրաբ Եգորիչն է՝ հյուրերին մինչև առավոտ բաց չի թողնի... Բայց հասկացավ, որ Ներսեին բորբոքելու է, ավելի լավ է՝ թողնի իր կամքին:

«Փարեն կտամ, բայց չեմ էրթա», - որոշեց Ներսեն և հոնքերն իրար զարկած գրեց իր անունը:

Ցուցակը գրեց-վերջացրեց, ապա գրպանից հանեց տասը ռուբլի և ցուցակի հետ մեկնեց հաշվապահին:

- Շատ է ու քիչ չէ,- ասաց:- Կգամ, թե տուն կերթամ, էդ էլ իմ բանն է:

- Թե չես գալու, վերցրու փողդ: Հո ողորմություն չե՞նք հավաքում,- վիրավորվեց գլխավոր հաշվապահը,- վերցրու փողդ:

- Տվել եմ ու ետ չեմ վերցնի:

- Դու եկողը չես, գիտեմ: Վերցրու փողդ:

Եվ Ներսեն զգաց, որ հաշվապահը չի ուզում, չի կամենում, որ ինքը երեկոյին մասնակից լինի:

- Կգամ,- կովարար պատասխանեց,- քեզնից շուտ կմտնիմ էդ մարդու տուն:

2

- Քանի՞ հատ եղավ,- նորից հարցրեց Ներսեն:

Գլխավոր հաշվապահի օգնականը, որ Ներսեին ուսնկից էր, տրորեց շաղված աչքերը:

- Մինչև քառասունը հաշվում եմ, հետո անտերները խառնվում են իրար:

- Քու կերածը հարամ է, ու քու գրած թվերը՝ սուտ. փունջ մի ծաղիկն ինչ է, որ դու կհաշվիս ու կսխալվիս, կհաշվիս ու մինչև վերջ չես հասնի:- Ներսեն արդեն տաք էր: Նա որոշել էր ոտքի վրա մի բաժակ վերցնել՝ շնորհավորել իրենց նախագահին ու թողնել-գնալ գյուղ, բայց նստեց ու մնաց նստած:

Ընդարձակ ճաշասենյակը հյուրերով լեցուն էր, բոլորն արդեն՝ տաքգլուխ, և եթե Ներսեն դուրս գար, մանավանդ որ նվագախմբին ու դռանը մոտիկ էր նստած, ոչ ոք չէր նկատի: Բայց տեղից չէր շարժվում. խմել էր ուզում և ընդհանրապես այդ զմբզմբան ուրախությունը դուր էր գալիս:

- Էն նկար կտեսնի՞ս,- Ներսեն մատնացույց արեց «Անհայտ կնոջ» դիմանկարը, որ դիմացի պատից հպարտ ու առինքնող հայացքի տակ էր առել սեղանակիցներին:

Հաշվապահի օգնականը գլխով արեց: Նա կկոցած նայում էր Վիրաբ Եգորիչի դիմացը պոռթկած մեխակներին:

- Գիտե՞ս ում նկարն է... տիկին Արմենուհու,- բացատրեց Ներսեն:- Իմացամբ:

- Տիկին Արմենուհին ո՞վ է:

- Պարոն Կարապետի կնիկն է. մեր Հազվե քաղքի հայտնի վաճառական պարոն Կարապետի կին տիկին Արմենուհին է:

Հաշվապահի օգնականը տարակուսած շարժեց ուսերը:

- Ըբ՞ր: Ներսեն բաժակը օղի լցրեց:- Քու բաժակ վերցրու, խմի՛նք... Դու իմ սրտին շատ դուր կգաս:

Այդ պահին Ներսեն բոլորին սիրում էր: Ուրախությանը մասնակից ով կար՝ պաշտոնավար ու անպաշտոն, սիրում էր: Հատկապես՝ Վիրաբ Եգորիչին, որ հային վայել տուն է կառուցել - առաջին անգամ էր շրջկոոպի նախագահի հարկի տակ - լայն ու բացսիրտ ճաշասենյակ՝ նախշագարդ պատ ու առաստաղով: Ներսենին հատկապես դուր էր գալիս «Անհայտ կնոջ» դիմանկարը, որը հանկարծ նրան հիշեցրել էր իր ծննդավայր Սասնո Հազվե քաղաքի վաճառական պարոն Կարապետի կնոջը՝ տիկին Արմենուհուն: Հազվե քաղաքի հայ աղջիկներին դաշնամուրի անվճար դասեր էր տալիս: Համաձայնեց սովորեցնել նաև Մուհամեդ բեկի աղջկան... Տիկին

Արմենուհին՝ ամուսնուն թևանցուկ, հպարտ անցնում էր փողոցով, հանդիպողները խոնարհվում ու հարգանքով ճանապարհ էին տալիս. հայ, քուրդ, թուրք, կին-տղամարդ դուռ ու լուսամուտներից ծիկրակում էին - տիկին Արմենուհին է անցնում - իրենք՝ երեխաները, խաղը թողած, թե կռվում էին, կռիվը թողած, ձգվում էին և հայացքով ուղեկցում տիկին Արմենուհուն:

- Քանց էսօր կհիշիմ. տիկին Արմենուհին հենց էսպես էր,- Ներսեն մատը տնկեց դեպի դիմանկարը:- Աստված է վկա, տիկին Արմենուհու նկարն է... Խմենք:- Սակայն ոչ ոքի չսպասեց, հայացքը նկարին՝ խմեց, ափով սրբեց բեղերը և շարունակեց:- Բայց էն փետուրն ավելի է. տիկին Արմենուհու գլխին գլխարկ կար, գլխարկի վրա փետուր չկար. էդ փետուր սուտ-շանորդություն է:- Ներսեն խոսում էր բարձրաձայն և ոչ մեկին չէր դիմում, հայացքը «Անհայտ կնոջ» դիմանկարին՝ խոսում էր և աղմուկ-աղաղակի մեջ իր խոսքը միայն ինքն էր լսում:

Հետո էլի խմեց, ուզեց մի բան վերցնել սեղանից, բայց չկողմնորոշվեց:

- Ախպեր, էսքան բան ինչի՞ են լցրել սեղանին,- գանգատվեց Ներսեն:- Մարդ կշիվարի՝ ո՞րն ուտի, որը թողե: Մարդուն ինչ է պետք. կտոր մի հաց, աման մի ճաշ: Ոչ էն կա, ոչ էն: Հացն ո՞ր է,- դարձավ հաշվապահի օգնականին,- կտոր մի հաց տուր:

- Սուս,- կամաց դիտողություն արեց ուսնկիցը,- թամադան քեզ հետ է:

Ներսեն նայեց կանգնած թամադային, բայց նա ընդհանրապես էր դիտողություն անում. լռություն էր խնդրում՝ Մազմանյանը խոսք է խնդրել, իսկ լսող չկա:

«Թե իմ լսած ճիշտ է, էս մարդ մեր նախագահի աթոռին աչք ունի,- մտածեց Ներսեն և որոշեց ականջ պահել:- Տեսնենք ինչ կխաբրե»:- Մի քիչ լսեց և զարմանքով գլխի ընկավ, որ, ի պատիվ Վիրաբ Եգորիչի, կենաց-մաղթանքները դեռ շարունակվում են:

- Հինգ ժամ է՝ կխմինք ու էդ կենաց չարժամվ:

Ուսնկիցը քաշեց Ներսեի փեշը և աչքունքով հասկացրեց, թե անհարմար է, մարդը խոսում է:

Իսկ Մազմանյանը խոսում էր կարելվույն չափ բարձրաձայն ու

ոգևորված: Եվ երկար խոսեց. հոբելյարին գնահատեց բազմակողմանի: Նրա ճանաչած հոբելյարը որպես մարդ՝ ազնիվ ու բարի, որպես ընկեր՝ հավատարիմ ու անփոխարինելի, որպես տնտեսական աշխատող՝ ձեռներեց ու ճկուն, որպես ղեկավար՝ անաչառ ու սկզբունքային, որպես քաղաքացի՝ ակտիվ ու անհաշտ հասարակության մեջ դեռևս գոյություն ունեցող խորթ բարքերի ու երևույթների նկատմամբ, որպես հարևան՝ կամեցող և ուշադիր, ապա գնահատեց որպես հավատարիմ ամուսին, որպես սիրող հայր... վերջը...

Ներսեն ուշադիր լսում էր և մեկ-մեկ աչք էր դիպցնում Վիրաբ Եգորիչին, որ ձեռքն ի ճակատ հակվել էր: Իսկ Մազմանյանը խոսում էր զիլ ու ոգևորված, համարյա խանդավառ:

«Էս մարդն որ էսպես կխոսա, էն մարդու աթոռին աչք չի ունենա,- մտածեց Ներսեն:- Սուտ է: Մեղք առել է: Մեր ժողովուրդ բամբասանք շատ կսիրե, ջանմ»:

Ներսեն ունկ պահեց նաև հաջորդ բարեմաղթողին... նույնն էր ասում: Ճիշտ է, Մազմանյանի պես ոգեշունչ չէր, խոսում էր հանդարտ ու մի քիչ կմկմալով, բայց նույն գնահատանքն էր:

«Ջանըմ, թե բոլորը նույնն է կխաբրին, ուրեմն՝ ճիշտ է,- մտածեց Ներսեն:- Հա, մեր ժողովուրդը բամբասանք շատ կսիրե: Մեր նախագահի մեղքն անտեղի էդքան կառնին: Համ ժողովուրդ կսխալվի, համ՝ ես: Մինչև էսօր էդ մարդու դեմ ես մեղք եմ գործե. էդ խեղճ մարդն ո՞ւմ հորն է սպանել:- Եվ ականա նայեց «Անհայտ կնոջ» դիմանկարին:- Տիկին Արմենուհին է ու կա... Վիրաբ Եգորիչն ապրի, զորանա, որ մեջ իր տան էս նկարին տեղ է տվե... էն էլ՝ կենտրոնական տեղ»:

Եվ երբ թամադան էլի հարցրեց, թե ուրիշ ցանկացող չկամ, Ներսեն ոտքի ելավ:

Գլխավոր հաշվապահը, որ վերին շարքում էր, անհանգիստ շարժվեց և հեռվից աչքունքով խոսեց Ներսեի կողքին փլված օգնականի հետ:

- Ժողովուրդ,- սկսեց Ներսեն,- էս մարդ,- ձեռքը մեկնեց Վիրաբ Եգորիչին,- շատ հայրենասեր մարդ է: Համ, դուք ի՞նձ հարցրեք՝ հայրենասեր ու պատվավոր մարդ է: Աշխատողների հանդեպ հար-

գանք ունի, մեծ ու փոքր իր համար մեկ է: Ազնիվ, հայրենասեր ու արդար մարդ է:

Վիրաբ Եգորիչը ոտքի կանգնեց:

- Երբ ընկեր Ներսեն է խոսողը,- ժպտադեմ ասաց նա,- պետք է կանգնած լսել:

Ներսեն գոհ մնաց, շոյվեց:

- Հա՛, ախպեր, հոգի ունիմ տալու,- շարունակեց և արդեն խոսք ու հայացքով դիմեց ուղիղ նրան, իրենց նախագահին:- Էսքան մարդ վկա, ու ես կհայտարարիմ՝ դու հայրենասեր, դու ազնիվ ու արդար մարդ ես: Շատերը գուցե չիմանան, բայց ես քու աշխատողն եմ ու գիտեմ՝ էդպես է. դու մեծի հետ՝ մեծ, փոքրի հետ՝ փոքր, ով կուզե թող խոսի, բայց դու լիաջք մարդ ես. շատ ու քիչ քեզ համար մեկ է, քու ձեռք միշտ բաց է քու ընկերոջ համար, քու հարևանի համար, քու մարդ ու բարեկամի համար:

Բոլորը լուռ լսում էին, միակ խոսքը, որ բոլորը սուս արած լսեցին, Ներսեհին էր:

- Ապրեն, Ներսե՛, գլխավոր հաշվապահը ոգևորվել էր:

- Մալադեց Ներսեն,- մեկ-մեկ այս ու այն կողմից բացականշում էին, իսկ Վիրաբ Եգորիչը պարզապես հուզված էր: Ում, ում, բայց Ներսեի խոսքը անսպասելի էր նրա համար: Երբ Ներսեն բաժակը ձեռքին կանգնեց, նա տհաճ զգացում ունեցավ: Տես, որ սխալվել է:

- Քու դատածն ու ունեցած հալալ էղնի քեզ: Քու տունն էս շեն ու բոլ սենյակն, էն սիրուն նկարն իմ սրտին շատ դուր կգան... Առողջ ու շեն մնաս, օրհնանք քու տուն ու տեղին, քու սեղանին... Բայց բան մի ասիմ, քու սիրտ թող չմնա: Մարդուն ինչ է պետք. կտոր մի հաց, աման մի ճաշ: Աշխարհն ինչ կա-չկա, թափել ես սեղանին ու մարդ կշիվարի՝ զրն ուտի, զրը թողնե:

Եվ Ներսեն ծափ ու ծիծաղի, նվագի տակ խմեց օղին, ափով սրբեց բեղերը և վերցրեց մի կտոր հաց: Սակայն հաշվապահը պահանջեց, որ Ներսեն լցնի իր բաժակը.

- Ներսեի բաժակին ես պետք է երգեմ:- Եվ ոտքի կանգնեց:

Ներսեն երբ տուն հասավ, կեսգիշերն անց էր: Կինը աչք դիպցրեց թե չէ, հասկացավ, որ էրիկը խմած է:

- Հան, վալլահ,- կռահեց կնոջ հայացքը,- խմեցինք ու լավ խմեցինք: Մեր նախագան պատվավոր մարդ է: Հան: Շատ հայրենասեր ու պատվավոր: Ես էլ ելա, բաժակաճառ մի ասեցի, բաժակաճառ մի, որ իր յոթը պորտին բավ է:

- Դու ու բաժակաճառ,- թերահավատ նայեց կինը:

- Ինչի՞, Ներսեի հերն ո՞ւմ հորից էր պակաս: Ասեցի ու լավ ասեցի:

Հետո մի բաժակ թանջուր խմեց և անկողին մտնելն ու քնելը մեկ եղավ:

Սակայն կինը դեռ չէր հասցրել աչք կպցնել, Ներսեն արթնացավ:

Ներսեն աչք բացեց, տրորեց դեմք ու ճակատ, ապա կիսախավարում ճպճպացրեց աչքերը. զգաց, որ տհաճ ինչ-որ բան է հիշելու... Հան, բաժակաճառը, հիշեց ու տնքաց:

- Քեզ վանտ կզգաս:

Ներսեն չպատասխանեց կնոջը:

- Թանջուր բերիմ:

- Կտրի քու ձեն,- հերսոտեց Ներսեն, շուռ եկավ մյուս կողքի և փորձեց մանրակրկիտ վերհիշել իր բաժակաճառը... Թարսի պես լավ էր հիշում՝ տեղը տեղին, բառ ու բառ:

«Քու հոգին ես ծախե», - փնջաց Ներսեն և շուռ եկավ մյուս կողքի:

Եվ ինչպես սովորաբար՝ երբ մարդիկ իրենց սխալը արդարացնող պատճառներ են որոնում. որովհետև սխալն ընդունելն ավելի դժվար է, քան ինքնախաբեությունը, Ներսեն նույնպես փորձեց խաբել իրեն:

«Ջանըմ, էդ մարդ մեջ իր օջախին սեղան էր բացե, որ ուտենք-խմենք ու հայիոյենք: Կէղնէր: Չէր էղնի»:- Բայց այդ միտքը երկար չդիմացավ. ախր, մաղթանքի խոսք, հան, հասկացանք, բայց կարելի էր երկու բառ ասել, ողջություն ցանկանալ ու խմել: Վերջ: Կամ, ասենք, ո՞վ էր սպասում իր խոսքին, ո՞վ ստիպեց, թե՛ Ներսե, վեր

կաց, ոտքի կանգնիր, բաժակաճառ ասա: Ո՛վ էր ստիպել... ղվ ստիպեց, որ Վիրաբ Եգորիչի գովքն անի: Եվ այն էլ ինչ գովք... Մնում էր, որ դռան մոտից գնար, հասներ սենյակի վերին գլուխը, Վիրաբ Եգորիչի ճակատը համբուրեր:

«Ամո՛թ», - փնչաց Ներսեն:

- Ես էլ շնչավոր եմ քու կողքին, այ մարդ,- չհամբերեց կինը,- քու ցավն ինչ է, ասա, իմանամ:

- Քու ձեն,- սաստեց կնոջը, բայց մտքում պատասխան տվեց:- «Իմ ցավն էն է, որ էդքան մարդու ներկայությամբ շուն-շանորդություն արի... Ես էդ մարդու մասին ինչ կմտածիմ, ու էդ մարդ ճիշտ ու ճիշտ իմ մտածածն է, բայց բաժակն առա իմ ձեռքն, ելա ոտքի. իմ մտածածին հակառակ խոսեցի: Ամո՛թ: Էդքան մարդու վկայությամբ... Էդքան մարդ հեչ. ցավն էն է, որ ես իմ հոգին ծախեցի: Ամո՛թ: Շուն-շանորդություն արի, իմ հոգին ծախի ու ներկաներ ծափ տվեցին»:

Ներսեն նաև հիշեց, որ գլխավոր հաշվապահը «ծաղկեցրեց» իր բաժակը. ի պատիվ՝ երգ ասաց:

«Բա ինչ,- մտքում դիմեց հաշվապահին,- ես որ սուտ խոսիմ, դու ուրախությունից կերգիս»:

Եվ, չգիտես ինչու, նա մտածեց, թե հաշվապահը առավոտյան անպայման ժպտալու է իրեն: Հա՛, կդիմավորի ժպտով: Ներսեն նույնիսկ պատկերացրեց այդ երկդիմի, խնդմնդուն ու թափանցիկ ժպտող,- էլ ղր էիր էդքան բարձր թռչում, գլուխդ ցցած գալիս-գնում ես, որպես թե՛ ինձպես ու Վիրաբ Եգորիչի պես պես քեզ համար գոյություն չունի, որպես թե՛ ես Վիրաբ Եգորիչի ձեռքերին ջուր լցնող եմ, իսկ դու քո բարևն էլ շատ ես համարում, տեղի-անտեղի հակադրվում ես ինձ, որպես թե...- Ներսեն շատ որոշակի պատկերացրեց գլխավոր հաշվապահի խնդմնդոցը և զայրացավ:

«Էլի կհակառակվիմ»:- Բայց զգաց, որ էգուցվանից հաշվապահի և իր հարաբերությունը մի տեսակ ուրիշ է լինելու՝ այլևս անկաշկանդ ու ինքնավստահ հակադրվել չի կարող նրան:

Ապա, որտեղից որտեղ, մտքով անցավ, որ շրջկոպի նախագահը առավոտյան կանչելու է իրեն... Մտածեց և տեղնուտեղը հա-

մոզվեց՝ էդպես է ու կա՝ կկանչի կարհնետ, ձեռքով կբարևի, խոսք կբացի անցած գիշերվա կերուխումի ու հոգնածության մասին, կտեղեկանա, թե Ներսեն գիշերը ինչպես հասավ գյուղ, ընդհանրապես կհետաքրքրվի Ներսեի կյանքով ու մտերմաբար դիտողություն կանի, թե՛ ինչն է մի տեսակ քաշված, ինչի՞ կարիք ունի, «դիֆիցիտ» ապրանք է, էս է, էն է... աշուն է, թեկուզ՝ ածուխ... Ով ասես, դիմում է, իսկ Ներսեն, որ «սիստեմի» աշխատող է, քաշվել է մի կողմ:

Չէ, Ներսեն այլևս չի կարող նախագահի կողքով անցնել սովորականի պես՝ անփոյթ, առանց հարկադիր բարև տալ ու առնելու: Վերջացավ:

- Օհորո՛, բարձրաձայնեց Ներսեն և շարունակեց մտքում:- «Մի գիշերվա մեջ ինչքան բան փոխվեց մեջ իմ կյանքին, ու ես գլխի չեմ»:

- Ներսե...

- Քու ձեն,- կտրեց կնոջ խոսքը և տեղնուտեղը որոշեց. «Իր կանչին չեմ սպասի, առավոտ շուտ ես կմտնիմ իր կարհնետ...»:

Հենց այդպես. Ներսեն թույլ չի տա, որ գլխավոր հաշվապահը խնդմնդա և ոչ էլ կնստի ու կսպասի նախագահի կանչին՝ առավոտյան կմտնի կարհնետը և ինչ որ պետքն է՝ կասի: Այդպես: Որոշված է:

Ներսեն հանգիստ շունչ քաշեց: Նույնիսկ մտածեց մի երկու խոսք փոխանակել կնոջ հետ, հանգստացնել՝ առանձնապես ոչինչ չկա, բայց ավելորդ հարցուփորձից խուսափեց. ավելի լավ է քնել, որպեսզի առավոտ կանուխ...

«Ջանըմ, իրիկվա գործ լուսվան չեն թողնի»:

Եվ գործնական հագավ շորերն ու ելավ դուրս:

- Տղա՛, ելի,- կինը լուրը հասցրեց որդուն,- քու խև հերը գնաց:

Մինչև որդին հասավ, Ներսեն արդեն ասֆալտապատ ճանապարհին էր. ավտոյի էր սպասում:

- Ո՛ր, բա՛բ:- Բռնեց հոր թևը և մոտիկից ստուգեց... Չէ, հարբած չէր, ինչպես մայրն էր ներկայացրել, շատ էլ լուրջ էր, զգաստ ու հանգիստ:- Էս գիշերով՝ ո՛ր:

- Շրջկենտրոն կերթամ:

Եվ այլևս որդու հարցուփորձին չպատասխանեց, միայն պնդեց՝

երկինք ու գետին իրար գան, գնալու է և՛ առանց որդու: Այնուամենայնիվ, որդին սպասեց. հույս ուներ՝ գոնե միասին կգնան: Բայց Ներսեն իր խոսքի տերն էր՝ մենակ նստեց մեքենա:

- Տնից ես խռովել, բիձա,- հետաքրքրվեց վարորդը:
- Տնից չէ, լա՛ն, ինձնից եմ խռովե:

4

«Դրա պալատն էս չէր»:- Ներսեն ուշադիր նայեց և համոզվեց, որ չի սխալվել. շիփ-շիտակ եկել-կանգնել է դռանը:

Ոչ լույսերն էին վառվում, ոչ էլ ձեն ու ձուն կար:

Ներսեն բռունցքով թակեց դուռը և սպասեց... նորից թակեց՝ ավելի երկար ու զի... պատասխան չկար: Գուցե էլեկտրական զանգ ունի: Անպայման կունենա՝ առանց զանգի մնացող չէ: Որոնեց զանգի կոճակը, բայց չգտավ:

«Եսիմ ո՛ր է թաքցրե, որ ամեն մարդ չգտնի»:- Եվ այս անգամ ինչքան ուժ ուներ, բռնցքահարեց դուռը... լույսը վառվեց, և Վիրաբ Եգորիչը ներսից ձայն տվեց:

- Ես եմ, Ներսեն է... հըլա բանց, բանց...

- Ներսե՛,- մարդը քնաթաթախ կանգնեց շեմին:- Ինչ է պատահել, ներս արի:

- Չէ՛, իմ ոտքն էլ քո շեմից ներս չի մտնի: Ես եկա զիմ խոսքն ետ առնիմ ու էրթամ:

Վիրաբ Եգորիչը զույգ ափով տրորեց դեմքը և նորից նայեց... Չէ՛, երազ չէր, Ներսեն ծիգ ու համառ կանգնած էր դիմացը և կովարար սասց.

- Հասկացմոր... չեմ ուզի, որ իմ սուտ խոսքի վրա առավոտ բացվի: Գիշերով եկա զիմ խոսքն ետ առնիմ ու էրթամ: Ով ինչ ճառեց, աստված իր հետ, բայց ես զիմ բաժակածառն ետ է կառնիմ, զիմ գովքն ետ է կառնիմ, ախպեր, հոգի ունիմ տալու... Դու ինչ հայրենասեր, ժամանակ-ժամանակ կճառիս ու մարդկանց աչքին թող է կփչիս...

- Դու հո գիշերվա փորձանքը չե՛ս:- Շրջկոոպի նախագահն անհանգիստ շարժվեց, և Ներսեին թվաց, թե նա ուզում է ներս գնալ:

- Կխնդրիմ քչիկ մի համբերիս,- բռնեց թևը,- գիշերով էսքան ճամփա եմ կտրե, թող արա զիմ խոսքն ասիմ ու էրթամ: Հա: Դու ինչ պատվավոր ու սկզբունքային մարդ,- շարունակեց Ներսեն,- իրիկուն՝ կերուխումի ժամանակ, Մազմանյանի հետ ջան ու ղուրբան, առավոտ՝ թուր ու թվանք: Դու ինչ լիաջք մարդ, միլիոն ունենաս, էլի քիչ կթվա...

Շրջկոռպի նախագահն այլևս չհամբերեց.

- Ի՞նչ ես գլխիցդ դուրս տալիս,- թևը կոպիտ ազատեց Ներսեից:

- Հանգիստ, հանգիստ,- խրատեց Ներսեն,- խնդրիս էլ, էլ չեմ խոսի: Ես գնացի...

ԴԱՎՈՆ

1

Հողե հատակին բացված անկողնում պառկած է Դավոն: Ինամքով սափրված է, հագել է բոլորովին նոր սպիտակեղեն - դեռ անցյալ տարվանից էր գնել՝ հատուկ այսօրվա համար - և, օրն է՝ հագել է ու մաքուր անկողնում մեկնվել թիկունքն ի վար: Աչքերը կիսախուփ են, թևերը՝ ծաղկավոր վերմակին ձգած, շապիկի փողպատը բաց է, և կրծքի ճերմակ մազերը խճճված եղյամի պես գլխահակ խորհում են:

Պատուհանից ներս փրթած լուսե մի թել եկել է Դավոյին երկինք տանելու: Արևի փունջը շուլալվել է նրան, խաղում է կրծքի ճերմակ մազերի, կոտրված ճերմակ բեղի հետ, կարմիր ու կապույտ կայծկետում կիսախուփ աչքերի դիմաց, խուտուտ տալիս կոպերը:

Դավոն լուռ է: Միայն կոպերն են շողիկի հետ հարց ու փորձի մեջ: Ճակատն ու աչքերը խուտուտ տվող լույսի շողը, կոպերի վրա պարս բռնած կարմիր ու կանաչ պեծերը ինչ-որ բան են հուշում՝ անցած մի օր, մի դեպք, ցանկալի մի բան... Եվ Դավոյի խլվացող կոպերը, ճակատի առնական կնճիռները լարված որոնում են...

Համերկրացի ծերունիները շրջապատել են նրան:

Առավոտյան, երբ Դավոն պատվիրեց, որ նոր սպիտակեղենը հագցնեն, ապա և՛ անկողինը թախտից վար առնեն-բացեն գետնին և որդուն ուղարկեց Պշուկին կանչելու՝ իր համերկրացուն, անցած կոհվների գենքի իր ընկերոջը, բոլորը հասկացան, որ Դավոն ճամփորդ է... Եվ համերկրացի ծերունիները եկան-հավաքվեցին: Առաջինը եկավ տոհմիկ երկաթագործ Համզե Պշուկը, եկավ Գևորգ

Չաուշի արնակից մքթենցի Գրիգորը, եկավ Բջե Ավեն, եկավ խըբլ-ջոգա Մանուկը, եկավ խութա Միրոն, եկավ Տիգրանը, հիթենքցի Մոսեն... Բոլորը եկան. Դավոն էր գնում: Մարութա վանքում խաչի փոխարեն սուրը համբուրած տալվորցի Դավոն գնում էր: Արևամարքի հետ Դավոյի շունչը խառնվելու էր Մարութա սարի ամպերին, և Կաբլորաքարի կատարին ճախրող ծեր արծիվը կրծքից մի փետուր էր պոկելու, ու իրիկնապահի բոցերով այրվող փետուրը թարտալու էր Տալվորիկի երկնքում:

Համզե Պչուկը ոտքը շեմից ներս դնելու հետ կանչեց.

- Դավոն, ավեր տուն, կերթան... Կերթան:- Կրկնեց Համզե Պչուկը և ծունկ ծալեց ընկերոջ մահճի մոտ:- Զիս մենամկ է կթողիս, Դավոն:

Դավոն գտավ, սեղմեց ընկերոջ ձեռքը, և Պչուկը զարմացավ.

- Մեջ քու երակներուն էդքան ուժ կա, Դավոն, դու ո՞ր է կերթաս:

«Կռիվ է կերթամ, Պչուկ», - Դավոն մտքում պատասխան տվեց և հանկարծ... հիշեց... Այն, ինչ այդպես լարված որոնում էր, գտավ, անցած-գնացած այն պատմությունը, որն աչքերին ընկած շողքն էր հուշում, կոպերի դիմաց թռվոցող կարմիր ու կանաչ պեծերի պարսը, Դավոն հիշեց... Յիցքարի կռիվն էր... Հիշեց ու ավելի ամուր սեղմեց ընկերոջ ձեռքը:

«Կհիշիս, Պչուկ, Յիցքարի կռիվ քու միտքն է», - կնճիռները ողողվեցին ժպիտով:

- Քու ճակտին ուրախություն կա, Դավոն, - նկատեց Համզե Պչուկը, - դու էրզիր է կերթաս:

«Կռիվ է կերթամ, Պչուկ, կգամ»:- Նրան թվում էր, թե կարող է բարձրաձայնել, բայց չէր հասկանում, թե ինչու բերան չէր բացում:

- Քու սիրտն ինչ կուզե, Դավոն, - հիթենքցի Մոսեն անժամանակ հարց տվեց:

Դավոն դժգոհ տնքաց:

«Իմ սիրտ կուզե...,- հետո ուզեց շուրթ շարժել, որ Մոսեն լսի և նրան թվաց, թե, իրոք, ձայնարկու ասաց,- զիս չխանգարիս, Մոսեն, թող որ...,- և սեղմեց ընկերոջ ձեռքը,- կռիվ է կերթամ, Պչուկ, կգամ... Ով զարկվեց՝ դավաճան է... Յիցքարի կռիվ քու միտքն է... կհիշիս...»:

Թշնամին բազմաթիվ էր: Նեղում էր: Նեղում էր հատկապես ձախ թևից: Այդ կողմ՝ թշնամու ձախակողմյան ճակատի թիկունքին, գյուղ կար: Բնակիչները հավաքվել էին գյուղեգրին. պարզ երևում էր, մեծ ու փոքրով, կին, տղամարդ հավաքվել՝ աղմուկ-կանչվռտուքով խրախուսում էին ցեղակից զինվորներին: Մետաղե իրերի շխկշխկոց, հրավառություն, ոռնոց, գյուղեգրի տան կտուրին կանգնած մեկը երգում էր զիլ ու անընդմեջ... Թալանչի ամբոխի ոռնոցը հեչ, բայց ռազմադաշտի գլխին ծորացող այդ գանգուր ու արնաթաթախ երգը խենթացնում էր: Եվ իրեն այնպես էր թվում, թե հենց այդ երգն է պատճառը, որ իրենց ձախ թևը թուլացել է, ձախակողմյան տղերքն այդ երգից փախչել են ուզում... Եվ ո՞ր է զորավար Անդրանիկը. աջի կամ կենտրոնի հաշվին, թեկուզ մի դասակով, ինչհի չի ամրապնդում ձախ թևը...

Ձախակողմից ճապաղ մի բլրակ էր զատում ճակատները, և ով առաջինը գրավեր բլրակին ցցված ժայռաբեկորը, հաղթանակը նրանն էր: Կովի ելքը որոշելու էր հարմար դիրքով այդ Ցիցքարը. զորավար լինել պետք չէր այդքանը հասկանալու համար... Պչուկին ուսնկից կռվում էր, բայց ուշքն ու միտքը Ցիցքարն էր... Ուր է, թե ինքն ու Պչուկը հաջողացնեին դիրք բռնել այդ քարի թիկունքին: Լիներ ու դառնային ճնճղուկ, լիներ ու դառնային օձ, լիներ ու դառնային... Եվ քաշեց Պչուկի թևից...

«Ուրիշ ելք չկա», - համաձայնեց Պչուկը:

«Ու զարկվել չկա: - Գոռաց ինքը ու նայեց Պչուկի աչքերի մեջ: - Ով զարկվեց՝ դավաճան է»:

Հետո... Քարի թիկունքից իր ու Պչուկի հրացանները որոտում էին անընդմեջ. «ով զարկվեց՝ դավաճան է», - փոխնիփոխ գոռում էին ինքն ու Պչուկը, և նշան բռնելու ժամանակ չկար: Եվ հարկ չկար. սրտներում գալարվող վրեժը հրացանների փողերից պողթկում-պարպվում էր թշնամու նամարդ ճակատին, շանթում ռազմադաշտին ծորացող երգը:

Իրիկնապահին թշնամին նահանջեց, և մտան գյուղ: Բնակիչներ-

րը գյուղը չէին լքել, նույնիսկ չէին թաքնվել. գիտեին, որ գյուղ մտնողը Անդրանիկ փաշի բանակն է՝ ոչ ոքի մատով չի դիպչի: Նրանք աղ ու հացով դիմավորեցին գյուղեզրին, հենց այնտեղ, ուր առավուտից հավաքված ոռնոցով ոգևորում էին ցեղակից զինվորներին: Դիմավորողները ծերունիներ էին, կանայք, երեխաներ և մի երիտասարդ՝ բարձրահասակ, գեղեցիկ աչքունքով ու ինքնահավան կեցվածքով: Նա, ամբոխով շրջապատված, բոլորից մի գլուխ բարձր, քաղցր-մեղցր ժպտում էր զորավար Անդրանիկին:

«Դու ինչո՞ւ զենք չես վերցրել,- փորձեց զորավարը,- և ինչո՞ւ չես կռվում»:

«Ես զենքի մարդ չեմ, մեծ փաշա,- երիտասարդի շուրթերից ծորում էր ժպիտը,- ես միայն երգել գիտեմ»:

Սամ... ուրեմն սամ էր... սամ... կատաղությունից լալկվեց ինքը, աչքերի դիմաց թովռացին կարմիր ու կանաչ պեծերը, խենթացած քաշեց սուրը և լսեց Անդրանիկի սաստող ձայնը՝

«Դավր»:

«Փաշա՛, զիմ թև մի բռնե,- գժված դարձավ զորավարին և դեմքը հագիվ նկատեց. Անդրանիկի դեմքը նշմարվեց՝ պարուրված թովռացող կարմիր ու կանաչ պեծերով:- Իրավունք տուր, փաշա՛»:

«Դավր, փեզեվանկը գեղեցիկ է և երգել գիտե. պետք է ապրի»:

«Իմ տոհմի էգն ու որձը գեղեցիկ չէ՞ր, փաշա՛: Ո՞ւր են: Իմ տոհմ երգ չունե՞ր, փաշա՛, ո՞ւր է իմ տոհմի երգ... Իրավունք տաս-չտաս՝ կսպանիմ...»:

3

- Կսպանիմ, փաշա՛,- լսվեց Դավոյի կռվարար ձայնը:

Ներկաները անհանգիստ նայեցին Դավոյին, և Բջե Ավեն կանչեց.

- Ելի՛, ելի, Դավր՛, Տավլորիկ կոհիվ է, տնավեր, ինչի՞ ես պառկե:

Դավոյի հոնքերը դժգոհ զարկվել էին իրար, և նա ծանր շնչում էր...

4

«Կսպանիմ», - գժվել էր ինքը և նույնիսկ չզգաց, թե ինչպես թոց-
րեց երիտասարդի գլուխը և... տեղն ու տեղը ականջն ընկավ գորա-
վարի հրամանն՝

«Մահ Դավոյին»:

«Փաշա՛, - Պչուկը կանգնեց Անդրանիկի դիմաց, - Դավոն է»:

«Մահ Դավոյին»:

Սասունցի զինվորներից էլի միջամտողներ եղան. Մանուկը, Իս-
րոն, Չոլոն, Ախոն... Բայց գորավարն իր որոշման տերն էր:

«Դու քաջ զինվոր ես, Դավո՛ր, - ասաց գորավարը, - ես քեզ չեմ մո-
ռանա: Բայց դու ստիպեցիր...,- և աչքերը լցվեցին: - Ընդունիր վճի-
ռը, Դավո՛ր»:

«Չեմ ընդունի, փաշա՛, քու վճիռը սխալ է»:

«Զինաթափ անել,- կատաղեց գորավարը, - կապկպել՝ գցել գե-
տը»:- Եվ ընտրեց չորս զինվոր:

Իրիկնապահ էր: Պատժիչ զինվորների առաջն ընկած քայլում էր
դեպի գետը՝ Արածանին: Գնում էր լուռ, գլխահակ: Եվ այնքան փա-
փուկ ու դուրալի էր գարնան իրիկնապահը, փորփոշտ գետինը...
Արեգակի իրիկնապահի շողերը կոպերին ու ճակատի վրա գնում
էր. իրիկնապահի շողերը ձգում տանում էին դեպի արևմուտք... Լի-
ներ ու այդպես գլուխկախ քայլեր, այդպես լուռ ու անշեղ գնար ու
հասներ Մուշ ու բարձրանար Կեպին, ելներ Ծիրնկատարի գագաթը
ու բերան բացեր, - էհեհեհեհ-եհե, Տավորիկ, ես եկա...

5

- Էհեհեհեհե, Տավորիկ, ես եկա, - Դավոն նորից շուրթերը շար-
ժեց. հուշերը ձայն առան: Դավոյի ձայնը լավեց հեռվից, բեկբեկուն,
երգի արծազանքի պես: Համերկրացիները նայեցին միմյանց. Դա-
վոն արդեն գնում է... Գնում է և իր վերջին խոսքն ասաց:

- Էհեհեհեհե, Տավորիկ, Դավոն եկավ, - լցված ու երգեցիկ կան-
ջեց մքթենցի Գրիգորը և սկսեց երգել:

*Գլգլալեն ջուրն էր իջնում
Մշո վերին սարերեն...*

Երգը Դավոյի սրտին դուր եկավ. կնճիռները ժպտացին...
Ուրեմն Դավոն չի գնացել, կա...

- Դավո՛հ,- կանչեց Համգե Պչուկը,- թե Էրգիր է կերթաս, հետ
իրար էրթանք, մինակ ո՛ր է կերթաս, տնավեր:

«Մեջ ելման գետի քցվելու է կերթամ, Պչուկ, փաշի հրամանն է:
Կհիշի՞ն...»:- Դավոյի կնճիռներն ու կիսախուփ կոպերը խլվլոցով շո-
շափեցին արևի շողքը...

6

Այդպես իրիկնապահի արևը ճակատին ու աչքերի մեջ՝ քայլում
էր դեպի արևմուտք: Լիներ ու այդպես լուռ ու անշեղ քայլեր ու հաս-
ներ Մուշ ու ելներ Կեպին ու...

Բայց Արածանիի ափին կանգ առան: Պատժիչ զինվորները
խուսափուկ նայեցին իրեն: Նրանք խուսափում էին նաև միմյանց
աչքերին նայել, և զինվորներից մեկը վազ ծխատուփը հանեց, ու
նստեցին գետափին:

Գետը ելման գնում էր: Առանց կապկպելու էլ այդ կատաղի
ալիքներից չէր պրծնի. կքշվեր-կմիանար նրանց, որ, ասում են, հա-
վաքվել-խցանել են գետի հունը, և գետն ափերից դուրս է եկել, հե-
ղեղել Արաբստանի անապատը...

Եվ մահապատժի հրամանի տակ նստած՝ ահուդողով նայում էր
գետի պղտոր ու հուզված ալիքներին: Չէ՛, ահուդողը մահապատժի
հետ կապ չուներ: Դավոն մեռնելուց չէր վախենում. Դավոյի ահն ու
մահը վաղուց էր անցել. այն օրը, երբ Անդոկի գլխին, զինվորական
խորհրդի ժամանակ, Փեթարա Ախոն առաջարկեց. եթե կա ու չկա՝
պարտություն է, նահանջ է, լավ է Անդոկի գլխին խարույկ սարքել,
մեծ ու փոքրով լցվել խարույկի մեջ, մեծ ու փոքրով այրվել, Անդո-
կի գլխին ծուխ դառնալ... Եվ ինքն Ախոյի հետ համաձայն էր... Այ,
էդ օրից տավորիկցի Դավոյի ահն ու մահն անցել էր... Բայց Արա-

ծանրի ասիին վախից փշմտել էր, գետի ալիքներին սարսուռով էր նայում. ուր որ է հայոց Արածանին չանչ արած մի ձեռք ցույց կտար իրեն՝ տավրորիկցի Դավոյին, սահմռկած մի աչք ցույց կտար իրեն, շեկիկ մազերով մի աղջնակ կշարտեր տավրորիկցի Դավոյի գիրկը...

Եվ խայթված վեր թռավ:

«Ինչի՞ եք նստե,- գոռաց, և պատժիչ զինվորները խառնված ոտքի ելան:- Բանակն հիմի կերթա, ինչի՞ կուշանաք»:

Զինվորները շփոթված նայեցին միմյանց, և մեկն արձակեց գոտին:

«Դավ՛ր, ներող կլնես, բայց... փաշի հրամանն է»:

«Փաշի հրամանը սխալ է:- Պատասխանեց զինվորին:- Ու թե էդ հրամանը կատարել կուզեք, չուրի ձեզնից մեկ-երկուս չտանիմ իմ հետ, չեմ էրթա»:- Եվ քշեց զինվորների վրա, գիրկն առավ երկուսին ու քաշեց դեպի գետը:

Հետո այնպես եղավ, որ խճճված մեկնվել էին գետասփին շատ մոտիկ՝ ելման ալիքների զարհուրելի շնչի տակ:

«Դավ՛ր,- հանքակտուր խոսեց զինվորներից մեկը,- էսպես պայման կապենք. զորավարին կզեկուցենք, թե՛ հրամանը կատարված է, իսկ դու զորավարի աչքին չերևաս»:

Եվ ոտքի ելան: Զինվորները գնացին, իսկ ինքը մնաց գետասփին, երեսն ի վար մեկնված՝ դեմքը հպած գարնանաբույր հողին, աչքերը՝ փակ: Արևն արդեն քաշվել էր, մթնշաղը դաշտ ու սարերին փափուկ թախիժ էր հյուսում, Արածանին գնալով մթնդում էր - ինքը պառկած էր՝ աչքերը՝ փակ, ոտքերը՝ դեպի գետը, բայց զգում էր, որ գետը մթնդում է - և ալիքներն ավելի հուզված էին, ավելի սարսուռազու, գետի ահալի շունչը սողում էր ողնաշարն ի վեր՝ դեպի ծոծրակը, գետի շունչը թունջուրկվել էր ոտքերին ու ձգում էր... Ծառս ելավ և նայեց զինվորների ետևից: Նրանք արագ քայլերով հեռանում էին, քիչ հետո կհասնեն բանակին... կմիանան բանակին և կշարժվեն դեպի արևմուտք... դեպի արևմուտք...

«Ով զարկվի՛ դավաճան է», - գոռաց զինվորներին: Էլի գոռաց...

7

- Ով զարկվի՝ դավաճան է:- Դավոն բերան բացեց. ձայնը լսվեց քարանձավից: Համզե Պչուկը, որ ծնկած էր ընկերոջ մահճի մոտ, մի պահ շփոթվեց. նայեց շուրջբոլորը, հետո՝ Դավոյին: Դավոյի ճակատին կնճիռները խառնվել էին իրար:

8

«Ով զարկվի՝ դավաճան է», - գետափին կանգնած գոռում էր, խոսքը որպես հայիոյանք շարտում զինվորների ետևից և ուրիշ ասելիք չէր գտնում:

Հետո երկու օր ու գիշեր թափառեց բանակի հետքով: Հովվից մերժված-վտարված շուն էր՝ քարշ էր գալիս հոտի ետևից և շան պես հսկում բանակի թիկունքը: Բանակը դանդաղ, բայց առաջ էր խաղում, շարժվում էր դեպի արևմուտք, դեպի հարավ-արևմուտք: Եվ ինքը արևածագից արևամարք լարված հետևում էր զորքի դասավորությանը, փորձում հասկանալ զորավարի հրահանգներն ու հրամանները, գուշակել կովի ելքը: Իրեն թվում էր, եթե ուշքն ու միտքը շեղի ուրիշ բաների վրա, բանակը, որի պահապան շունն ինքն էր, կարող էր հանկարծ նահանջել:

Իսկ երրորդ օրվա առավոտյան ճակատների դասավորությունն իրեն դուր չեկավ. թշնամին գիշերը ետ էր քաշվել - ամրացել աղեղնածև մի բլրակի վրա: Բավականին հարմար դիրք: Այդպիսի դեպքում Անդրանիկը փորձում էր պարզել՝ թշնամու թիկունքը լիքն է, թե՞ դատարկ...

Եվ գնաց կատարելու զորավար Անդրանիկի հրամանը: Սողաց թշնամու թիկունքը և վերադարձավ իրիկնապահին: Վերադարձավ թանկ ավարով՝ թուր ու թվանքով և սանձակտոր մի ձիով: Հիմա արդեն լքված շուն չէր, այլ ծանր հետախուզությունից հաջողակ վերադարձած զինվոր:

Իրիկնապահին ճակատների դիրքն ու դասավորությունը կարծես թե նույնն էր, ինչ առավոտյան, սակայն ինքը կրակոցներից հասկացավ յուրայինների թուլությունը. կրակում էին ընդհատ: Դա

նշան էր, որ զորավարը փամփուշտները խնայելու հրաման է տվել:
«Թե էդպես է՝ սրամարտ է պետք, փաշա»:- Եվ թռավ դեպի բանակը:

Թուրը մերկացրած՝ սուրաց: Քշեց զորքի մեջ, անցավ զորավար Անդրանիկի կշտով և ընթացքում գոռաց.

«Թշնամու թիկունքը դատարկ է, փաշա... Դատարկ է»:

«Դավոն է:- Ականջն ընկավ զորավարի խնդուն ձայնը:- Դավոն»:- Կանչեց զորավարը, և դա հնչեց հրահանգի պես. զորավարը կարծես սրամարտի հրաման տվեց: Ընթացքում այք դիպցրեց ուսն ի ետ... Օ՛, Մարաթուկի Տիրամայր... արևի տակ վառվում էին սրերը... Գալիս էին...

«Ով զարկվի՝ դավաճան է»,- գոռաց ուսն ի ետ և նորից մտավ ծիու ականջը: Գնդակները վժժում էին գլխավերևում՝ ականջի տակ, բայց ինքը համոզված էր, որ չի զարկվելու. Դավոն այդպիսի դավաճանություն չի անի, տավրոհիկցի Դավոն դեռ վրեժ ունի լուծելու: Եվ թուրը ճակատին պահած՝ սուրում էր դեպի թշնամին, դեպի արևմուտք, դեպի հեռու լեռներին փշրված արևը:

9

Դավոն քամեց ընկերոջ ձեռքը, և Պչուկը նորից զարմացավ.

- Դավո՛, մեջ քու երակներուն էդքան ուժ կա, տղամ, դու ո՛ր է կերթաս:

«Կռիվ է կերթամ, Պչո՛ւկ, կհիշիս...»:

- Ըբը քու սիրտն ի՞նչ կուզե, Դավո՛,- հիթենքցի Մոսեն էլի իրենն սասց:

- Ըբը քու սիրտն ի՞նչ կուզե, Դավո՛,- նեղսրտած հեզնեց խրբլջոգա Մանուկը:- Դավոյի սիրտ տանձ ու խնձոր կուզե, Դավոյի սիրտ մեղր ու կարագ կուզե, Դավոյի սիրտ շարբաթ է կուզե, Բաղդադու խուրմա է կուզե, Դավոյի սիրտ հնդու նարինջ է կուզե, Մոսե՛, Դավոյի սիրտ քանց քու գլուխ ջոջ ձմերուկ է կուզե...

- Հըիհի՛ի, ձմերուկ,- երգեցիկ կանչեց հիթենքցի Մոսեն:- Անտեր էրեվան, անտեր շուկա, ձմերուկ...

Դավոն տնքաց: Թեքեց գլուխը, ուզեց թողնել Պչուկի ձեռքը, բայց ավելի ամուր կառչեց, ապա դեմքը նորից շտկեց և արևի շողքն առավ աչքերի վրա:

- Անտեր ձմերուկ,- հոգոց հանեց հիթենքցի Մոսեն և հուզվեց:- Իմ աչքերն ելնեն, Դավո՛, ու էն օր քեզ էդպես չտեսնեն:

10

Ամռան միջօրեի արևի տակ փոշու մեջ թավալվում էր շուկան՝ զգգզված մի աղբարկղ, շուրջբոլորը վխտացող որբերով: Որբերը՝ թափառիկ շների նման լմկված, գողունի ու վախվորուկ հայացքներով, բայց միմյանց դեմ ատամ կրճտացնող ու անողոք: Ձմերուկի կլեպ էին խլխլում իրարից, խաղողի չանչ, դեպի իրենց շարտվող մի հատիկ կորիզի համար թափվում գլուխ գլխի, զզվուտվում, թավալվում փոշու մեջ և փոշու մեջ կորած կորիզի համար սուր եղունգներով բզկտում իրար ու փոշեթաթախ, արնլվիկ դեմք ու կրծքով, դառնում-նայում էին շուկայի կողմ:

Եվ այս բզկտված, անգույն ու անդեմք որբերի մեջ Դավոն որոնում էր տոհմակից, բարեկամ, ծանոթ... Անհույս էր, բայց փնտրում էր: Եվ որբերը՝ այդ թափառիկ, վախվորուկ լակոտները, չգիտես ինչպես հասկացան, թե մազ ու մուզի մեջ կորած այդ մարդուց պետք չէ վախենալ - չնայած սա իրենց տեսած մարդկանցից ամենավայրենի, ամենասահարկու դեմքն ուներ - և հավաքվեցին նրա շուրջբոլորը: Ինչ էին ուզում նրանից, չէին իմանում, բայց ճանճերի պես պարս կապեցին և սկսեցին դզդզալ շուրջբոլորը:

Եվ Դավոն քշեց շուկայի վրա... Դավոն քշեց շուկայի վրա, ետևից՝ որբերի զգգզված թափորը: Շուկան սահից դողաց ու քար կտրեց: Շուկայում ով կար, ահով ու շնչահատ Դավոյին էր նայում - ղվ է, ղր աշխարհից հայտնվեց՝ այծի մազից գործած շավարով, գոտին մազե երկար փաթթոցով պնդած, մերկ թիկունքին քաշած այծենիով, բաց կրծքից ժայթքած մազերով, այտ ու երես մազի մեջ կորած, ղվ է, ղր աշխարհից հայտնվեց, արնմխած աչքերով, կատաղի հայացքով այդ վայրենին:

Իսկ Դավոն ոչ մեկի չէր նայում, ոչինչ չէր տեսնում, շուկան տոր-
րելով գնում էր՝ շուկավաճ սովալլուկ որբերով: «Գերեք... գերեք... գե-
րեք»,- վայրենին տնքում էր, թե խոսում, ոչ մեկը չէր հասկանում և ոչ
էլ՝ որբերը, նրանք գիտեին միայն, որ դա շուկայի վրա հարձակվելու
խրախույս է: Եվ այժ ու ձախ ալիք էին տալիս, չանթում ինչ պատա-
հի՝ կլլում, լցնում ծոցները, գրկում և շտապ խույս տալիս, շուկավում
շուկայի տերերի հերն անիծած մարդուն: «Գերեք... գերեք... գերեք»,-
տնքում էր Դավոն և տորորում շուկան: Եվ մեկ էլ թիկունքից վնգստոց
լսեց ու շուռ եկավ: Ինը-տասը տարեկան մի աղջիկ, ծմերուկը ամուր
սեղմած կրծքին, շան լակոտի պես վնգստում ու թավալվում էր, բայց
ծմերուկը բաց չէր թողնում: Երբ Դավոն շուռ եկավ, ծմերուկի տերը
ծլկեց. նա փախչում էր՝ ձայնը գլուխը գցած՝ օգնություն աղաղակե-
լով: Դավոն չգնաց նրա ետևից. մոտեցավ, ծունկ ծալեց ծմերուկով
լցված ջվալի տակ, և շուկայի չոված աչքի դիմաց ջվալը խլվլաց ու
շարժվեց տեղից: Քիչ առաջ յոթը-ութը տղամարդով ջվալը սայլից
հագիվհագ վար բերեցին - դեռ բերանն էլ չէն բացել - հիմա այդ վայ-
րենին շալակն առած տանում էր: Բեռի տակից Դավոն չէր երևում. ո՛չ
նախամարդու այծենին կար, ո՛չ խոնված բաշն էր երևում, ո՛չ մազա-
կալած դեմքը, ո՛չ զարգանդուն աչք ու հայացք... Մնում էր միայն մի
ուժեղ բեռնակիր: Զմերուկի շարժվող ջվալը, որ, տես, շուկայից դուրս
եկավ ու գնում է, և մի ուժեղ բեռնակիր:

Եվ ամբոխը վրա տվեց ու տեղնուտեղը տապալեց բեռնակրին,
իր բեռի հետ:

Եվ սարսափի կախարդանքից ազատված ամբոխը տորորում էր
Դավոյին: Դավոն ո՛չ դիմադրում էր, ո՛չ շարժվում, երեսի վրա փո-
ված էր փոշոտ փողոցում, իսկ խենթացած ամբոխը տորորում էր
նրան: Շուկայի գժված տերերը ոտքի տակ էին առել սեփական վա-
խը, որ սպանեն, ետ դառնան, շուկայից քշեն թափառող շներին:

Որբերն այս ու այն կողմերից ծիկրակում էին, ծղրտում, որբե-
րը՝ լի բերաններով, շուկայի բարիքներից խեղդվող կոկորդներով,
վնգստում էին, ու Դավոն միայն նրանց ձայնն էր լսում և, հարձա-
գանք՝ քունքերը զարկում էին. «Գերեք... գերեք... գերեք...»:

Շուկայի տերերը, իրար հրմշտելով, Դավոյին ոտքի տակ էին

առել՝ տրորում էին, տրորում էին, տրորում էին... Իսկ Դավոն անշարժ ու լուռ էր:

Հետո մեկը ուշքի եկավ. «հերիք է,- ասավ», - և քիչ առաջվա իրենց ահն ու սարսափը փողոց շարտած, թեթևացած՝ վերադարձան շուկա, իրենց բանին:

Փողոցում մնաց միայն Դավոն՝ երեսի վրա փռված: Անցորդներն ուշք չէին դարձնում նրան, ավելի ճիշտ՝ չէին նկատում - այդ օր ու ժամանակի, փոշու մեջ թայրտացող գավառական այդ քաղաքի սովորական պատկերը - և Դավոյին չէին նկատում: Իսկ որբերը խառնվել էին իրար, միայն նրանք գիտեին, թե ով է փողոցում ընկած՝ քիչ առաջվա իրենց ազատությունը, իրենց համարձակությունը, ծոցերն ու կոկորդները հաճելիորեն խուտուտ սվող ամենաանուշ բանը... այնտեղ՝ փոշու մեջ ընկած: Եվ այս ու այն կողմից ձեն-ձենոց ողբում էին: Հետո, չգիտես ինչպես, հասկացան, որ իրենց՝ որբերի լացն ու կոծը վտանգավոր է, իրենց աղմկել չի կարելի ու սսկվեցին, մեկեն ու միանգամից հասկացան, որ շուկային այդ օրը մոտենալը վտանգավոր է, և շաղ եկան քաղաքում:

Իսկ Դավոն շարժվելու, ելնելու փորձ չէր անում. չէր ուզում: Հողը ծծում էր ոսկորների տնքոցը, բարկ արևը սպեղանի էր մաղում ջնջխված թիկունքին, և այդպես հաճելի էր: Ինչո՞ւ աչք բացել, ո՞ւմ տեսնել, ի՞նչ տեսնել, ելնել ո՞ր գնալ... ավելի լավ է մեռնել այդ տաք, սիրտ ու ոսկորների ցավը ներշնչող փոշու մեջ... Եթե վերջն այսպես պետք է լիներ՝ արած բոլոր կռիվների վերջը՝ պարտություն, ճիշտն այն կլիներ, որ Դավոն վերջին գնդակը մեխեր իր կրծքում և ընկներ այնտեղ՝ Անդոկի վրա, Սև սարում, Ծովասարի փեշին, Կաբլորաքարում, Տալվորիկ գետի անուշ ջրերի մեջ... Հենց՝ այդպես: Եվ այդպես էր պետք՝ վերջին գնդակը մեխեր կրծքում կամ ճակատը դեմ աներ թշնամու գնդակին և ընկներ այնտեղ: Անցավ... Ու մեղավորն ինքն է, տալվորիկցի Դավոն է, որ սեփական կամք ու ձեռքով կորցրեց մեռնելու ամենաճիշտ պահն ու տեղը: Եվ արժե, որ հիմա շանսատակ լինի այս փոշուտ փողոցում: Եվ նա շարժվելու, ելնելու փորձ չէր անում: Չէր ուզում:

Հետո հեռվից, կարծես երագում, լսեց իր անունը՝ Դավո...

- Իմ աչքերն ելնեն, Դավո՛ր, որ էն օր քեզ էդպես չտեսնեին,- հուզվեց հիթենքցի Մոսեն:

Դավոյի շուրջբոլորը հավաքված համերկրացի ծերունիները գիտեին այս պատմությունը, բայց Մոսեն փորձեց պատմել, սակայն Համզե Պչուկը հերսոտեց:

- Բավ է էվել-պակաս խոսիս, Դավոն էդ մարդն է, ու դու է՛դ հիշեցիր: Դավոյի վերջին շունչն մի հարամե,- նեղացավ Համզե Պչուկը և դարձավ մքթենքցի Գրիգորին:- Դավոյի համար երգ մի երգե:

Դավոյի կնճիռների մեջ նորից թրթռաց ժպիտը: Հետո Պչուկը զգաց, որ Դավոն ձգում է իր ձեռքը, և հակվեց նրա կրծքին:

- Պչուկ...

Ձայնը քարանձավից էր գալիս: Պչուկին թվաց, թե Կարլորաքարի քարանձավից լսեց Դավոյի ձայնը:

- Ձիմ ձեռքեր... չխաչիք,- ասաց Դավոն:- Ձիմ ձեռքեր թողեք... թող բաց մնան...

Դավոն գնում էր արդեն...

Պչուկը հագիվհագ զգաց, որ Դավոն իր ձեռքը սեղմում է: Բայց կոպերը դեռ շոշափում էին արևը: Պատուհանից ներս ընկած լուսե թելը դեպի երկինք էր ձգում Դավոյին:

Եվ Դավոն գնում էր: Ձիու ականջը մտած, մերկացած սուրը ճակատին՝ Դավոն սուրում էր դեպի բլրակը՝ թշնամու դիրքերը... Իրիկնապահի արևը բոցկլտում էր մերկ սրին, համբուրում ճակատը, և աչքերի դիմաց կայծկլտացող կարմիր ու կանաչ պեծեր, Դավոն սուրում էր դեպի արևմուտք՝ դեպի հեռու լեռների վրա փշրված արևը:

ԾՈՎԱՍԱՐԻ ՕՇԱՆԸ

1

Օհանն աչքը կպցրել էր, թե չէ, լսեց կանչը՝

- Օհանն...

Նա աչքերը բացեց և սարսուաց:

Նստեց անկողնում և մթան մեջ խաչակնքեց:

- Իմ հոր ձենն էր,- ականա պատուհանից նայեց դուրս, իմ օղորմածիկ հոր ձենն էր,- շշկլված հայացքը պտտեց սենյակում:

Թոռները խաղաղ քնած էին: Նա որոնեց հոր անվանակիր թոռանը, նշմարեց, իջավ մահճակալից, չիմացավ՝ ինչու, ուզեց արթնացնել նրան՝ հոր անվանակիր թոռանը, բայց խնայեց և ափիփելով գնաց ճաշասենյակ, անցավ մյուս ննջարանը, ուր որդին և հարսն էին քնած: Որդին առանց կանչի արթնացավ: Հայրը, ոտից գլուխ ճերմակ՝ ճերմակ բեղ ու մազերով, ճերմակ ներքնաշորերով, անորոշ ահով էր լցրել սենյակը:

- Դու ձեն լսեցիր,- հարց տվեց հայրը:

- Ինչ ձեն, բաբո:

- Իմ հոր ձեն քու ականջ չընկավ:

Որդին հասկացավ, որ հոր հետ անսովոր մի բան է կատարվում: Եվ պահի մեջ զգաց՝ եկել է ժամանակը, որ հորը հայրություն անի: Ու հավաքեց իրեն:

- Բաբո, քու հերը կամ, որ ձենը լսենք: Դու մոռացել ես...

- Մոռացել ես:- Հայրը բարի քմծիծաղեց, ինչպես թե, ուրեմն Օհանը չգիտե՞, որ հայրը չկա: Ախր, հորը Օհանի աչքի առջև են սպանել, ինքը քանի անգամ է պատմել՝ սպանվեց Ծովասարի փե-

շին՝ իր աչքի դիմաց: Դա մոռանալու բան է: Այն ժամանակ ինքը տասնհինգ-տասնվեց տարեկան էր և ամեն ինչ լավ է հիշում: Իսկ որ հիմա՝ մի քիչ առաջ, Օհանն իր հոր ձայնը լսեց, դա հաստատ ու հաստատ է: Որդին կարող է չհավատալ, հարսը (որ արթնացել ու շիվար մեկ սկեսրայրին էր նայում, մեկ ամուսնուն) կարող է չհավատալ, բայց Օհանն իր ականջներին հավատում է:

- Էս գարնան գիշեր վկա,- երգվեց Օհանը,- իմ հոր ձենն էր:

Որդին ու հարսը տարակուսած նայեցին իրար: Հետո հարսը ջուր բերեց և, չնայած Օհանը ծարավ չէր, տեղի տվեց հորդորանքներին՝ խմեց մի բաժակ ջուր և որդու ու հարսի ուղեկցությամբ գնաց պառկելու:

«Մտհամն ես արե... Տղի խելք, մարդն իր հոր սպանվել կմոռնամ»:

Օհանը այսօրվա պես է հիշում՝ հայրը ծոցից հանեց դանակը: Ոսկրե կոթով, լայնշեղք դանակ էր, հայրը նոր էր ձեռք գցել և պահում էր ծոցում:

«Թե մեռնել է, էլ խոխոալն ինչ է»:- Հայրը հայիոյեց և բացեց դանակը: Առավոտ էր. ասկյարները նորից խումբ-խումբ «սանրում» էին Ծովասարի փեշերը: «Կիրակոս... Էլր... Սերոբ... Ռեհան...,- ասկյարները հայերեն կանչում էին,- արեք... արեք,- որպեսզի թփուտ ու մացառների, քարերի մեջ թաքնվածները սխալվեն՝ խլվլան, մատնեն իրենց տեղը: Երեք ասկյար գալիս էին հենց իրենց թաքստոց-թփուտների վրա և մեկը կանչեց,- Օհան...»:

«Ձեր արնախում...,- հայիոյեց հայրը:- Գերդաստանից պուտ մի արուն է մնացե, է՛ն կուզեք»:- Եվ որոշեց հարձակվել հենց այն ասկյարի վրա, ով կանչեց՝ Օհան: Հետո հայրը կարգադրեց, որ Օհանը տեղից չջարժվի, ինքը կզբաղեցնի մարդասպաններին, իսկ Օհանը, առիթից օգտվելով, փրկության ճար գտնի: Եվ կարգադրեց խիստ... Եվ հոր վերջին համբույրը հերսոտ էր, թվաց՝ ոչ թե համբուրեց, այլ ապտակեց... Մարդասպանները մոտենում էին: Եվ երբ զենքերը ուսներից վար առան, «սանրելու» թփուտը, հայրը, բաց դանակը ձեռքին, ծփաց... Ամեն ինչ կատարվեց ակնթարթում... Նա, որ կանչում էր՝ Օհան, տապալվեց, իսկ հայրը վազեց թփուտների հակառակ ուղղությամբ: Եվ վազում էր զիզգազ: Ասկյարները թիկունքից համազարկ տվեցին... Հայրը

ծառս եղավ... Չարկվեց... Չարկված էր, բայց չէր ընկնում, ծալմվելով գնում էր. մարդասպաններին քաշում իր ետևից... Հետո ընկավ, փռվեց երեսի վրա, բայց ճիգով հավաքվեց և սկսեց գլորվել լանջն ի վար:

Ասկյարները վազեցին հոր ետևից: Հետո մեկը ետ դարձավ՝ խուզարկեց ընկած ընկերոջ գրպանները, հանեց փոքրիկ մի կապոց, շտապ ծանր ու թեթև արեց, կապոցից ոսկե մի ատամ ընկավ, ասկյարը վերցրեց, թքեց ատամի վրա, ապա կապոցի հետ հարմար տեղավորեց իր գրպանում, առավ ընկածի հրացանը և նորից վազեց:

Հայրը գլորվում էր Ծովասարի փեշն ի վար: Ասկյարները հայիոյում ու կրակում էին, իսկ հայրը գլորվում էր, և կարծես, գնալով թափ էր առնում: Թվում էր, թե հայրը սարի կանաչ ու փափուկ փեշին խաղ էր անում՝ գլորվում, գլուխկոնծի տալիս... Եվ մի պահ այնքան հաճելի թվաց, կանաչների վրա գլորվելը՝ այնքան ցանկալի, որ Օհանն ուզեց գլոր-մլոր իջնել հոր հետքով, մանուկ օրերի պես խաղ անել Ծովասարի լանջին:

«Ինչ անհիշ կգլորվեր իմ հեր,- մտածեց Օհանը:- Թող որ մեռնելուց առաջ իմ հեր, քանց էրեխա, գլորիկ խաղաց Ծովասարի անուշ փեշին... Ինչ անհիշ կգլորվեր իմ հեր,- կրկնեց Օհանը և ցանկացավ:- Բան չէ, հերիկ...», - լինել և Օհանը գլորիկ խաղար Ծովասարի լանջին, գլուխկոնծի տար, գլոր-մլոր իջներ, բարձրանար, գլոր-մլոր իջներ, ելներ... արևածագից մինչև արևապատոց խաղ անել Ծովասարի անուշ փեշին... Գլորվեր, ելներ...

Եվ Օհանը սկսեց երգել.

*Կանաչ վարոց հուրաղներ,
Հոյ, Նուբար,
Նախշուն գոգնոց աղջիկներ,
Հոյ, Նուբար,
Գարնան կելնեն Ծովասար,
Հոյ, Նուբար,
Հոյ, Նուբար, Նուբար, Նուբար,
Հոյ, Նուբար,
Սասնա սարեր քարոբար,
Հոյ, Նուբար...*

Որդին ու հարսը տագնապով ներս մտան: Որդին վառեց լույսը և կանգնեց հոր մոտ:

- Խաչո՛ր,- Օհանը հուզված նայեց որդուն,- իմ կյանքի մեջ էս երգն հազար անգամ լսած կամ, հազար անգամ երգած կամ, բայց նոր-նոր հասկացա, թե ինչքան ճիշտ ու ճիշտ է: Օղորմի էս երգն ստեղծողի հոր... ճիշտ ու ճիշտ էդպես էր, Խաչո՛ր: Գարնան բացվելուն պես...,- Օհանն ուզեց պատմել Ծովասարի մասին: Բայց երկմտեց:- Պատմի՛մ, թե՛ երգի՛մ:

- Քնի՛ր,- խնդրեց որդին,- կեսգիշերն անց է, բարո՛, քնի՛ր:

Օհանը երեխայի պես տարուբերեց գլուխը:

- Իմ երգելն է կգա,- ասաց,- քնել կա ու կա, գա՛ն: Մեծ քուն կա:- Եվ մեկեն ու կտրուկ դարձավ պատուհանի կողմն:- Յա՛նա,- որքան շունչը հերիքում էր, ձգեց՝ շշկված, զարմանքով և կարևոր մի բան հասկացած տոնով:- Աստվածն իմ խելքի տուն շինե,- հայացքը աստղոտ երկնքին՝ ասաց Օհանը:- Իմ հոր ձենը նշան էր, թե իմ մահը մոտ է... իմ հերն ու Ծովասար կկանչին զիս, Խաչո՛ր:- Եվ դարձավ որդուն ու հարսին:- Առավոտ կերթամ,- հաստատ ասաց Օհանը և շեշտեց,- առավոտ ճամփորդ եմ: Դե, քնեք, որ առավոտ շուտ էլնեք, ճանապարհեք զիս: Ես էլ քնի՛մ:

Օհանը վերմակը քաշեց գլխին և քիչ անց արդեն հանգիստ քնած էր:

Իսկ արևից առաջ ոտքի վրա էր՝ արտակարգ աշխույժ ու գործնական: Մի հարմար ձեռնափայտ ընտրեց, հնամաշ խուրջինը մարագի պուճախից բերեց-հանձնեց հարսին և պատվիրեց, որ տասնհինգ-քսան օրվա պաշար դնի՝ հաց և պանիր, ուրիշ ոչինչ պետք չէ: Հա, նաև՝ մի քիչ աղ: Էրգրի բանջարները, Ծովասարի խավրժիլը՝ աղի հետ, անպատմելի բան է:

- Էսօր մնա,- փորձեց հարսը,- հաց թխեմ, քո շորերը մաքրեմ, էգուց կգնաս:

- Չէ՛,- կտրուկ մերժեց Օհանը,- իմ շորեր մաքուր են, հացն էլ ինչքան կա՝ բավ է: Չիս ճամփից ետ մի՛ ձգե, հարսնո՛կ:

- Բարո՛,- որդին, որ աստիճաններին նստած մռայլ ծխում էր, ոտքի ելավ,- էդ ի՛նչ ես մտցրել գլուխդ, ո՛ր ես գնում, սահման կա, սահմանապահ կա:

Օհանը սրտնեղեց. պատահում է, որ որդին երեխայի պես է մտածում - սահման կա, սահմանապահ կա - կարծես ինքը՝ Օհանը, չի իմանում: Օհանը հո փախստական չէ, հո գողեգող չի անցնելու սահմանը. շփփշիտակ կգնա հենց սահմանապահների հրամանատարի մոտ. կբացատրի, կպարզի իր միտքը, և հենց հրամանատարն ուղեկից կլինի՝ կբռնի Օհանի թևից, Արաքսը կանցկացնի այն կողմ, թուրքին կհրամայի՝ թող էս հալևորը գնա Ծովասարը տեսնի ու ետ գա:

- Թե ռուսն հրամայեց, ասկյարն ո՞վ է, որ հրամանը չկատարի, տղա՛:

Եվ թող որդին հաստատ իմանա, որ Օհանը ճամփից ետ կանգնողը չէ, ճանապարհի կեսից ետ դարձողը չէ: Իսկ հիմա շտապ կբարձրանա գերեզմանոց՝ պառավին լուր տալու, որ Էրզիր է գնում և մինչև ետ գալը խուրջինը պատրաստ լինի:

2

Գերեզմանոցը գյուղից դուրս՝ բարձունքի վրա էր: Օհանը կայտառ ու փութափուն ելավ դարը, բարձրաձայն հանգստություն մաղթեց բոլոր ննջեցյալներին, ապա կանգնեց կնոջ շիրմաքարի մոտ:

- Պառավ, Էրզիր կերթամ,- շտապեց հայտնել,- կգարմանամ...

Գիշերը, ախր, հայրը ձայն տվեց կանչեց, և Օհանն այսօր ճամփորդ է: Բան է, թե տերը կամեցավ, Օհանը հենց այնտեղ Ծովասարի անուշ փեշին կընդունի իր հավերժ քունը, թե՛ չէ, մի քանի օր ման կգա սար ու ձորերում, բանջար կուտի, աղբյուրներից ջուր կխմի, ծաղիկ կհավաքի, Ծովասարի փեշերին գլորիկ կխաղա, գլոր-մլոր կիջնի սարի կանաչ ու փափուկ լանջով, կբարձրանա, գլոր-մլոր կիջնի, կբարձրանա մինչև Ծովասարի կատարի լճակը...

- Կհիշիս, պառավ, գարնան բացվելուն պես...

Եվ նա էլի մտաբերեց երգը:

- Օղորմի էդ երգն ստեղծողի հոր... էդ երգն ինչքան ճիշտ է, պառավ, անցած գիշեր նոր-նոր հասկացա:

Եվ պատմելու փոխարեն երգեց.

*Կանաչ վարոց հոփաղներ,
Հոյ, Նուբար,
Նախշուն գոգնոց աղջիկներ,
Հոյ, Նուբար,
Գարնան կելնեն Ծովասար...*

- Ուշ է,- Օհանը աչք դիպցրեց արևին,- էրթամ-գամ, նոր պատմիմ... Թե գամ՝ քեզ համար ի՞նչ բերեմ: Ի՞նչ բանջար՝ խավրծիլ, նուխիկ... Ի՞նչ ծաղիկ բերիմ... Ծովասարի գլխի լճակից՝ ջո՞ւր...- Հետո դարձավ ձայն տվեց իր համերկրացի ննջեցյալներին:- Էր՛ո, Ման՛րև, Մուրդիկ... Էրգիր է կերթամ, տղե՛ք, ձեզ համար Ծովասարի հող կբերիմ...

3

Երբ Օհանը գյուղ իջավ, դռանը ավտոմեքենա էր կանգնած:
Նա հեռվից նկատեց ավտոն և ուրախացավ.

«Հաջողության նշան է: Մինչև շրջկենտրոն ավտոյով կերթամ»:

- Խաչ՛ո,- հեռվից ձայն տվեց,- ավտոն չթողիս էրթա, մինչև՝ հասնիմ:

Հարևանի դռանը կանայք գլուխ գլխի հավաքված նայում էին Օհանին, անձանոթ մարդկանց կողմն և քչփչում: Քիչ այն կողմ՝ փողոցը երիզող պատաշարի մոտ էլի մարդիկ կային, բայց Օհանն ուշադրություն չդարձրեց, ավելի ճիշտ՝ չուզեց նկատել. հարկավոր է սուսուփուս գնալ, թե չէ, տեսար՝ տարեկիցները ոտքի ելան, գոտիները պնդեցին, թե՛ մենք էլ ենք ուզում... Քանիսն են: Յոթը... Կարգին մի խումբ... Իսկ սահմանապահ հրամանատարը խումբ մարդկանց Էրգիր գնալու իրավունք չի տա, Օհանը սուսուփուս պետք է գնա: Եվ որքան լավ է, որ ավտո կա: Հենց դռանը կանգնած է: Եվ այն էլ՝ որդու ընկերոջ ավտոմեքենան:

Օհանը ուրախ ողջունեց և շտապ որդուն ասաց, որ խուրջինը բերի:

- Ո՞ւր ես գնում, քեռի՛ Օհան:

- Էրգիր է կերթամ, ախպոր տղա: Իմ օղորմածիկ հերն է կանչե գիս, Ծովասարն է կանչե... Կերթամ:

- Գնացինք, քեռի՛ Օհան:

- Իմնի: Դո՛ւ էլ միտք ես դրե, տղա՛: Չեղավ, ախպոր տղա, հեչ չեղավ: Զիս կթողին, հըմը քեզ...

- Քեռի՛ Օհան, ես քեզ մինչև սահմանը կհասցնեմ ու ետ կդառնամ:

- Էղավ:

- Խաչո՛ր,- Օհանը խառնվեց իրար:- Խուրջին բեր, հարսնուկ...

Հարսը, որ հագիվ էր զսպել լացը, փաթաթվեց սկեսրայրին և փղծկաց,- բարո՛...

- Կնկա խելք,- Օհանը շոյեց հարսի մազերը,- փոխանակ ուրախանա, որ բարոն Էրգիր է կերթա, լաց կեղնի: Անխելք, խաղաղ աշխարհ է, բարոյին ի՛նչ կպատահի: Խուրջին բեր, գա՛ն:

- Խուրջինը մեքենայում է,- միջամտեց որդու ընկերը:

Օհանը տեսավ, որ որդին էլ է ավտո նստում. ուրեմն ուզում է իրեն ճանապարհել. դրա համար հուզվեց. բայց փորձեց որդուն ետ պահել. իզուր ինչո՛ւ կտրվի բանուգործից, ի՛նչ է, Օհանը Էրգրի ճամփան չի՛ իմանում:

- Մինչև շրջկենտրոն թող ուղեկցի,- միջամտեց որդու ընկերը:

- Թող ձեր խոսքն էղնի,- համաձայնեց Օհանը:- Յա-տեր,- աչք դիպցրեց երկնքին և ուրախ ու գոտեպինդ նստեց «Շտապօգնության» ավտոմեքենան:

ՓՈՂՓՈՒՉ ՄԵԼՈՆ

1

Ասացին, թե Փողփուչ Մելոն մահացել է:

Ես նրան վաղուց գիտեի:

Մի ժամանակ մեր գյուղում դպրոցը յոթնամյա էր, և ով ուզում էր միջնակարգն ավարտել՝ պետք է շարունակեր հարևան գյուղում: Ձմռանը դժվար էր, բայց, ընդհանրապես գնում ու վերադառնում էինք կարճ ճանապարհով: Անցնում էինք գյուղի ձորը - այն ժամանակ ձորը գյուղից ահագին հեռու էր - բարձրանում գյուղահայաց դարը, շարունակությունը մինչև Դժնձոր քարակուտակներով ծանրաբեռնված արտեր էին, արտերի, դարուփոս միջնակներով հասնում էինք Դժնձոր, իծաշարուկ իջնում-ելվերում, ապա մեր բացած կաճանը կտրում էր ձորապռնկի արտը և բարձրավանդակի փեշին ճյուղավորվում, դառնում քանդված, տուտերը իրարից գնացած պարան: Այդտեղից՝ Դժնձորի հետ վերից վար ձգվող-ոլորվող այդ բարձրավանդակի փեշից ամեն մեկը սարավանդում էր ինչպես հարմար էր գտնում: Շաղ եկած ելնում էինք և բարձրավանդակի գլխին, ուս ուսի նստած քարերի մոտ, հավաքվում: Դա մեր «կայաբանն» էր, ճանապարհը կես էր անում:

Թիկունք թիկունքի թառում էինք քարերի վրա, և ես դեմքս միշտ դեպի հյուսիսակողմն էի անում. այդ կողմի վրա, բարձրավանդակի շեղբին ինձ տոհմակից մի տղամարդ էր թաղված: Զարկվել էր այնտեղ և հենց տեղում էլ թաղվել:

Առաջին օրը, երբ միացա կաճանով դասի գնացող-եկողների

խմբին, բարձր դասարանցիները մեզ առաջնորդեցին, ու հասանք «կայարան»: Բարձունքից նայեցի շուրջբոլորս, և իմ արնակցի գերեզմանը քաշեց հայացքս. ես հանկարծ գլխի ընկա, որ բարձրավանդակի հյուսիսակողմում, քարերի մեջ, ինձ ծանոթ քարակուտակն եմ որոնում: Եվ ինձ թվաց, թե տեսնում եմ, երևում է:

Տունդարձին, «կայարան» չհասած, թեքեցի ճանապարհս: Ճամփես թեքեցի դեպի մեր տոհմակից տղամարդու գերեզմանը և տեղնուտեղը հասուն զգացի ինձ... Ավելի հասուն էի, քան նախորդ օրը, քան առավոտյան, քան նոր՝ միջնակարգ դպրոց ուղք դնելու պահը, քան այն պահը, երբ որոշեցի այցելության գնալ և հիշել նրա մասին իմացածս բոլոր պատմությունները:

Առասպելներ էի լսել նրա մասին: Բայց այդ բոլորի մեջ այն ժամանակ ինձ ամենաշատը դուր էր գալիս մի պատմություն՝ այնքան տեսանելի, որչափ էկրանով շարժվող պատկերը: Ահա տասնվեց տարեկան կապուտաչ, բարակ ու ջղուտ մի տղա՝ ոտքերին թաղիքե մուճակներ, գոտուց կախ սուր մի դանակ, ուսն ի կախ ճտպտուն խուրջին՝ մի աչքում երկու բուռ գարի, պարան ու սանձ, մյուսում՝ չորս կտոր թաղիք ու այծի մազից ոլորած լարան, Սասնո սարից իջնում է Մուշ քաղաքը: Նա թողել է Առաքելոց վանքի մոտով տանող ճամփան, թողել է մյուս բոլոր կաճանները և ընտրել է նոր ուղղություն՝ Արջգլորի ձերպերով կորյունի պես ճկուն ու փափուկ իջվարում է: Մինչև իսկ ինքը չի լսում թաղիքե ոտնամանների քստփստոցը:

Շունչը պահած անլուսին գիշեր է:

Մշո գետակը վշշում է քնած քաղաքի ականջի տակ և ավելի խորացնում գիշերվա լռությունը: Տղան ձոր ու ձոր, գետի հետ, կտրում-անցնում է Ձորի թաղը, ապա՝ Սուրբ Մարինեի թաղը և Տաշո թուրքական թաղում ելնում է ձորից: Այս թաղում է ապրում այն բեկը, որ պուտպուտորիկ մի ձի ունի... Նա մագլցում է գոմի կտուրը, երդիկն ի վար պարան ձգում, իջնում գոմը: Ձին խլշտած փռնչում է, փորձում է կտրել կապը, իսկ տղան փաղաքուշ խոսքեր է ասում, շշուկով փաղաքշում է ու մոտիկ-մոտիկ անում... ահա՝ շոյում է արդեն, շոյում է, և բռով գարին մոտեցնում դնչին, խուրջինը կախում

ծիու պարանոցից, շոյում է և փորձում բարձրացնել սմբակը, շոյում է և թաղիքի մի կտոր դնում սմբակի տակ, շոյում է և սմբակը առնում թաղիքի մեջ՝ կապկպում լարանով, շոյում է և սմբակները փաթաթում թաղիքով... Հետո սանձում է, դուրս քաշում ձին, ծփում մեջքին և ականջը մտած՝ փափուկ վարզում է դեպի Վերին թաղը. այս անգամ՝ այգիների միջով, Առաքելոց ճամփով՝ դեպի Ծինկատար, դեպ Սասուն...

Ահա և բացատր: Արշալույս է, և հայդուկները գենք են կապում... Եվ տասնվեց տարեկան մի տղա ձիու հետ կանգնել է Գևորգ Չաուշի դիմաց ու սպասում է վճռի: Գևորգը սանձն առնում է տղայի ձեռքից: Փորձնական հանձնարարությունը կատարված է: «Բեկի ձին գեղեցիկ ձի է,- ասում է Գևորգ Չաուշը,- լավ աշխետ է, բայց մեզ պետք չէ,- խփում է ձիու դնչին:- Իսկ տղային գենք տվեք: Փամփուշտ տվեք: Փամփշտակալ կապեք: Արժանի է»:

Առաջին անգամ, երբ լսեցի այս պատմությունը, հիշում եմ, խորը շունչ քաշեցի և հարցրի հորս, թե ես հոխպեր Իսրոյին նմանություն ունեմ: Հայրս մտածեց-մտածեց, ինձ թվաց, թե չլսեց կամ պատասխանել չի ուզում, և առանց ինձ նայելու ասաց. «Իսրոյի աչքերն նմանապես կապուտ են»:

Երբ թեքեցի ճամփաս դեպի հոխպեր Իսրոյի գերեզմանը, աչքերիս առջև այդ պատմությունն էր: Եվ երբ բարձրացրի գլուխս, տեսա ոչխարի փոքրիկ հոտը: Խոյեր էին: Բուլորը կեռ, զորեղ պոզերով, ինչպես մեր գյուղի խոյերը: Ակամա կանգ առա: Մեր գյուղում հարու տվող խոյեր կային, երբ երեխա էին տեսնում, պոկվում էին հոտից և վրա քշում: Ես գնում էի «վագրի սիրտ կերած» մի մարդու մոտ և ամաչեցի, որ խոյերի ահից կանգնել եմ: «Թող գան»,- վիրավորված մտածեցի ես և, իրոք, ցանկացա, որ խոյերից մեկը... երկուսը պոկվեն՝ գան ինձ վրա:

Գերեզմանին մոտիկ, հարմար մի քարի նստած է խոյարածը: Այն ժամանակ արդեն տարեց էր, ճերմակած մազ ու բեղով: Սեպտեմբերի 1-ն էր, միջօրե, երկնքից դեռ ամռան կրակ էր թափվում, իսկ նա բամբակյա բաճկոն ու շալվար ուներ հագին: Եվ փափախ: Բարևեցի, բայց նա չպատասխանեց, կարծես չլսեց, թվաց նաև, թե

չնկատեց ինձ: Մտամուր, մշուշված հայացքով նայում էր գերեզմանի կուտակ քարերին:

Ես նստեցի նրանից քիչ հեռու, մի ուրիշ քարի և փորձեցի կենտրոնանալ, միտք բերել - հիշել Իսրայի մասին իմացածս բոլոր պատմությունները: Որոշել էի նաև երգել նրա լսած երգերից և ափսոսացի, որ ծերունու ներկայությունը պետք է խանգարի: Ինձ ամենից շատ դուր եկած պատմությունը ճանապարհին հիշել էի արդեն: Հիմա որտեղից սկսել...

Հանկարծ նկատեցի, որ ծերունու ծնկներին մեկնված ճիպոտը ծխում է: Ուշադիր նայեցի: Ճիպոտի ծայրին ծխախոտ կար... Ուրեմն՝ ճիպոտ չէր, ձեռնափայտ չէր, այլ՝ չիբուխ... Այդպիսի երկար ծխամորճ չէի տեսել: Երկար մեկնված էր ծնկներին, իսկ ծայրի «ջղարան», թերթի, թե գրքի թղթով պատրաստված ծխախոտը, մարմանդ ծխում էր:

Նա ձեռքն առավ չիբուխը, տարավ շուրթերին. իրար վրա ձգեց, նորից մեկնեց ծնկներին, ապա բացեց գոտուց կախ կաշվե «քիսիկը», հանեց ծխախոտ, թերթի կտոր և սկսեց նոր «ջղարան» փաթաթել: Խշրանք ծխախոտ էր՝ փաթաթելուց բթով տրորեց պինջը ու փոշտաց: Փոշտոցի վրա մի խոյ պոկվեց՝ վազելով եկավ: Ահա, եկավ հարու տալու, դիմադրել է պետք: Ես ոտքի ելա: Բայց խոյը ինձ ուշադրություն չդարձրեց, մլմլալով պտույտ արեց ծերունու շուրջբոլորը և ճակատը քսեց նրա ծնկին: Եվ, տեսա, ծերունին ծխամորճի ծայրը դրեց խոյի բերանը: Խոյը, ինչպես աղ ուտելիս, չփչփացրեց շուրթերը, ծխեց, էլի էր ուզում, բայց խոյարածը թեթև հարվածեց նրա դնչին, և խոյը գնաց՝ գլուխը թափ տալով, փոշտալով:

Եկավ մեկ ուրիշը... եկավ մյուսը... մյուսը... Հետո պոկվեցին՝ եկան խումբ-խումբ: Եկան, իրար հրմշտելով բոլորեցին ծերունուն, և նա հերթով ամեն մեկին ծխել տվեց և՛ մի թեթև ապտակ:

Ծխախոտն արդեն չիբուխի շուրթն էր այրում. խոյարածը նոր պատրաստած ծխախոտը ականջակոթից առավ, վառեց, ամրացրեց ծխամորճին, մի քանի անգամ թունդ ձգեց և ծխամորճը նորից մեկնեց ծնկներին:

Կանգնած նայում էի այդ տարօրինակ ծերունուն և նրան շատ էի սիրում՝ հանդիպել էի ցեղակցիս գերեզմանի մոտ. ահա մտասույզ ու մշուշոտ նայում է գերեզմանի մամռոտ քարակուտակին... Ես համոզված էի, որ նա Իսրոյին տեսել է, ճանաչում է, նրա մասին եղած բոլոր առասպելները գիտե: Ինձ թվաց, որ այդ պահին խոյարածը Իսրոյի մասին է մտածում և մտաբերում է այն բոլոր պատմությունները, որ ես պետք է հիշեի: Գուցե նաև երգել է ուզում և նեղսրտել է, որ ես հայտնվեցի: Դրա համար էլ չի ուզում ինձ նկատել, մտածեցի ես:

Այդպես էլ նա ինձ չնկատեց, և ես հեռացա: Անընդհատ ես էի նայում. սպասում էի, որ երգ պետք է լսեմ և Դժնձորն իջնելիս թվաց, թե լսում եմ, ծերունին արդեն երգում է:

Երեկոյան որպես նոր՝ միջնակարգ դպրոցի առաջին օրվա տպավորություն, պատմեցի խոյարածի մասին, որ նա ձեռնափայտի չափ երկար չիբուխ ունի և խոյերին ծխել է սովորեցրել:

- Փողփույ Մելոն է,- ասաց հայրս:

Ես մտովի նորից տեսա չիբուխը և, իրոք, ինչպե՞ս չէի նկատել, չիբուխը հենց սրնգի երկարությունն ուներ և սրնգի տեսք:

- Ճիշտ է,- ասացի ես,- նրա մուշտուկը սրնգի նման էր:

- Փողփույ Մելոն է,- մի տեսակ հեռու տեղից վերադարձած ձայնով կրկնեց հայրս:- Էրգրի Կուսգետ գեղից էր... Մելոյի փողի ձենն ամբողջ Սասունն էր բռնե:- Հայրս ծնկներին հակված լռեց: Դա հորս սովորական նստվածքն էր. այդպես՝ թևերը ծնկներին խաչած, հակված ու համրացած՝ հայրս Էրգրի էր գնում:

- Ժամանակ-ժամանակ Մելոն կելներ սար՝ տղեքի քով... կելներ սար. տղեքի համար փող կփչեր... Գևորգ Չաուշի տղեքի...,- հայրս մի պահ լռեց և ավելացրեց,- Իսրոն կսիրեր զինք... շատ կսիրեր զինք... Մելոն փողփույ էր...

Հայրս «փողփույնը» ասաց մի տոնով, որի մեջ և՛ գնահատական կար, և՛ ափսոսանք, և՛ հուշ, կորուստ, կարոտ և չգիտեմ էլի ինչ, և այն, որ Փողփույ Մելոն հիմա կարծես թե սրինգ չի նվագում: Ես այդպես հասկացա:

- Հիմա փող փչում է:

- Կփչեր,- կողմնակի պատասխանեց հայրս ու լռեց:

Հաջորդ օրը դպրոցում Փողփույ Մելոյի համագյուղացի աշակերտները նույնպես հաստատեցին, որ իմ տեսած խոյարածը Փողփույ Մելոն է: Այդ օրը նրանք հա՛ ժպտում էին ինձ, որ ես իրենց գյուղացի Փողփույ Մելոյով հետաքրքրվում եմ, ճանաչում եմ նրան: Իսկ դասից հետո նրանցից մեկը ինձ քաշեց դպրոցի անկյունը և գաղտնիք ասելու պես շշնջաց, թե՛ Փողփույ Մելոն իմ տեսած չիբուխով նաև նվագում է. այդ երկար ծխամորճը միաժամանակ սրինգ է: Լսողներ են եղել, քեռի Մելոն էդ չիբուխով նվագում է: Ես մտովի նորից տեսա Փողփույ Մելոյի չիբուխը... Նախորդ օրը շատ ուշադիր էի նայել, չիբուխի վրա ոչ մի անցք չկար՝ ինչպե՛ս է նվագում: Իմ տեսածը ծխամորճ էր ու կար, միայն թե՛ սրնգի չափ երկար և սրնգի տեսքի:

Տունդարձի ճանապարհին որոշեցինք հանդիպել Փողփույ Մելոյին: Մերոնք, մեր գյուղի աշակերտները, չէին հավատում, որ խոյերը ծխում են: Արտակարգ ծխամորճը հեջ, բայց չէին հավատում, որ խոյարածը իր խոյերին ծխել է սովորեցրել:

- Հիմա կապացուցենք, որ դու փչան ես,- կրքոտ ու համոզված ասում էր տասներորդյի մեր պեպենտո գերազանցիկը: Նա դպրոցի բացարձակ գերազանցիկն էր, նրա անունով մեր ուսուցիչներն ու ծնողները մեզ խրախուսում-խրատում էին, մեզ ամոթանք էին տալիս: Նա, իրոք, գերազանցիկ էր և խիստ կարգապահ: Տասը տարում ոչ մի ժամ չէր բացակայել և բոլոր աշակերտներին հանել էր իր դեմ, հատկապես՝ մեր գյուղի: Նա ավելի շատ ուսուցիչ էր, քան՝ աշակերտ: Մեզ այդպես էր թվում:

- Հիմա կապացուցենք,- մի տեսակ ռիսկ կրկնում էր, առաջ ընկած նայում շուրջբոլորը և ավստում, որ խոյերն ու խոյարածը չէին երևում:

Տեսանք երկու շաբաթ հետո: Եվ առաջին նկատողը գերազանցիկն էր:

- Վերջապես,- ուրախացած մատնացույց արեց:

Եվ մենք «կայարանից» բարձրավանդակի լայն շեղքով գնացինք դեպի խոյարածը:

Փողփույ Մելոն նույն քարին, նույն դիրքով նստած էր՝ ծխացող չիբուխը ծնկներին երկարած, մշուշոտ հայացքը գերեզմանի կու-

տակ քարերին: Ինձ թվաց, թե նա այդպես էլ տեղից չի շարժվել:

Մենք բարևեցինք բարձրաձայն ու խմբովի կանգնեցինք: Եվ այս անգամ լսեցի նրա ձայնը՝ թավ էր ու երգեցիկ:

- Ասուր բարին,- պատասխանեց ու հետաքրքիր նայեց մեզ:

Խումբը լուռ ու սպասողական կանգնած էր: Այդ պահին բոլորը ենթարկվել էին պեպենոտի տրամադրությանը. նրանց սպասողական հայացքներում նաև խիստ պահանջ կար, հարցապնդում,- ճիշտ է, որ խոյերին ծխել ես սովորեցրել... Տույց տուր տեսնենք:- Խմբի լուռ, բայց անողոք հարցապնդումը լկտիության էր հասնում. խոյարածը պետք է որ վիրավորվեր: Ծերունին՝ Փողփույ Մելոն, ինձ համար շատ հարազատ մի մարդ էր, որին ահա երկրորդ անգամ եմ տեսնում և էլի իմ ցեղակցի գերեզմանի մոտ... Ես զղջացի, որ պատմել էի նրա մասին: Իզուր էի պատմել: Արժեր, որ երկար չհրուխտվի խոյերի հետ ծխող հրաշք ծերունին մնար իմ գաղտնիքը:

- Գնանք,- ասացի ես:

- Սպասիր,- տասներորդու և գերազանցիկի իրավունքով սաստեց պեպենոտը:- Ինչ ապացուցեցիր, որ գնանք:

Խումբը համառորեն սպասում էր, և Փողփույ Մելոն ստիպված էր հարցուփորձել: Ես դա ճիշտ հասկացա. նա ստիպված հարցրեց, թե ովքեր ենք, ո՞ր գյուղից ենք... Եվ երբ իմացավ մեր գյուղը, անմիջապես աչք դիպրեց գերեզմանին, նորից նայեց մեզ, այս անգամ՝ զննող: Եվ ես այնպես հասկացա, թե Փողփույ Մելոն ասաց՝ այս գերեզմանն էլ ձեր գյուղացի է: Գիտե՞ք: Եվ հանկարծ գլխի ընկա, որ խմբից ոչ մեկը իմ ցեղակցի գերեզմանին չի նայել, չի նայում, մինչև իսկ աչք չի դիպցնում: Դա շատ վիրավորական էր:

- Գնանք,- կրկնեցի ես:

- Այստեղ ծխող խոյ չկա,- հայտարարեց գերազանցիկը:

- Կա՛մ:- Եվ տեղնուտեղը ավստացի, որ երկու օր առաջ պաշտպանել եմ նրան. տղաների մի մասը ուզում էր Դժնձորում նրան դնգատել, իսկ ես դեմ կանգնողների թվում էի. մտածում էի, թե նախանձից ծեծել են ուզում... ոչ մի նախանձ, սա ծեծի արժանի է, դրան ծեծել է պետք:- Կա՛մ,- պատասխանեցի կովարար,- բոլորն էլ ծխում են:

Փողփույ Մելոն հետաքրքրվեց, թե ես էլ նույն գյուղացի եմ:

- Հա՛... սա իմ հոխար գերեզմանն է:

Այս անգամ նա հետաքրքիր նայեց ինձ, մի բան շնջաց, որ չլսեցի, հետո բացեց կաշվե ծխատուփը, հանեց ծխախոտի փշրանք, թերթի մի կտոր և փոշտաց... Հենց այնպես փոշտաց, և խոյերից մեկը պոկվեց ու վազելով եկավ...

Աչքերս մեկեն լցվեցին:

Բայց նրան՝ այդ քինոտ գերագանցիկին, արտասուք ցույց տալ պետք չէր: Եվ պետք չէր նրան ուսնկից նայել, թե հերթի կանգնած խոյերը ինչպես են ծխում: Դա արդեն ինձ չէր հետաքրքրում: Ես քաշվեցի մի կողմ, նստեցի մի քարի և, որպեսզի լաց չլինեմ, հիշեցի իմ սիրած պատմությունը: - Ահա, տասնվեց տարեկան մի տղա Սասնո սարից իջնում է Մուշ քաղաքը...

- Իսկ դու դրանով նվագում ես:

Հանկարծ լսում եմ պեպենոտի ձայնը և սրվում՝ ինչ կպատասխանի... Փողփույ Մելոն ինչ կպատասխանի... ինչ կասի... Իսկ նա լուռ է:

- Նվագում ես... դա սրինգ է,- պոկ չի գալիս և կամակոր հայացքով ինձ է որոնում:

Ես ատամներս սեղմած ոտքի եմ ելնում. դրան պետք է ծեծել... ծեծել է պետք... ծեծել...

- Սրինգ չէ,- փոխարենը ինքն է պատասխանում՝ կես ծերունուն, կես ինձ: Եվ չարախինդ հարցապնդում: - Ասա՛, դա սրինգ է...

2

«Հը՛, Մելո, էդ փո՛ղ է...»:

Մելոն կտուրին կրակ էր արել, շուղերը շարել կրակի մեջ և շիկացած շուղերով սրնգի երկարությամբ մի փայտ էր ծակում:

«Փող էլ կշինի՛ս, Մելո՛», - հետաքրքրվում էին ներկաները, իսկ Մելոն անծպտուն փայտն էր ծակում:

Դա վաղուց էր. գաղթից հետո, այդ նոր գյուղում հաստատվելուց հետո առաջին գարնանն էր: Ձմեռնամուտին էին եկել-ծվարել

լեռնային այդ խարխուլ գյուղում, գարուն էր բացվել, և մի իրիկնապահի տեսան, որ Փողփույ Մելոն տանիքին կրակ է արել ու նստել կողքին: Մարդիկ - Սասնո աշխարհից կային, Մուշից, Խնուսից, Ալաշկերտից...- որ այս ու այնտեղ՝ օտար պատ ու ցանկապատերի տակ նստոտած՝ մոլորվել էին՝ լուծ ու լծկանի, սերմացուի մասին մտածեն, թե՛ ելնեն կորցրածը գտնելու, Փողփույ Մելոյին տեսան կտուրին նստած և հավաքվեցին-գնացին նրա մոտ. հիմա Մելոն կփչի իր փողը...

Թող Մելոն փչի իր փողը, և թող թոհուբոհից, լաց ու կականից խլացած ականջները բացվեն հեռացած-մոռացված հնչյունների առջև... Գարնան իրիկնապահին Ծովասարից գյուղ իջնող ոչխարներն ու գառները ինչպե՞ս էին մայում-կանչում իրար՝ հիմա Մելոյի սրնգի շրթից կլսեն: Հովը ինչ էր շնչում սարում ծաղիկների հետ գիշերող յայլավորների ականջին՝ Մելոյի սրնգի շրթից կլսեն: Աղբյուրների արծաթե գլգլոցը, կիրճում գալարվող Տալվորիկ գետի վշտոցը, մութ անձավներում մոլորված Ձենով Օհանի կանչը հիմա սրնգից կլսեն: Արշալույսի սարսուռով բռնված դեղին արտերի շրշույնը, լորերի մանվող ֆռոռոցը կորեկի փափուկ արտերում՝ կլսեն: Հիմա Մելոն կփչի իր փողը, և մշուշոտ աչքերի դիմաց կհայտնվեն հեռացած-կորած պատկերները... թող Մելոն նվագի, և թող քարացած սրտները փափկեն. թող ետ գան, հայտնվեն կորած արցունքները...

Մարդիկ, որ պատ ու ցանկապատերի տակ մոլոր նստոտած էին, տեսան, որ Փողփույ Մելոն կտուր է բարձրացել, ելան-գնացին նրա մոտ: Գնացին, տեսան, որ Մելոն կրակ է արել և շիկացած միլերով սրնգի երկարությամբ, սրնգատեսք մի փայտ է ծակում:

«Մելո՛, բա քու փողն ո՛ր է»:

Գիտեին, որ նա իր ծիրանի փողը հինգ տարի՝ թե՛ կոհվների մեջ, թե՛ փախեփախին գոտին խրած պահել է: Ո՛ր է: Ծիրանի փող ո՛ր է:

«Քու ծիրանի փող կորե՛լ է, Մելո՛»:

Մելոն, գործի հետ, գլխով արեց՝ կորել է:

«Նոր փո՛ղ կշինիս»:

«Աստված էվելի շնորհք տա, Մելո՛, փող շինե, փող փչե, թող մեր հոգին քրքրվի...»:

Ոչ մեկի մտքով չէր անցնում, որ Մելոն չիբուխ է պատրաստում: Մելոն, ախր, ծխող չէր:

Հաջորդ օրը և էլի մի քանի օր Մելոն դարձյալ նույն գործով էր զբաղված: Իսկ շաբաթ հետո կտուրին հայտնվեց տարօրինակ չիբուխով:

Մելոն տանիք ելավ՝ չիբուխը սրնգի պես պահած, հետո չիբուխը խրեց գոտին, նորից կրակ արեց, անվարժ մատներով անճոռնի մի «ջղարա» փաթաթեց-վառեց, ամրացրեց մուշտուկի ծերին և, կրակի կողքին նստած, ծխեց ու փչեց, ծխեց ու փչեց: Գարնան իրիկնապահ էր, Փողփույ Մելոն ծխեց ու փչեց դեպի մայր մտնող արեգակը...

3

Ասացին, որ Փողփույ Մելոն մահացել է:

Եվ ես որոշեցի գնալ կրճատ, այն ճամփով, որով երեք տարի դպրոց էի գնացել-եկել, չնայած գիտեի, որ կաժանը արդեն չկա, արահետը փակվել է, ինչպես լեռներով ու դաշտերով ոլորվող առուն է լցվում հողով ու սեզով, երբ ակունքից կտրում են ջուրը:

Բայց ես գնում էի անշփոթ, չսխալվելու համար կողմնորոշվելու պետք չկար, և ինձ թվում էր, թե ոտքերիս տակ արահետը բաբախում է՝ զարթնել է կաճանի հիշողությունը, և ծայրեծայր հոսում է թրթիռը:

Մեր «կայարանից» թեքվեցի բարձրավանդակն ի վեր: Իմ ցեղակցի շիրմաքարի մոտ պետք էր մի բաժակ օղի խմել, և նստեցի այն քարին, որի վրա առաջին անգամ տեսել էի Փողփույ Մելոյին:

Եվ վերջին անգամ, տարի առաջ, այդտեղ էի հանդիպել ընկերոջս, որը հենց Փողփույ Մելոյի համագյուղացին էր: Այդտեղ, շիրմաքարի մոտ նստած զրուցում էինք, նկատեցինք, որ մեկը Դժնձորից ելավ և դեպի մեզ է գալիս: Ո՛վ կլինի, կաժանը վաղուց փակվել է, իսկ մարդը հովիվ չէր, դաշտապահ չէր: Այդ կողմերը վաղուց հանդապահ չունեն: Ո՛ւմ մտքով է անցել լռած արահետը:

- Ըրիի, Մելոն է:- Դեռ հեռվից ճանաչեց ընկերս:- Փողփույզ Մե-
լոն է:

Նա էր: Չիբուխը ձեռնափայտի պես առաջ գցած, հակված ու
ծանր բարձրացավ դարը, եկավ: Մենք ոտքի ելանք, բարևեցինք, և
ես զիջեցի իր քարը: Մի պահ գլուխկախ կանգնեց, և թվաց, թե մեզ
չի նկատել, ապա նստեց իր քարին ու պատասխան տվեց.

- Ասու բարին:

Եվ ափը ճակատին պահած նայեց: Նայում էր, և շուրթերը դժ-
գոհ խլվում էին. ուլքեր են, ինչ մարդիկ են, այստեղ ինչ գործ ու-
նեն, ինչո՞ւ են եկել: Ապա բացեց ծխատուփը: Նույն կաշվե «քի-
սիկն» էր, որ ես, է, տարիներ առաջ տեսել էի: Եվ սկսեց «ջլարա»
փաթաթել... Հիմա կփռշտա, և հոտի խոյերից մեկը կարկվի-կգա,
Փողփույզ Մելոյի ծնկին կքորի ճակատը, և նա չիբուխը կդնի խոյի
շուրթերին: Բայց խոյերի հոտ չկար. կոլտնտեսությունն արդեն քա-
նի տարի է խոյ չէր պահում, և Մելոն արդեն խոյարած չէր, բայց
առաջվա նման արշալույսին դուրս էր գալիս գյուղից և վերադառ-
նում մթնշաղին: Ես դա գիտեի:

- Որտեղից ես գալիս, քեռի՛ Մելո,- հարցրեց ընկերս:

Ծերունին ուշացումով պատասխանեց:

- Դու ո՞վ ես, որ զիս կճանչնաս,- հայացքը կախ ասաց Փողփույզ
Մելոն:

- Ես ձեր գյուղացի եմ, քեռի՛ Մելո, ինձ չե՞ս ճանաչում:

Նա բարձրացրեց գլուխը և փորձեց որոշել, թե խոսողը ով է:

- Ես եմ, քեռի՛ Մելո,- ընկերս ասաց իր անունը,- ինձ չե՞ս ճանա-
չում:

- Չէ, լան:- Մի քիչ լռեց:- Ուստից ճանչնամ... Քու հերն ո՞վ է...

Էրգրի ո՞ր գեղից է:

Եվ ընկերոջս պատասխանի վրա զարմացավ՝

- Յա՛... Քոլոսկա Պետրոս հին կրնակվի,- ծխացող չիբուխը ուղ-
ղեց ուսն ի ետ, դեպի իրենց գյուղը: Հետո մեկեն լռեց, չիբուխը եր-
կարեց ծնկներին և կախեց գլուխը: Տմբումբացնում էր, և փափախի
ջարդված ականջները ճոճվում էին:

- Քու հեր կապրի՛,- հարց տվեց և պատասխանի չսպասեց:- Քու

հեր կճանչնամ... Քու հերն ինձնե քսան տարի փոքր է... կճանչնամ.
մեջ Քոլոսկիկն եմ տեսե... մեջ հարսանիքին եմ տեսե... Շախով
կխաղեր: Ջահել տղա էր, հըմը լավ կխաղեր... Յարխուշտա չէ, հը-
մը Գորանի շախով կխաղեր... Կերգեր ու կխաղեր...

Փողփուչ Մելոն գլուխկախ խոսում էր: Երկար խոսեց: Մոռա-
ցավ, որ քոլոսկեցի Պետրոսի մասին էր պատմում, անցավ ուրիշ
հիշողության, հետո՝ Սև սարի բացատի պատմությունը, թե ինչ-
պես մի անգամ բարձրացել էր սար՝ «տղեքի» համար փող փչելու,
ապա բացատրում՝ «տղեքը» Յարխուշտա պարեցին... Սպաղանաց
Մակարն ու Իսրոն էին դեմ դիմաց, Սպաղանաց Մակարը ծեր էր:
«Տղեքից» ամենամեծը Սպաղանաց Մակարն էր, իսկ Իսրոն՝ ջա-
հել, և պարելուց Մակարի ափը... աջ ձեռքի ափը ճաք տվեց՝ արյուն
ելավ...

Փողփուչ Մելոն, ծխացող չիբուխը ծնկներին, գլուխկախ եր-
կար խոսեց: Թռավ պատմությունից պատմություն, խոսքից խոսք...
Անսկիզբ ու անվերջ խոսում էր:

Եվ հանկարծ գլխի ընկա, որ նա մոռացել է մեր գոյությունը:

Մոռացել էր մեզ, մոռացել էր իր տեղը, մոռացել էր, որ խոսում
է... Նրան թվում էր, թե ինքն իր մտքերի հետ է, ամեն օրվա պես՝
հիշում է...

ԹԱԹՈՆ

1

- Սերոբ, գեղացիք բոլոր իրենց արտերն հերկեցին-ցանեցին, իմը մնաց:- Դեռ արևը չծագած՝ Հլոյի Թաթոն կանգնեց հարևանի դռանը:- Գարունն անցավ-կանցնի ու իմ թաք արտ մնաց, Սերոբ:

Սերոբը հասկացավ, որ ծերունի Թաթոն լծկաններն է խնդրում: Եզները... Այսօր կան, ահա ուս ուսի կապված են գոմում, էգուց-էլօր պետք է քշի-տանի կոլտնտեսություն... Իր լեզվով պետք է թելադրի դիմում, թե՛ խնդրում եմ, ուրիշ ինչպե՛ս, շատ եմ խնդրում, որ ինձ, իմ հող ու ջրով, իմ ընտանիքով, իմ եզներով, սայլով, արորով, իմ հավ ու ճվով... ընդունեք կոլտնտեսություն: Իսկ ծերունի Թաթոն, որ մի լաթ արտից բացի, որ... որ մի խուրձ բեղից բացի ուրիշ ոչինչ չունի. ո՛չ ընտանիք-բանող ձեռք, ո՛չ լուծ ու լծկան, ինքն է ու իր չոր գլուխը, նույն իրավունքով պիտի կոլտնտեսություն ընդունվի և նույն իրավունքով՝ օգուվի բարիքներից:

Սերոբը ձեռքի ցախավելը շարտեց արևածագը ազդարարող աքաղաղի վրա և հանեց ծխատուփը:

Թաթոն, որ պատասխանի էր սպասում, վիրավորվեց:

- Սերոբ,- ծանր տմբտմբացրեց ծերունին,- թե էրգրի մեր Արդ-վոնք գեղից պատահի ու մեկն հանդիպի քեզ...

Հուր ու սրից պոկված լինի ու՛ հանդիպի, տղամարդ լինի, թե կին, մեծ լինի, թե փոքր, միևնույն է. Սերոբը թող հարց տա. եղե՛լ է մի գարուն, որ Հլոյի Թաթոն լուծ ու լծկանի համար խեղճացած լի-նի:

- Էս մանուկ արեգակ վկա, իմ ցավն ու կարոտ վկա, չի եղել, Սերոբ: Էսօր էլ... գարունն անցավ-կանցնի ու իմ թաք արտ մնացե առանց ցանքի:

- Ոչինչ, Թաթո՛,- նեղսրտած մտածեց Սերոբը,- հոգ մի՛ արա, մի քանի ամիս հետո, աշնանը, Սերոբը, դիմումի հետ, եզները կհանձնի կոլտնտեսությանը, և այն ժամանակ Սերոբն ու Թաթոն կհավասարվեն: Այնպես որ, հաշվիր, թե եզներից մեկը քոնն է, եզներից մեկի մի ոտքը, մի կճղակը, մի պոզը, մի մազը քոնն է. տար, ինչպես ուզում ես այնպես վարվիր՝ ուզում ես լծկանների հերն անիծիր, մորթազերծ արա...

- Մեր հարևան գյուղում,- Սերոբը գլխահակ ծխում էր և ձեռքը անորոշ մեկնեց,- մի մարդ իր եզները մորթել է:

Ծերունին հարցական նայեց. հարևանը ինչ-որ բան է ակնարկում... Ինչ է ուզում ասել: Նա փորձեց բռնել հարևանի հայացքը, բայց Սերոբը հակված ծխում էր և, կարծես ինքն իր համար, շարունակեց՝

- Ձույզն իրար հետ զարկել է գետին, իր ձեռքով մորթել:

- Չինչն է մորթե,- հարցրեց ծերունին:

- Եզները:

- Եզները:- Այդպես էլ Թաթոն շիփ-շիտակ չէր հասկանում կատարվածը: Գուցե հարևանը երկդիմի է խոսում, գուցե՝ խաղերով է մերժում...

Է, հարևան, հարևան, Հլոյի Թաթոն այնքան ընկած-կորած մարդ դարձավ, որ դու շիտակ պատասխանն էլ շատ ես համարում:

- Կոլխոզ տանելու փոխարեն,- Սերոբը նորից խոսեց և դարձյալ ինքն իր մտքի հետ,- գույգ եզը մորթել է:

- Յա՛, Մարաթուկ:- Ծերունին ըմբռնեց: Հասկացավ: Պատկերացրեց... Եվ մարմնով դող անցավ:- Յա՛, Մարաթուկ:- Խաչակնքեց ծերունին: Նա փորձեց էլի ինչ-որ ասել, բայց ոչ մի բառ չգտավ:

Իսկ հարևանը ծանր ոտքի կանգնեց և բացեց գոմի դուռը...

Երբ գյուղից դուրս ելավ - եզները լծի տակ, լուծն ի կախ արորը, շալակին պարանով կապկաված կես պարկ սերմացուն ու կես խորձ խոտը - ծերունին մի պահ կանգ տվեց. փորձեց իր արտի ուղղությունը բռնել-գնալ անսխալ ու կարճ ճանապարհով: «Երևացող էն բլուր կանցնինք,- բացատրեց ինքն իրեն և եզներին,- բլրից էն կողմ ձորակ մի կա՝ կանցնինք, ձորակն անցանք, քչիկ մի կերթանք, կելնինք բլրակ մի...- Բլրակի անունն ինչ էր,- մտածեց ծերունին,- էլի մտահան արի... տասնչորս-տասնհինգ տարի է հոս կբնակվիմ ու էս սար ու ձորի անուն չտվորեցի: Հոս՝ լսի, հոն՝ մտահան արի: Էդ բլրակն էլանք-իջանք,- շարունակեց ծերունին,- քչիկ մի կերթանք, կհասնինք ձորին: Հոն, ձորաբերանին իմ արտն է... Հո, դուրբան, էրթանք... Յան, տեր», - ուզեց երկնքից օրհնություն խնդրել, բայց հիշեց, որ հարևան գյուղում մեկը իր եզները մորթել է:

«Էդ մարդու հացն ուտելու չէ,- մտածեց նա,- հոգին չարքերին ծախած էդ անօրենի հացն հարամ է»:

- Հո, դուրբան,- արտակարգ ջերմություն զգաց լծկանների նկատմամբ:- Գան ջան, ախպեր ջան, հեր ջան... Հեր ջան:- Կրկնեց կրքոտ և ոտքը կախ գցեց:- Հըիիի՛,- հայացքը կապույտով մշուշված Հայոց լեռնապարհին, քակվեց Հլոյի Թաթոն:- Իմ ջոջ եզ, Հլո... Իմ ջոջ եզ, իմ հեր:- Հիշեց Էրգրի իրենց ջոջ եզին, նրան, որ Հլո հոր անունն էր կրում՝ թե ինչու և երբվանից, ինքն էլ չգիտեր: Իրենց ջոջ եզան անունը Բաշե էր, բայց գյուղում Հլո էին ասում: Այդպես էր կոչում նաև ինքը՝ Հլո հայրը: Եվ կոչում էր շոյված, որովհետև իր անվանակիր եզը ուժեղ էր և աշխատասեր:

- Իմ ջոջ եզ՝ իմ հեր, դու ինչպե՛ս իմացար, թե էդ գարնան աչք փակելն ավելի լավ էր՝ քու երեց տիրոջ ետևից էրթալն ավելի լավ էր...

3

Հոր մահվան առիթով (Հլո հայրը 105 տարեկանում ձմռան մի արշալույս ելավ դուրս, երկար, երկար նայեց աշխարհին, դարձավ՝ քնեց ու մնաց քնած)... և հոր մահվան առիթով Թաթոն յոթ օր գոմ չէր մտել: Իսկ ութերորդ օրը, մութուլուսին, երբ բացեց գոմի դուռը, անասունները՝ կովը, երինջը, արջառը, զույգ եզը մզզոցով ու մի աչք դարձած նայեցին Թաթոյին: Չէ, անասունների ձեն-ձենոցն ու համախումբ նայվածքը խոտ ու դարմանի պահանջ չէր, Թաթոն դա հասկացավ, նրանք կարոտած ողջունում էին իրենց տիրոջը և փորձում հասկանալ պատահածը: (Թաթոյին թվաց նաև, որ անասունները ամեն ինչ հասկացել են, գիտեն՝ իրենց երեց տերը չկա... գնացել է): Հետո ջոջ եզը բռնեց տիրոջ հայացքը, և Թաթոն ցնցվեց. նրան թվաց, թե Հլո հայրն է նայում իրեն... ճիշտ ու ճիշտ հոր նայվածքն էր՝ հոգնած, մի քիչ տխուր, բայց պատրաստակամ: Նա խաչակնքեց, որ պատրանքը անցնի, բայց եզան աչքերից համառորեն նայում էր հայրը: Նա էր՝ հենց Հլո հայրը... Եվ միշտ է այդպես եղել, թե... Կպատահի լուսհոգի հոր հոգին անցած լինի...

«Մեղա, տեր»:- Սիրտ չարեց ավարտել միտքը:

Իսկ ջոջ եզան աչքերից նայում էր հայրը:

«Դու իմ Հլո հերն ես,- շնչաց Թաթոն:- Իմ հեր չկա,- բարձրաձայն հայտարարեց նա:- Իմ հեր գնաց իր օղորմածիկ հոր կողքին ննջելու, բայց դու, իմ ջոջ եզ, դու իմ Հլո հերն ես»:- Եվ շոյեց եզան ճակատը:

Եզը հնազանդ երկարեց վիզը ու տխուր մզզաց: Եվ ծոված հայացքում սպասում ու տագնապ կար: Այդպես Հլո հայրն էր նայում Մարաթուկին կուտակվող կարկտաբեր ամպերին:

4

- Քու հոգին արդար ու իմաստուն էր, իմ ջոջ եզ:- Բարձրաձայնեց ծերունին: Հուշերի ու բեռի տակ հակված գնում էր: Շտկվեց, որքան տարիքն ու բեռը՝ կես պարկ սերմացուն ու կես խուրճ խոտը թույլ էին տալիս, շտկեց մեջքը և նայեց մշուշով պարուրված լեռնապարհին:- Իմ Հլո եզ...

Դու ինչպե՞ս իմացար, որ գարունը արնոտ պետք է լիներ... Որ մեր բարձրիկ երկնքից, մանանայի տեղակ, արյուն պիտի ցողվեր մեր անուշ սար ու ձորերին, խելառ Դավթի որձ գետերի մեջ: Դու ինչպե՞ս իմացար, որ էդ գարնան ու չուրի հիմա իրար հետ ակոս չենք բացի Մարութա սարի փեշին, կորեկ չենք ցանի, ու Մարաթուկի սիրուն սարյակները կմնան առանց կորեկի ու Արդվանքա անտառի արջերն ու քոթոթները էդ տարին ու չուրի հիմա կմնան առանց կորեկարտի... Դու ինչպե՞ս իմացար, որ լուսնոգի իմ հորից հետո խն Դավթի ցեղից ուրիշ մեկը էդ գարնան ու չուրի հիմա մեր կանաչ, մամոտ հանգստարանում էլ չի ննջի, մեր անուշ հողի մեջ հող չի դառնա... Դու ինչպե՞ս իմացար, որ քո լծրնկերները էդ գարնան իրենց արդար վզերին լծի տեղակ անօրենի յաթաղանը պիտի առնեն... Դու ինչպե՞ս իմացար... Էդ բոլորը դու ինչպե՞ս իմացար, իմ ջոջ եզ, իմ հեր: Քո սիրտն ավետարամ էր: Իմ Հլո հոր հոգին կանչեց քեզ... Իմացար ու գնացիր քո երեց տիրոջ ետևից...

Ծերունին գնում էր՝ խոհերի ու բեռի տակ կքած:

Նորից ուղղեց շալակը՝ միմյանց ագուցված խոտն ու սերմացուն, աչք դիպրեց արևին, լծկաններին շտապեցրեց և շարունակեց գրուցը.

- Էդ օրն աստված զիմ խելքն առել էր, իմ Հլո եզ, ու քու խոսքն էդ օր չհասկացա: Էդքան տարի մենք հետ իրար վար ու ցանք արինք ու մեջ իրար աչքերի նայելով հասկացանք իրար: Բայց էդ օր աստված զիմ խելքն առել էր, և ես քու աչքերի խոսքը չհասկացա:

5

Մի շաբաթ եզը բերանը չմոտեցրեց մսուրին: Գերդաստանը սզի մեջ էր. երեկ-մյուս օր հեռացավ օջախի մեծը և, տես, երկրորդ կորուստն է վրա տալիս՝ ջոջ եզն է գնում: Ամեն մեկը իր հերթին ջուր է հրամցնում եզին, տաք հացի իր բաժինն էր հրամցնում. մեկի չէ, մյուսի ձեռքից կընդունի, ու թե մի պատառ կերավ՝ փրկված է: Բայց եզը բերան չէր բացում: Բեկված հայացքը գոմի դռանը, տխուր

մզզում էր: Եվ չնայած արծակ էր. ազատություն էր տրված, բայց նա տեղից չէր շարժվում. մի շաբաթ է նստած էր՝ գլուխը կողերին ձգած, բեկված հայացքը՝ գոմի դռանը:

Թաթոն յոթը օր անկողին չմտավ, գոմի անկյունում նստած՝ հսկում էր: Իսկ կիրակի արշալույսին, երբ ծանրացած կոպերը կայրեց ու բացեց, եզր կանգնած էր դռան մոտ և փորձում էր պոզերով բացել դուռը:

«Յն, տեր»,- ուրախացավ Թաթոն, բայց եզան մզզոցից հասկացավ, որ ամեն ինչ վերջացած է. եզը մեռնելուց առաջ ուզում է աշխարհը տեսնել: Ջոջ եզը տխուր մզզում էր և փորձում պոզով դուռը բացել:

(Այդպես Հլո հայրն էր երկու շաբաթ առաջ՝ արշալույսին, ավիփում տան դուռը. «Թաթո՛ գառ, զիս հանեք դուրս... աչք դիպցնիմ աշխարհքին, դառնամ զիմ աչքեր գոցիմ»):

Թաթոն բացեց գոմի դուռը, և եզան պարանոցը գրկած՝ ելան դուրս ու կանգնեցին բակում: Թաթոյի թևի տակ դողում էր եզան պարանոցը՝ բանած-ողորկ-ճաքճքված-սևաթույր ու տաք... Ու եզան մաշկի տակով հոսում էր դողը:

Գարնանամուտի ծվլան արշալույս էր: Հավվել էին աստղերը, Մարաթուկի գլխին մնում էր միայն Լուսաստղը՝ սարի ճերմակ, կայծկլտացող կատարից թռած ձյունե մի պեծ: Գյուղահայաց լեռնալանջը իր քար ու թփուտներով դեռ ձյունածածկ էր, լանջի ճակատն ի վար սև ակոսի պես իջվարում էր հեղեղատի հունը, և տեղ-տեղ ձյունածածկը ճաք էր տվել. ջուրը ընկել էր ձյան տակ: Ձորով դեռ հեղեղ չէր անցնում, բայց գարնան արշալույսում հեղեղատի հոտն ու խշշոցը կար... Եվ սարյակները եկել էին արդեն - ճկճկում էին քիվերին, տանիքներին, կիսատ դեզերի վրա:

Թաթոն եզան սրթսրթուն պարանոցը գրկած՝ նրա հետ և նրա փոխարեն նայում էր աշխարհին և գիտեր, որ նա էլ գարնան նույն նշաններն է տեսնում, նրա ծոված աչքերում էլ նույն պատկերներն են, թորշոմ ականջներում՝ գարնան արշալույսի ձայնը:

Հետո եզան ոտքերը ծավվեցին, և նա փլվեց բակում:

Արևածագից առաջ գյուղը արդեն զրնգում էր՝ Հլոյի տան ջոջ եզն

է մեռնում... Ծերունիները եկան-հավաքվեցին Թաթոյի բակում: Եվ մինչև իրիկնապահ, թիկունքները՝ որձաքարե պատերին, արդվոնք-ցի ծերունիները խոսքը շուրթից շուրթ առնելով օր ու դեպք հիշեցին պապ Հլոյի և Հլո եզան կյանքից: Հիշեցին, թե ինչպես, դեռ ամիսներ առաջ, զառիվար՝ երկնքից կախված էն, էն մյուս ու մեկել ճամփով Հլոն ու Հլո եզը խոտի տակ ճկռած սայլը գյուղ էին հասցնում անվթար: Թե ինչպես Հլոյի տան ջոջ եզը Հլոյի կամ Թաթոյի խրախուսիչ ծայնը առնում էր թե չէ՝ կրակ էր կտրում և զառիվեր՝ երկինք ձգվող էն, էն մյուս ու մեկել ճամփով ճախրում էր դեպի երկինք... Արդվոնքցի ծերունիները մեռնող եզան շուրջբոլորը նստոտած օր ու դեպք հիշեցին Հլոյի և նրա եզան կյանքից: Եվ միտք բերեցին նաև, թե գյուղի ջրաղացքարը ինչպես հանեցին Տալվորիկի ձորից: Ջրաղացքարը Տալվորից բերեցին յոթը տղամարդով և յոթը զույգ եզով: Տղամարդկանցից մեկը Հլոն էր, իսկ եզներից մեկը Հլո եզն էր...

6

- Թե աստված կամեցավ ու նոր եզ ունեցա, կանվանիմ Հլո,- որոշեց Թաթոն:

Նա բեռի տակ խոնարհված քայլում էր՝ հայացքը շուլալած ոտքերին: Այծի մազից գործած մուճակները մաշված էին. հարկ էր մի զույգ տրեխ ճարել: Եվ տրեխի մասին մտածելիս նորից հիշեց, որ հարևան գյուղում մի մարդ իր եզները մորթել է... էգուց չգնա՛մ հարևան գյուղ...

- Չէ,- ինքն իր դեմ ելավ ծերունին:- Էդ անօրենից առած կաշին հարամ է: Էդ անօրենի ձեռք դիպած կաշին կդառնա օձ ու կփաթաթվի իմ ոտքերին:

Հետո նա շալակի տակից աչքեց շուրջբոլորը և գլխի ընկավ, որ անցել է իր արտը: Եվ դարձավ, կանգ տվեց արտի գլխին:

Թաթոն կանգնեց արտի գլխին, ծնկեց՝ զգույշ իջեցրեց խոտն ու սերմացուն, հետո թիկն տվեց բեռին և նորից տնտղեց իր արտը: Ձորափին կպած մի լաթ էր՝ քարակուտակներով ծանրաբեռ և ճերմակ խճերի խիտ ցանքով:

- Մինչև արևը կոտրվի՝ կարծնինք:- Ասաց լծկաններին:- Շնչիկ մի առնիմ, ակոս մի երկու բացինք ու ձեզ կեր տամ:- Ավելացրեց ծերունին:

Նա ճաքճքված մատներով ծխախոտի փշրանքից «ջլարա» փաթաթեց, հանդարտ ծխեց և լծկաններին պատմեց Էրգրի Սեմալ, Շենիկ ու Փեթար գյուղերի «անուշ թութունի» մասին ու ոտքի ելավ:

Ծերունին արորը ագուցեց լծին, սեղմեց մաճը, գլուխը բարձրացրեց՝ երկնքից օգնություն առավ, ապա ճոճեց ճիպոտը և շվարեց:

- Բա եզների անունն ինչպե՞ս է:- Թաթոն շփոթված նայեց լծկաններին:

Եվ մաճը թողած, դարձավ նայեց գյուղի կողմ:

- Սերոբ, անաստված մարդ,- դժգոհ դիմեց լծկանների տիրոջը,- դու եզներն առանց անունի՞ տվեցիր: Աստված զիմ ուշքն ու միտքն է առե ու մտահան արի՝ չհարցրի, դո՞ւ ինչի՞ չբաշխեցիր:

Եվ այդ թյուրիմացության համար Թաթոն, չիմացավ ինչու, հայհոյեց հարևան գյուղացուն, նրան, որ իր եզները մորթել է:

Հետո նա հարցական նայեց լծկաններին. փորձեց գուշակել անունները, բայց չգտավ ոչ մի նշան. ո՛չ արտակարգ գույն, ո՛չ ճակատներին ճերմակ ծաղիկ, ո՛չ ընդգծված պոզեր... անունները հուշող ոչ մի նշան չկար:

- Հարկ էր, որ աստված ձեզ լեզու տված էլներ:- Բողոքեց ծերունին, լծկաններն արձակեց, սերմացուն ու խոտը զատեց իրարից. սերմացուի պարկը ծրարեց քարերով, իսկ խոտը դրեց եզների դիմաց և պատվիրեց:

- Կերե՞ք... Ես հասնիմ գեղ, ձեր անուններն իմանամ ու դառնամ...

ՁԵՌՆՔԱՇ ՀԵՐՈՆ

1

Կեսօրին Հերոն այլևս չհամբերեց: Պարկը սեղմեց թևի տակ ու ելավ դուրս: Վաղ գարուն էր: Եղանակը եթե այդպես տաք գնար, եթե չուշանար գարնան առաջին անձրևը, մի տասը օրից ձյունը կգնար, սար ու դաշտ կբացվեին: Տասը օր... տասնհինգ օր... բայց կովը կհամբերի, պոչից ընկած էն երկու ոչխարները կհամբերեն: Կես օր բան չեն կերել, մսուրներն են կրծում:

Աշնանը չստացվեց՝ Հերոն հիվանդացավ. լուր ուղարկեց քաղաք՝ տղային, որ գա ժամանակին անասնակերի հարցը լուծի, իսկ տղան եկավ, բժիշկ կանչեց, դեսից-դենից դեղորայք ճարեց-լցրեց հոր կողքը - իսկ մի ավտո ծղոտի եղածն ինչ է, երբ ասես, կբերեմ - հուսադրեց՝ էսօր-էգուց գցեց, բայց չբերեց:

«Հարկ է, որ մարդն իր տղի ձեռքին էլ չնայե»:- Հերոն անցավ հարևանի դռնով, աչք գցեց մարագի փակ դռանը - հարևանի մարագն էլ սրբվելու վրա էր, բայց շաբաթ առաջ՝ մի քթոց դարման տվեց, Հերոն գոհ ու շնորհակալ է, ապա կանգնեց փողոցում ու նայեց վեր ու վար: Նա գիտեր իր գնալիք տեղը՝ ուղիղ կալ... ուղիղ կոլտնտեսության կալ՝ ուրիշ ճար չկա: Բայց կանգնած վեր ու վար էր նայում, որպես թե՛ ռոր գնալ, ռոր կողմի վրա: Մի տղա էր թռվուհալով գալիս: Երբ մոտիկացավ, Հերոն ասաց.

- Կերթամ դաշտ, դեպ ձոր. քիչ մի խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... Ուրիշ ճար չկա...

Իսկ տղան չնկատեց էլ քեռի Հերոյին, գարնան հոտը պնչնեցրում՝ խայտալով անցավ-գնաց:

Մինչև գյուղից դուրս գալը, կոլտնտեսության կալը գյուղից վար էր, ով հանդիպեց՝ կին, տղամարդ, երեխա, Հերոն հարկ համարեց բացատրություն տալ:

- Կերթամ դաշտ, դեպ ձոր. խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ...

- Հերո՛, դաշտում հիմա ի՞նչ կա:

- Ինչ կա-չկա, կերթամ հավաքիմ-բերիմ:

Եվ երբ դուրս եկավ գյուղից, կալի վրա մեկեն չքեց, թեքվեց-գնաց դեպի ձորը և ինքն իրեն կրկնում էր.

- Էրթամ դեպ ձոր. խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ,- բարձրաձայն կրկնում ու գնում էր, կրկնում ու գլուխկախ քայլում էր, ետ դարձավ, քշեց դեպի կալը, նույնն էր բարձրաձայնում,- խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... ուրիշ ճար չկա:

Պահակը, որ ներքին թաղեցի Գևոն էր, չկար. փոխարենը երևի էլի տղային էր ճամփել, իսկ երեխան ինչ-որ տեղ իր համար խաղ էր անում: Ասենք, Հերոն չնայեց էլ. գլուխ բարձրացնել-շուրջբոլորը նայել չէր կարող, իր խոսքը խլվյալն շուրթերին, հայացքը կախ գնաց ու ծնկեց դարմանի շեղջի առջև: Կաշվե ձեռնոցներ ուներ՝ հանեց-դրեց մի կողմ, բացեց պարկի բերանը ու սկսեց լցնել. «խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ... ուրիշ ճար չկա... խշվաշ-մշվաշ...», - ասում էր ու լցնում, ինքն իրեն ասում էր, չխոսել, չասել չէր կարող, և սեղմում էր պարկը...

Այդպես էլ Գևոն չերևաց:

- Գևո՛, օղորմի քու հոր:- Հերոն պարկը շալակեց, բայց գյուղ գնալու փոխարեն քայլեց ձորի կողմ: Եվ երբ կալից ահագին հեռացել էր, նոր դարձավ դեպի գյուղը:

Փողոցում առաջինը ղանթարը ուսած մի կին հանդիպեց: Ո՞ւմ կինն էր, ո՞ւմ հարսն էր, Հերոն երբ շիտակաչք նայեց: Բայց հարկ համարեց խոսել:

- Հարս,- ասաց,- ձորից կգամ...

Կինը մտքի հետ գնում էր, Հերոյի խոսքի վրա ոտքը հարկադիր կախ գցեց:

- Ի՞նչ ասիր, քեռի՛ Հերո,- հարցրեց կինը:

- Ձորից կգամ,- կրկնեց Հերոն:- Քիչ մի խշվաշ ժողվեցի-բերի:

- Խշվամշ:

Կինը զարմացած նայեց. Հերոյի դարմանոտ ոտն ու գլուխը դեռ հեշ, պարկի բերանը բաց էր, և պարզ երևում էր, որ շալակինը դարման է:

- Հււ, խշվաշ-մշվաշ,- վայրահակ ու կոպկախ կրկնեց Հերոն:- Ձորից ժողվեցի-բերի: Շատ կար...

- Գժվե՛լ է,- մեկուսի սասց կինը և հետաքրքիր նայեց Հերոյի ետևից:

Հերոն գնում էր պարկի տակ խոնարհված, ավելի վայրահակ, քան պետք էր, և ինքն իրեն խոսելով. «խշվաշ-մշվաշ», - կինը միայն այդքանն էր լսում:

Եվ այնուհետև, մինչև տուն հասնելը, մեծ հանդիպեց, թե փոքր, Հերոն կրկնեց իր խոսքը և միշտ ավելացրեց. «Էլի կերթամ... ուրիշ ճար չկա»:

Ամեն ինչ բարեհաջող էր... Մարագում զգույշ իջեցրեց պարկը և շիտակաչք նայեց... Ահագին դարման էր... Կարելի էր ավելի սեղմել պարկը, իզուր շտապեց. ո՛չ Գևոն կար, ո՛չ մարդ ու մուրդ, պարկը պինդ սեղմած պետք է լիներ... բայց եղածով պետք է գոհանալ: Փառք, մի երեք օր կարելի է յուրա գնալ: Երեք օր հետո մի բան...

«Էլի կերթամ», - մտածեց Հերոն և ձեռնոցով սկսեց թափ տալ վրագլուխը: Եռանդուն թափ տվեց և գլխի ընկավ, որ ձեռնոցի մեկը չկա: Նայեց կողքբոլորը, ստուգեց գրպանները՝ չկար: Որտե՞ղ կլինի: Գուցե պարկի մեջ է. պարկը լցնելիս դարմանի հետ... Եվ ավստսաց, որ ձեռնոցը մի երկու բուռ դարմանի տեղ իզուր կորցրել է: Որոշեց պարկը դատարկել, միևնույն է, դարմանը օրերի պետք է բաժանել:

Ձեռնոցը պարկում էլ չկար: Իսկ ո՞ր կլինի: Կորե՛լ է: Գնալիս կար, կալում, լավ հիշում է՝ զույգը միասին դրեց մի կողմ, ետ գալիս... Հերոն երկմտեց, ուզեց տեղնուտեղը հիշել, բայց լսեց կովի բառաչը և շտապեց գոմ:

Այդ երեկո Հերոն սկյամբիլ խաղալու չգնաց... հավաքատեղին ձգում էր, բայց ինքն իրեն համոզեց, թե սկյամբիլ խաղալու ժամանակն արդեն անցնում է. գարուն է: Ավելի լավ է պառկել, ծխել

ու մտածել: Եվ, առանց զգեստները հանելու, մինչև ուշ գիշեր թի-
կունքն ի վար մեկնվեց մահճակալին ու ծխեց:

2

Հաջորդ օրը Հերոն մտավ ակումբ և առաջինը նկատեց պահակ
Գևոյին:

Եվ պահակի ձեռքին՝ իր կորած ձեռնոցը:

- Ըհը,- ուրախացավ Հերոն,- իմ թաթման գտա:

- Ես էլ իմ դարմանի գողին գտա,- հանգիստ պատասխանեց
պահակը:

Հերոն բերանբաց կանգնեց:

«Դարմանի շեղջի մոտ եմ թողի», - հասկացավ:

Սայթաքել էր. թաթմանը պահակի ձեռքին տեսնելիս՝ տեղնու-
տեղը պետք է գլխի ընկներ... դեռ՝ իր մոտ մնացած թաքը ծրա-
րեր... իսկ ինքը ինչ արեց, տեսավ ու վռազ տեր կանգնեց:

«Դուում», - ինքն իրեն ասաց Հերոն և փորձեց պահակի խոսքը
ականջի ետև գցել. նստեց, ձեռնոցի թաքը ծածուկ, իր հաշվով՝ ծա-
ծուկ, դրեց տակը, նայեց պատուհանից դուրս և ասաց.

- Անձրևը կամ դուռն է կամ երդիկ:

- Քու թաթմանն է,- պահակը մեկնեց ձեռնոցը:

Հերոն սուսուփուս մեկնվեց վերցնելու, բայց պահակը ձեռնոցը
ետ քաշեց:

- Քու թաթմանն է,- կրկնեց պահակը:

- Ախպեր, վալլահ, իմ թաթմանն է: Տո՛ր: Տուր ու զօղորմին
ստացի քու հոր համար, Գևո՛,- խնդրեց Հերոն: - Ուստի՞ն գտար: - Հե-
րոն նորից սայթաքեց՝ «ուստի՞ն գտա՛ր», սխալվեց, ասաց և նոր գլ-
խի ընկավ. ախր, Գևոյի հարցապնդումը հենց նրա համար էր, որ
կամաց-կամաց ձեռնոցի ճանապարհը բերեր-կանգնեցներ շեղջի
մոտ, իսկ ինքը Գևոյին օգնեց, որ տեղնուտեղը մատնացույց անի՝
շեղջի մոտից գտա: Ասի էլ, մեղավոր չէ մարդը:

Իսկ Գևոն, կարծես, խնայեց.

- Ուր թողել էիր, էնտեղից գտա,- ասաց:

Եվ Հերոնն թեթևացած շունչ քաշեց:

- Ջանըմ,- ժպտերես խնդրեց Հերոնն,- իմ թաթմանը տուր, պրծնի-էրթա:

- Չեմ տա: Մնա հիշատակ,- պատասխանեց պահակը և կեսլուրջ-կեսկատակ ավելացրեց,- ձեռնքաշ Հերոյից:

Հերոն սառեց... ձեռնքաշ... Էս տարիքին լավ անուն վաստակեցիր, Հերո՛... ձեռնքաշ... Դե, գնա մեռի... ձեռնքաշ... անօրեն Գևո, բա Հերոն...- Նա ելավ, որ թաթմանը խլի Գևոյի ձեռքից, թաթմանով մի հատ հասցնի վզակոթին ու թողնի-հեռանա, բայց շատ թևաթափ էր:

- Աստված է վկա,- շնչաց,- Հերոն ձեռնքաշ չէ:

Հասավ տուն և անմիջապես անկողին մտավ:

Կինն ինչպես ուզում է թող պահի անասուններին, Հերոն այլևս տերը չէ: Ուզում է՝ կեր ճարի, պահի, ուզում է՝ գոմից վռնդի, և ով կամենում է, թող տեր դառնա, Հերոն այլևս տերը չէ, ուզում է... Իսկ ավելի ճիշտ, կինը թող լուր տա էն լակոտին. թող էն փուչ լակոտը, որ խոստացավ անասնակեր ճարել ու մինչև էսօր դեռ հոյսով է կերակրում, քաղաքից գա՛ տանի-վաճառի՝ վերջանան-գնա, Հերոն տերը չէ:

Բայց կինն ու կովը հանգիստ չէին տալիս, և հաջորդ օրը՝ կեսօրին, Հերոն հասկացավ, որ իր արածն անխելքություն է:

«Ջանըմ, Գևոյի մեկ խոսքի համար պառկիմ ու մեռնիմ»:

3

Եվ ելավ գյուղամեջ - ինչ կա, ինչ չկա - գարուն է. հովիվ, նախորդ ընտրելու մասին մտածում են, թե չէ: Բայց չուզեց ակումբ գնալ - շան կաթ ծծած Գևոն երևի ձեռնոցի թաքը տնկած նստել է վառարանի մոտ - թեքվեց դեպի գրասենյակ և հեռվից նկատեց, որ մի խումբ ջահելներ գրասենյակի դռանը կանգնած՝ խոսում-ծիծաղում են:

«Ինչի՞ կծիծաղին», - մտածեց Հերոն:

Բայց տղաների տրամադրությունը դուր եկավ: Այդ վարորդ

Անդրուշը շատ խնդմնդուն, հանաքջի տղա է. ով կանգնեց մոտը, փորը կբռնի: Հենց տղերքի... Անդրուշի մոտ պետք է գնալ: Գնալ, մասնակցել ջահելների խոսք ու զրույցին և մի քիչ ծիծաղել: Հենց այդպես՝ ծիծաղել:

- Ձեռնքաշ Հերոն եկավ,- քսիչաց Անդրուշը, և ծիծաղը նորից պողթկաց:

- Ծիծաղեք, լան,- բարևի փոխարեն ասաց Հերոն,- ում վրա կուզեք՝ ծիծաղեք... ուրախացեք:- Եվ ձեռնոցի թաքը դրեց անթատակն ու ծխախոտ հանեց:

- Քեռի Հերոն մեզ պես ջահելների հերն է անիծել,- Անդրուշն ակնարկեց կաշվե ձեռնոցը:- Հլա տուր, փորձեմ:

- Ա՛ն, լան, էս մեկն էլ քեզ էղնի:

- Բա մյուսն ուր է, քեռի Հերո,- խոսք բացեց Անդրուշը:

- Գևոյի մոտ է ու չի տա:

- Գևոն ինչ մարդ է որ, ափսոս, ձեռնոցը տվել ես:

- Իմ կամքով տվի, լան, ես կորցրի, ինք գտավ ու չի տա:

- Դարմանի մեջ ասեղ կորցնես, Գևոն կգտնի: Որտեղից է գտել, քեռի Հերո:

- Լան, վալլահ, գլուխ չեմ հանի: Գևոյի ասելով՝ կալ, դարմանի շեղջի մոտ է գտել: Ջրեր կտանին ու կբերին զիս. իմ թաթման կալ, դարմանի շեղջի մոտ ինչ գործ ունի, քամին քշեց-տարավ, ինչպե՛ս էղավ, ինչի՞ գնաց հասավ կալ, ու Գևոն գտնի ու չտա: Անդրու՛շ, լան, պատահի ու տեսնիս զինք, իմ թաթման առ, բեր,- խնդրեց Հերոն:

- Հայ, հասյ,- Անդրուշը դարձավ ընկերներին,- մարդիկ հատուկ վարչության նիստ են գումարել, քեռի Հերոն ձեռնոցի մասին է մտածում:

- Ինչ վարչության նիստ:

- Կոլտնտեսության վարչության նիստ:- Եվ Անդրուշը ձեռք ու գլխով ցույց տվեց գրասենյակը:- Հաս, մարդիկ տաքացել-կպել են իրար:

- Չինչ կբաժանին, ինչ կուզին իրարից:

- Հայ-հասյ, բանից անտեղյակ մարդ... Տո, քո հարցն են քննում, քեռի Հերո, դու չգիտես:

- Չիմ հարց:

- Այո՛, քո հարցը: Դարմանի հարցը: Գևոն...- Անդրուշը միջանկյալ հայիոյեց Գևոյին,- Գևոն քո ձեռնոցի թաքը տարել-դրել է նախագահի սեղանին: Հիմա էլ վարչության նիստ է, ու մարդիկ տաքացել-կպել են իրար:

- Օհոոո՛, դընգ ու դըրոյի ձեն է,- գլուխկախ շնչաց Հերոն, իր հաշվով մտածեց:- Դընգ ու դըրոյ է, ու ես՝ անլուր:

- Ա՛յ մարդ, անօրենք բան են անում. հարցը քննում են և չէն բարեհաճում մարդուն տեղյակ պահել, մասնակից դարձնել: Իրավունք չունեն,- կրքոտ բողոքեց Անդրուշը:- Ես կբողոքեմ: Քեո՛ի Հերո, շատ մի մտածիր, տեսնենք ինչ են որոշում, էն ժամանակ... տղերք, բողոքելու ենք,- կոչ արեց վարորդ Անդրուշը, և բոլորը համաձայնեցին:

Հերոն կանգնել էր գլխահակ: Ծխախոտն արդեն մատներն էր այրում, իսկ նա ուշքի չէր: Հետո գցեց ծխախոտը, ձեռնոցով շփեց ձեռքը և մտամոլոր սկսեց խաղալ ձեռնոցի հետ: Մինչև անցյալ տարի Հերոն երբեք ձեռնոց չէր ունեցել. ո՛չ բրդե, ո՛չ կաշվե, և չէր մտածել այդ մասին, բայց նախորդ գարնանը նվիրեցին. գյուղի թիկունքի սարում երիտասարդ մի երկրաբան կաշվե նոր ձեռնոցներ նվիրեց, և Հերոն սիրով կրում էր ու միշտ ջերմությամբ հիշում նրան: Իսկ հիմա մտքում մեղմ կշտամբեց երկրաբանին. «Լա՛ն, էս անտեր թաթմանն ինչի՞ կպցրիր իմ փողպատ»:

- Դուք սպասեք,- ասաց վարորդ Անդրուշը,- ես գնամ ականջ դնեմ. հըլա տեսնենք ի՞նչ են խոսում:

Անդրուշը գնաց, քիչ հետո վերադարձավ, հայտնեց, թե Միսակ քեոին է խոսողը: Միսակը՝ Հերոյի համերկրացին, Էրգրի Հերոյի համագյուղացին:

- Միսակի ասածն ի՞նչ է,- հետաքրքրվեց Հերոն:

- Ասում էր՝ ամոթ չէ՛...

- Ամոթ քեզ,- չհամբերեց Հերոն և ձեռքը խոսքի հետ ուղղեց դեպի գրասենյակ՝ համերկրացի Միսակին:- Ամոթ քեզ,- կրկնեց Հերոն,- Մարութա սմրն է իմ թիկունքին, ու ես չեմ բարձրանա իմ ժողված խոտն ու տերև բերի ու կերթամ կոլխոզի կամ: Համ... Համ, Միսակ,- հարցապնդեց Հերոն:- Մյուսները ջահել են ու չեն տեսն ու չգիտեն, դ՛րս ինչի քու խիղճ կծախիս:

Ապա նա դարձավ տղերքին, պատմեց, թե ինչպես ելնում էին Մարութա սար - այսօրվա պես հիշում է - տուն-տնովի բարձրանում էին սար, կուտակում անասնակերը: Ում ինչքան պետք էր՝ կուտակում էր և տեղնուտեղը թողած - ամռանն ու աշնանը՝ տեղափոխելը դժվար էր - իջնում գյուղ և սպասում ձմռանը: Ձմռանը սահնակներով - սայլի մեծության սահնակներ էին, տակը՝ լայն դահուկներ - այդ սահնակներով ելնում էին Մարութակ, բարձում խոտն ու տերևը և քանց փոթորիկ իջնում գյուղ:

- Մտահան՝ ես արե, անաստված:- Հերոն խոսքը նորից ուղղեց դեպի գրասենյակ՝ համերկրացի Միսակին և վարորդ Անդրուշին խնդրեց:- Տես, էլ ի՞նչ կխոսա:

Անդրուշը գնաց, եկավ, թե՛ հիմա կուսկազմակերպության քարտուղար Վասիլյանն է խոսում: Ասում է, որ Հերոն խախտել է հասարակական համակեցության կանոնները, որ վարկաբեկում է մեր հասարակությանը:

- Ճառե՛, ճառե՛,- Հերոն խոսքն ուղղեց Վասիլյանին,- մեջ լեզվին օսկոր չկա. հանգիստ կպտտի, ճառե՛... Օրն է՛ն օրն էր, որ քու հեր, մեշոկ թևի տակ, կկանգներ իմ դռան: Լսո՛ւ,- և դարձավ տղաներին,- դրա հեր, հողեր լուր չտանին, դրա հեր թամբալ մարդ էր: Անհատ ժամանակ, դուք փոքր եք, չեք հիշի, անհատ ժամանակ դրա հոր արտերից երկուսը խոզան էր. մեկել երկուս՝ մեջ մոլախոտերին կորած ու ինք, մեշոկ թևի տակ, խալխի դուռ... իմ դռան,- շեշտեց Հերոն:- Ու էդ հոր տղեն էսօր քարոզ կկարդա Հերոյի գլխին... ճառե՛-ճառե՛ - դեմքը գրասենյակին արած կանչեց Հերոն, որ Վասիլյանը լսի,- քու իրավունքն է:

- Շատ հոգ մի արա, քեռի՛ Հերո,- նորից հուսադրեց վարորդ Անդրուշը,- մենք քեզ կպաշտպանենք: Տեսնենք իլա ինչպես կվերջանա:- Եվ նորից գնաց լուր բերելու:

Գնաց և վերադարձին հեռվից ձեռքերով ու դիմախաղով հասկացրեց, որ գործերը լավ են: Վերջին խոսքը, հասկանալի է, նախագահին է պատկանում, իսկ կոլտնտեսության վարչության նախագահ Դավթյանը պաշտպանում է.

- Ասում է՝ մեծ մարդ է, ոչինչ, արել է, արել, երևի ստիպված է

եղել: Ասում է՝ եթե քեռի Հերոն էդքան նեղն է, պետք է օգնություն կազմակերպել: Էդ մասին պետք է մտածել: Մեր պարտքն է:

- Օղորմի ուր հոր:- Հերոն հանգիստ շունչ քաշեց և սիրտն ուզեց տղերքի ֆիլտրով ծխախոտից ծխել: Ափը շնորհակալությամբ դրեց աչքերին՝ առավ, շուռումուռ տվեց ֆիլտրով ծխախոտը, գնահատեց. ասաց, որ աշխարհում լավ բան չատ կա:- Լավ մարդ էլ չատ կա,- ավելացրեց Հերոն:- Դավթյանի հեր, զինք լավ կհիշիք, բարի մարդ էր: Մտածող ու բարի ու կամեցող: Հազար օղորմի: Լավ մարդ էր ու լավ ժառանգ թողեց: Արուն ջուր չի դառնա, լին:

Հերոն հաճույքով ծխում էր և փառավորված տմբտմբացնում գլուխը: Ապա օրհնեց Անդրուշին և նորից խնդրեց, որ գնա, նոր լուր բերի:

Այս անգամ վարորդ Անդրուշը վերադարձավ հերստտ:

- Էդ Միսակի ձեռքից պրծում չկա, այ մարդ, կանգնել է, թե...

Հերոն չհամբերեց, որ խոսքն ավարտի:

- Հըմ, թողեք զիս,- դիմացը կանգնած տղերքին հրեց մի կողմ,- թողեք զիս,- և հայիոյելով քշեց գրասենյակի վրա:

Միջանցքի դուռը բաց էր, հայիոյելով մտավ, թափով բացեց գրասենյակի դուռը և... շփոթված կանգնեց շեմին:

Գրասենյակում ոչ ոք չկար:

- Յան,- զարմացած ձգեց Հերոն,- էսպես խաբե՞լ կեղներ, որ խաբեցին զիս:- Եվ լսեց տղերքի քրքիջը:

- Հան-հան-հան,- ձայնակցեց Հերոն և որոշեց դառնալ՝ տղերքի հետ մի լավ ծիծաղել, բայց մտավ դատարկ գրասենյակը:

- Հան-հան-հան,- ծիծաղեց Հերոն,- Անդրո՛շ, աստված քեզ էվելի շնորհք տա... Հան-հան-հան... աստված քեզ ուրախություն տա, լին... Հան-հան-հան...,- Հերոն քայլում էր դատարկ գրասենյակում, օրհնում Անդրուշին ու ծիծաղում:- Հան-հան-հան... Էրգրից հետո էսպես ծիծաղած չկամ, լին... հան-հան-հան...

Հետո մեկեն լրջացավ, ափով սրբեց դեմք ու շուրթերի ժպիտը և գլուխկախ ասաց.

- Էրթամ դեպ ձոր. քիչ մի խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... Ուրիշ ճար չկա:

ԱՂՈՐԻՔ

1

Կլոր քսանհինգ տարի Խալեն բնակվում էր սարին թառած այդ փոքրիկ գյուղում, բայց տնամերձ հողամասը երբեք այնքան ցորեն չէր տվել, որքան այդ տարի:

Պատերազմի հաղթական տարին էր:

Հա, տնամերձի բերքն առատ էր և կոլտնտեսությունից էր սպասվում կարգին բերք:

Փառք, գարնան հետ և՛ փայփայած հաղթանակը եկավ, և՛ առատ ու բարի անձրև, կալուկուֆի ժամանակ նույնիսկ այդ գյուղի, շրջակա գյուղերի, բոլորուն քարախեղդ լեռների համար անձրևն անպատեհ չէ, ժամանակին առատ անձրև եկավ, փառք տարվա տիրոջը, որ Ձուկն էր, ճիշտ ժամանակին Խալեն երեք անգամ ոռոգեց իր արտը, և բացառիկ հաջողակ տարի էր, ոչ մի հատիկ կարկուտ չընկավ արտ ու գյուղի գլխին, և Խալեն առոք-փառոք հնձեց ու կալսեց, չուլ ու փալասով ծրարեց թեղը, և երկու ցերեկ ու գիշեր մեծ ու փոքրով պահակ կանգնեցին, որ հավերը չփռուկեն թեղը, անասունները վրա չբռնեն, քամին չտանի, մի շաբաթ Խալեն գիշերեց տաք թեղի մոտ և, ահա, անցած գիշեր քամիար մեքենայի հերթը հասավ...

Իսկ արևածագին Խալեն պանծացավ. ցորենի այդպիսի առատ շեղջ մեկ էլ էր գրում էր ունեցել. գաղթից չորս տարի առաջ:

Ամբարն արդեն պատրաստ էր. վերանորոգված, մաքուր, հիմա կկրի՝ կլցնի ամբարը, բերանը կծեփի ու կգնա կոլտնտեսության

կալ... Ամբարը բերնեբերան կլցվի, հաստատ ու հաստատ է - Խալեն աչքաչափ ունի - դեռ մի երկու կոտ էլ կավելանա:

«Կրիմ, լցնիմ մեջ ամբարն ու էրթամ գործի»:

Բայց չէր շտապում. ծխում էր ու պտտվում շեղջի շուրջբոլորը: Արևը - ամռան վերջն էր և առավոտի մեջ աշնան շունչ կար - արևն այնպես փափուկ էր ու ջերմ, ինչպես աղորիքի շուրթերից սորսորացող այլուրը: Խալեն՝ տարիքը զելված տրեխի պես ուռքի տակ զցած, յոթանասունն անց էր, բայց պինդ թևուրթիկունքով, թավ հոնք ու ընչացքը մղեղոտ, փափախի տակից դուրս պրծած մազերը քրտինքով ու մղեղով շաղված թաղիք, դեմք ու պարանոցի կնճիռների արանքում մղեղ, ծոցը մղեղ, տրեխների մեջ դարման ու ցորեն, հաճույքով ծխում էր ու պտտվում ցորենի կոնաձև կուտակի շուրջբոլորը, և շեղջը ծիածանի գույներով փողփողում էր մղեղոտ թարթիչների դիմաց:

«Քանց արևով անձրև»:- Ջերմ մի ալիք կուրծքն ի վեր սահեց դեպի ճակատը, և նա տաք գլխապտույտ ունեցավ:

Կինը ներս ու դուրս էր անում և ամեն անգամ աչք էր դիպցնում ցորենին: Աղջիկն ու հարսը... Հարսը...- Հեյ գիդի, լիներ ու որդիներից մեկը, կովի դաշտում կորած որդիներից մեկը... մեկը, գոնե Սարհատը, որ ջահել կնոջն ու մատղաշներին թողած՝ կռիվ գնաց ու չկա, լիներ ու վերադառնար... Մյուս երկու որդիները գոնե պսակված չէին, լավ է, թե վատ՝ գոնե պսակված չէին, ջահել կին ու երեխաներ չթողեցին անտեր... Խալեն թե բախտ ունի. թե կորած որդիներից մեկնումեկը պիտի հայտնվի, այդ մեկը թող լինի Սարհատը:- «Մեղա, տղեք», - Խալեն ներողություն խնդրեց մյուս որդիներից... Սարհատը գա, Խալեն անարատ ու արդար այս ցորենից տաք հաց կբաժանի գյուղով մեկ, գինի կբերի, ուրախություն կանի, այս արդար ու անարատ ցորենից...

Խալեն կանգ տվեց, նայեց շեղջին ու մտածեց.

«Էս շեղջը... երկինքն էս արդար ու բոլ ցորեն մխիթարանք է ուղարկե»:

Կինը ներս ու դուրս էր անում, հարսն ու աղջիկը ծխախոտ հավաքելու էին գնացել, դպրոցահասակ երեխաներն ու թոռները՝

նույնպես, մանրիկ թռռներ թռվուում էին կտուրի վրա: Նրանց խաղ ու ձայնի մեջ ցորենի խնդությունը կար. ցնծալի աղմկում էին, բայց շեղջին մոտիկ չէին գալիս - պապն այդպես էր պատվիրել - աջ ու ձախ քար էին շարտում կջկջան հավերին, պապն այդպես էր պատվիրել՝ մինչև ցորենը չկրի-չլցնի ամբար, ո՛չ ճիժ ու պժի ոտք մտնի կալը, ո՛չ հավ ու ճիվ:

«Ուշ է՝ կրիմ-լցնիմ մեջ ամբարն ու էրթամ գործի»:

Իսալեն հան շտապեցնում էր իրեն ու հա պտտվում շեղջի բուլորը. ցորենի կույտից բաժանվել չէր կարող: Այսպիսի լի ու բոլ շեղջը...

* * *

Հա, ցորենի այդպիսի շեղջ մեկ էլ էրգրում է ունեցել...

Ողջ գիշեր դարմանը քամուն տվեց - քամհար գոյություն չունեք - հովշունչ երկու գիշեր թեղը հովին տվեց-դարմանն ու ցորենը գատեց իրարից, իսկ առավոտյան ցորենի շեղջը ծանր ու մեծ նստած էր արևի տակ: Փողփողուն շեղջը, արևածագն ու կանչը մեկ եղան՝

- Եկանան,- ընկավ Իսալեի ականջը:

Եվ Իսալեն փոթորկվեց.

- Ջարդված հատիկ մի չեմ տա,- պատասխան տվեց կանչին, մոլեգնած մտավ մարագը. թաքստոցից վերցրեց «չախմախլի» հրացանը, պատրույգը, հրահան քարն ու պողպատի կտորը և ելավ սար և դիրք բռնեց ճամփեզրին:

- Ջարդած հատիկ մի չեմ տա:- Որոշումը հաստատ էր. հարկահանները յոթը կլինեն, թե քառասուն, թուր ու թվանքով կլինեն, թե թիկնապահ ասկյարներով, միևնույն է, Իսալեն ջարդված մեկ ցորենահատիկ չի տա, մի մաղ հավկուտ չի տա: Որոշված է: Հարկահանները ցորենի շեղջին կարող են մոտենալ միայն... միայն Իսալեի դիակի վրայով: Այդպես:

Իսալեն աչքն ի ճամփին, ոլոր-մոլոր կաճանը Մշո կողմից էր ելվերում, աչքը ոլորանին լցրեց հրացանը, հրահանով կրակ արեց-կպցրեց պատրույգը ու սպասեց:

- Ձեր կրոն...- հայհոյեց ու հայացքով խուզարկեց ոլորանը,- ձեր

անօրեն կրոն...- հայիոյեց ու սպասեց. բռունցքը խփեց քարին ու սպասեց, քարը զարկեց քարին ու սպասեց... Իսկ հարկահաններն ուշանում էին... Արևածագից մինչև կեսօր - արևը կախվեց Սև սարի վրա, այրեց թիկունքը - մինչև կեսօր հայիոյեց ու սպասեց, հետո մտքով անցավ, թե անօրենները, ճամփեն թողած, ծերպերով են գյուղ մտել, որ հանկարծակիի բերեն: Եվ խայթված վեր թռավ: Հեռվից որոնեց շեղջը... Յորենի կուտուկը, կարծես, տեղում էր... Հա, ցորենը տեղում էր՝ շրջապատված գերդաստանի մեծ ու փոքրով՝ հանկարծակի անհայտացած Խալեին էին սպասում... Իսկ ո՞ր են հարկահանները... Աղմուկ-աղաղակ-իրարանցում չկար, գգրի կանչ չկար, գյուղի գեյխեղդողները չէին զարկվում, գյուղը խաղաղ ծխում էր... Որտեղ են հարկահանները... Ախր, ինքը շատ պարզ լսեց՝ եկան...

Այդպես էլ մինչ էսօր Խալեի համար մութ մնաց, թե դա ինչ կանչ էր...

* * *

«Ուշ է՝ կրիմ-լցնիմ մեջ ամբար ու էրթամ գործի»:

Բայց ծխում էր ու պտույտ գալիս ցորենի կոնաձև կուտուկի շուրջը: Հայացքի դիմաց արևով անձրևն էր՝ ծիածանի գույներով օծուն, շեղջից հաճելի գոլ էր ծլլում, և Խալեի կողը տաքացել էր, Խալեն որոշակի զգում էր. ցորենակողմի այտին, ուսին, կողերին դուրալի մի տաքություն էր պլլել:

- Քշա-քշա:- Թոռնիկներից մեկը փորձում էր պապի ուշադրությունը գրավել, բայց Խալեն չէր թեքվում, ոչ մի կողմ չէր նայում. հանդարտ ու համաչափ պտտվում էր աշխարհի առանցքի շուրջը:

- Պապի,- թոռն անվստահ մոտեցավ,- պանա... գեղի մեջ խաղող են բերել:- Եվ սպասեց, որ պապը նայի:- Գեղի մեջ խաղող են բերել, պանա:- Խնդրածայն կրկնեց տղան:

- Խաղող... խաղողն ի՞նչ է:

- Խաղող:- Մոթոշեց տղան:- Յորենով՝ երկու ու մեկ:

Խալեն կանգ տվեց և վռագ, ինչպես թիկունքից հայտնված հավին են քշա անում, կտրուկ թեքվեց թոռան կողմը՝

- Թռի կոտն առ ու արի:- Չէ, իրոք՝ ուշ է, ցորենն ամբարել է պետք:- Դե՛ շուտ... Խաղրոդ,- հեգնեց Խալեն,- աշխարհքի շենն ու ավերն սրա վրա է,- ձեռքը մեկնեց ցորենին:- Խաղրոդ... Կոտն առ ու արի:

Հետո Խալեն կրում էր ցորենը, կրում ու հաշվում էր՝ ամեն կոտի հետ մաղի մեջ մի քար էր ավելացնում, ամբարի շուրթն ի վար խշշացող ամեն մի կոտ ցորենի հետ Խալեն մաղթում էր. «Առ ու ուրախություն տուր», - բարձրաձայն էր ասում, որ ամբարը լսի, իսկ երեխաները բոլորուն ու խելոք նստել էին ցորենին մոտիկ և հատ-հատ գցում էին բերանները, հատ-հատ՝ ինչպես խաղողի ողկույզից պոկած հատիկները:

Խալեն կրեց՝ լցրեց ամբարը, հաշվեց և աղոթաձայն մաղթեց ու լցրեց ամբարը և, երբ վերջացնելու վրա էր, լսեց բրիգադիրի կանչը. «Խալեն», - կոլտնտեսության կալից էր կանչում:

- Էգան, էգան:- Ամբարի գլխից Խալեն տեսնում էր՝ կալում դարմանն են վրա տալիս, իսկ ինքն ուշացել է: Վերջին կոտը բուռ-բուռ լցրեց, կարելի էր նաև ավել, բայց բաշխեց թոռներին:

Երեխաները խառնվեցին իրար:

- Հատիկ մի ցորեն չմնա գետին:- Խիստ պատվիրեց Խալեն:- Քչիկ մի հող խառնեք... Ճանկ մի-երկու էլ հավի կուտ խառնեք ու տարեք ձեզ համար խաղող առեք:

- Խալեն,- բրիգադիրը կանչում էր, հա կանչում:

- Պրծան, էգան...

Խալեն ամբարի բերանը չուլ ու փալասով ծրարեց, բերնկալ սալքարը վրա բերեց, ափալ-թափալ ցեխ սարքեց, ծեփեց ամբարի բերանը, հետո, չնայած ուշանում էր, սիրտն ուզեց նստել լիքը ամբարին ու ծխել:

Գլուխը տաք պտտվում էր: Մի շաբաթ, գիշերները, թեղին պահակություն էր արել, այժմ էր կպցրել ու բացել, անցած ողջ գիշեր՝ քամհարի պոչը ձեռքին, ահա մի ամբար ցորեն կոտ-կոտ կրեց, բայց հոգնածությունն չէր զգում: Չէ, դադրությունից չէր գլխապտույտը. երկինքը կապույտ աղորիք էր, և արևը, որ արդեն կտրվել էր լեռներից, փափուկ ու տաք ալյուր էր մաղում Խալեի գլխին:

«Հարսնուկ բոբիկ»... հարսնուկ բոբիկ ու չիփլախ:- Եթե ոչ մեկին ոչ մի մազ չգնի, հարսին, ճիտքը ծուռ մնացած հարսին Խալեն ոտից գլուխ հագցնելու է:- Ազնոն չիփլախ, Նախշուն բոբիկ ու չիփլախ,- Խալեն իր հաշիվների հետ էր: Եղանը ձեռքին, մինչև ծնկները դարմանի մեջ խրված՝ աշխատում էր ու հաշիվ-հաշիվ անում: Շուտով կոլտնտեսությունը բերք է բաշխելու և, որքան Խալեի ականջն ընկել է՝ աշխօրին չորս կիլոգրամ... Այսպես շեն կոլտնտեսությունը երբեք չի եղել՝ չորս կիլոգրամ... Գերդաստանով ունեն... կունենան... որքան աշխօր... Հա փորձում էր մինչև վերջ իր աշխօրի ու հասանելիք բերքի հաշիվն անել, բայց ոչինչ չէր ստացվում: Իսկ որ ահագին ցորեն ու գարի է ստանալու՝ հաստատ է ու հաստատ: Երկուսուկես կոտ հաշվապահի հորը պարտք է՝ կտա, ձմռան աղունը կառանձնացնի, մնացածը կտանի շուկա: Իսկ ամբարը... Չէ, ամբարին ձեռք չի տա, մինչև գարուն ամբարի բերանը չի բացի. կոլտնտեսությունից սպասվելիքը բավ է և՛ աղունի համար, և՛ այլևայլ կարիքների:- Ազնոն բոբիկ ու չիփլախ:- Ազնոն հասած աղջիկ է. Ազնոյին նմանապես պետք է կարգին հագցնել, ինչ հարսի համար գնեց, նույնը՝ աղջկան:- Մուրդիկ՝ բոբիկ, Քնոն՝ բոբիկ ու չիփլախ, դպրոց են գնում, ամոթ է,- Նախշուն՝ բոբիկ, Սմբոն՝ բոբիկ, Աբեթնակ... Չէ, Աբեթնակը դեռ մատմիս երեխա է, դպրոց էլ չի գնում... Պատիկ թոռների համար Խալեն սոլ չի առնի, տրեխ կկարի, պատիկ թոռներին միայն շոր՝ կապույտ դեզենալից, դիմացկուն, կեղտակորու:

Եվ մղեղով, դարմանով, կալի խտուտ սովող բույրով ու արևով պարուրված Խալեն հանդարտ ու համաչափ դարման էր վրա տալիս, արևի շողերից դեղին ու փայլվիլուն կտոր էր գործում. դեռ արևածագից թերթերունքներն ի կախ ծիածանը փողփողում էր հայացքի դիմաց:

Երբեմն բրիգադիրի վերվերի ձայնն էր անցնում ականջի մոտով, հանձնարարություններ էր տալիս կալվորներին, մի երկու անգամ էլ Խալեին մոտեցավ՝ գովեց-խրախուսեց, երբեմն աչքը

դիպչում էր կալեգրի խումբ գործավորներին, սիլոսի խրամատ էին փորում և բարձրախոսում: Խալեն տեսնում էր, բայց չէր նկատում, լսում էր ու չէր հասկանում. իր գործ ու մտքերի հետ էր:

«Իմ խղճուկ պառավին նմանապես փոթ մի պետք է:- Կնոջ համար, է, երբվանից ոչ շոր, ոչ սոլ: Պատերազմից առաջ, երբ Սարհատ որդու հետ գնացին քաղաք՝ հարսին պսակաշոր, նշանի մատանի ու զգեստ գնելու, այն ժամանակ կնոջը նույնպես շոր ու մոր առավ: Էդ էր ու էդ... Եվ միտք բերողն ու նախաձեռնողը որդին էր, Սարհատն էր... Լիներ ու այս առատ աշնանը հայտնվեր... Կորած տղերքից մեկն ու մեկը երևար... Այ, այդ առիթով արժեր ամբարի բերանը բացել... Հա, գարուն չեկած, Խալեն մեն ու միայն այդ առթիվ կբացի ամբարի բերանը, դիոլ ու գուռնայով կբացի, ինչպես նպատակով պահած յոթը տարվա գինու կարասն են բացում... Հրաշք լիներ ու հայտնվեր որդիներից մեկնումեկը:- Անօրեններ զիմ տղեք խլեցին,- Խալեն հայիոյեց Հիտլերին,- զիմ ասլան տղեք խլեցին ու երկինքն էս շեղջ մխիթարանք ուղարկեց:- Նրա աչքերի առջև էլի ցորենի կուտակն էր: Կրել էր՝ ամբարել, բայց հայացքի դիմաց էլի շեղջն էր ու կար:- Էս արդար շեղջ մխիթարանք է:- Բայց այդ մտքի վրա այս անգամ մեղավոր զգաց իրեն. որդիներ է կորցրել և հացրճ պետք է ամոքվի, է, եսիմ որտեղ շաղ եկած արյան փոխարեն որպես սփոփանք մի կուտուկ ցորեն, մեղա, տղեք, մեղա, ի տեղ սիրով ու բարությանը լի ջահել ու եռանդուն որդիների որպես սրտիհովանք տաք հմց, մեղա, տղեք, մեղա: Տփնված-սառած արյան ամոքիչը դալար երակների մեջ բողբոջող արյունն է... Սարհատ որդու տեղը կանաչ է. Սարհատը ժառանգ թողեց... Ուր է թե, մինչև կոծվը, մյուս երկու որդիները նմանապես կարգված լինեին... Խալեն գիշեր կաշխատեր, ցերեկ կաշխատեր, եզի փոխարեն լուծ կքաշեր, քար կաղար, հող կմաղեր, երկնքից աղոթք ու աղաչանքով, անեծք ու հայիոյանքով ջուր կբերեր, Խալեն... Խալեն ձեռնքաշություն կաներ և կպահեր իր ժառանգների ժառանգներին, իր արյան արյունը... Թե չէ՝ մարդ տղեք կորցնի ու հացրճ մխիթարվի: Բայց արշալույսի հետ տան կշտին ճոթերը հավաք բազմած ծիածանը՝ ցորենի շեղջը Խալեի համար մնում էր: Կար... Ու թե դա մխիթարություն չէ, այդքան ցորեն

երկինքը որպես հովություն չէ ուղարկել Խալեին, ապա՝ որպես ինչ... Այս լեռնային քարեմսուր գյուղում, ուր քսանհինգ տարի ապրում է Խալեն, այսպիսի առատություն չի եղել: Պատահեց... Եղավ ու հենց այս նշանավոր տարվա հետ: Հավատալու բան չէ:- Տարվա հետ՝ համ հաղթություն, փառք, համ հաղթություն, համ խաղաղություն, համ առատություն... Էղնելու բան է... Էս շեղջ թե մխիթարանք չէ... Ու մխիթարանք չէ,- պնդեց Խալեն,- ուրեմն... ուրեմն փորձանք մի կա... Հա՛, երկու երանի հետ իրար Խալեին չի հանդիպե ու չի հանդիպի, ջանըմ, փորձանք մի կա:- Աստված թե մի բան տվել է Խալեին, մեկ ուրիշ բան է խել, երբ Խալեն սխալվել է ու ծիծաղել, նույն օրը լալու պետք է ունեցել, թե առավոտյան է ծիծաղել, իրիկուն չեկած լացն է վրա տվել, թե իրիկունն է ծիծաղել՝ առավոտյան լացել է: Միշտ ու միշտ էդպես. Խալեի բախտը հա մի կողմի վրա է պատվել, միշտ՝ մի կողմի վրա, ինչպես աղորիքը: Թե աղորիքն իր պտույտի ուղղությունը փոխեց, կփոխվի նաև Խալեի ճակատագիրը:- Աղորիք մեկ կողմի վրա կպտտվի, ջանըմ... Շեղջ մի ցորեն ու անփորձանք վայելում... Չէ, փորձանք մի կա»:

Խալեն եղանը խրեց դարմանի մեջ, դադրած հենվեց եղանին ու նայեց շուրջբոլորը: Կալեզրին սիլոսի խրամատ պատրաստողները գլխանց խոսում էին, աղմուկ-աղաղակ էր և, մեկ էլ, Խալեի ականջն ընկավ,- հեղեղ...

- Հեղեղ...- Խալեն ցնցվեց:

Եվ չիմացավ, թե ինչպես հասավ գործավորների մոտ, իմ ձեռքից խլեց բահը, իմ ձեռքից քլունգը խլեց, իմ հրեց, որ քլունգը ձեռքից բաց չէր թողնում, իմ հայիոյեց, որ ատամները բաց հռռում էր... Եվ չիմացավ՝ ինչպես հասավ ամբարի մոտ:

3

Հայլենն... Հեղեղ է ու կատաղի հեղեղ... Սարից պոկված-գյուղի վրա քշած այդպիսի ամեհի սելավ Խալեն չի տեսել: Որքան աժդահա է այդ անիծվածը, որ ճոթ տալով՝ գյուղի առու ու փողոցներով բաշխվելով, բաշխվելով այսքանը բաժին է հասել Խալեին, և քշում

է ուղիղ ամբարի վրա, հենց՝ ամբարի... Խալեի հայացքի դիմաց պղտոր ու կատաղած ալիքները զարկվում էին ամբարին, գալարվում ու զարկվում էին ամբարի պատերին: Եթե չթուլանա, եթե չդադարի, ամբարի պատը չի դիմանա:

- Հատիկ մի ցորեն չես տանի:- Հայիոյեց Խալեն:- Խալեին կտանիս ու հատիկ մի չես տանի:- Եվ քլունգը ձեռքին՝ նետվեց հեղեղի մեջ ու զգաց, որ սխալ արեց. բահ ու քլունգով այդ հրեշի հունը փոխել չի լինի: «Քու ուշք քու գլուխ պահե, Խալե,- մտքում խիստ զգուշացրեց իրեն,- էս հուշապի գլուխը հարկ է քարերով ջանջխիս»:

Եվ կից պատաշարից քարեր կրեց ու զարկեց հեղեղի գլխին, կրճտոցով հայիոյեց ու քարերը թափով շարտեց դեպի ամբարը թռչող ալիքները - հատիկ մի չես տանի - կրեց ու զարկեց, բայց տագնապով, կռվով ու վճռականությամբ բռնկված աչքերի դիմաց քարերը կուլ էին գնում, հեղեղը քանց տաշեղ քշում էր շարտած քարերը և ավելի կատաղի հարձակվում:

- Քու ուշք քու գլուխ պահե, Խալե,- ձայնարկու և ավելի խիստ զգուշացրեց իրեն,- քու բերած քարերն առվակ մի ջուր չեն կալի, էս անհիժվածը հուշապ է:

Եվ պատաշարից ընտրեց մեծ քարերը: Մեծ, որքան կարելի է՝ մեծ... Խալեն փափախը շարտեց մի կողմ, այծենին հանեց-շարտեց ու գրկվեց մեծ մի քարի: Որձաքար էր ու խոշոր, բայց հենց դա էր պետք, հենց դրանով Խալեն պետք է ջնջխի վիշապի գլուխը, որձաքարով... դժվարը գետնից կտրելն է,- յս, տեր:- Չէ, Խալեի թևութիկունքի ուժը քամին դեռ չի քաշել, որ հեղեղն ամբարը քշի... Երկտակված, կուրծք ու ծնկներով հասցրեց քարը, բայց շարտել չէր կարող, հարկ էր ճեղքել հեղեղը... Օհոհոհոհոհոհո... ծունկն ի հար է... Մեկ է՝ մի հատիկ չի տանի:

Քարը թիկունք արած՝ հենվեց ամբարին, կուրծքը՝ մուլեգին ալիքներին դիմադիր:

- Դե զարկ:- Խալեն փնչաց հայացքի դիմաց փրփրած ալիքներին: Պետք են միայն այդպիսի քարեր, միայն այդպիսի խոշոր որձաքարեր... Ահա:- Յա-տեր:- Ո՛ւժ տուր, Խալե, քո թև ու թիկունքի զորության տեղը եկել է, եղած-չեղածը թե հենց էսօր, հենց հիմա

ծախսես ու սպառվես, արժի՛. ծախսելու ժամը հասել է... Ահա:- Յա, տեր:- Փորձանքի ժամ է, վերջին շունչ տալու կամ շունչ փրկելու ժամ է... Օհոոհոոհոոհոո... պակասելու, կտրվելու միտք չունի՝ ծնկահար էր ու ծնկահար էլ կա... Փութալ է պետք ու մեծ քարեր... այդպիսի խոշոր քարեր,- յա, տեր:- Թե աղիքի ոլորում էլ ստանաս՝ գրկիր, մեռնել-ապրելու ժամ է, ծունկ ծալիր ու վերցրու... Այդպես... թե աղիք պետք է կտրվի, իզուր տեղ չէ. հրեշի գլուխ ես ջախջախում,- յա, տեր:- Ու թե պատահի ու աղի կտրվի, միննույն է, Խալեն շարունակելու է կռիվը՝ քարի փոխարեն ինքն իրեն քաշ-քաշ կտանի, կճեղքի սեւավը, ի տեղ որձաքարի Խալեն ինքը թիկունքը կտա ամբարի պատին, կուրծքը՝ ալիքներին:- Յա, տեր...

Եվ պատահած խոշոր քարի առջև ծունկ ծալեց, ուժը պատում էր թե չէ՝ կուրծքը սովեց և երկտակված տարավ՝ դեմ արեց ամբարի պատին:

- Դե զարկ,- Խալեի հայացքի դիմաց հեղեղը փշրվում էր ուսնկից ու պինդ կանգնեցրած որձաքարերի կրծքին,- դե զարկ,- հեղեղի գլուխն արդեն փշրվել էր. հորձանքը փրփրած գալարվում էր ամբարի պատի տակ և քաշվում դեպի փողոցը: Հիմա արդեն ստիպված է օգնել այդ նզովյալին: Որտեղ է քլունգը... Ո՛ր գցեց բաղը... Այդպես... Հորձանքը հագիվ կոճերն է ծածկում՝ հավաք-ուռած մեջքով չէ, շաղ է եկել: Քիչ հետո Խալեն եղածն էլ կուղարկի գրողի ծոցը: Քլունգն ուժգին ու փութկոտ իջնում էր, թափով ու վրա-վրա, և մի ափ հող թռավ դեմք ու ճակատին, լցվեց աչքերը: Ուզեց հեղեղաջրով մաքրել, բայց թշնամի էր այդ տնաքանդ անօրենի հետ ու թևքով սրբեց դեմքը:

- Զիմ շեղջ կտաներ:- Խալեն այնպես հաղթական փնչաց, ինչպես ծունկը ցուլի պարանոցին սեղմած ցլամարտիկը:

Հետո նա աչք-աչքով տեսավ, թե ինչպես շաղ եկավ փողոցում, և երեխաները թովռում էին գետնատարած սեւավի բզկտված մարմնի վրա...

«Էս փորձանքից նմանապես պրծանք,- Խալեն խորը շունչ քաշեց:- Ու բարին էն էր, որ փորձանքը երկնքից էր ու մարդուց չէր»:

Եվ նայեց շուրջբոլորը: Կոլտնտեսության կալի կողմից ծայներ

էին լսվում, փողոցում վազվզում էին երեխաները,- էդ սատկածի հետ կխաղան,- մտածեց Խալեն, հետո աչք դիպցրեց երկնքին, և թերթերունքներից կախվեց մետաքսե քողը:

- Արևով անձրև է,- ժպտաց Խալեն:

Եվ մի պահ զարմացավ երկնային հրաշքի վրա. քիչ առաջ գոռուն-գոչուն էր, մտածեց Խալեն, երկինքը պատռվել էր ու քանց կժի բերան բացես՝ հեղեղ էր թափվում, աշխարհանցում էր, մտածեց Խալեն, ու հիմա՝ արևով անձրև...

«Կախտի զիմ փոթերն հանիմ ու կանգնիմ էս անուշ անձրևի տակ»: Եվ փորձեց շփել թաց ճակատն ու երեսը, բայց ձեռքը ծանր կախվել էր, և ծնկներն էին դողում...

4

Երբ տուն մտավ, գերդաստանը հացի էր նստել: Ծխախոտի դաշտից ճաշվահացի եկած հարսն ու աղջիկը, երեխաներն ու թոռները շրջապատել էին հացի սեղանը:

- Հայ-հմայ, աշխարհքն իրարանցում է, դուք՝ անդանդ ձեր հացին:

Հենց ոտքը շեմից ներս դրեց, դեռ բերան էլ չէր բացել, գերդաստանը ոտքի թռավ. Բաբոն առանց փափախի էր, առանց այծենու, առանց կոճակների, վերնաշապիկի թևքը պատռված, դեմքին, կուրծք ու պարանոցին քրտինքով շաղված հող ու մղեղ, թիկունքը ճղփում էր քրտինքի մեջ... արտակարգ մի բան պատահել էր. մեծ ու փոքր վեր թռան:

- Անձրև՝ քանց կժի բերան բացիս, հեղեղ աշխարհքն առե բերանն ու կերթա, կհարցնին՝ ի՞նչ է պատահե:

- Ի՞նչ հեղեղ, բաբո՛:

- Հեղեղ... հուշապերան սելավ... Մեջ գեղին կպտտվի... Ուշ հասնեյ, շեղջն ու ամբարը կառնեյ բերանն ու կիջնեյ ձոր:

Տնեցիները, դռների մեջ իրար զարկվելով, դուրս թռան ու ծփացին դեպի մարագի թիկունքը, ուր ցորենի ամբարն էր: Շնչակտուր հասան և շփոթված կանգ առան...

Ամբարի պատն ի հետ կողք կողքի քարեր էին շարված, խոշոր-խոշոր որձաքարեր, և քարերի կուտուկ կար ամբարի թիկունքին և աջ ու ձախ շաղ եկած քարեր կային, զիգզագ ու խորը մի առու էր բացված՝ ամբարի պատի մոտից ոլորվում էր դեպի փողոցը, տնամերձի պատաշարը ահագին տեղ փուլ էր եկել, քանդ ու քարափ էր, իսկ հեղեղ...

Իսկ հեղեղ չկար:

Ոչ հեղեղի ծայն:

Եվ ոչ հեղեղի հետք:

Ո՛չ տեղատարափ, ո՛չ արևով անձրև՝ ո՛չ գյուղի վրա, ո՛չ սարերի գլխին:

- Իսալե՛, ավեր տուն, ի՛նչ անձրև,- կինը չէր հասցրել դուրս գալ՝ արմանք-գարմանք էրիկին էր նայում,- ի՛նչ սելավ... Հըլը տես:

Արևը երդիկից ներս էր խուժել, միջօրե էր, և արեգակի ոսկե սյունը կանգնել էր տան կենտրոնում: Իսալեն շշմած նայեց կնոջը, արևե սյունը շոշափեց, թևով թաղեց արևի խուրձը և աչքերը տրորելով՝ ելավ դուրս:

Հետո, բզկտված ու անգտակ Իսալեն շշկված նայում էր. շոգ ամառ էր կանգնել օրվա գլխին, առավոտյան օրվա շունչը աշնանային էր, հիմա՛՝ էլի ամառ, երկինք ու գետին բարկ, օդը՝ խարկված:

Եվ երկնքում գոնե աղավնաթև ամպ չկար...

ԳԻՆԱՐԲ ԾԱՂԻԿ

1

Տրակտորները եկան...

Մինչև ճամփաբաժան ասֆալտը նախշելով եկան, հետո թեքվեցին ելվերիկով, ճամփի հետ փոշոտվեցին, ճամփի հետ ծոմովեցին ու ծառս եղան, ճամփի հետ շունչ քաշեցին սարի գլխին, ու երևաց գյուղը: Առավոտ էր, և Արագածի համար փեշ, իրենց համար գագաթ այդ լեռները ճամփի վրա հանց կորեկ-արև էին փռել, այդ օրվա արևն էին տաքացնում քարերի գոգերում, օրվա խաղաղության խորհուրդն էին բացել երկնքի տակ: Տրակտորներն օղակ-օղակ աղմուկ կրակեցին. լեռների լռության թելը կտրվեց, և իր տան դռանը նստած Բարսեղ ծերունին խլվլաց, ավին՝ աչքերին հովհար արեց...

- Պապի՛, տրակտոր է, տրակտոր: Մեկ, երկու, երեք... վաճ, շատ են, պանյ, շատ:

- Յա՛: - Բայց զարմանք չէր:

Թող լինի վայրի մի երկիր և իր տոհմիկ Բարսեղ անունն այս լեռները բերած, թող լինի իննսուն տարեկան ու տառերին անձանոթ, լինի էրգրի նախկին նախորդ, այս նոր գյուղի նախկին նախորդ, բայց Բարսեղը չտես չէ. գյուղը տրակտոր ունի՝ ձայնն ականջին ծանոթ, գյուղով ու իր դռնով հերու տանկեր անցան՝ գնացին աչքից հեռու մի տեղ՝ դատարկ փամփուշտներ կրակելու, գյուղի և իր տան երկնքով օրական սավառնակ է անցնում, Բարսեղը Երևանում «Վարդանանք» ներկայացումն է տեսել...

- Տասը, պանյ, տասը հատ են:

- Յա՛: - Զարմանք չէր, հենց այնպես պատասխան էր: Բայց ելավ,

ափի մեջ առավ թոռան ձեռքը, դնդնում էր՝ կտրեց. երգը տրակտորի աղմուկից փախցրեց–տարավ տան թիկունքը՝ կարտոֆիլի թփերի հետ դեղին–դեղին փռելու տնամերձի դադրած հողին: Իսկ տրակտորներն ուր ուզում են թող գնան, մի տեղ գործ ունեն, թող անցնեն գնան:

Հետո, երբ տրակտորների աղմուկը գյուղի գլխին դարձավ ծուխ, Բարսեղ քեռին կցեց կտրածը.

*«Աղջի՛, Հայկո՛, Հայկո՛,
Դռչերդ մի՛ բանա...»:*

Շարունակեց՝ ինչպես կիսատ մնացած զրույց, կիսատ մնացած միտք ու երագ: Է, Էրգրից սկսած նախորդ է եղել, օրերի զրույցը խաղն է եղել, զրուցակիցները՝ սարերն ու ձորերը: Մի ժամանակ, երբ նախրապան էր, երբ դաշտերում էր ասում խաղ՝ բոլորը մարդկանց մասին էր: Հիմա, երբ ջահել օրերի զրուցակից լեռները մնացել են, է, յոթը սարից այն կողմ՝ ջահել օրերի զրուցակից լեռները կորել են, հիմա, երբ այս նոր գյուղի նախիրն էլ չի քշում, և գյուղի շրջակա սարուձորերն էլ հեռացել են, հիմա նույն և բոլոր խաղերը մարդկանց չէ, նրանց մասին է՝ կորած... կորած ու հեռացած լեռների: Եվ Բարսեղ ծերունու ձայնը հեռու հեռվից, սարերի թիկունքից է գալիս, ամպոտ ու խոնավ և ոլործուն է, և մաշված ու պատառ–պատառ: Դնդնում է՝ վերհիշում իր ու սարերի զրույցը, երգում է՝ իր կցկտուր զրույցն անում սարերի մասին, իսկ լսողներն ասում են՝ քեռի Բարսեղը լավ է երգում:

*«...Դռչերդ մի՛ բանա,
Ասկյար իմ՛ կերթամ,
Սալդատ իմ՛ կերթամ...»:*

- Պապի՛, ասկյար ինչ է:
- Ասկյար սալդատ է:
- Բա սալդատ ինչ է:
- Սալդատ ասկյար է:

Տրակտորները կանգնեցին Խուչերով արտերի մոտ:

Տղաներն իջան, դեմքներն այդ լեռների երկինքն արած, ծմկտացին, թիկունք ու ողնաշարներից քամեցին հոգնածությունը, տղաներն ականջներից թափեցին ջնջխված աղմուկը՝ ծտերը կտցահարեցին, տարան: Ճնճողուկներն իրենց աշխարհի տագնապի ազդանշան տարան, իսկ տրակտորիստներին թվում էր, թե նրանք՝ ծտերը, աշնանային իրենց երգն են ասում: Ճնճողուկները խառնվել էին իրար, խմբով գնում, թաք-թաք դառնում էին, մեկ-մեկ գնում, դառնում էին խմբով, ճկճկում: Ինչ կա, ինչնո եք եկել: Իսկ միջնականերով կտրված արտերում քարակույտերը (Բարսեղ ծերունին ասում է՝ խուչ) խաղաղ արևկող էին արել և քար ամրությամբ այդ տարվա աշունն էին մաշում: Աչքամոտ քարակույտերի արանքներում լաթ-լաթ հող կար, գնալով տղաների հայացքի դիմաց քարակույտերը մոտենում էին, և լաթերը բարակում-դառնում էին հողով լցված-ծոմոված առու, գնալով քարակույտերը շատանում-մոտենում էին, և առուն դառնում էր գիծ, հետո այդ գիծն էլ էր կտրվում, մնում էին միայն քարակույտերը՝ իրար ձուլված: Այնտեղ արևի շողերն ու մշուշը թրթռում-խաղում էին, և, թվում էր, թե քարակույտերը քլթքլթում են:

Տրակտորները մտան արտերը...

Խուչերը խլխլացին, շարժվեցին, քարերը ծեծեցին իրար: Է, երբ-վանից՝ հաշտ-հաշտ, այդպես հավաք մնում էին: Իրարից արև ու հով, ջուր ու մամուռ չէին ուզում, ոչինչ չէին ուզում և չունեին կոփվ: Հիմա քարերը վիճում էին, գլուխ գլխի խփում, իրար հրում բուլդոզերի բերանը: Խուչերով արտերում կռվող քարերը շփոթված էին. տրակտորների ու տրակտորիստների հետ կռվելը դժվար էր՝ իրար էին ծեծում:

Մինչև իրիկուն քարերը ծեծեցին իրար:

Մինչև շաբաթավերջ աղմկեցին շփոթված քարերը:

Ամսվա վերջ էր՝ արտերից հազար-հազար քարակույտ, գլխների տեր ծտերի պես, ծտերի հետ, թռել-գնացել էին:

Ձմեռնամուտ էր, տրակտորիստ տղերքը ձեռնոց էին հագել, հուսալքված ճնճղուկները իրարից բույն էին խնդրում, ճնճղուկները կտցահարում էին արտերի վրա թափառող ծուխը, ծխի ճոթերի հետ շարժվում՝ տաքանում էին: Ձմեռնամուտին քարակույտերը դարձան աղմուկ ու մարեցին: Քարակույտերում թաքնված ճնճղուկները եղան ծուխ ու խառնվեցին ամպերին, և ձորապռնկին քառասուն արտի տեղակ փռվեց մեկը:

Խուչերով արտերի նախորդ ձմեռն ալիքավոր էր՝ թվում էր, թե արտերին նստած ձյունե սավանի տակ քամի է մտել, մոլորվել է, գալար-գալար պտտվում է:

Հիմա քարակույտերը չկային, և ձմեռն արտին դուրան նստեց: Քարակույտերը չկային, և գարունը չճմռթվեց, եկավ ու ընկղմվեց արտում:

3

- Էրթանք Խուչերով արտեր. իմ թոռան Գինարբ ծաղիկ քաղիմ:

Բարսեղ ծերունին առավ ձեռնափայտը, բռնեց Մանուկ թոռան ձեռքից, ելավ դուրս: Գիշերն անձրև էր եկել, լողացել էր գյուղը, արևկող արած ծխում էր, և ծերունին փափուկ, փափուկ անցավ գյուղամիջով, ելվերավ դեպի Խուչերով արտերը: Արևը ցող հավաքող մանկտիք էր ուղարկել Երկիր, մանկտիք էր ուղարկել, որ Բարսեղի թիկունքն ու ծոծրակը խուսուտ տան, և նա ճերմակ բեղերի տակ ժպտում էր ու գնում: Չկար իննսուն տարեկան ոսկորների վեճը, չկային ձնաբուքի պես կտրակցվող, ձնաբուքի պես վնագատացող ձմեռվա խոհերը: Եվ տարիներից ու հուշերից էր դատարկված: Երագի մեջ էր. երագում ինքը գոլորշի էր, թավալվում-ելնում էր սարերը:

Չէ՛, ուղղակի գարուն էր, երկու երեխա ծաղկի էին գնում: Այսքանը: Միայն թե մեկը անհամբեր էր՝ պատահած ամեն ծաղկի ձեռք էր մեկնում, մյուսը համոզում էր.

- Հասնինք Խուչերով արտերն. իմ թոռան Գինարբ ծաղիկ կքաղիմ:

Քառասունյոթ-քառասունութ տարի առաջ, երբ իրենց կորցրած

Էրգրի անունով վրան խփեցին այդ լեռներում, աշուն էր: Երբ ճորափը բաժանեցին, քարերը հավաքեցին՝ արին կուտակ-կուտակ, և ճորափը կնքեցին՝ Խուչերով արտեր, աշուն էր: Իսկ գարնանը Բարսեղը վերցրեց փայտը և շարունակեց Էրգրում կիսատ թողած նախորդությունը: Եվ այդ գարնան Խուչերով արտերում նա հանդիպեց, հանկարծակի հանդիպեց ծանոթի... Գինարբ ծաղիկն էր: Աչքերին չէր հավատում. ախր, Գինարբը Էրգրի սարերում մնաց, չգաղթեց՝ մնաց: Լինելիւ բան է... Չէր հավատում: Իսկ Գինարբը խատուտիկ աչքերով ժպտում էր:

- Քու անուն Գինարբ է:

Ծաղիկը գլխով արեց:

- Քու անուն Գինարբ է, չէ՞: Ծնկեց, շնչեց բույրը: Կասկած չկար՝ նա էր: Պոկեց՝ դրեց ծոցը: Նախիրը թողեց. Գինարբ որոնեց, հավաքեց՝ փունջ արեց, հավաքեց՝ ամրացրեց գլխարկին և աչք ածեց արևին՝ չթեքվեց, իրիկուն չէ. ախր, Էրգրից ծանոթ է եկել, գյուղ պիտի տանի:

Այդ իրիկուն Բարսեղը գյուղ իջավ՝ գլխին համբուրելու հյուրը: Իջավ՝ երգելով.

*«Ծիծեռնակը ծիվ-ծիվ եկավ,
Հայոց երկրից լուր բերեց...»:*

Այդ իրիկուն գլխարկի փոխարեն գլխին Ծովասարից մի կտոր չայիր, Էրգրից մի կտոր նշխար՝ իջավ գյուղ: Բաժանելով անցավ գյուղամիջով, մթնշաղի հետ թաց ուրախություն մաղեց, հասավ տուն՝ վերջինը մեկնեց կնոջը.

- Կճանաչի՞ս:

- Հըի՛, մեր Գինարբն է:

Նախրապան Բարսեղն ու գյուղի հովիվներն ուրիշ տեղ չհանդիպեցին Գինարբի, միայն Խուչերով արտերում կար:

...Հիմա նորից գարուն էր, Բարսեղն՝ արդեն հայացքը ձեռնափայտին թելած մի պստիկ, ճերմակ ծերունի, երկրի ու երկնքի արանքում՝ կապույտ ցնորք, գնում էր:

Հասավ ջրամբարը, անցավ, հետո էլի մի քիչ աչքերն ու գետինը

համբուրեցին իրար, և հայացքը ծանոթ սալաքարի փոսաջրի մեջ լող տվեց: Հա, ուրեմն՝ հասել է: Գլուխը բարձրացրեց ու նայեց... նայեց... նայեց... Աչքերի դիմաց ձգվում էր սև մի շերտ: Աչքերը տրորեց, ճպճպացրեց... Դիմացը թրթռում էր սև մի շերտ:

- Մանուկ, պանտ է...

- Հա՛, պանա:

Մարմնով դող անցավ: Շվարած նայեց շուրջբոլորը՝ ծիածան էր փլվել, գույները թել-թել խճճվել էին, և սև շերտը գետնատարած ոլորվում էր փլված ծիածանի միջով:

Ճանապարհին անցել էր գլուխսալա, և ոտատակի գետինը՝ քարերը, խճերը, ճիւղը, արտերն ու միջնակները, գոլը, արևը... ոտատակի գետինը ճանանչ էր եղել, ու գիտեր, թե ոտքերն իրեն ուր են տանում: Ուրեմն ոտքերն են սխալվել:

- Մանուկ, մենք գեղի առուն կտրեցինք-անցանք:

- Հա՛, պանա:

- Ջրամբարի մոտով անցանք:

- Հա՛, ջրամբարը էն է:

Նայեց թոռան պարզած ձեռքի ուղղությամբ և տեսավ միայն գույների պարը... Բայց եթե ոտք ու ոտատակ խաբել են, թողը խաբում է, սա հո սալաքարն է: Ախր, նա է, ջրափոսով սալաքարն է, ինչպես թողը՝ իրական ու մերձ: Ձեռնափայտը թխկթխկացրեց քարին ու լսեց ծանոթ պատասխանը: Խոնարհվեց, ինչպես տարիներ առաջ՝ հացաշորը վերցնելիս, և առավ նաև քառասուն տարվա իր հացընկերոջ բույրը: Չէ՛, սխալմունք չկա. քայլերը շիտակ են բերել: Միայն թե իր ու Խուչերով արտերի արանքում կանգնած էր իրական մի պատենե՛ջ՝ իրար վրա թափված քարերի զիզզազ շարոց:

Ամեն ինչ պարզ էր... Անցած աշունքվան գյուղ մտած տրակտորների աղմուկը խառնվեց քարերի ձայնին, տաքացրեց ականջները և խշշոցով բարձրացավ քունքերը:

Պատաշարի քարերը դեռ կարգին չէին տեղավորվել՝ նրա չանկոտոցից դողդողացին, և Բարսեղը հաշվեց թե՛ քարերը բողբոջում են. փաթաթվեց նրանց, քսմսվելով, քարերը շփել-շոյելով ելավ... Աչքերի դիմաց մթնոլեց դատարկ մի տարածություն:

«Խուզերով արտերի տունը փլեր է, Մանուկ»,- ասաց մտքում և ափիփելով իջավ ու նստեց օտարացած արտի փեշին:

Հողամասը դեռ ոչնչով զբաղված չէր. շաբաթ առաջ ավարտել էին գարնանահերկը՝ միջնակները, քարակույտերի տեղերն ու փոսերը քանդել-խառնել իրար, նոր քարեր էին դուրս եկել, և հիմա գոլը մարմանդ-մարմանդ արածում էր հերկի մեջ: Չէ, Գինարբ որոնելը միտք չուներ. Բարսեղն արտ չմտավ, նստեց-մնաց:

...Հնձից հետո Խուզերով արտերը գյուղի ամենալավ արոտատեղին էր: Գյուղի հովիվներն ու նախրապաններն արտերը բաժանում էին: Հետո պակասում էր արոտը, ջնջվում էին սահմանները, և Բարսեղի նախիրը ոտատակ էր տալիս բոլոր արտերը: Կովերն անցնում էին քարակույտից քարակույտ, միջնակից միջնակ և արածած, էլի արածած, հա արածած գետնից իրենց հոտն էին առնում և էլի ուտելու մի բան, իսկ Բարսեղը, խուչին նստած, իր խաղերն էր ասում՝ մոլորվում հուշերի մեջ, ննջում էր, հետո կովերից մեկը բառաչում-իմաց էր տալիս, թե՛ նախիրը գնաց, ես ու դու մնացինք, կովն իմաց էր տալիս, գլուխը թափահարում գնում՝ ոտքերին՝ շուլաված փոշի:

...Բարսեղ քեռու ականջներում զրնգաց բառաչը, ոունգերը փոշուց խուտուտ առան, նա գլուխը բարձրացրեց ու նայեց... Արտով մեկ գալարվում էր նախրի պոչից քարշ եկող փոշին: Տրորեց աչքերը՝ պատրանքը ցնդեց, և հերկում ծխաց գոլորշին: Պատրանքի հետ երգը հասել էր շուրթերը, և հուշերից մի բան ետ բերելու համար երգեց.

*«Աղջի, Հայկո՛, Հայկո՛,
Դռերդ մի՛ բանա,
Դռերդ մի՛ բանա...»:*

- Անոթի եմ:- Մանուկը նորից քաշեց պապի թևից, հետո ձեռքով ծածկեց պապի շուրթերը: Ծերունին ուզեց ձեռնափայտով հասցնել թոռան նստատեղին, բայց խնայեց և փայտին հենվելով՝ ելավ ու քայլեց ծեծված երեխայի պես: Հետո քայլերի հետ թափվեց խոռվու-

թյունը, և տեսավ, որ ոտքերի տակ նույն ծանոթ քարերն են, ծանոթ խճերը և ծիլերն ու չայիրն են ծանոթ, և արտերն ու միջնակները, և գյուղի ջրամբարն ու առուն, արևը, գոլորշին... Բոլորը ողջունում էին, ամեն մեկն իր լեզվով զրուցում էր, և նա բոլորին պատասխան ուներ: Չէ, աշխարհում ոչինչ չի փոխվել, գարնան այդ օրվա ու արևի պես մնում է նույնը: Եվ Խուչերով արտերը կային, մնացին թիկունքում՝ Խուչերի ու Գինարբ ծաղկի հետ:

- Պապի, անոթի եմ:

- Իմ թոռան Գինարբ ծաղիկ կնվիրեմ...

Երգեցիկ ասաց, թողեց թոռան թաթը, ձեռքը գլխարկը տարավ... Հետո ոտքը, ձեռնափայտի հետ, դիպավ քարին, քայլերը ետ ու առաջ ընկան, ավելի խոնարհված ու ծոված գնաց, դեմքն ավելի մոտեցավ հողին. մոտ, շատ մոտ զգաց հողի շունչն ու շնչոցը՝ կանչում էր, սիրտն ուզեց, որ գլորվի, գլորվի՝ երեսնիվար մեկնվի այդ գթասիրտ հողին, բայց, չիմացավ ինչու, չգլորվեց: Եվ, հողի շնչոցն ականջում, նորից բռնեց թոռան ձեռքը:

- Գինարբ ծաղիկներ կթողնիմ իմ թոռանն ու կերթամ:

4

Հասավ գյուղ, թողեց տուն տանող ճամփեն, գնաց կոլտնտեսության գրասենյակ, ձեռնափայտը մեխեց գրասենյակի կենտրոնում, ծանր-ծանր նայեց նախագահին և ծանր-ծանր շարժեց գլուխը:

- Ինչ է պատահել, քեռի Բարսեղ,- հարցրեց նախագահը:

- Կհարցնիս... Բա քո արածն արամձ էր:

- Ինչ եմ արել:

- Էն ափսոս խուչեր ինչո՞ւ ես ավրե...

ՊԱՏՐԱՆՔ

1

Բազե Առաքելն արթնացավ արշալույսին: Ութսուն տարվա սովորույթ էր. զարթնում էր լուսելուսին, և աչքը բացելու հետ հայացքը թռչում էր երդիկն ի բաց. «Յան, բարի Լուստ աստղ»:- Լուսաստղը, է, Էրգրի տուն երդիկին էր ծաղկում, նոր երդիկին ուրիշ երկինք էր բացվում, արշալույսին մանր-մունր աստղեր էին մարմրում երդիկի երկնքում, և դրանցից ոչ մեկը Լուսաստղը չէր, սակայն Բազե Առաքելը երդումը ցուցամաստին պնդում էր՝ է, էն է Լուստ աստղը: Եվ նոր տուն կառուցելուց հետո էլ երդիկից, հացատնից, հողե հատակից ու երդիկից ձեռ չքաշեց:

- Յան, բարի Լուստ աստղ,- աչք բացելու հետ սովորականի պես շշնջաց, բայց զգաց, որ անսովոր՝ հաճելի մի բան խլրտում է ներսում... Հանա, եղբոր որդու հարսանիքն է այսօր, Վաղարշակի հարսանիքն է, ախր: Փառք աստծո:

Բազե Առաքելի եղբայրը երբ պատերազմ գնաց, եղբոր Վաղարշակ որդին գրկանոց էր, և Բազե Առաքելը հարսին գրկանոցի հետ իր տուն բերեց: Եղբայրը կովից չվերադարձավ, Վաղարշակը մեծացավ հորեղբոր տանը, հորեղբոր տնից բանակ գնաց և երբ վերադարձավ ծառայությունից, Բազե Առաքելն ունեցվածքը կիսեց՝ էս քեզ, եղբոր տղա, էս ինձ, էս քեզ, էս ինձ, էս քեզ, էս ինձ... հիսուն ոչխար ուներ (խոշոր անասուն չէր պահում, բայց ամենաշատ ոչխարը միշտ էլ Բազե Առաքելն ուներ), հիսուն ոչխար ուներ, ախպարաբաժին արեց: Բայց եղբոր որդին մեկ-երկու տարում քամուն

տվեց ունեցվածքը՝ ոչխարները ծախեց–ծախմխեց և անհայտացավ ու, քանի տարի, մորը մենակ թողած, թափառում էր: Եվ լավ է, որ հայտնվեց, գլուխը մտած քամին կարծես դուրս է եկել, փառք աստ–ծո, վերջապես հայտնվեց և ահա ընտանիք է կազմում:

Բազե Առաքելը, մաղթանքը խլվլացող շուրթերին, կանգնեց բակում: Ձմռան արշալույսի առնական շունչն ասեղնափայլ կայծկլ–տաց: Աչքերի դիմաց թռվուցող կայծերը Արեգակի սուրհանդակ–ներն էին՝ օրն արևոտ է լինելու: Եվ թող արշալույսի թևավոր հավ–քերն այսօրվա ուրախության լուրը հասցնեն նահատակ եղբորը: Եվ թող Լուստ աստղը...

Մաղթանքը Բազե Առաքելի շուրթերին կիսատ մնաց. նա գյու–ղահայաց լեռան լանջին, ձյունների մեջ ոչխարի հոտ նկատեց: Այ քեզ հրաշք. ձմռան կեսին, լուսելուսի հետ այս հոտ ղոր է գնում: Այդ–պես՝ իծաշարուկ, մի մարդ ելվերող հոտի առջևից: Բազե Առաքելը կկոցեց աչքերը – հա, էլի մեկը՝ առջևից, մեկը՝ ետևից և՛ կողքից շունը... այո՛, սեղմ ու ձիգ հոտի կողքից շունն է վազում... ձմռան կեսին, ձյան միջով այս հոտն ղոր է բարձրանում... Բազե Առաքե–լը տրորեց աչքերը և ընթացքում գլխի ընկավ՝ «Աստված իմ խելքն է առել, ախր՝ հոտ չէ, դա քանդած պատաշար է... Է, էրբ, կոլեկ–տիվացումից առաջ, սարալանջում արտեր էին, ցանկապատերով զատված: Հետո կամաց–կամաց արտերը լքվեցին, կմախքացան, պատաշարերը փլվեցին, շաղ եկան, իսկ սա՛ ոչխարի հոտ, իսկ սա Համբոյի ցանկապատն է: Այո՛, նրանը: Համբոն հողակից հարևանի հետ տարին բոլոր վեճի մեջ էր և բարձր էր քաշել քարե ցանկա–պատը: Լայն ու բարձր:– Հոտ:– Բազե Առաքելն ուրախ ժպտաց. տե–սիլքը դուր էր եկել. ոչխարի հոտ. մի մարդ՝ առջևից, մեկը՝ ետևից, շունը կողքից ձնախյուս լանջով ելվերում է: Աստված վկա, գեղեցիկ պատրանք էր:– Բազե Առաքելն ուշադիր նայեց լանջի քանդված պատաշարին...– Եվ, տես, խաբկանքն ու իրական պատկերը որ–քան նման են, ահա...»:

Սակայն սթափվեց և մեղադրեց իրեն. այսօր մեծ հարկի, մեծ ու–րախության տեր է, իսկ ինքը, ահա, դատարկ բաներով է զբաղված: Եվ շտապեց դեպի դեզը, ձմռան արշալույսի առաջին գործը ոչ–

խարներին կեր տալն էր, բայց լանջը ձգում էր: Կտուրից էլի նայեց՝ «հոտը գնում էր»: Եվ հանկարծ Բազե Առաքելը լարվեց – համբերե, համբերե – այդպիսի մի բան ոնց որ եղել է, այդպիսի մի պատկեր ինքը, ախր, տեսել է... տեսել է...

«Հըըիհի...», – և մշուշի միջից փափուկ լողալով հայտնվեց պատկերը:

Մի տարի – էրգրում էր, և ինքն արդեն կարգին ջահել – մի ծմեռ, ծմռան կեսին, հրդեհեցին սարում կուտակած խոտն ու տերևը: Առավոտյան ավագ եղբոր հետ սահնակները քաշեցին – բարձրացան սար և դեռ հեռվից տարօրինակ մի բան նկատեցին. համատարած ճերմակի մեջ սև, մեծ մի փալաս էր փռված՝ բզկտված եզրերով... Ոստիկան Ալին, որ աշնանը չորս ոչխար պահանջեց, բայց չստացավ, Ալին դեզը վառել էր:

Խոտն ու տերևն այրված էին, իսկ հոտը ծմռան տակից դուրս բերել էր պետք: Հայրը երկար չմտածեց. միակ հույսը մորեղբայրն էր, որ ամեն տարի երկու ծմռան անասնակեր էր կուտակում: Եվ առանձնացրեց ծանրած ոչխարները. նրանք, որ էսօր – էգուց ծնելու էին, զատեց հայրը, մնացածը, կարգին մի հոտ՝ Լուսաստղի հետ քշեցին: Քեռու գյուղը Ճակատասարի թիկունքին էր. սարը կտրել էր պետք՝ քանի դեռ ձյան կեղևը պինդ էր, և արշալույսին քշեցին հոտն ու բարձրացան: Ահա:

2

Լուսաստղ... Ճքճքան արշալույս... Ձնահյուս սար... Ճերմակ լանջն ի վեր ձգվող հոտ... Հոտի առջևից մի ջահել, ձախ ուսին՝ հրացան, աջին՝ խուրջին... Հոտի ետևից մազմզոտ մի մարդ՝ կուրծքը բաց, մահակը ձեռքին և հոտի շուրջբոլորը ծփացող մոխրագույն մի գամփռ...

Ծեգից մինչև ուշ գիշեր, ողջ հարսանիքի ընթացքում այս պատկերը չհեռացավ Բազե Առաքելից: Եվ սարալանջի փլված պատաշարն էր ձգում: Խնամու տանը հա շտապեցնում էր՝ ուշ է, ասում էր, հարսին արևով օջախ հասցնելն է կարգը, ուշ է: Եվ խնամու դռնից

առաջին դուրս եկողը Բագե Առաքելը եղավ ու ոտքը շեմից դուրս դնելուն պես վռագ սարալանջին նայեց: «Հոտը գնում էր»: Եվ մոտ կանչեց անվանակիր թոռանը - Առաքելը թոռներից ավագն էր. արդեն համալսարանի վերջին կուրսի ուսանող ու խորամանկեց, թե՛ աչքերը լավ չեն ջոկում, լանջում, ծյունների մեջ երևացող սև շարուկը ոչխարի հոճ է:

- Վայ, պանայ,- Առաքելը տաք էր. վրա պրծավ պապին,- էդ ինչ սիրուն բան ասիր, պանայ ջան, դու բանաստեղծ ես, պանայ:

Բագե Առաքելը հազիվ պրծավ թոռան գրկից և հավաքեց իրեն. այսօր պետք է երեխա դառնար, հենց այսօր, հարսանիքի տերը, այս ուրախության տերը ինքն է, ասիր...

Ուրախ ու շեն հարսանիք էր, Բագե Առաքելի սրտով: Լուսաստղի հետ հայտնված ճերմակ ու փափուկ պատկերն ապրշումե խանձարուրով փաթաթվել-կառչել էր կոպերից, իսկ նա ավիով քշում էր ու գժված ուրախանում, խնդրում, որ բոլորն ուրախ ու տրամադիր լինեն:

Փորձեց նաև երգել, չնայած երգել չգիտեր: Եվ պարեց: Ձեռնափայտը շարտեց ու «Յարխուշտա» պարեց Վաղարշակի հետ: Իսկ երբ Համբոն ոտքի ելավ նորապսակներին մաղթանքի խոսք ասելու, ճերմակ ու փափուկ պատկերը թրթռաց Բագե Առաքելի հայացքի դիմաց: Եվ նա իրավունք տվեց. ասիր, սարալանջի «հոտը» Համբոյի երբեմնի ցանկապատն էր, այդ փլված պատաշարն, ասիր, հիշեցրեց անցած-մոռացվածը: Եվ ինչպե՞ս էր մոռացել. այդպես պայծառ մի արշալույս, այդքան գեղեցիկ մի պատկեր ճնց էր մտհան արել... Արշալույս էր, սարը՝ պեծպեծացող ճերմակ, ոտքերի տակ ճոճում էր սառած ձյունը, հետքից, ձյան կեղևը կճմտելով, հոտի շարուկն էր գալիս, իսկ երբ ավր խուրջինում աղոթում էր և պահում շարուկը քանդվում էր. ոչխարները մղվում էին, այդ ժամանակ ինքը վազում էր, ետևից՝ հոտը: «Վագե՛, Առաքել՛, վագե՛», - կանչում էր հայրը: Այտ ու երես այրող ցուրտ էր. աչքերը արցունքակալվել էին և մի պահ, երբ ուսն ի ետ նայեց, խճճված հոտը երևաց որպես ձյան վրա փռված գորգ...

- Ճիշտ է... Ճիշտ է, Համբո՛... Քո խոսքը ճշմարիտ է:

- Ինչ է:- Բազե Առաքելը սթափվեց, նայեց տաք սեղանակիցներին, ապա Համբոյին: Համբոն բաժակը ձեռքին հպարտ ժպտում էր. խոսքն արձագանք էր գտել: Եվ նա ավելորդ չհամարեց կրկնել՝ այս անգամ հատուկ Բազե Առաքելի համար:

- Ասում եմ՝ առանց հալ ու մալի, առանց ունեցվածքի ինչ երջանկություն: Վաղարշակին եմ ասում: Թաք տղա է, նոր ընտանիք է կազմում, բայց ծուռը նստենք, շիտակ խոսենք՝ մեր Վաղարշակն ինչ կարողության տեր է: Ցանկանանք, ուրեմն, և սրտանց ցանկանանք...

Արունը զարկեց գլուխը, և Բազե Առաքելը, վիրավորանքից կարմրատակած, գժված ոտքի ելավ: Բազե Առաքելը ոտքի ելավ, փայտը բարձրացրեց և պահանջեց, որ Համբոն դատարկի բաժակը և նստի: Եթե խոսքի վրա խոսք ավելացնի, թե մի բառ ասի՝ ձեռնափայտը գլխին է իջնելու:

Համբոն շփոթված բաժակը վար դրեց ու խոռված նստեց: Հարսանքավորները խառնվեցին, որդին ու Առաքել թողը մեջ ընկան, իսկ Բազե Առաքելը ձեռնափայտը թափ տվեց ու պահանջեց՝ թող Համբոն անձպտուն ոտքի ելնի, անձպտուն դատարկի բաժակը ու անձպտուն նստի:

Հետո Բազե Առաքելը բաժակը ձեռքն առավ և դիմեց Վաղարշակին:

- Ախպեր տղա,- հանդարտ ու հանդիսավոր ասաց և մի պահ լռեց: Եվ կարծես սարից կանչեց՝ - Վաղարշակը անտեր չի եղել: Եվ հուզվեց՝ աստված է վկա, գյուղն է վկա, Վաղարշակն անտեր չի մեծացել և անտեր չէ: Վաղարշակը հոր սիրո, հացի և ջրի կարոտ չի եղել և՛ չի մնա: Բազե Առաքելը մեռած չէ: Բազե Առաքելը մի հոտ ոչխար ունի, Բազե Առաքելի գոմում հարյուր ոչխար կա, և այդ հարյուր ոչխարը Վաղարշակինն է: Լույս առավոտի հետ, Լուստ աստղի հետ Բազե Առաքելը հոտն իր ձեռքով կքշի ու կկանգնեցնի Վաղարշակի դռանը: Այդպես:

«Լուսո Աստղի հետ, ասի, հոտն իմ ձեռքով կքշիմ ու կկանգնեցնիմ քու դուռն... Իմ բերնի խոսքն հրմը՛ն ու էդ էր», - Բազե Առաքելը ջանում էր պոկվել անկողնուց, բայց ականջներում դեռ ծղրտում էր զուռնան, գլխում պատեպատ էր զարկվում դիոլի դմփրտոցը. գլուխը տրաքվում էր... Գիշերը որքան խմեց. հերսոտեց ու խմեց:

- Շան կաթ կերած,- հայիոյեց Համբոյին, բայց անցավ, անկիրք, մեղմ ու մտերմիկ. այդպես նա իր թոռնիկին էր հայիոյում:

Իսկ ո՞ր է Լուսաստղը: Որտե՞ղ է... Ո՛չ, Բազե Առաքելը չի ուշացել. նոր-նոր արշալույս է և պարզկա՛ արշալույս է: Որտե՞ղ է Լուսաստղը: Հատկապես այսօր շատ էր ուզում տեսնել: Եվ հորինե՞ց, թե՛ նկատեց, դա իր գործն է, Բազե Առաքելը տեսավ Լուսաստղը - յա՛, բարի Լուսո՛ աստղ: Եվ սկսեց հագնվել:

Շապիկի վրա հագավ խամրած, կոլոված օձիքով վերնաշապիկը, վրան քաշեց երկրորդը - Վաղարշակի զինվորական վերնաշապիկը քանի՛ տարի էր հագնում և հերթականությամբ՝ երկրորդը - վրան քաշեց երրորդը՝ որդու վերնաշապիկն էր, զոլավոր՝ կրծքին գրպան և ջարդված միակ կոճակով - վերնաշապիկներից ոչ մեկը կոճակ չուներ: Բազե Առաքելը կոճակ ու կոճկվել չէր սիրում. վերնաշապիկների փողպատները բերում էր իրար, վերնաշապիկները պնդում շավարի տակ ու վերջ - և փոխանի վրա քաշեց իրար հագած զույգ շավարները ու սկսեց պնդել՝ մեկ փաթ, երկու փաթ - լուսհոգի կնոջ գործած գոտին՝ շալե ու նախշուն, բարակել էր. ձգվել, ոլորվել ու բարակել էր - երեք փաթ, չորս փաթ... Բազե Առաքելը պինդ ձգում էր, և գնալով վերնաշապիկների փողպատները հեռանում էին, փողպատները խառնվում ու ծալվում էին իրար վրա, և ճերմակամազ ու նիհար կուրծքը բացվում էր - հինգերորդ փաթի վրա գոտու ծայրը խրեց գոտու տակ, կոշիկները գցեց ոտքերը, դրեց փափախը՝ ականջակալներից մեկը կախվեց ծոծրակին, մյուսը՝ խաղաղ ճակատին, բամբակյա բաճկոնը նետեց ուսերին, վերցրեց ձեռնափայտը և բացեց դուռը:

Յուրտը մեկեն ու հանկարծակի շրխկաց դեմքին. Բազե Առաքե-

լը գլխապտույտ ունեցավ, աչքերը մթնդեցին - երբեք ցուրտը հանկարծակիի չէր բերել նրան - հա-հա գլորվելու էր, հենվեց պատին, քարերի ու թիկունքի արանքում խշրտաց եղյամը, և եղյամի խշրտոցի հետ զգաց թիկունքի տաքությունը, կռներում խլրտաց ուժը և զգաստացավ ու նկատեց, որ շունը դիմացը կկգա՞ծ է: Եվ շունը հարցական նայում էր:

- Լուսո աստղը վկա, դու իմաստուն կենդանի ես,- Բազե Առաքելը, աչքը սարին, փայտով շոյեց շանը: Շեմի մոտից լանջի «հոտը» չերևաց:- Ես ու դու էսօր ճամփորդ ենք:- Իսկ շունը ի՞նչ անել... Հոտի հետ տալ Վաղարշակին: Առանց հոտի շունն իրեն լավ չի զգա: Առանց ոչխարների, առանց Բազե Առաքելի շունը կտխրի: Կկարոտի ոչխարներին՝ կվազի ոչխարների մոտ, կկարոտի Բազե Առաքելին՝ կվազի Բազե Առաքելի մոտ, մեկ՝ հոտի մոտ, մեկ՝ իր, մեկ՝ այստեղ, մեկ՝ այնտեղ և վազվզոցի մեջ կդառնա փողոցի շուն: Ուրեմն, ուրեմն... Այդպես էլ չէր մտաբերում՝ վերադարձին շունը բերեցին, թե... Ասենք, շատ բան չէր հիշում. ինչպե՞ս հասան գյուղ, քեռին ինչպե՞ս ընդունեց հոտը, քանի՞ օր մնացին, էրբ վերադարձան... չէր հիշում: Միայն այսքանը՝ Լուսաստղի հետ քշեցին հոտն ու ելվերան...

Լանջի «հոտը» երևաց, և Բազե Առաքելը ոտքը կախ գցեց... Վահ, այսօր որքան հստակ է երևում՝ քանդված պատաշար է ու կա: Իսկ երեկ աչքը սարալանջին դիպցնելն ու տեսիլքը մեկ եղավ: Ինչո՞ւ այդպես եղավ... Մահակին կոթնած նայեց, հա նայեց. աչքերը շաղվեցին, ձյունածածկ լանջը թրթռաց հայացքի դիմաց, հոտը զիզզազ շարժվեց... Բայց դա արդեն ծալեծալ մշուշի քուլաների մեջ լողացող ճակատասարն ու հոտն էին:

- Ուշ է,- սթափվեց Բազե Առաքելը: Այսօր մեծ գործի տեր են, ախր:

Նա գնաց դեպի դեզը, բայց արտակարգ ցանկություն ունեցավ նախ գոմ մտնել: Ոչխարների գոլը պարուրեց նրան: Նա թիկնեց դռանը և շնչաց. «Էսօր ես ու դու ճամփորդ ենք»:- Ոչխարները մղվեցին-սեղմվեցին Բազե Առաքելին, լուսամուտի մեջ ծփաց հոտը՝ քանդվեց ու բացվեց նախշուն գորգը, և Բազե Առաքելը կարծես նոր հասկացավ, որ այս նախշուն հոտն արդեն իր հոտը չէ:

«Ախպէր, ես էլ չհասկացա, թե ինչպէս եղավ»:

Իսկ դեզի մոտ բարձրաձայնեց.

- Աստված է վկա, ես էլ չհասկացա, թե՛ ինչպէս եղավ:- Եվ մա-
րագի կտորից խռոված երեխայի պես նայեց Համբոյի տան կողմ...
Այդ շան որդին կյանքում թե մի լավ բան է արել՝ լանջի պատաշարն
է: Հետո դեզից խուրձը պոկեց-նետեց ուտիչը: Մեկ խուրձ, երկու
խուրձ, երեք խուրձ... սովորականից մի խուրձ ավելի գցեց. հոտը
թող կուշտ հեռանա դռնից: Եվ գոտեպինդ իջավ կտորից,- եղածն
եղած է, ջանըմ,- գոտեպինդ մոտեցավ գոմին ու բացեց դուռը:-
Դուրս եկ, նախշուն հոտ, դուրս եկ, Առաքելն այսօր քեզ ճանապար-
հելու է:

Ապա մոտեցավ՝ թակեց պատուհանը:

- Ժողովուրդ:- Տեսնես որդին հիշում է, Բազե Առաքելի խոսքն
ու պայմանը հիշում է:- Տղամ:- Հիշում է ու հանգիստ քնել է:- Ելի՛:
Էսօր քնելու ժր է, տղամ:- Եվ շտապ դարձավ ու ձեռնափայտին կոթ-
նած կանգնեց հոտի գլխին: Ծանրածները, շատ ծանրածները հարկ
է զատել. ճանապարհին հանկարծ կծնեն... Ձունոն՝ մեկ... Քոլեն՝
երկու... Փորձեց հիշել, թե այն օրը հայրը քանինսն առանձնացրեց:
Բայց դա բոլորովին հիշելու բան չէր:

Դուռը սառած ճռռաց, և Բազե Առաքելն առանց հոտից կտրվե-
լու խնդրեց, որ որդին մի բաժակ օղի բերի:

- Մենք ուրախության տեր ենք, տղամ, ուրախությունն հարկ է
շարունակել:- Աչքը երկնքին՝ խմեց օղին և նայեց որդուն:- Մենք
ուրախության տեր ենք ու մեծ գործի տեր ենք էսօր:- Նա հայաց-
քով ակնարկեց հոտը:- Դու ընկերոջ-բարեկամի քեֆ-ուրախություն
խոստացած կամ:

Որդին լուռ էր:

- Թե խոստում տված կաս՝ մի դոչ ջոկիր:

- Գիշերն ինչքան օյին սարքեցիր, հերիք է,- խռով ու կովարար
խոսեց որդին:- Հլա մի հարցնող լինի. Համբոն ինչ ասաց, որ փրփ-
րեցիր:

Որդին սպասում էր պատասխանի, իսկ Բազե Առաքելը ճա-
կատն էր տրորում. ախր ինքն էլ չի հասկանում, թե ինչու տաքա-

ցավ: Հետո մտածկոտ, կարծես ինքն իր համար ասաց.

- Եղածն եղած է:- Ճիշտ թե սխալ՝ հոտը խոստացել է արդեն:

Գիշերը, երբ հայրը «նվիրեց» հոտը, որդու մտքով չէր անցնում, թե առավոտյան նա հետամուտ կլինի իր խենթ ու խելառ խոսքին: Զայրացավ և խոսք էր՝ շարտեց: Քիչ առաջ, երբ հոր կանչի վրա արթնացավ ու հիշեց, երբ կանգնեց հոր կողքին և սկսեց տաք-տաք հանդիմանել, էլի չէր հավատում, բայց, տես, որ հայրն իր խոսքին տեր է կանգնում: Խելամո է: Համոզել է հարկավոր:

- Հայրիկ, ախր, դու խմած էիր: Համ խմած էիր, համ զայրացած և մի բան ասիր:

Ոչ, Բազե Առաքելը խմած չէր: Հետո խմեց. զայրացավ ու խոսեց: Այս մեկ: Եվ ապա, ընդունենք, թե խմած էր և շատ խմած և շատ զայրացած...

- Էդ խմած ու հերսոտած մարդն էլի Բազե Առաքելը չէր, տղա:

Որդին երկար համոզում էր. ախր, ինչ է պատահել. Համբոն գլխից դուրս խոսում էր, հայրը զայրացավ և մի խոսք շարտեց: Այսքան մի բան: Եվ հիմա եկ ու Համբոյի պատճառով, խմած ու հերսոտ շարտած մի խոսքի պատճառով զրկվիր հոտից: Անմտություն չէ: Ասենք թե՛ քառասուն-հիսուն տաքզուկներ լսեցին ու էգուց կասեն՝ խոստացավ ու չկատարեց: Ասենք թե Համբոն խնդմնդա՝ խոստացավ ու չկատարեց: Հետո՞: Զրկվել հոտից:

- Համբոն ո՞վ է, տղա: Նրան ո՞վ է ինչ խոստացել. հարսանքավորներին ո՞վ է երդում տվել: Ով ինչ ուզում է, թող ասի. Բազե Առաքելին այնքան էլ չի հետաքրքրում: Իսկ ինչ կասի Առաքելն Առաքելին, տված ու չկատարած խոսքի համար Բազե Առաքելը ինչ կասի Բազե Առաքելին: Ահա: Այսքան հասարակ մի բան դժվար է հասկանալ: Որդին հո նորելուկ չէ, տղամարդ է, ճերմակած քունքերով այրմարդ է:- Դե գնա ու հարսին կանչե, ու եկեք: Ուշ է:

Որդին խռոված տուն մտավ, իսկ տնից դուրս թռավ կինը՝ կիսահագնվել, ծղոտոցը՝ դեմքին:

- Հարս,- Բազե Առաքելը հանգիստ դիմավորեց,- քու խոստացած մատաղացուն ո՞ր մեկն է:

- Ինչո՞ւ,- հարսը կռվարար թևերը կանթեց:

- Հւրս, դուրբան,- Բազե Առաքելը ճերմակամազ ծնունտն առավ ափի մեջ և խնդրեց, շատ խնդրեց, որ հարսն աղմուկ-աղաղակ չանի:- Քու մատաղացուն ցույց տուր, հարս:

Հարսը փոթորկվեց հոտի մեջ.

- Էս, էս, էս է, էս է... Բոլորն էլ մատաղացու են, այ՛ հերիկ, քու ուզածն ինչ է:

Հետո եկան՝ շարվեցին թոռները:

Թոռները լուռ ցանկապատել էին հոտը և, շփոթված ու խռով, մեկ ոչխարներին էին նայում, մեկ՝ գլուխկախ պապին: Բազե Առաքելը խեղճացել էր. հարսի ողբի տակ, թոռների հանդիմանող ու խռով հայացքի տակ կռթնել էր մահակին, կույ էր եկել ու կախել գլուխը: Անխիղճ բան է արածը, բայց ուրիշ ելք չկա... Եղածն եղած է:

Միայն մեկը, թոռներից միայն պապի անվանակիր Առաքել թոռն էր շիտակահայացք նայում պապին: Կանգնած էր ձիգ ու հպարտ և զվարթ ու հետաքրքիր նայում էր. կարծես առաջին անգամ էր տեսնում պապին: Ափսոս, Բազե Առաքելը չէր նկատում: Բայց երբ շտկվեց Լուսաստղին նայելու, աչքը դիպավ Առաքել թոռանը... Ժպտո՞ւմ է, Առաքելը ժպտո՞ւմ է... Բազե Առաքելը բռունցքով տրորեց աչքերը և էլի նայեց՝ ժպտում էր... Առաքել թոռը ժպտում է և որքան խնդուն ու զվարթերես է Առաքել թոռը:- «Իմ ասլան թոռ... մոտիկ արի, մոտիկ արի, քո ճակատն համբուրելու է»:

Եվ Առաքել թոռից թևավորված՝ ձգվեց, անկաշկանդ նայեց շուրջբոլորը, ապա աչք դիպրեց աղոթարան: Հոտը քշելու ժամանակն էր:

- Էրեխնք, ձեզնից ո՞վ կօգնի իր պապին:

Հարսը, որ մորմոռն ափերի մեջ սեղմած, հոտի կենտրոնում շվարել էր, հասավ, թևերի տակ առավ երեխաներին, հրեց-հրմշտեց դեպի տուն, թափով հրեց Առաքել որդուն, բայց Առաքելը շեղ նայեց մորը և մոտեցավ.

- Ես կօգնեմ, պապ:

- Մեռնեմ իմ ասլան թոռան,- Բազե Առաքելն աշխուժացավ:- Դե, մատաղացուն զատե... Ապրես... Ձունոն ծանրած է, տեսար ու ճամփին ծնեց՝ զատե... Քոլեն զատե...

Եվ անհանգիստ շարժվում էր. ձեռնափայտն աջ ու ձախ փոխանցելով, բաճկոնը վեր քաշելով, փափախը գլխին պնդելով, հայացքը՝ հոտին անհանգիստ շարժվում էր և մի պահ կանգ տվեց, ճպճպացրեց և թոռանն ասաց.

- Առաքել, քու հավանած դոչերից մեկն էլ զատե. ես ու դու քե՛ք պետք է անենք... Ապրես: Հիմա Առաքելը թող վռագ հացատուն մտնի. որսորդական հրացանն ու խուրջինը սնից կախված են, հրացանը վերցնի, խուրջինը վերցնի, երկու-երեք բուռ աղ լցնի խուրջինի աչքը ու վռագ դուրս գա: Ուշ է:

Եվ Առաքելի թողը՝ հրացանն ուսին, խուրջինը ուսին, ժպիտը դեմքին, զգաստ կանգնեց պապի դիմաց:

Այդպես... Իսկ այժմ՝ ամենակարևոր պատվերը: Ամենակարևորը: Ուրեմն, հոտը Վաղարշակի տուն պետք է հասցնել լանջով: Այո՛, այո, կա ու չկա՝ սարալանջով: Մեկ է, որ Վաղարշակի տունը գյուղեզրին է, ծուռտիկ-մուռտիկ փողոցները կծկելու փոխարեն դիմացի փողոցով ուղիղ կգնան, դուրս կգան գյուղից, կշարունակեն սարալանջն ի վեր՝ մինչև... մինչև, այ՛, էն քանդված պատաշարը: Այնտեղ՝ քարերի վրա, մի քիչ շունչ կառնեն, հոտն աղ կուտի, ապա նոր կթեքվեն աջ՝ լանջի հորիզոնականով կգնան և հոտը կիջեցնեն ուղիղ Վաղարշակի տան թիկունքը:

- Իմացա՛ր, Առաքել:

Թողը հետաքրքիր նայում էր. լանջի, փլված պատաշարի, պապի երեկվա խոսքի, «էն երևացողը հոտ չէ՛», և այս իրական հոտի կապն էր ուզում հասկանալ, բայց դժվարանում էր: Ազնիվ խոսք, շատ հետաքրքիր մարդ է պապը:

- Իսկականից դու բանաստեղծ ես, պապ:

- Հըմը ու քու ասածն է... Յա՛, բարի Լուսո ասող:- Եվ հայացքը լանջին՝ թոռանն ասաց:- Կանգնի ճամփին, մեկ անգամ աչք դիպցրու Լուսո ասողին, կանչե շանն ու... կանչե հոտին:

Գյուղեզրին՝ լանջի փեշին, ոչխարները չենթարկվեցին Առաքելի կանչին:

- Աղ տուր, աղ տուր, Առաքել,- փութկոտ ու գործնական պատվիրեց Բազե Առաքելը,- քու ափն աղ արա, դիպցրու մեկ-երկուսի

դնչին ու վազե... Վազե, Առաքել,- ջահելավարի կանչեց Բազե Առաքելը:- Վազե...

Խճճված հոտը քանդվեց և լանջն ի վեր ձգվեց թռռան հետքով:

Ճերմակ ու սառած լանջով Առաքելը ելնում էր՝ ջահել բաշը թափ տալով, հետքից ոլորվում էր սեղմ ու հավաք հոտը, շունը ծփում էր աջ ու ձախ, Բազե Առաքելը ոտք էր փոխում չարուկ ու ժիր, մահակը կայտառ թափ էր տալիս, և մի պահ նրան այնպես թվաց, թե Լուսաստղի հետ, Առաքելի հետ, հոտի հետ, շան հետ, ահա, ճակատասարն է բարձրանում:

Պատաշարի մոտ, պապի պահանջով, Առաքելն աղ ցանեց ձյան վրա:

- Տես,- Բազե Առաքելն ակնարկեց բոլորուն հոտը,- գորգի նման է... Գորգ է:

Թռռը նորից ոգևորվեց. ազնիվ խոսք, ինքը հրաշք պապ ունի, ուսանող ընկերներին պատմելու է պապի մասին: Իսկ Բազե Առաքելը գնաց դեպի «քարե հոտի» «քարե առաջնորդը»:

Եվ որքան մոտենում էր, սիրտն այնքան անհանգիստ էր խփում: Բազե Առաքելը հուզվում էր: Եվ դողացող ձեռքով շոյեց քարը - ցից ու մամոռոտ քար էր - ապա նստեց ու թիկնեց քարին:

- Օխա՜ն:- Իսկ հայացքի դիմաց փլված պատաշարն էր, շաղ եկած քարերը: Ահա, որքան ուզում ես և ինչպես ուզում ես նայիր. բացաչք նայիր, կիսախուփ նայիր, ափդ հովհար արա և կկոցած նայիր՝ սովորական քարեր են ու կան... Քարը քար, բայց, աստված վկա, շատ գեղեցիկ են. առավոտից երեկո նայես՝ չես հոգնի... Հեյ գիդի, հա՛, այն օրը, անուշիկ այն լուսածագին, երբ հոր հետ, հոտի հետ, շան հետ ելնում էին ճակատասարը, հրաշք լիներ ու տեղնուտեղը քարանային: Հա, հա, երկնքից թող այդպիսի մի հրաշք լիներ և ճակատասարի ձյունե լանջին քար կտրեին... Քարե հոտ, քարե շուն, քարե հովիվներ: Գրողի ծոցն այն կյանքը, որ այդ օրն ի հետ ապրեց հայրը, ապրեց հոտը, ապրեց շունը, որ հետո գայլերի բաժին դարձավ, գրողի ծոցն այն կյանքը, որ այդ օրն ի հետ ապրեց ինքը՝ Բազե Առաքելը:

- Կրակե՛մ, պա՛պ:

Բազե Առաքելն ուշացումով պատասխանեց... Ափսոս, որ այն օրն ինքը չկրակեց:

- Կրակե, Առաքել:

Հրացանը երկփողանի էր և վրա-վրա որոտաց:

- Օխանա՛շ:- Հազար ափսոս, որ այն օրն ինքը չկրակեց:- Առաքել, մեկ անգամ էլ քու պապը թող կրակե:

Վերցրեց լցված հրացանը, թիկունքը սեղմեց քարին, ապա միտքը փոխեց. կկրակի կանգնած, ինչպես Առաքելը: Բամբակե բաճկոնն ուսերից սահեցրեց, փափախը դրեց քարի գլխին, ծնկեց և ընթացքում հայացք նետեց երկինք - Լուսաստղը հենց գլխավերևում էր. և... և գլխավերի երկինքն ինչո՞վ ճակատասարի երկինքը չէր - հենվեց խզակոթը ձյան մեջ խրած հրացանին և, այն է, պետք է ելներ, հրացանը որոտաց: Թողը ճչաց, թոցրեց հրացանը և, ինչպես օձն են շարտում, շարտեց խրտնած հոտի ետևից և երբ ծնկեց, պապի կոպերն արդեն փակ էին: Բայց Առաքելը չհավատաց, որ պապն արդեն չկա. որովհետև պապի փակ կոպերին ժպիտ կար:

Բազե Առաքելը, գլուխն ուսին ձգած, հենված էր քարին, փակ կոպերը ժպտում էին, և կնճիռները կամաց-կամաց լցվում էին ժպիտով:

ԽՈՒԹԵՑԻ ԱՓՐԵՆ

1

Գյուղում քիչ տներ էին մնացել առանց տախտակե հատակի: Այդ քչերից մեկը խոթեցի Ափրեհինն էր: Նոր տուն էր կառուցել, տանիքը շիֆերապատել, հինգ-վեց տարի արդեն ապրում էր նոր տանը, բայց հատակը տախտակամածել չէր դասավորվում. երբ տախտակ էր պատահում՝ ձեռքին գումար չկար, իսկ խոթեցի Ափրենն պարտք անել չէր սիրում, երբ դրամ ուներ՝ տախտակ չկար: Ահագին տախտակ էր պետք. ճաշասենյակ, չորս ննջարան, մեկը իր և պառավի համար, մեկը՝ աղջկա, երկուսը՝ քաղաքաբնակ զույգ որդիների, որոնք ամեն ամառ հովեկներ էին:

Ճշմարիտն ասած՝ Ափրենն առանձնապես մտահոգ էլ չէր, որ կարմրատուֆ պատերով իր նոր տունը հողե հատակով է: Դա նույնպես դուր էր գալիս, հատկապես, երբ հատակը ջրցանվածավելված էր լինում, և պատուհանից ներս ընկած շողերի մեջ փոշու գունեղ հատիկները խայտում էին, ունչը խուտուտ տալիս: Դա նրան հիշեցնում էր Էրզրում կիսատ մնացած իր մանկությունից հուզիչ մի պատկեր՝ կավածեփ պատերով մեծ հացատուն, երդիկից իջած արևի խուրձ, գրգռիչ բույրով ավել, արծաթագույն այդ ավելով ու երկար փեշերով հատակը մաքրող մի կին և լուսե սյան մեջ խտվտացող փոշու խատուտիկ հատիկներ... Այնտեղ՝ Էրզրում, փլատակ դարձած իրենց տունը և մորը Ափրենն, ահա, այս պատկերով է հիշում. երդիկից խուժած արևի խուրձը սյան պես կանգնել էր հացատան մեջ, մայրը՝ ծաղկավոր ու գետնաքարշ փեշով, ջրցանած

հատակն էր ավելում, փոշու պես-պես հատիկները լուսե սյան մեջ թռվում էին, ինքը՝ պնչներում խոնավ փոշու ու ավելի գրգռիչ բույրը, ցատկոտում էր շողքի մեջ, մոր փաղաքուշ ու խրախուսող խոսք ու ձայնի տակ ցատկոտում էր. փորձում բռնել լույսի մեջ թռվոացող այդ լուսատոհիկները: Բայց նրանք չարածնի ծիծաղում էին և լուսե սյունն ի վեր փախչում դեպի երդիկը...

Խուֆեցի Ափրեի բզկտված մանկությունից այս հուզիչ պատկերն էր մնացել, որը երբեմն այցի էր գալիս: Հանկարծ Ափրեն բացում էր դուռը և, ով հրաշք, տան կենտրոնում՝ արևի շողերի մեջ, ցատկոտում էր պորտաբաց մի մանչ: Դա ավելի հաճախ պատահում էր հին տանը, որն էրգրի իրենց տան նման երդիկ ուներ ու կավածեփ պատեր: Եվ այնտեղ՝ հին տանը, մի անգամ Ափրեն տարօրինակ զգացում ունեցավ. դուռը բացելուն հետ՝ արևի շողերի մեջ հայտնված այն մանչն իրեն թվաց որպես թռչ, իսկ արծաթագույն ավելով ու երկար փեշերով հատակը մաքրող մայրը թվաց որպես իր հարսը: Իհարկե, դա միակ դեպքն էր, որ երեխա Ափրեն հայտնվեց որպես Ափրեի թռչ և մայրը՝ որպես հարս: Դա զարմանալի բացառություն էր: Մանավանդ որ այդ դեպքից հետո շուտով տեղափոխվեցին նոր տուն, իսկ նոր տանը Ափրեի ուղեղում ննջող այդ սրտաշարժ պատկերը երբեմն է միայն աչք բացում. նոր տունը ճաղապատ պատուհաններով է. տուն մտած արևը սյուն չէ, այլ՝ սփռոց, և հատակին շաղ եկած լույս ու արևի վրա պատուհանի երկայթյա ճաղերը քառակուսի վանդակներ են գծում: Իսկ երբ առաջին անգամ նոր տանն էլ, այնուամենայնիվ, հայտնվեց մանկության պատկերը, Ափրեն շատ հուզվեց: Եվ ճակատը տրորելով, որ հիշել է, գնաց-կանգնեց շողերի միջև, սկսեց ափերն իրար բերել: Կինը, որ ջրցանել էր ու հատակն էր ավլում, ձեռ առավ.

- Շամնճ ես բռնում, Ափրե:

Այդ պահին Ափրեն նույնիսկ ուրախացավ, որ հատակը փայտ չէ, այլ հող, որ գետին կա, ջրցանել ու ավլել կա... Եվ ընդհանրապես, ինչո՞ւ անպատճառ տախտակամած հատակ, կարևորն այն է, որ տանիքը շիֆերի տակ է, և աշնանն ու գարնանը առաստաղը չի կաթում, մրկուփ չի անում, ինչպես հին տանն էր, կարևորն այն է, որ տունը լեն ու բոլ է. սրահ, մի ննջարան իրեն ու պառավին, մեկը՝

աղջկան, երկուսը՝ տղաներին... թե՛ ուզում են: Երբ ուզում են, թող բարով գան, ամեն մեկն իր սենյակն ունի: Հին տունը չէ, որ գերդաստանով ծվարում էին թոնրի շրթին: Չհաշվենք դեռ...

- Միտքդ է,- ստիպված էր հիշեցնել կնոջը,- թազա որ նշանվեցինք, մեր տունն ու տեղը Եփրեմի մարագն էր:

- Եփրեմի մարագն անցավ. էն ուրիշ ժամանակ էր, այ՛ մարդ, ժամանակները փոխվել են:

Կինը հանգիստ չէր տալիս. առավոտ-իրիկուն բռնում էր Ափրեի փողպատը, թե՛ գյուղում հատ ու կենտ տներ են մնում առանց տախտակե հատակի, և այդ տնատերերից մեկն ինչնո՞ իրենք պետք է լինեն, գյուղի խեղճ ու կրակն իրենք են, Ափրեն է, խեղճ ու կրակը խութեցի Ափրեն է:

Ափրեն չէր պատասխանում - ընդհանրապես Ափրեն սակավախոս մարդ է - լուռ ծխում էր:

- Չույգ հարսի տեր ես,- ամեն անգամ հիշեցնում էր կինը,- զույգն էլ քաղքցի, քաղքցու աղջիկ, գալիս են ու՛ հողե հատակ, գալիս են ու՛ հողե հատակ: Ամոթ չէ՛:

«Քու հոր գանգը...»,- մտքում հայիտյում էր Ափրեն,- քու տղեքի ու իրենց վարձով տան տիրոջ հոր գանգը... քու քաղքցի հարսների հոր գանգը...»:- Ափրեն ծխում էր ու նախշում, իսկ կնոջը թվում էր, թե՛ մտածում է, ելք է որոնում. ահա, ոտքի ելավ Ափրեն, թող գնա գյուղամեջ, հարցուփորձի՛ ճար գտնի:

Ափրեն ոտքի էր ելնում, բամբակյա բաճկոնը զցում ուսերին - աշուն, թե ճմեռ Ափրեի օձիքը բաց է, բաճկոնն իմիջիայլոց ուսերին ձգած - և գլուխն առած գնում գյուղի հավաքատեղին՝ աղբյուրի մոտ: Աչքը՝ աղբյուրին, ականջը՝ տարեկիցների «փույզ» զրույցին, հակված ծխում էր ու մտածում, որ աշխարհում հող ու ջրից լավ բան չկա:

Բայց հանկարծ մեկը հիշում էր.

- Ափրե՛, տունդ պոլեցի՞ր:

Միշտ զարմանում էր, որ մարդիկ իր հողե հատակը չեն մոռանում: Հիշում են: Նրանց ինչ գործն է: Հողե հատակն իր ո՞ր պակասությունն է, ո՞ր մեղքը և միտք բերողի ու հարցնողի ո՞ր հոգսը:

Սովորաբար պատասխան չէր տալիս, և դրանից հարց տվողը չէր վիրավորվում. Ափրեն է՝ ավարում է խոսել: Բայց եղավ մի օր, որ բերան բացեց, ինքն էլ չիմացավ, թե ինչու պատասխան տվեց՝ մեկեն, առանց երկար ու բարակ մտածելու:

- Ահարո՛ն,- դարձավ հարցնողին,- քու տունը պոլած է, ու դու՛ ուրախ: Բա էգուց թե մեռնելու էդար, շունչ փչելուց քու թիկունքն ո՛ր կզարկիս. թիզ մի գետին, բուռ մի հող ման կգաս ու չես գտնի:

Զրուցակիցները տարեկից-հասակն առած մարդիկ էին և Ափրեի անսպասելի պատասխանի վրա խլուշտ-մլուշտ նայեցին միմյանց, Ահարոնին: Իսկ Ահարոնը խուսափուկ նայեց աջ ու ձախ. կարծես ստուգեց՝ հո ուրիշ լսող չեղձվ, հետո շտկեց վերարկուն, փողպատներն իրար բերեց, որ ցուրտ չառնի ու սսկվեց: Լուռ մնացին նաև մյուսները: Եվ այդ շփոթ լուրջությունից հետո միայն Ափրեն անդրադարձավ իր խոսքին ու որքան մտածեց, պատասխանն այնքան տեղին թվաց, ճշմարիտ: Եվ այդպես է ու կա: Ետայսու ով ուզում է, թող հետաքրքրվի այդ չեղած տախտակներով, Ափրեն արդեն իր պատասխանն ունի... Ճիշտ է, այդ օրվանից զրուցատեղիում չարչրկված հարցն ու Ափրեի գտած պատասխանը կամաց-կամաց կատակի բնույթ էին կրում, բայց, այդուհանդերձ, պատասխանն Ափրեի համար չէր կորցնում իմաստը: Միայն թե ավսոս, որ այդ գտածուրիկ խոսքը կինը չէր հասկանում, դեռ ծաղրում էր, ավելին՝ անճարակությունն արդարացնելու խորամանկ փորձ էր համարում Ափրեի խոսքը: Եվ Ափրեն հոգու խորքում երբեմն համաձայնում էր - էն որ ճիշտ է՝ ճիշտ է, հոգեառ կինն է ասողը, թե տղամարդը, ճշմարիտը ճշմարիտ է - եթե հնարավոր լինի, Ափրեն հողե հատակը տախտակներով կպատի-օձիքը կազատի կնոջից և հանգիստ խղճով կգնա զրուցատեղի:

2

Եվ եկավ այդ օրը:

Ափրեն տախտակները բերեց-թափեց դռանը, այն էլ մաքրած-հարթած տախտակներ: Մնում էր գերանները շարել - գերանները վաղուց էր բերել-դասավորել ձեղունում - գերանները շարել-ուղ-

ղել հատակին ու տախտակները մեխել: Եվ գնաց վարպետի մոտ: Գնաց կամ ու կաց. վճարելու կոպեկ չուներ ձեռքին: Մնում էր, որ վարպետը կեսգնով համաձայներ, տախտակները, ախր, մաքուր հղկված են, պատրաստի, և համբերե՛ր՝ մինչև փող ընկներ Ափրեի ձեռքը. աշուն է՝ կոլտնտեսությունից սպասելիք ունի, ոչխարներ ունի վաճառելու:

Վարպետն իր հատակն էր տախտակապատում:

«Յա», - Ափրեն շատ զարմացավ. մտքով իսկ չէր անցել, որ այս վարպետ մարդու տունն այդքան ժամանակ հողե հատակով է եղել, ինչպես իրենը: Իսկ ինչո՞ւ գյուղում ոչ ոք չի հետաքրքրվում, թե, այ վարպետ, տունդ է՞րբ ես «պոլելու»: Գոնե ինքը չի լսել, որ մեկնումեկը հետաքրքրված - հարց տված լինի:

«Կպատահի՛ չգիտեն», - մտածեց Ափրեն և հարգանքով նայեց երիտասարդ վարպետի ականջկոթի մատիտին:

- Կպոլեմ, քեռի՛ Ափրե,- գործի հետ պատասխանեց երիտասարդը,- հանգիստ գործ է:- Նա արդեն գիտեր, որ Ափրեն տախտակները բերել է:

Մի ժամ չկար, որ բերել էր, իսկ ուստեն գիտեր նաև, որ տախտակները հարթված են:

- Դրանց ռանդածն ի՞նչ պետք է լինի,- իր կարծիքը հայտնեց երիտասարդ վարպետը,- նորից պետք է ռանդել:

Խոսքն Ափրեին դուր չեկավ. նա հասկացավ, որ կեսգին վճարելու մասին ականարկելն ավելորդ է: Բայց, ախր, տախտակները դուրած են, մնում է մեխել, գերանները շարել ու մեխել: Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե... եթե ինքը, հենց՝ ինքը...

Ափրեն աչքի պոչով հետևեց ուստի շարժումներին: Պահ առաջ նայում էր շիփ-շիտակ, հիմա, չիմացավ՝ ինչու, վարպետի բանուզործին հետևեց գողունի: Եթե երիտասարդը գլուխ բարձրացներ, Ափրեն կփախցներ հայացքը, կշփոթվեր, կխառնվեր իրար:

Վարպետը զուգահեռ շարված գերանների գլուխները սեպերով կիպ-կպցրեց պատերին, այնոց - հասարակ բան՝ Ափրեն ինքն էլ կարող է - ապա պատուհանի գոգից վերցրեց թելի կնգուղը - այդ կանեփթելից Ափրեենց տանը որքան ուզես կա. աղջիկը ծխախոտի

չորանոցից բերել է - հետո վարպետը թելը ձգեց գերանների վրա. գերանները հավասար հարթության վրա՝ են՝ ստուգեց հարթաչափով...- Այ, այդ մեկն արդեն, իրոք, վարպետի գործ է, երևի վարպետությունը հենց դա է որ կա: Եվ որտեղից ճարել հարթաչափ...

Դե, հարթաչափի հերն էլ անիծած, կարելի է նաև առանց հարթաչափի՝ մի մազ բարձր, մի մազ ցածր կամ թեք, նշանակություն չունի:

Ափրեն արդեն շիփ-շիտակ նայեց վարպետի շարժումներին և անկաշկանդ ասաց, որ հիմա վճարելիք չունի, պարզապես եկել էր խորհրդակցելու և դուրս եկավ: Վարպետը նրա ետևից կանչեց - ասաց, թե անհանգստանալու, շտապելու հարկ չկա. գործավարձը երբ եղավ՝ եղավ, բայց Ափրեն չլսեց: Փորձառու հայացքով քննեց լեռներին կուտակված ամպերը - անձրևը կամ դուռն էր կամ երդիկը - և շտապեց:

Հասավ տուն, տախտակները ներս քաշեց, ձեղունից վար բերեց գերաններն ու սկսեց...

* * *

Ամեն ինչ ստացվում էր անսպասելիորեն հաջող: Եթե այդ էր հատակը տախտակապատելու վարպետությունը, Ափրեն վարպետ էր ու կար: Ուրիշ բան է, որ կինը չէր համոզվում, պատեպատ էր ծեփվում, փեշերը թափ տալիս գործով կլանված Ափրեի գլխին, ախր, Ափրեն ի՞նչ օրվա վարպետն է, որ թևերը քշտած մեջ է ընկել: Տարիներով սպասելուց հետո տախտակները մի կերպ ձեռք գցելուց հետո, տես որ՝ փչացնում է: Իսկ Ափրեն սուս ու փուս իր գործին էր. մտքում հանդարտ հանգով հայիոյում էր վարպետին, բոլոր վարպետներին, կնոջը և խփում մեխերը: Երկրորդ օրը կինը նկատեց, երևի ճարահատ էր ու նկատեց, որ «կարգին պուլ» է ստացվում, համարյա այնպիսին, ինչպիսին Ահարոնինն է և սկսեց գովել Ափրեին: Ֆոֆոում էր շուրջբոլորը, շաղակրատում, գովում, խրախուսում, վարպետին վայել ճաշ եփում, խնդրում, որ Ափրեն չշտապի, շունչ քաշի, հանգստանա: Իսկ Ափրեն անձպտուն իր գործին էր, ծեփից

մինչև ուշ գիշեր՝ թըխկ ու թըխկ, երբ գործը ստացվում է, հոգնածությունը չի զգացվում: Իսկ գործը ստացվում էր, իրոք, ստացվում էր՝ վկա կնոջ ոգևորությունը:

Չորրորդ օրվա կեսօրին տան հատակն արդեն տախտակապատ էր: Վերջապես:

Ափրեն խփեց վերջին մեխը, մուրճի մի հարված էլ իջավ ընդհանուր հատակի գլխին - տախտակամածը համաձույլ դմփաց - և դատարկ սենյակի արձագանքի վրա կինն ուրախ աղմուկով ներս ընկավ, փարվեց ամուսնուն, փորձեց համբուրել, բայց Ափրեն արգելեց:

- Դու կարգին վարպետ ես եղել ու մինչև հիմա չեմ իմացել, Ափրե: - Կինը ֆռֆռում էր ու շաղակրատում: - Տո, դու, որ էսպես վարպետ ես, ինչո՞ւ ես բահի պոչը բռնել, այ՛ Ափրե, այ՛ մարդ:

- Քու պապու պառեկ..., - հայիոյեց Ափրեն: - Իմ պիջակ բեր, շատ մի խոսա:

- Էս բուպեիս: - Կինը թռավ կարգադրությունը կատարելու: Կնոջ խոսքն ու պատրաստակամությունը, թեկուզև՝ խաղք ու խնդամնոց, Ափրեին դուր եկավ. նա քթի տակ ժպտաց ու հաճույքով ծխախոտ վառեց:

- Դու գնա գրասենյակ, - կինը բաճկոնը զցեց ամուսնու ուսերին և դեռ մեղմիկ շոյեց թիկունքը, - մի քիչ զրից արա, մինչև գաս՝ մենք մաքրած-դասավորած կլինենք: Էն Ահարոնը էնտեղ կլնի, թևից բռնած քարշ տուր էստեղ, - պատվիրեց կինը: - Թող գա՛ իր աչքով տեսնի: Մի բաժակ էլ արաղ կտամ էդ դառողառին, միայն թե՛ բեր:

- Մի երկու շիշ արաղ կառնես, - հանկարծ վճռեց Ափրեն, - մի երկու հավ կմորթես, - կարգադրեց ու դուրս ելավ:

Չորս օր ոտքը բակից դուրս չէր դրել: Կարգին անձրև էր եկել ու մաղմղում էր: Ափրեն գլուխը բարձրացրեց ստուգելու՝ երկինքը բացվելու միտք չուներ: Եվ լավ է, որ այդպես է. ամառը չորային անցավ, գոնե հիմա հողը, սարն ու ձորը խոնավություն առնեն: Թող գա, որքան ուզում է, թող անձրև գա, ոչ տունն է կաթելու, ոչ տախտակներն են դրսում, անձրևի տակ, ոչ... և ընդհանրապես անձրևը երբ էլ գա, որքան էլ գա՛ վնաս չունի: Օգուտ է: Ու, տես, կարգին

անծրն է եկել ու գալիս է: Ափրեի ոտքերի տակ ճղփում էր ցեխը: Եվ մի պահ Ափրեն երեխա դարձավ. սիրտն ուզեց քայլել հենց այն տեղերով, ուր ցեխն ավելի շատ է, հենց՝ ցեխի միջով - չըլմփ... չըլմփ... չըլմփ...- և ցեխակոլով բանվորական սապոգներով ու զուսպ ուրախությամբ բացեց գրասենյակի դուռը:

- Օ՛ոօ,- այս ու այն կողմից խնդմնդացին,- Ափրեն... ուստա Ափրեն:

Ոչ ոք չէր այցելել, բայց բոլորը գիտեին, որ Ափրեն ինքն է հատակը տախտակապատում: Եվ ահա հայտնվեց:

- Պոլը պրծամբ:

- Պրծա,- հայտարարեց Ափրեն:- Պոլից էլ պրծա, ձեր հարցուփորձից էլ: Ուրիշ ասելիք ունի՞ք:

- Գնանք՝ տեսնենք,- հարկ համարեց մեկը:

- Կերթանք:- Ափրեն այդ պահին խոսում էր անսովոր տոնով՝ կեսվեճ-կեսկատակ, սովորականից բարձրաձայն և պատասխանում էր անմիջապես:- Իրիկունն իմ հյուրն եք:

Նա օրակարգը համարեց փակված, սակայն հավաքվածները հարցուփորձելու շատ բան ունեին - տախտակները հո չպակասեցին... Լավ է, որ չեն պակասել... Իսկ ավելացած այդ մի քանի տախտակն Ափրեն ինչ է մտադիր անել... Կարելի է մեղվի մի երկու փեթակ պատրաստել, կամ... Ոչ՝ պահել, պետք է պահել. գուցե տախտակները թաց են, կչորանան, կքաշվեն իրարից և նոր տախտակի հարկ կլինի... Բայց, իրո՞ք, տախտակները չոր էին: Հազիվ թե: Ափրեն իզուր այդպես շտապեց. իրիկունը տախտակները բերեց, առավոտյան կպցրեց: Սովորաբար՝ ամիսներով չորացնում են: Օրինակ՝ Ահարոնը ողջ մի ամառ տախտակները շարել էր արևի տակ: Եվ այդպես էր պետք...

Բայց Ափրեն արդեն կես ու պռատ պատասխան էր տալիս և, մի տեսակ, անհանգիստ էր, ինչ-որ բան էր ուզում անել: Հետո նա զգաց, որ տուն գնալ է ուզում. տախտակե հատակը ձգում է... Կգնա ման կգա իր տախտակեպատ հատակին, կինը ջահելավարի կֆռֆռա շուրջբոլորը, կշաղակրատի - Ափրե, դու կարգին վարպետ ես... Ափրե... Մուրաբայով թեյ կուզես, Ափրե...

«Իզուր չթողեցի պաքեր զիս...»:- Ափրեն ոտքի կանգնեց:

- Ով կուզե տեսնել զիմ պոլ, իրիկուն թող տուն գա:- Ասաց ու ելավ դուրս:

3

Իրիկնապահ էր: Անձրևը դադարել էր, բայց էլի էր գալու, լիքը, ծանր ամպերը թափառում էին երկնքում, և ամպերի ճեղքերից ծիկրակում էր Արեգակը: Ափրեն - չըմփ... չըմփ... չըմփ - ցեխն ու ցեխաջրերը բավականությամբ տրորելով, հասավ տուն: Դուռը կրնկի վրա բաց էր: Կինն ու աղջիկը ճաշասենյակի հատակը խնամքով լվացել էին, և պատուհանից ներս ընկած շողերը սուզվել էին փայտե խոնավ հատակում: Ափրեի հայացքի դիմաց մի պահ փայլատակեց մանկության պատկերը՝ մանկության երդիկից արևի փոշոտ ու գունեղ սյունը մի պահ բռնկվեց ու մարեց, և նա տրորեց աչքերը ու ներս մտավ - թըխկ... թըխկ... թըխկ - աչքը տախտակե թաց հատակում սուզված շողերին, չափեց սենյակը. քայլեց երկարությամբ, քայլեց լայնությամբ, գնաց անկյունագծով, ետ դարձավ, բայց ոչ մի անկյունից արևի փոշոտ սյունը հայտնվել չէր կարող:- Թըխկ... թըխկ... թըխկ - դատարկ սենյակը զիլ արծազանք էր տալիս, և Ափրեն սրտնեղեց.

«Դրա ձեն»:

- Հոյ-հոյ-հոյ,- կինը ննջարանից նկատեց ու ծղրտալով հասավ-կանգնեց Ափրեի դիմաց:- Ա՛յ մարդ, խելքդ հո չէ՞ս թոցրել. բա էսպես տո՞ն կմտնեն: Սրա սապոգները, ցեխը: Աղջի՛,- ձայն տվեց,- հլա արի հորդ խելքին մտիկ:

Աղջիկն աղմուկի վրա հայտնվել էր շեմին և, ափն ի շուրթ, նայում էր հոր ցեխակոլոլ ոտքերին, հատակին դաջված ոտնահետքերին:

«Յա՛,- Ափրեն բերանբաց նայեց կնոջը, մի պահ թվաց նրան, թե անձանոթ մարդ է դիմացինը,- յա՛», - օդի պակաս էր զգում:

- Վայրենին էլ էս տեսակ բան չի անի: Կարծում է գետինն է: Սա պոլ է, պոլ, հասկացիր: Սրանից հետո - կինը կովարար մատնա-

ցույց արեց շեմի մոտ գցած լաթը - կոշիկների էնտեղ կհանես, հետո կմտնես ներս: Դե, հանիր... Սապոզների հանիր, այ մարդ, ինչ ես շշմել: Հանիր:

«Հիմա... զիմ սապոզներ կհանիմ»:

Ափրեն բաճկոնը հանդարտ ուսից վար առավ, դրեց պատուհանի գոգին, ելավ դուրս, բակից վերցրեց լինգը, մուրճն ու քրջանը և ներս մտավ:

Որտեղից սկսել... Ո՞ր է խփած վերջին տախտակը... Ահա... Ինչքան էլ պինդ է մեխված անտերը: Այս մեկը պիտի ջարդել, ուզի-չուզի այս մեկը պետք է ջարդել...

Կինն ու աղջիկը սսկված ու տագնապով նայում էին:

Ուրեմն, առաջին տախտակը ջարդել... մնացածը հանգիստ է:- Թըրախկ... լինգի սուր ծայրը խրվեց՝ ծայրից ծայր ձևեց տախտակը:

Կինը ճչաց ու նետվեց դեպի ամուսինը, բայց Ափրեն հրեց նրան: Կինը գլորվեց ու ափլփելով սողաց դեպի ամուսինը, բայց Ափրեն առանց նայելու ոտքով հրեց նրան:

- Թըրախկ...,- տախտակը ջարդվեց: Ափրեն հանդարտ քաշեց՝ մեխախառն շարտեց մի կողմ:

Գետինը մի շերտ բացվեց: Ահա: Հողի զով բույրը պարուրեց Ափրեի դեմքը, և նա հանկարծ զգաց, որ հողե հատակին կարոտել է...

Լինգը զցեց հաջորդ տախտակի տակ: Արդեն դժվար չէր. ճոնչալով ելավ տախտակը:

Կինը բակում կանգնած աղմկում ու կոծում էր, օգնություն էր կանչում, իսկ Ափրեն հանգիստ քանդում էր տախտակամածը, լինգը գցում էր թե չէ՝ տախտակները ճոնչալով թռչում էին...

Եվ մինչև հավաքվեցին-եկան, Ափրեն ճաշասենյակի հատակը քանդել էր արդեն: Վրա պրծան. «Ափրե՛, գժվել ես... ինչ է պատահել... Ինչո՞ւ ես քանդում, Ափրե՛...»:

Ափրեն լուռ մոտեցավ բաճկոնին, հանեց ծխատուփն ու լուցկին, ծխախոտ վառեց և դարձավ հավաքվածներին.

- Դուք ոչ պուրը շինելուց օգնեցիք, ոչ քանդելուց օգնեք: Մենակ թողեք զիս:

ՇՈՒԿԱՆ

1

Տոնեն դռանը նստած ծխում էր և հետևում հարևան բակի եռու-
զեռին - դրկիցը, կնոջ ու երեխաների հետ, վաճառքի ոչխարներ էր
ընտրում և, հարձագանք ծերունու հայացքի, հենց այնպես կանչեց՝

- Քեռի՛ Տոնե, ծախու ոչխար չունես:

- Չէ՛, ջանճմ:- Ծերունին հանկարծակիի եկավ: Եվ պատասխա-
նեց անմեղ զարմանքով: Բայց և տեղնուտեղը լրջացավ - դրկիցը
ծեռք է առնում... Դրկիցը, ախր, գիտի, որ Տոնեն ծախու ոչխար
չունի, գիտի, որ Տոնեի ունեցած-չունեցածը մեկ հոդիկ է... Գիտի և
ծեռք է առնում... Հեյ, գիդի, հմա, դրկիցը, որ հիմա կարգին տղա-
մարդ է, շեն տան տեր, մի ժամանակ ծիկրակում էր՝ հաշվելու Տո-
նեի ոչխարները, ծկլվզում-համրում էր ու խառնում հաշիվը: Այսօր
էլ, ահա, այսպես՝ Տոնեի ունեցածը թաք մեկ հատիկ է:

Գարնանը չորսն ուներ՝ երկու ոչխար և երկու գառ: Գառներից
մեկը պառավը մատաղ էր խոստացել հիվանդ թոռան համար: Ամ-
ռանը որդին իր գերդաստանով, որդու հարևանը իր գերդաստա-
նով, էլի մի քանիսը իրենց ճիժ ու պժերով քաղաքից եկան, մատա-
ղը կերան ոտքի վրա, և սեղան բացելու համար Տոնեն մյուս գառն
էլ մորթեց: Մնացած երկու ոչխարներից մեկը ընկավ քարափից,
դռանը պառկած երկու օր տնքաց և կոլտնտեսության վարորդնե-
րից մեկը փրկեց խեղճին ու տիրոջը:- Քեռի՛ Տոնե, իզուր ինչո՞ւ ես
չարչարում՝ լավացողը չէ: Մորթիր՝ տանեմ տղիդ:- Հասցրե՞ց որդուն,
չհասցրե՞ց, Տոնեն չիմացավ. բայց գոհ ու շնորհակալ մնաց վարոր-
դից: Եվ մնաց իր պառավի ու միակ ոչխարի հետ:

Հիմա աշնան երեկո էր, պառավը շեմին փլված ննջում էր, իսկ Տոնեն, աչքը տնամերձում արածող իր հոիկին, ծխում էր և փորձում հիշել, թե վերջին անգամ երբ է վաճառել ոչխար: Մտածեց–մտածեց և վերջը գլխի ընկավ՝ ուզում է հիշել մի բան, որ չի եղել. ախր, ինքը երբ է շուկա գնացել: Ոչխար, իհարկե, վաճառել է, բայց ոչ ինքը, այլ՝ որդին: Թե չէ ինքը երբ է ոտք դրել շուկա... Մի անգամ... Միայն մեկ անգամ. է, երեխա ժամանակ այնտեղ՝ էրգրում... Մուշ քաղաքի շուկան... Հոր հետ մի ոչխար էին տարել Մուշ քաղաքի շուկան, թաք մի ոչխար:

- Է, հերիկ, հերիկ:- Տնքաց Տոնեն:- Էն օրն, աշնան էն օրն ինչ անուշ օր էր:

Առաջին անգամ էր ոտք դնում քաղաք, առաջին անգամ էր տեսնում շուկա՝ գույնզգույն մրգերով, տաքդեղի կարմիր շարուկներով, կուժ ու կուկաներով, դուքանների շարքով, դուքանների ճակատներն ի կախ նախշուն չթեր, ալվան արբեշում, դուքանների դռներին իրեն հասակակից տղաներ՝ մաքրագգեստ–մաքրաերես և սանրված, երգեցիկ ձայնով գնորդներ էին կանչում. շուկան լցված էր հրավերք–կանչվուռուքով, փող ու սրնգի կանչով, դափ ու դահուլի կտկոտոցով, շուկայի երկնքում գվվում էին մեղուները, օդը շաղված էր մրգերի ու գինու բույրով, անծանոթ մի բույր պնչները խուտուտ էր տալիս, և ինքը մտածում էր, որ դա՝ անծանոթ ու հաճելի այդ բուրմունքը, դուքանների դռներից առձայնող աշակերտների խաս զգեստներինն է...

Այնպես վերակենդանացավ անցած–գնացած աշնանային արևոտ օրը, ճանապարհը:- Առաքելոցի ճամփով մտան Մուշ քաղաք - գունեղ շուկան, որ տեսնելուն պես, չգիտես ինչու, հիշեց իրենց հարևանի աղջկան՝ նախշուն շորով, կուժը ուսին և ծիծաղը շուրթերին, գունեղ շուկան և շուկայում՝ իրենց տեղը, շուկա մտած կանգ առան. հայրն ասաց, որ իրենց տեղը դա է: Հայրը նստեց մի քարի և ծխախոտ փաթաթեց, իսկ ինքը, ոչխարի կապը ձեռքին, բերանքաց նայում էր և ճպճպում կոպերը: Եվ ճպճպոցի հետ արտևանունքներին թրթռացող շողերի հետ ծածանվում էր գույնզգույն շորով աղջիկը՝ կուժը՝ ուսին, կարկաչը՝ շուրթերին: Մուշ քա-

ղմբն էր... Մշո շուկան էր, թե՛ գունավոր երագ... Եվ այդ գունավոր երագը կտրակցվեց այնքան ժամանակ, քանի դեռ չէր հայտնվել առաջին գնորդը...

Մի մարդ եկավ, հին ծանոթի պես բարևեց հորը և հարցրեց.
- Որտեղացի ես:- Մառնիկ:- Ապա պատվեց ոչխարի շուրջբոլորը և հարցրեց.- Ինչ արժի:- Երեք մանեթ,- ծխելով և աչքը շուկային՝ պատասխանեց հայրը:

- Հայ, ինձ նայիր,- պահանջկոտ խոսեց մարդը,- ինձ Պետրոս աղան է ուղարկել... Պետրոս աղան գիտե՞ս ով է. Մուշ քաղաքի առաջին հարուստը:- Մարդը խոսում էր վրա-վրա և առանց պատասխանի սպասելու:- Ես էլ Մշո շուկայի առաջին միջնորդն եմ. ինձ քաղցր աչքով չնայեցիր, քո ոչխարը չի վաճառվի: Իմ վարձն էլ, եղած-չեղած, կես արբասի է:- Եվ վրագ անհայտացավ շուկայում և հայտնվեց Պետրոս աղայի հետ՝ Մուշ քաղաքի առաջին հարուստի: Ուսնկից միջնորդը՝ զուսպ ու գործնական, ետևից մշակը՝ գլխահակ և մի կտոր պարան ձեռքին, Պետրոս աղան մոտենում էր հանդարտ՝ ձեռքերը ետևը դարսած և մատների արանքում տերողորմյան խաղացնելով: Սև-սրածայր բեղեր ուներ, սև կապա, սև ֆես, սև օձիքակալով ճերմակ օձիք, և կրծքին վառվում էր ժամացույցի ոսկե շղթան: Պետրոս աղան բարևեց հորը, ձեռք մեկնեց, թռուցիկ աչք դիպրեց ոչխարին, ապա ահագին ժամանակ լուռ ու գլխահակ խաղաց թագբեհի հետ: Հետո հարցրեց հոր անունը, հարցրեց իր անունը և արևշատություն ցանկացավ, հարցրեց երեխաների թիվը և բոլորին արևշատություն ցանկացավ, հետաքրքրվեց, թե՛ Մառնիկում առմտ էր տարին, արտերը հո չկարկտահարվեցին, անասունները հո դաբաղ չեն ընկել, հարկահանության օրերին հո միջադեպեր չեղան... Մշակը, պարանը ձեռքին, թաքնվել էր աղի թիկունքին, միջնորդը լուռ քաշվել էր մի կողմ, իսկ Պետրոս աղան, տերողորմյայի հետ խաղալով, երկար հարցուփորձում էր՝ հանդարտատոն և հատիկ-հատիկ բառերով ու տմբտմբացնելով:- Մեկ խոսքով ասած, անփորձանք ու աղել եք ապրում:

«Գեշն ու աղեկն ուստի՞ց իմանանք, աղա՛ Պետրոս,- պատասխանեց հայրը:- Գեղացի մարդ ու աշխարհից անլուր ու աշխարհի

մարդկանց կյանքին անձանոթ: Մենք ու՛ մեր սարն ու ձոր, մենք ու՛ մեր մալն ու գերդաստան: Ըհը ու քաղաք իջա: Տեսնիմ ինչ կա-չկա ու լուր տանեմ դուռ ու դրկիցին»:

Պետրոս աղան տմբտմբացնում էր, հետո համրիչը գցեց գրպանը, ծխախոտ հանեց, ծխախոտով հյուրասիրեց հորը, ապա ոչխարի շուրջբուրը հանդարտ մի պտույտ գործեց և հարցրեց արժեքը:- Երեք մանեթ,- պատասխանեց հայրը:- Գինն ասա:- Երեք մանեթ,- կրկնեց հայրը:- Ամեն ապրանք իր գինն ունի, հայ, քո ապրանքը երեք մանեթ չարժի: Գինն ասա:- Միջնորդն արդեն աշխուժացել էր, անհանգիստ շարժվում էր և, Պետրոս աղայից ծածուկ, նշանով հասկացնում էր հորը, թե՛ պինդ մնա:- Իմ ոչխարի գինն երեք մանեթ է,- պնդեց հայրը:- Երկու մանեթ,- Պետրոս աղան մեկնեց ձեռքը: Թիկունքից միջնորդը տագնապով սաստեց հորը, և հայրը չընդունեց աղա Պետրոսի ձեռքը:- Երեք մանեթ,- կրկնեց հայրը:- Երկու մանեթ,- Պետրոս աղան փորձեց խլել հոր ձեռքը: Եվ հայրը տաքացավ:- Պետրոն աղա, դու Մուշ քաղաքի առաջին հարուստն ու մեկ մանեթի համար էդքան կսակարկիս:- Պետրոս աղան քմծիծաղեց:- Հայ, Պետրոս աղայի հարստությունը ջուրը չի բերել, Մառնիկի սարերի հեղեղը չի բերել ու լցրել Պետրոս աղայի սունդուկը, Մուրադ գետի հետ չի եկել, հայ: Մեկ մանեթ... Պետրոս աղան մեկ մանեթով է ասպարեզ մտել:- Եվ գրպանից հանեց ոսկյա ժամացույցը:- Ուշ է: Ապրանքիդ գինն ասա:- Հայրը տարակուսանքով նայեց ոչխարին, նայեց միջնորդին, և միջնորդը հասավ՝ Պետրոս աղայի և հոր ձեռքերը քաշեց-բերեց իրար,- կես-կես մանեթ բաշխեք մեկմեկու: Երկուս ու կես մանեթ:- Աղէկ,- համաձայնեց Պետրոս աղան:- Աղեկ:- Կրկնեց հայրը:- Ոչխարն ուրախության համար էղնի:- Փողը ուրախ օգտագործես,- Պետրոս աղան կրկնակի հաշվեց դրամը և վերջում ավելացրեց մեկ արբասի:- Էս էլ իմ կողմից քեզ նվեր:- Հայրը առարկեց:- Նվեր մերժելը անպատվություն է, հայ:- Եվ արբասին խցկեց հոր բուռը,- երեխաների համար չամիչ կառնես:- Հետո հայրը ոչխարը հանձնեց մշակին:- Կապդ հանիր,- ասաց Պետրոս աղան:- Կապն ինձ պետք չէ:- Պետք չէ,- քմծիծաղով կրկնեց Պետրոս աղան,- էս աշխարհում անպետք բան չկա, հայ,- և մշակին ակնարկով հասկաց-

րեց, որ կապը վերադարձնի: Ապա մի մետաղադրամ սահեցրեց միջ-նորդի գրպանը և ինչպես եկել էր՝ հանդարտաքայլ, ձեռքերը ետևը դարսած, մատների արանքում տերողորմյան, այնպես էլ գնաց:

Հայրը, այնուամենայնիվ, ոչխարի կապը շարտեց, ապա նվեր ստացած արասին տվեց միջնորդին, և մտան շուկա:

Աղմուկ ու խառնաշփոթ էր շուկան:

Եզրից շատ էր գեղեցիկ՝ գունեղ, հեքիաթային: Իսկ ծիածանով պարուրված պատրանքը, որ հայտնվեց հենց աչքը շուկային դիպնելու պես և անհայտացավ առաջին գնորդի հետ, չկար ու չկար: Նույնիսկ կին չկար շուկայում: Իսկ ինքը այնպես էր ուզում, որ նորից փողփողա չթե նախշուն շորով աղջիկը՝ կուժը ուսին, կարկաչը շուրթերին: Բայց կին էլ չկար շուկայում, զարմանալի էր՝ ոչ մի կին, ոչ մի աղջիկ, ոչ գույնզգույն խնձորների, ոչ տաքդեղի կարմիր շարուկի մոտ, ոչ ավվան մետաքսի ու ծիծաղկոտ չթերի, ոչ կուժ ու կուլայի մոտ: Շիլաշփոթ էր շուկան, կանչվուռոց, ամեն կողմից կանչում ու քաշում էին հոր փեշը: Իսկ հոր որոնածը...

- Քեռի՛ Տոնե:

Հանկարծահաս կանչի հետ ծերունին ցնցվեց: Իրականությունից վերացած և պոկված իր ճերմակ տարիքից, Տոնեն՝ կանաչվորած մի տղա, հոր հետ պտտվում էր Մուշ քաղաքի շուկայում, և հարևանի կանչի հետ Մշո շուկան միանգամից մթնեց-հուշը թռավ, ինչպես նետված քարից՝ ծիտը: Իսկ հոր որոնածը... շուկայում հոր որոնածը...

- Մաքիդ մեզ հյուր է եկել, քեռի՛ Տոնե, ուղարկեմ, թե՛ մնա:

Տոնեն դժգոհ նայեց հարևանի բակի կողմ և ձեռնափայտին հենված՝ ծանր ոտքի ելավ: Էդ հռիկի ձեռքը կրակն է ընկել. մենակությունից անտերը տուն էլ չի գալիս. մեկ սրա ոչխարների պոչից է կաչում, մեկ՝ նրա: Դե եկ ու ամեն իրիկուն քարշ-քարշ տուն բեր և գիշերը մինչ ի լույս ականջ պահիր բոբոռոցին: Էսպես՝ դեռ հիմա: Ձմռանը, ամեն առավոտ ու իրիկուն, մեկ հռիկի համար ուտիչ բաց արա ու հսկիր: Իսելոք մարդը թաք ոչխար կպահի: Մարաթուն վկա, չի պահի: Եվ մինչև դրկիցի մոտ հասնելը վճիռը արդեն կար՝ վաճառելու է ու վերջ:

- Քեռի՛ Տոնե, եկար տանելո՛ւ:
- Չէ՛:
- Թող մնա, քեռի՛ Տոնե, մնա թող մեր ոչխարների հետ:- Աշխույժ վրա տվեց հարևանը:- Չարչարում է քեզ: Ուզում ես, ծմռանն էլ ես կպահեմ. որտեղ քսանը՝ էնտեղ էլ քսան ու մեկը:
- Չէ՛: Ծախել...,- կմկմաց Տոնեն,- ծախելն է ճիշտ:
- Ծախելո՛ւ ես: Է, շատ լավ,- վրա տվեց հարևանը:- Էգուց տասը ոչխար եմ տանելու, որտեղ տասը՝ էնտեղ էլ տասն և մեկը:
- Չէ՛, չէ՛, էս... էս...
- Հըը, ուրեմն հարևանիդ չես վստահում, քեռի՛ Տոնե:
- Չէ՛, չվստահել, չէ,- ծերունին խառնվեց իրար,- վստահելու ու չվստահելու հարց չէ... Գործ կա... Տղի հետ գործ ունեմ:- Եվ մտածեց, որ շուկա հասնելուց առաջ, լավ կլինի, մտնել որդու տունը. թոռանը վերցնել օգնական. երեխա-տղա է, կրոնի ոչխարի կապը...
- Է՛, շատ լավ, միասին կգնանք:- Հարևանը գործնական մոտեցավ. ձեռքով կշռեց Տոնեի ոչխարը:- Քանիսո՞վ ես մտադիր վաճառել:
- Քանի մանեթ... Շուկա է՛ նայած առնող, նայած միջնորդ... Էսպես՝ երկ... երկու,- կմկմաց,- երեք:
- Այսինքն՝ քսանհինգ-երեսուն:
- Հըմը էդքան: Երեք կասեմ, երկուս ու կեսով կտամ-կերթա:
- Թե էդպես է՛ ինձ տուր,- ծիծաղեց հարևանը:- Քեռի՛ Տոնե, քո ոչխարին հարյուր ռուբլի մի կոպեկի պես կտան:
- Հայ-հայ-հայ... էդ մարդկանց փարեն ջո՛րն է բերե, էդ մարդկանց փարեն մեր Մառնիկա սարի հեղեղն է բերե-լցրե սնդուկն, էդ մարդկանց փարեն Մուրադ գետն է բերե:
- Էդ քո գործը չէ: Դու ինձ թող, քեռի՛ Տոնե, սկզբում քո ոչխարը կվաճառեմ, հետո իմը:
- Չէ՛, չէ՛:
- Քեռի՛ Տոնե, ինչ ասեցի, առարկեցիր՝ չէ, չէ:
- Չնեղանաս, լսո՛ւ, շուկա է՛ ամեն մեկն իր գործին... Միջնորդ կա...
- Միջնորդն ով է:

Հարևանի միամտության վրա Տոնեն ներողամիտ ժպտաց - միջնորդն ով է... Աստված քեզ բարին տա, մի ոտքը գյուղում է, մեկը՝ շուկայում, բայց, տես որ, միջնորդի մասին գաղափար էլ չունի:

- Միջնորդը շուկայի ամենքից կարևոր մարդն է,- բացատրեց հարևանին:- Առանց միջնորդի ոչխար ծախողի ձեռքն ու առնողի ձեռքն իրար չեն գա: Հասնինք քաղքի շուկան, քու աչքով կտեսնիս:

2

Բեռնատարի խցիկը զիջել էին Տոնեին:

Վարորդը շատախոսում էր, իսկ Տոնեն կարճ էր կապում և փորձում հիշել՝ վերջիվերջո, հայրը ինչ գնեց Մուշ քաղաքի շուկայում: Գիշերը նա երկար մտածեց: Ծխեց ու շուռումուռ եկավ անկողնում, ծխեց ու մտմտաց, հիշողությունը էլի ու էլի սկսեց սկզբից, բայց, ինչպես ջրի շիթը, որ կանաչ առվակի հետ գալիս է ու առվակի հետ սուզվում ավազի մեջ, հիշողության այդ հատվածը կորչում էր. հարևանի կանչի վրա թռել էր ու չկար: Եվ հիմա, վարորդի կողքին նստած, այնուամենայնիվ, փորձում էր հիշել:- Ուրեմն, Պետրոս աղան՝ ձեռքերը քամակին, թագբեիը մատների արանքում գնաց, ետևից՝ մշակը - կապը ձեռքին - ապա հայրը նվեր ստացած մեկ աբասին տվեց միջնորդին, և մտան շուկա... Ամեն կողմից կանչում-հրավիրում-քաշում էին հոր փեշից, իսկ հայրը, հայրը... Հայրը ինչ էր որոնում շուկայում... ինչ գնեց... ինչպես դուրս ելան շուկայից... ինչպես գնացին գյուղ... Երբ հասան տուն և ինչ տարան տուն:- Հա մտմտում էր, իսկ վարորդը հա շատախոսում էր:- Բայց որ չվաճառեիր՝ ճիշտ կլիներ, քեռի՛ Տոնե:- Չէ:- Ետ տանենք գյուղ:- Չէ:- Մի հատ էլ կգնես՝ կդառնա երկուս:- Չէ:- Երկու ոչխար պահելն ավելի հանգիստ է, քեռի՛ Տոնե:- Չէ:- Փողի կարիք ունես:- Չէ:- ...:- Չէ...:- Չէ:

Վարորդին պարզապես ծերունու տոնն ու պատասխանն էր դուր գալիս - խաղալիքը գրկին մի երեխա էր նստած կողքին, և նա այդ երեխայի հոգու հետ խաղ էր անում. փորձում համոզել-վերցնել խաղալիքը, իսկ երեխան դժգոհ ու խռովկան դիմադրում էր՝ չէ, չէ...

Այդպես էլ ծերունին չկարողացավ կլորել հուշերը, և հասան:

Քաղաք չմտած՝ մեքենան կանգ առավ:

Վարորդը իջավ, իսկ Տոնեն, ոչխարի կապը ծնկներին հավաքած, սպասեց - այնուամենայնիվ, լավ կլիներ, շուկա հասնելուց առաջ մտնել որդու տունը և թոռանը օգնական վերցնել:

- Իջիր, քեռի՛ Տոնե:- Վարորդը հագիվ էր զսպել ծիծաղը, ուր որ է, ծերունին կպատասխանի՝ չէ:

- Իջնիմ:- Ծերունին տարակուսեց, բայց իջավ:

Հարևանն արդեն ոչխարները մեքենայի թափքից հրում էր վար:

- Էստեղից ուտքո՞վ էրթանք:

- Ո՞ւր, քեռի՛ Տոնե:

- Քաղքի շուկան:

- Քաղաքը շուկաներ շատ ունի, քեռի՛ Տոնե:

- Ջանըմ, շուկան, քաղքի շուկան,- նեղսրտեց Տոնեն:- Ոչխար ծախելու շուկան:

- Ոչխարի շուկան էս է:

Տոնեն տարակուսանքով նայեց շուրջբոլորը. դիմացը քաղաքն էր, ուր դեռ ուտք չեն դրել, իսկ ասֆալտապատ ճանապարհի երկու կողմերում խաղողի այգիներն էին: Չոլ... Իսկ որտե՞ղ է շուկան: Կամ ինքն ու հարևանը իրար չհասկացան, կամ... այնուամենայնիվ, նա մոտեցավ կապը ոչխարի վիզը գցելու, կամ...

- Քեռի՛ Տոնե, ինչո՞ւ ես կապում՝ հանգիստ թող արածի:

- Արտոի չենք բերե, ջանըմ,- ... կամ հարևանը, վարորդի հետ խոսքը մեկ արած, իր հոգու հետ է խաղում:- Պրծի-էրթանք շուկա:

- Լավ, քեռի՛ Տոնե, նստիր, այ, էն ծառի տակ, մի քիչ հանգստացիր, հետո կգնանք շուկա:

Եվ Տոնեն քաշեց ոչխարը ու նստեց հենց հարևանի ցույց տված ծառի տակ:

Հուշից պոկված-թռած պատառը ցավի պես տնքում էր ներսում, բայց տեղը կորածը որոնելու տեղ չէր:

Քիչ այն կողմ՝ ճանապարհի եզրին, մի կուտակ տաք ասֆալտ էր ծխում, և ժանգագույն արտահագուստներով կանայք ճանապարհին էին կարկատում. լայնաթաթ բահերը լցնում էին տաք աս-

Ֆալտով և, դեմքները պողթկուն ու բարկ ծխից փախցրած, ճկած տանում-դատարկում էին փոսերում, տփտփացնում բահով և նորից դառնում դեպի ծխացող կուտակը: «Արագ-արագ-արագ», - կարգադրում էր աշխղեկը՝ կուտակից հեռու քաշված, ճամփից դուրս քաշած իր մեքենայի մոտից: «Քու պապու պառեկ...», - մտքում հայհոյեց Տոնեն: - Ջանըմ, երբ կհասնինք շուկա»:

Ավտոները վզգալով գալիս էին և ճանապարհի այդ հատվածում դանդաղում-խճճվում, զայրացած ազդանշան տալիս, քշում իրար վրա, քշում ասֆալտը կարկատող կանանց վրա: - Արագ-արագ-արագ, - միմյանց ծվատող ազդանշանների միջից, վարորդների անհամբեր կանչվոտուքի միջից և ասֆալտի բարկ ծխով պարուրված կանանց ծղրտոցի միջից կարգադրում էր աշխղեկը: Եվ՝ վերվերի մի ձայն, - Խնչ արժի: - Հարյուր, - պատասխանեց հարևանը: Տոնեն մեկ խճճված ավտոներին նայեց և փորձեց որոշել, թե հարցը որտեղից եկավ, մեկ՝ հարևանին և փորձեց որոշել, թե խոսքը ո՞ր ոչխարի մասին էր, բայց հարցն ու պատասխանը արդեն կորել էին ճամփի ջնջիված աղմուկում: - Արագ-արագ-արագ: - Թիկունքին փշալարե ցանկապատն էր և խաղողի այգիներ, մի խումբ կանայք այգեթաղ էին անում, և մի կին կանչեց, - ո՞ր գյուղից եք: - Տոնեն սպասեց, որ հարևանը պատասխանի, իսկ նա չարձագանքեց կանչին - ոչխարները փշալարի տակ հավաքած՝ հարևանը ավտոներից նետված հայացքներն էր որսում: - Խնչ արժի: - Հարյուր-հարյուր: - Վայ թե հարևանը չի կատակում. վայ թե ոչխարների շուկան հենց այս է ու կա: - Տոնեն հանեց ծխախոտը, բայց չվառեց. մայթածուրթի հոտը խեղդում էր:

Հետո ասֆալտի կուտակը ջքացավ, աշխղեկը ինչ-որ պատվիրեց ասֆալտագործներին, ապա նստեց մեքենան ու գնաց, ավտոները սկսեցին սուրալ, կանայք դեմքներն ազատեցին գլխաշորերից, հանեցին բրեզենտե ձեռնոցները, վզվզացող ավտոներին չանչ անելով՝ ճանապարհը կորեցին-եկան և լուռ նստեցին Տոնեի ու նրա ոչխարի շուրջքլորը: Մի ավտո դանդաղեցրեց ընթացքը, և մեկը ձայն տվեց, - Խնչ արժի: - Հարյուր: - Տոնեն նայեց հարցնողին, նայեց հարևանին և էլի փորձեց որոշել, թե խոսքը ո՞ր ոչխարի մա-

սին է, բայց հարցն ու պատասխանը շատ էին վերացական:- Այդպես էլ պետք է լիներ. չէ՞ որ դեռ շուկայում չէին. ահա այգեգործ կանայք ձայն են տալիս,- հր գյուղացի եք:- Չէ, ջանքով, շուկա չէ,- պարզապես հարևանը ոչխարներին արածեցնում է, որ շուկայում նիհար չերևան և, ընթացքում, փորձում է մեկ-երկուսը վաճառել: Իսկ շուկան, քաղաքի շուկան... Եվ դարձավ մոտիկ նստած կնոջը՝

- Քաղաքի շուկան հր կողմի վրա է, հարս:

- Հարս,- հեգնեց կինը:- Հողը իմ նման հարսի գլխին:- Կինը բրեզենտե ձեռնոցով թափ տվեց արտազգեստը:- Դու հարս ունե՞ս:

- Ունեմ:

- Երանի քո հարսին: Քանի ոչխար ունի հարսդ:

Տոնեն լռեց: Փոխարենը պատասխանեց հարևանը:

- Քեռի Տոնեի հարսը քեզ պես քաղքցի է, քույրիկ:

- Հողեմ գլուխը:- Կինը անորոշ ուղղությամբ չանչ արեց:

Տոնեն կողքանց աչք դիպցրեց կնոջը և նորից կախեց գլուխը:

Հա ուզում էր վառել ծխախոտը, բայց քթի տակ բուրող մազութի հոտը խեղդում էր:- Ջանքով, էրբ կհասնինք շուկա:- Եվ այդպես՝ ոտքերը մեկնած, ոչխարի կապը փաթաթած ոտքին և մատների արանքում տրորվող ծխախոտին հակված՝ Տոնեն նկատեց մոտեցող ոտքերը, անմիջապես՝ մյուսը և երրորդը՝ շավվարի փողքերը ծալած:- Ջրվորներ են:- Եվ մինչև կբարձրացներ գլուխը, ծալված փողքերով ոտքը աքացի տվեց ոչխարին:

- Էս հնց է:

Տոնեն բարձրացրեց գլուխը: Դիմացը ցցված երիտասարդը բուրոկվին ջրվորի նման չէր - այսպիսի ջրվոր կլիներ՝ հարդարված մազերով, ճերմակ երեսներով, փափլիկ ու ճերմակ ձեռք ու թևերով... Եվ սրան ուսնկից կանգնած մյուս երկուսը՝ նույնը: Եվ իրեն ու ոչխարին չեն նայում, համախումբ դարձել են ճամփեգրին կանգնած իրենց ընկերոջը: Ճամփեգրին մի ավտո է կանգնած, կողքին տերը՝ տարիքին անվայել գեր, կրկնակզակով և այնքան անգույն, որ, կարծես, արև չի տեսել: Թևերը կրծքին ծալած ծխում է և հոգնած ու անորոշ նայում՝ ոչ այն է ոչխարը շրջապատած ընկերներին, ոչ՝ ոչխարին:

- Դուրդ գալի՜ս է:- Կամքին խոնարհ նայում են, իսկ նա, ի պատասխան, ծոմոում է շուրթերն ու ծխախոտը և հոգնած ու անտարբեր ուսերն է շարժում՝ ոչխար է, էլի:

- Ինչ արժի:- Փողքերը ծալած երիտասարդը նորից է քացահարում ոչխարին և շտապ թափ տալիս շավվարը:

- Հարյուր:- Հարևանը արդեն վրա է հասել:

Գինը հարցնողը, անմիջապես նաև մյուս երկուսը, միաշունչ դառնում են նրան: Իսկ նա թքում է ծխախոտը, հեգնանքով ծոմոում շուրթերը և ձեռքը հոգնած տանում է գրպանը:

- Վեր կաց, քեռի՜ Տոնե,- հարևանը հրում է ծերունու ուսը:- Փողդ ստացիր:

- Յնա... Հըմը էդպե՛ս:- Տոնեն շվարած մեկ հարևանին նայեց, մեկ՝ աքացիների տակ հրմշտվող ոչխարին:- Հըմը... Էսպե՛ս:

- Ել-ելի:- Հարևանը օգնեց, որ ծերունին ոտքի կանգնի:

- Յնա...

Եվ մինչ ծերունին ոտքի կելներ, նրանք ոչխարը քաշքշելով, ոտնահարելով հասցրին ավտոյի մոտ և իրար հայիոյելով (լրճ, թե կատակ՝ իրար հայիոյելով), ոչխարին հայիոյելով՝ «կեղտոտ անասունը» շարտեցին ավտոյի բեռնախցիկը: Իսկ գերը, անտարբեր հայացքը անորոշ մի տեղ, թղթադրամն էր մեկնել, թե՛ ում, չգիտեր և հետաքրքիր չէր՝ ով ուզում է վերցնի:

- Յնա... Հըմը էդպե՛ս:- Տոնեն բերանբաց սատել էր:

Հարևանը շտապեց վերցնել դրամը: Եվ երբ փողը խցկում էր ծերունու բուռը, նա ուշքի եկավ:

- Չէ:- Հրեց հարևանի ձեռքը և փայտով քշեց դեպի ավտոն:- Ծախու չէ: Ոչխարը ծախու չէ:

- Խի՛ ես բալամուտ անում, այ՛ բիճա:- Երիտասարդներից մեկը հրեց նրան:- Մի սատկած ոչխարով ուզում ես միլիոնչի դառնա՞լ...- և անվայել մի բառ ասաց ու բռունցքը մտցրեց ծերունու աչքը:- Կյանքում չհավատաս:

- Յնա...

Ասֆալտագործ կանայք աղմկեցին, թղթադրամը պինդ պահած մոտեցավ հարևանը, այն կողմից նաև՝ գեր ու հոգնած երիտասար-

դը: Ընկերները տեղ բացեցին նրա համար: Նա ցզվեց ծերունու դիմաց և փնջաց:

- Փողի կարիք ունեն, արա:- Ձեռքը տարավ գրպանը, հանեց ճոճոռան մի թղթադրամ և շարտեց ծերունու դեմքին:- Ա՛ն, գնա՛ ապրի:

Ծերունին ականա նայեց՝ էն ինչ դիպավ ճակատին... Ուտքերի մոտ անձանոթ մի թղթադրամ էր ընկած: Եվ նա՝ Տոնեն, հայացքը՝ թղթադրամին, հանկարծ հիշեց - գինի...- այն, ինչ երեկվանից և ողջ գիշեր մտմտում էր ու չէր գտնում, հիշեց՝ Մշո շուկայում հայրը գինի էր որոնում, արդար գինի... անարատ գինի...

Ժանգագույն արտահագուստներով կանայք ուտքի ելած ծղրտում էին (ի պատասխան ստանալով լուտանքներ), հարևանը դրամը ձեռքին սառած կանգնել էր, իսկ Տոնեն՝ ուտերը կտորված և հայացքը ուտքերի մոտ ընկած թղթադրամին, հիշում էր - ուրեմն, Պետրոս աղայից նվեր ստացած մեկ աբասին միջնորդին տալուց հետո մտան շուկա, և հայրը մոտեցավ մի գինեվաճառի.

«Գինին արդամր է», - հարցրեց հայրը:

«Արդար է ու անարատ»:

«Մեկ բաժակ արդար ու անարատ գինի տուր»:- Խմեց և դժգոհ մնաց:- Արդար չէր:- Անցավ մյուս գինեվաճառի մոտ:- Գինին արդամր է:- Արդար է:- Մեկ բաժակ արդար գինի տուր:- Խմեց և դժգոհ անցավ մյուսին:- Արդամր է:- Խմեց և դժգոհ անցավ մյուսին... Խմեց և դժգոհ անցավ... Խմեց և հերսոտ անցավ... Խմեց ու հերսոտեց... Հայրը Մշո շուկայի բոլոր գինեվաճառներին նույն հարցը տվեց, նույն պատասխանը ստացավ, ամեն մեկին վճարեց ու խմեց, անցավ՝ վճարեց ու խմեց, վճարեց ու խմեց, խմեց ու դժգոհ մնաց, խմեց ու հերսոտեց, խմեց ու կատաղեց և շուկայի կենտրոնում ուտքը խփեց գետնին ու կանչեց՝

«Մեկ բաժակ անարատ գինի՛ր... Մեկ բաժակ արդար գինի՛ր...»:

- Քեռի՛ Տոնե:- Հարևանը վերջապես բերան բացեց՝ ընկճված, փուշը թողած:

Նրանք արդեն չքվել էին, ճամփեզրի ծառի տակ կանայք նստոտել էին լուռ, խռովածների պես երեսներն իրարից թեքած, ճանա-

պարհով վզվզում էին մեքենաները, մի ավտո դանդաղեց. «Ի՞նչ ար-
ժի»:- Հարևանը շտապեց և կակազեց:- Հար... հարյուր:- Եվ հրեց
ծերունու ուսը:

- Քեղի՛ Տոնե:

Տոնեն բարձրացրեց գլուխը, մշուշոտ նայեց հարևանին և շշն-
ջաց.

- Մեկ բաժակ արդար գինի:

ՄԻԱՅՆԱԿ ԾԱՌԸ

1

Գերանը ճկված տեղից ճաք էր տվել:

Գերանը վաղուց էր ճկվել, իսկ ճաքը նոր էր: Հացատան առանցքային գերանը դեռ անցյալ գարնան անձրևների ժամանակ կքեց. գուցե՝ ավելի առաջ, բայց Հազրոն գարնանը նկատեց և որոշեց հենակել: Եթե որդին հույս չտար - որդին գարնանը հայտնվեց՝ խոստացավ ու գնաց - եթե քաղաքաբնակ որդին չխաբեր, Հազրոն սյունը վաղուց ճարած-կանգնեցրած կլիներ՝ ամռանը, հարմար ժամանակ:

Արդեն ուշ աշուն էր. մառախուղը ճմլտկում էր գյուղում, թափառում գյուղի շուրջկալ լեռներում, լիզում քարերը, լիզում շիֆերածածկ կտուրները, իսկ Հազրոյի տանիքը հողէ էր, մի շաբաթ էր սառը անձրև էր մաղմղում - կտուրի հողը ծանրացել էր - և գերանը ճկված տեղից ճաք էր տվել:

Հազրոն փայտե թախտին պառկած ծխում էր ու նայում մխոտ գերանի ժանգառե ճաքին: Ճկվածքի կենտրոնից ճաքը թեքությամբ խուլ հոսում էր դեպի հեծանները: Հենց հասնի հեծաններին, պարզ է... Երեկ առավոտյան, երբ նկատեց, մազված էր: Մի ցերեկ ու մի գիշեր էր անցել, և արդեն գերանի մրե փաթեթը պատռվել էր, և մուրը թերթ-թերթ կախվել ճաքի շրթից:

Արագ էր գործում ճաքը: Շտապ հենակել էր պետք:

Հազրոն հայացքով որոշեց սյան տեղը՝ ճիշտ թոնրի մեջ. գերանը կենտրոնաձիգ է, թոնիրը՝ տան կենտրոնում, ճկվածքն ու ճաքը՝

հենց թոնրի գլխին, ուրեմն սյունը պետք է կանգնեցնել թոնրի մեջ:

Թոնիրը լցված էր մոխրով - պառավի մահից հետո ո՞վ էր վառելու - և մոխրի վրա Հազրոն օջախ էր սարքել: Կրակարանը կտեղափոխի պատի տակ. ծուխը, պատ ու առիք լիզելով-ծամվելով, կհասնի երդիկին, բայց ինչ արած, օջախը կսարքի պատն ի հետ, թոնիրը կդատարկի մոխրից և կկանգնեցնի սյունը: Եվ՝ էսօր-էգուց. հետո ուշ կլինի:

Իսկ սնացու չկա:

Երկու օր Հազրոն տալիս-առնում էր. խնդրել նախագահին, թե՛ ոչ: Եվ հիմա՝ այս առավոտ, որոշեց չդիմել՝ նախագահը մաղձոտ է, կխայթի. «Քեռի Հազրո, քաղաքաբնակ որդիդ մի սյուն ճարելու շնորհք չունի», - նախագահը եթե չդիպչի էլ Հազրոյի վերքին, եթե չմերժի էլ, սյան փոխարեն միայն հույս կտա: Եթե որդին է խաբում, ումի՞ց նեղանաս... Որդուն էլ երևի ուրիշներն են խաբում: Խաբվածներն են խաբում: Նախագահը հույսով կքնեցնի Հազրոյին, իսկ մի գիշեր ծածկը կնստի, և օր ծերություն Հազրոն կդառնա շան սատակ:

Դեռ լույսը չբացված էր հագնվել Հազրոն և թախտին մեկնված ծխում էր ու սպասում, որ օրը լրիվ բացվի: Իսկ օրը նորից թոն ու թուխպ էր. երդիկի երկնքում սահում էին գորշ ամպերը, անձրևը դադար էր տվել, բայց երդիկը դեռ մաղմղում էր՝ սառը, փայլատ. դա անձրև չէր, այլ ուշ աշնանային օրվա սառնությունը:

Կատուն կուչ էր եկել Հազրոյի երկար ու նիհար սրունքներին, տխուր մոմռում էր և հոնքերի տակից հետախուզում տիրոջ հայացքը: Տիրոջ հետ մեկ գերանին էր նայում - և գիտեր, որ գերանը ճաքած է - մեկ՝ կաթկթացող շուրթերով երդիկին, և երբ կտրակցոն հայացքը դիպչում էր թաց մոխրով լցված օջախին, կատուն մլավում էր և նորից կառչում տիրոջ հայացքից: Կարելի էր օջախը վառել կատվի համար, բայց բոց չէր բռնի. երդիկը թոն, իսկ օջախի խոնավությունը երևի մինչ ի թոնրի հատակն է ներծծվել:

Հազրոն կացինը վերցրեց թախտի տակից, հեսանը խրեց գետին և դուրս ելավ: Դուռ ու բակից գյուղը չէր երևում. գյուղը տան թիկունքին էր. Հազրոյի տունը վարը՝ գյուղափեշ ճապաղ բլրակին

էր, շրջկենտրոնից լեռնային գյուղը մտնող ճամփի պոնկին: Յաճ-րիկ, կույ եկած մի հացատուն՝ անկոփ քարերով, ի միջի այլոց, մի տեսակ ոտքի վրա շարված, տան թիկունքին՝ փոքրիկ մի գոմ, իսկ մարագի միայն պատերն էին. մարագն այդպես էլ ծածկ չունեցավ - Հազրոն կարծում է, թե ինքը ճամփորդ է... Հինգ տարի տնանկ թափառելուց հետո, քսանի գարնանը հոր հետ երբ հայտնվեցին և գյուղի փեշին հիմք փորեցին, կարծում էին, թե էսօր-էգուց վերադառնալու են Էրզիր: Հայրը ծեր էր արդեն, շուտ մեռավ, իսկ Հազարապետը՝ Հազրոն, ահա ապրում է և խաբում իրեն, թե ինքը ճամփորդ է: Մեծ աշխարհամարտին մասնակցելուց, կռվից վիրավոր վերադառնալուց հետո էլ դեռ իրեն խաբում է. եթե տունը իր տեղում կարգին նստած չէ, այսպես՝ ոտքի վրա է, ուրեմն Հազարապետը՝ Հազրոն, ճամփորդ է:

Հազրոն, կացինը ձեռքին, հեսանը գոտին խրած, կանգնեց ճամփին և նայեց գյուղին, շուրջբոլորը: Գյուղի շուրջկալ լեռներում մտամոլոր թափառում էր մառախուղը՝ մեկ ուզում էր գյուղ մտնել, մեկ՝ մտափոխ թավալվում էր լեռներն ի վեր: Գյուղը լուռ ու խաղաղ էր: Հազրոյից բացի ոչ ոք ձմեռնամուտի այս մգամած առավոտ սյան կարիք չուներ. բոլոր տները թիթեղապատ-շիֆերապատ էին - մառախուղի շնչից ծխերը ծալմվում էին թաց տանիքների - կային երկհարկանի տներ՝ բոլորը ապակեպատ պատշգամբներով, բոլորը լուսավոր պատուհաններով, բայց գյուղը մերկ էր, թրջված ու կույ եկած: Դե, գյուղին շեն տեսք տվողը ծառերն են, իսկ լեռներում սեղմված այս գյուղին, քարախեղդ լեռներին Տերը ծառ չէր կամեցել: Տնամերձերում նոր-նոր տնկել են ցրտադիմացկուն խնձորենիներ՝ կծաղկեն, պտուղ կտան, դեռ հայտնի չէ:

Շեյ գիտի, հնա, Գըլեգուզան-Գըլի... Ծառերի մեջ կորած էր: Ընկուզենիների հետ, ձորն ի հետ երկկողմանի գնում էին տները, բոլորը՝ ընկուզենիների հովանու տակ, անխտիր ընկուզենիների հովանու տակ: Եվ ձորն էր լցված ընկուզենիներով: Հեռվից նայողը տները չէր տեսնում՝ միայն ընկուզենիներն էին... Եվ ձորն էր լցված ընկուզենիներով:

Հազրոն, հեսանաքարը գոտին խրած, կացինը ուսին, ծուռտիկ

ու ցեխոտ ճանապարհով իջվարեց: Հեռու չէր գնալու. ծառը՝ բարդենին, երևում էր՝ վարը, կիրճի գլխին, շրջկենտրոնից գյուղ եկող ճանապարհի շրջադարձին:

Կիրճն իջնող ճանապարհի աջ ու ձախում քլթքլթացող բլրակներին մի ժամանակ լաթ–լաթ արտեր էին կպած՝ բոլորուն քարե պարիսպներով, և ճանապարհին ուղեկից առու էր ոլորվում: Կուլեկտիվացումից առաջ մի գարնան, շրջանի հողաչափը, եռանդուն մի երիտասարդ, վարի գյուղերից բարդենու շիվեր բերեց–տնկեց առուն ի հետ: Երիտասարդ շիվերը տնկեց, պատվերներ տվեց և գնաց ու գնաց: Հազրոն չի հիշում, թե դրանից հետո այդ ջահել հողաչափը գյուղում հայտնված լինի, ասես ստվեր անհայտացավ: Շիվերից մի քանիսը չորացան, իսկ շատերը կանաչեցին: Հետո, երբ քարե պարիսպները փուլ եկան, երբ լանջերի արտերը քայքայվեցին – կմախքացան, և առուն փակվեց՝ ծառերը չորացան, իսկ մեկը մնաց, համառեց ու անջուր ապրեց: Մեկը՝ այն այն միայնակ բարդենին, որի մոտ հիմա գնում էր Հազրոն:

Վարը՝ Հազրոյի հայացքի դիմաց, հավաք ու ձիգ թավալվում էր մխածլուլը: Գետնասող մուժը բարդենու բնի կեսն էր բռնել, իսկ կեսբունն ու սաղարթը երևում էին: Հետո մուժը քանդվեց–ծավալվեց և հորիզոնն ու ճամփան բռնած՝ քշեց դեպի Հազրոն:

Տեսնես այնտեղ էլ՝ Էրգրում էլ նույն եղանակն է այսօր... Հիմա՝ այս պահին, հայրենի գյուղում էլ թոն է ու մշուշ... Մուժը մտնում էր գյուղը, թավալվում ձորում, մոլորվում ծառերի մեջ, խճճվում ընկուզենիների սաղարթներում, իսկ երբ քաշվում էր՝ ձվենները ծառերի սաղարթներում խճճված–մոլորված մնում էին... Տեսնես այնտեղ էլ այս առավոտ միգամած է... Այնտեղ ամեն օր, այնտեղ տարին բոլոր դուման է...

*Գըլեգուզան դուման էր,
Գըլին մեջին կվառվեր,
Ելի՛ կանգնի, Սերո՛ր ջան,
Ելի՛ կանգնի, ախպեր ջան,-
Ելի՛ վերցրու հրացան...*

- Ելի՛ վերցրու հրացան, ելի՛ վերցրու հրացան... Աղբյուր Սերոբը մեռնելու իրավունք էլ չուներ, նենգությամբ սպանեցին, բայց մեռնելու իրավունք չուներ... Աղբյուր Սերոբը... առյուծ տղերքը... համբերությունից դուրս եկած - գլխներից ձեռք քաշած այրեր... ինքնագոհություն... առասպելական-հեքիաթային հերոսություն... մեկը հազարի դեմ՝ կռիվ... գերությունից դուրս գալու հավատ... հույս, սերնդեսերունդ փոխանցվող հույս... հույս... և այդ ամենի արդյունքը և արդյունքը՝ մշուշով լցված ավերակներ... Որքան խորհրդավոր է աշխարհի բնույթը՝ մութ, խորհրդավոր, և որքան անստույգ մարդու ճակատագիրը...

Մառախլապատ - մռայլ աշնանային օրվա տրամադրությունը փոխանցվել էր Հազրոյին: Նա, մշուշով պլվված, ճնշող խոհերի հետ ճամփեզրով գնում էր գլխահակ: Թվում էր, թե անսահման է մառախուղի սահմանը, թվում էր, թե մառախուղը սար ու ձորերից այլևս հեռացողը չէ, և կորած է Արեգակը՝ այլևս չի հայտնվելու. քար ու ցեխով շաղված ճանապարհը թվում էր անվերջ, անսկիզբ ու անվերջ, և միշտ էլ մգապատ ու սառը այս ճանապարհին է եղել ոտքի տակ, և Հազրոն եղել է այդ խավար ճամփի ինչ-որ հատվածում, ո՛չ սկզբում, ո՛չ վերջում: Եվ հիմա էլ աստված գիտե, թե այս ճանապարհը ուր է տանում:

Հազրոն բարձրացրեց գլուխը և շփոթված ոտքը կախ գցեց. ծառը՝ բարդենին, չէր երևում. հայացքի դիմաց համատարած մշուշ էր: Ծառը չկար, և Հազրոյին այնպես թվաց, թե ինքը, իրոք, անձանոթ ճամփի վրա է: Ապա թիկունքից ավտոմեքենայի ազդանշան լսեց և սթափվեց: Բայց ետ չնայեց. անցիր, ճամփեզրին կանգնած Հազրոն քեզ ինչո՞վ է խանգարում: Ավտոմեքենան հավասարվեց:

- Բարև, քեռի՛ Հազրո:

Ո՞վ բարևեց, ո՞վ ճանաչեց Հազրոյին, զարմանալի է, որ աշխարհում ծանոթ կա: Հազրոն չնայեց. ճամփեզրին կանգնած նայում էր վար՝ ուր միայնակ ծառը պետք է լիներ՝ բարդենին: Իսկ ծառը չէր երևում:

Մեքենան թաղվեց մշուշի մեջ, և Հազրոյի հայացքի դիմաց սկսեցին թռվռալ լույսերը՝ զույգ կայծոռիկները: Կողք կողքի թռվ-

ռում էին, միշտ կողք կողքի և՛ վեր ու վար, հետո լուսատուիկները թեքվեցին աջ և անհայտացան: Դա ճանապարհի շրջադարձն էր. ուրեմն ծառն այնտեղ է: Մոտ է:

Եվ քիչ հետո գծագրվեց ծառը: Հազրոյին թվաց, թե երազում է տեսնում. երազները նրան հայտնվում էին այդպես՝ մշուշոտ, միշտ մշուշապատ: Այդպիսի մի երազ՝ անորոշ ու անմարմին մի պատկեր, կարծես անցյալ գիշեր նույնպես այցի էր եկել: Ինչ երազ էր... Թե՛ն Հազրոյին է թվում... Հերն անիծած, գոնե երազները պարզ հայտնվեին, բարի, հաճելի, պայծառ ու պարզ, որ Հազրոն անհամբեր սպասեր գիշերվան և գլուխը սիրով դներ բարձին: Հազրոյի պայծառուտեք երազներն ինչ եղան, ղվ պատեց մշուշով... Տարիքը... Կատուն, որ գիշեր ի լույս ականջի տակ մոմռում է: Իսկ... իսկ Հազրոն ընդհանրապես պայծառ երազներ տեսել է, թե՛ միշտ էլ այդպես են եղել՝ անմարմին ու մշուշոտ: Ոչ՝ եղել են: Պատահել է, որ Հազրոն պարզաչք է տեսել երազը: Մեկը, գոնե մեկը չի մոռացել և մինչ ի մահ չի մոռանալու: Գարնան պարզկա գիշեր էր, և ինքը՝ Հազրոն, լեռան լանջին, մի քարի նստած ծխում էր: Ոչ թե երազն էր խավար և գիշեր էր թվում, այլ, իրոք, գիշեր էր՝ լիալուսին կար, երկինքը լցված էր աստղերով. լանջում գարնան պարզկա գիշերն էր՝ մութ ու լույսով շաղված, լանջում գարնանային գիշերվա ցողն էր՝ ծաղիկներին, կանաչներին, թփերին, քարերի և մամուռների վրա: Լեռան փեշով գետ էր հոսում, և ինքը՝ Հազրոն, տեսնում էր, թե լուսնի ու աստղերի ցլքերն ինչպես են բռնկվում ու մարում գետի ալիքներում: Սարալանջն Էրգրի սարալանջն էր, գետը Էրգրի գետն էր, երկինքը Էրգրի երկինքն էր, և ինքը՝ Հազրոն, Էրգրում էր: Երազն այսպես պետք է վերջանար, հենց այստեղ և այսպես՝ Հազրոն լանջի քարին նստած ծխում էր ու նայում ցլարձակ գետին, բայց երազը շարունակվեց, շարունակություն ունեցավ: Երազում հանկարծ լույսի մի խուրձ պլլվեց Հազրոյին, և Հազրոն, չգիտես ինչու, այդ լույսից խուսափեց. փախավ, իսկ լույսի խուրձը հետապնդեց: Հազրոն շնչակտուր քարեքար էր նետվում, թաքնվում քարերի թիկունքում, իսկ լույսի խուրձը գտնում ու հալածում էր Հազրոյին, հալածում ու գտնում էր: Ահա պարզաչք տեսած երազը:

Տարիներ են անցել, բայց կարծես անցած գիշերն է տեսել: Եվ երբեք չի մոռանա:

Հազրոն կանգնեց ծառի մոտ և անորոշ նայեց շուրջբոլորը. ասես բարդենու կողքին մեկն էլ պետք է լիներ, մի ուրիշ բան էլ պետք է լիներ, որ չկար: Ապա շուտ եկավ, նայեց գյուղի կողմ, գյուղը պատած էր մշուշով, և ցանկացավ, որ դեռ ճանապարհին լիներ: Կարծես շուտ հասավ ծառին, հիմա տնից նոր-նոր դուրս եկած լիներ - իրոք, շուտ հասավ ծառին - իսկ ամենացանկալին այն էր, որ Հազրոն հիմա երագում լիներ. այն երագը ինչո՞ւ նորից այցի չի գալիս, մի օր նորից թող հայտնվի, թող գա և թող՝ հալածող լույսի խուրձն էլ հետը: Ապա ուզեց շփել ծառի բունը, բայց ձեռքը ետ քաշեց և նորից մոլոր նայեց շուրջբոլորը...

Ծանոթ քարը ձգեց Հազրոյին: Նա մոտեցավ, կացինը դրեց կողմ, նստեց քարին և հանեց ծխախոտը: Հազրոն այդ քարին որքան է նստել: Երբեմնի առուն հենց այդ քարի դեմով էր անցնում: Բայց ո՞վ կասի, թե այստեղ՝ մի քանի քայլ այն կողմ, առու է եղել: Առուն գյուղի տարեց մարդկանց հիշողության մեջ է միայն, առուն հենց հիմա Հազրոյի միջով քչքչալով հոսում է, իսկ, ահա, հետքն իսկ չկա: Հայացքի դիմաց դեղին ու լուռ տերևներ էին: Քամին ինչպե՞ս չի քշել... Եվ լավ է, որ չի քշել: Եվ որքան լավ կլիներ, որ այս տերևներն անվնաս ու անշարժ մնային, գարնանից աշուն, աշնանից գարուն այստեղ մնային՝ թող որ դեղին, թաց, մրսած: Ձմռան տակից դուրս գային այսպես ու մնային՝ գարունքվանից աշուն, աշունքվանից գարուն:

Քարի շուրջբոլորը ջարդված շշերի կտորներ էին թափափված: Հազրոն հետևեց կտորներին և տեսավ, որ շատ են՝ անխնա սփռված են ծառի շուրջբոլորը: Ծառին մոտիկ օջախ կար - մինչև հիմա ինչպե՞ս չի նկատել - շան վաստակները կրակարանը շատ մոտ էին սարքել բնին, և կրակը լիզել էր բունը: Երևում էր, որ բոցը հենց մեկ անգամ չէ բունն առել բերանը: Հանկարծ նկատեց, որ բնին նաև կացնահետքեր կան: Նա շփոթված նայեց շուրջբոլորը և ոտքի ելավ... Այո՛, մեկը - տեսնես ո՞վ է - մեկը փորձել է ծառը կտրել և տակետակ - տեսնես ո՞վ է: Ո՛չ, Հազրոն կկտրի... կկտրի ծունկն ի

հետ, ավելի բարձրից... Հերն անիծած, վերջիվերջո այս ծառից մի բան պետք է մնա, թե ոչ: Մենմենակ, անջուր, անխնամք այսքան դիմացել է, այսքան ապրել է և... Ո՛չ, Հազրոն կկտրի գոտին ի հար. վերջիվերջո այս ծառից մի բան պետք է մնա, թե ոչ:

Հազրոն շփեց ծառի բունը: Բնի կեղևը ճաքճքած էր, կտոր-կտոր. այդ կեղևը, ասես, ծառն ինքը չէր ծնել, այլ կարկատան-կարկատան հավաքել էր - ծածկել իր բունը: Եթե պլոկես այդ կեղևը և փոես, հայացքիդ տակ կհայտնվի ծարավից ճաքճքած մի լաթ հող:

Ծառը թաց էր, և բնի սևաթույր ճաքերի մեջ կուտակվում ու քանդվում էին ջրի կաթիլները: Հազրոն հայացքը սահեցրեց բունն ի վեր: Ծառի գլխավոր ճյուղերից մեկը չորացել էր: Ծյուղը վաղուց էր չորացել: Հազրոն նոր էր նկատում. չորուկի փտած կեղևները կախվել և սարդոստայնի պես ճոճվում էին: Մյուս գլխավոր ճյուղին չորուկներ կային, բայց ճյուղը դեռ կենդանի էր: Իսկ կենտրոնաձիգն առողջ էր, սլացիկ և այնքան կենսունակ, որ այս ուշ աշնանը դեռ լրիվ տերևաթափ չէր եղել, կատարին նույնիսկ դեղնականաչ տերևներ կային: Որքան համառ և դիմացկուն է միայնակ ծառը:

Հազրոն նորից նստեց քարին, կացինը ձեռքն առավ և սկսեց սրել: Կացինը սուր էր, բայց ժանգոտ. վաղուց չէր բանել, և Հազրոն սրաքարով ընդամենը ժանգն էր հեռացնում՝ երկար ու մանրակրկիտ: Մի երկու անգամ փորձեց ոտքի ելնել, բայց էլի կաթ-կաթ ժանգ նկատեց շեղբին:

- Բարև, քեռի՛ Հազրո:

Հազրոն թեքվեց, բայց մարդատար ավտոն արդեն շրջադարձն ի վար իջնում էր՝ թեթև, թռվալով: «Վարորդը ջահել է», - մտածեց Հազրոն, ապա նոր անդրադարձավ՝ «ախր, ձայնն էլ էր ջահելի»: Եվ սրա, և նրա, որ ճանապարհին հանդիպեց: Բարևում են ու վռազ անցնում շան կաթ կերածները. Հազրոյի պատասխանը նրանց պետք չէ. կամ ձեռք են առնում, կամ ուզում են, որ Հազրոն իրենց ավտոյի ետևից նայի:

Հազրոն բամբակյա բաճկոնը հանեց-դրեց քարին, հեսանը դրեց բաճկոնին, կացինը ձեռքն առավ և երբ շոկվեց, քարը քաշեց փեշից, կարծես թե՛ քաշեց. նա ասես ականա փլվեց քարին, նոր

ծխախոտ վառեց և թեքվեց գյուղի կողմը: Իսկ գյուղը մշուշի մեջ էր: Փորձեց գոնե ուրվագիծը նկատել, բայց մառախուղը խիտ էր: Այնուամենայնիվ... այնուամենայնիվ, երևի պետք էր նախագահին հայտնել կամ, թեկուզ, ակնարկ անել, թե այսպես ու այսպես, Հազրոն այսպիսի միտք ունի: Բայց այդ մտքի վրա քմծիծաղեց: Մարաթոնի վկա, նախագահին այս ծառի գոյության մասին մոռացել է: Որ այստեղ՝ կիրճի գլխին, ճանապարհին կպած ծառ կա, թաք մի բարդենի կա, նախագահը չգիտի: Նա՛ այդ շան որդին, այս ծառի մոտով ամեն օր շրջկենտրոն է սլանում և ծառի մոտով ետ դառնում, բայց ծառը չի նկատում: Մարաթոնի վկա, Մարաթոնի վկա, Հազրոն չի սխալվում. այս խեղճ ծառը՝ բարդենին, նախագահին ինչ է տվել, ինչ կարող է տալ, որ նկատի և չմոռանա և չկորցնի տեղը:

Աստված վկա, այս ծառը մեղք է. ահա մառախուղով պլված, լքված ու մենակ դողում է: Հազրոն կառնի-կտանի տուն, կտնկի իր թոնրի մեջ, և ինքն ու ծառը միասին կապրեն: Քանի կա Հազրոն... քանի Հազրոն այստեղ է, միասին կապրեն...

Հազրոն կիսատ ծխախոտը շարտեց, վերցրեց կացինը, կանգնեց ծառի մոտ և գոտկատեղից կացինը ուղիղ տարավ ու բնին նշան արեց. բունը գոտկահար թող մնա... եթե արմատներն առողջ են, նորից շիվ կտա-կաճի, իսկ մնացածը Հազրոն կտանի տուն, կտնկի թոնրի մեջ և միասին կապրեն: Եվ կացինը թափով վրա բերեց - հրըղք... միասին կապրենք...

Ծառը ցնցվեց: Անձրևակաթերը շփշփացին կարկուտի նման, ծեծեցին նաև Հազրոյի թիկունքն ու գլուխը, բայց նա ուշք չդարձրեց: - Հրըղք... միասին կապրենք... միա-սին կապ-րենք... միա-սին կապրենք...- խոսքը ինքն իրեն տնքում էր Հազրոյի ներսում, կամաց-կամաց սուզվում երակներում, խոսքը դառնում էր ռիթմ և փոխանցվում կացնին - միա-սին կապ-րենք... միա-սին կապ-րենք..., ապա մի տաշեղ... Հազրոյի ճակատին մի տաշեղ շրխկացընկավ ոտքերի մոտ: Տաշեղի վրա նա արյան հետք նկատեց: Դա դար տվեց և ափը տարավ ճակատը: Արյուն չկար: Իսկ տաշեղի վրա... Նա տաշեղը ձեռքն առավ... Տաշեղին վարդագույն մի շերտ էր ձգվում և վարդագույն մազմզուկներ կային... Հա՛, ծերությունն է

մտել ծառի բունը, ծերությունը բուն է դրել ծառի բնում: Եվ ինչո՞ւ է այդ անտերը այդպես գունեղ... վարդագույն: Որպեսզի մոլորեցնի ու խաբի՞ ծառին...

Հազրոն, տաշուկը ձեռքին, թևաթափ կանգնեց: Երակները դատարկվում էին ռիթմից, «խոսքը» մարմրում էր ներսում, և նա զգաց, թե որքան գարշելի է ծառին խաբում - միասին կապրենք: Նա՛ մեղավոր ու կոտրված, ճակատը հպեց ծառին ու շշնջաց.

- Թե դու չօգնես Հազրոյին, ուրիշ ո՞վ օգնե:

- Բարի՛ աջողում, քեռի՛ Հազրո:

Հազրոն ցնցվեց: Բայց գլուխ չբարձրացրեց, չնայեց: Ինչ անդուր ձայն էր... և ինչ լկտի ձայն էր... այդ շան որդին կացինը չնկատեց... Հազրոյի ձեռքի կացինը չնկատեց... չտեսավ, որ Հազրոն... Հազրոն կտրում է ծառը... Դա արդեն... արդեն շատ էր վիրավորական: Շատ: Եվ վիրավորական ծառի համար:

Հազրոն ճակատն ավելի պինդ սեղմեց ծառին: Բոլորը սատանի ձի հեծած թռչում են, բոլորը՝ ծառի մոտով, բոլորը տեսնում են, բայց ոչ մեկը չի նկատում այս խեղճ ու միայնակ ծառին: Եթե ոտքով կտրեին այս ճանապարհը, եթե հոգնեին, ծառը երևի գոյություն կունենար: Ծառը... ո՛չ, ծառի ստվերն ու հովը մեկնումեկը հիշում է այն ժամանակ, երբ կերուխումի ցանկություն ունի:

Ճակատը ծառին հպած, տապարը աջն ի կախ՝ կանգնել էր Հազրոն: Ոտքերի մոտ ծառին մոտիկ պատրաստած կրակարանն էր, կոպկախ հայացքի տակ բնի այրվածքն ու հին կացնահետքերը: Հազրոյից առաջ տեսնես ո՞վ է ծառը կտրելու փորձ արել: Եվ... և ինչո՞ւ է ձեռք քաշել... Հին կացնահետքերը շատ թեք, մի տեսակ սայթաքուն էին, և Հազրոն գլխի ընկավ, որ ծառի բունը տաշուշել են կաշանի համար. չոր կեղևները պոկել են օջախը վառելու: Մարաթո՞կ վկա, այս ծառը Հազրոյից բացի ուրիշ ոչ մեկին պետք չէ: Եվ այսպես՝ անջուր ու անխնամք, այսպես ու այսքան ապրելուց հետո, եթե ոտքի վրա պետք է կաշան դառնա, ոտքի վրա ընկնի կրակի բերանը, ավելի լավ է դառնա սյուն: Այս ծառից վերջապես մի բան պետք է մնա, թե ոչ:

Թող դառնա սյուն:

Եվ կացինը տարտամ բարձրացրեց, անկիրք վրա բերեց ծառին, բայց կոթը բռունցքներում ֆռռաց՝ կացինը բնին տափակ զարկվեց–գրնգաց, և ետհարվածի ուժը զիզգազվեց ու տաք գալարվեց քունքերում:

- Օխանա՛՛՛:- Հազրոն սիրով ընդունեց ծառի հարվածը:

Մտքի հետ, գործի հետ Հազրոն հանկարծ զգաց, որ մի ստվեր է թռվում թիկունքում: Կացինը ձեռքին շուռ եկավ, շտկվեց և... իր ստվերը երկար ձգվեց ծառի ստվերի կողքին:

- Վահ, Արեգակը երբ է բացվել:

Մառախուղը երբ է քաշվել, արևը երբ է հայտնվել, Հազրոն չէր նկատել:

Մշուշը լեռներից կիրճ էր իջել, թավալգլոր լցվել էր ձորը, լեռների գլխին հիմա գորշ ամպերն էին ճոճվում, երկնքում միմյանց էին որոնում ցրիվ ամպերը, և զգգզված ամպերի արանքից ծիկլկում էր Արեգակը: Հազրոյի հայացքի դիմաց լույս ու ստվերի հետաքրքիր խաղ էր. ծառի շուրջբոլորը ողողված էր արևով, իսկ քիչ այն կողմ ստվեր էր՝ խոնավ, մութ. լույսը ստվերն էր շեշտել, իսկ ստվերը՝ լույսը: Արտակարգ պայծառ էին շողերը՝ գունեղ, թրթռուն, թվում էր, թե ծառի շուրջբոլորը ծիածաններ են քանդվում ու հյուսվում: Գյուղի մի մասը ողողված էր արևով. Հազրոն ափսոսաց, որ իր տունը արևի տակ չի ընկել. կտուրը մի քիչ կչորանար, իսկ մյուսը մութ ծխում էր, և ծխերը հազիվ էին զատվում ստվերից: Գյուղից վեր՝ լեռնալանջին, Արեգակը դեղին մի արտ էր փռել, իսկը ցորենի հասուն արտ՝ օղակված սևահողի հերկով, ապա կլոր արտը ձգվեց, սահեց վեր, խամրեց ու սահեց դեպի գորշ ամպերը, արտը հնձվեց ու բարդոցվեց լեռան շեղքին և բռնկվեց բոցերով: Իսկ գյուղը լրիվ արևեց. ապակեպատ մի պատշգամբ բռնկվեց, լեռան փեշի բարձրանիստ տան կտուրին փայլփլեց հեռուստացույցի անտենան, և լույսով ցողված տանիքներին փողփողացին ծխերի կապույտ ժապավենները:

Հազրոն կացինը հենեց բնին, նստեց քարին ու հանեց ծխախոտը:

Քարը բարդենու սաղարթի ծարձրված ստվերի տակ էր, և ստվերը ճոճվում էր Հազրոյի գլխին: Ծառն անշարժ էր թվում. բարդե-

նու միայն վերին շիվերն էին դողում, իսկ Հազրոյի գլխին տարութերվում էր ողջ սաղարթի ստվերը: Նա հետևեց դիմացը երկարած բնի ստվերին և նկատեց, որ նա էլ՝ բնի ստվերն էլ, դողում է:

Բունն արդեն խորը կտրված էր. կացնի հարվածները հոսում էին ծառն ի վեր, և ստվերը դողում էր: Մի պահ ստվերը խամրեց-կարկամեց և նորից խտացավ ու դողաց:

- Բարի աջողում, քեռի Հազրո:

Հազրոն մինչև թեքվեց, ավտոն արդեն սլանում էր դեպի գյուղ: Գյուղը դարձյալ արևի տակ էր: Հազրոն գտավ իր տունը... Տեսնես կատուն հիմա ինչ է անում: Երևի դռանը, արևի տակ նստած լվացվում է ու նայում ճանապարհին: Սպասում է: Կատուն Հազրոյին է սպասում, Հազրոն կգնա: Իսկ Հազրոյին ո՞վ է սպասում... Իսկ Հազրոն ո՞ւմ է սպասում...

Շեղվում՝ Արարատյան դաշտում, լույս ու ստվերի փոխնիփոխ խաղ էր. մի տեղ քաղվում է արևը, ստվերում՝ բռնկվում, տեսար՝ ստվերը ծարձրվում էր, իսկ լույսի շերտը կարկատանվում ստվերով, և դեղին ու սև կարկատանները շուտ-շուտ փոխում էին տեղները: Իսկ այն կողմ՝ Հայոց լեռնապարում, ճերմակ ու բարդ-բարդ ամպերի ճոճքն էր: Մի տեղ ամպերի քարավանը լեռնապարից պոկվել-ծգվել էր երկինքն ի վեր, կորույի նորից ետ դարձել լեռնապարը և ճերմակ ու փափուկ շրջափակի մեջ առել կտավատի կապույտ մի արտ: Իսկ արտի կենտրոնում մի ծառ կար: Կտավատի ծաղկած կապույտ արտ՝ փռված արծաթավուն ծառի շուրջը լորը: Հաստաբուն էր ծառը և տարածուն սաղարթով. ծառը ընկուզենի էր և այդ ծառը կարող էր նաև... իրական լինել՝ աճած հենց լեռնապարին: Հազրոն կկոցեց աչքերը... Այդպիսի մի ընկուզենի Հազրոն էրգրում ունի, այնտեղ՝ լքված տան լքված բակում: Այդպիսի հզոր և ավելի հզոր և ավելի հրաշք, այնքան հրաշք, որ ուզում էին ոսկով գնել: Մի տարի - գաղթից երկու տարի առաջ էր դա - աշնանը Աշո կողմերից եկած օսման ոստիկանը մի ամերիկացու հետ շրջում էին իրենց գյուղում. ամերիկացին տնտղում էր գյուղի ընկուզենիները և վերջում կպավ իրենց բակի ընկուզենուն: Գնել էր ուզում: Ոսկով գնել էր ուզում: Ընկուզենու բնին դեպի խորքը աճած մի պալար կար, նա՛ ամերիկացին, այդ խլիկն էր ուզում - թե

այդ շան որդու ինչին էր պետք, աստված գիտի - բնի այդ հատվածը՝ երեք-չորս թիզ, այդ հատվածն էր ուզում: Տերը Հազրոն էր, Հազրոյի հայրն էր, Հազրոյի պապը, Հազրոյի ապուպապը - նա էր տնկել ընկուզենին - իսկ ամերիկացին՝ ափում երկու ոսկեդրամ, օսմանի միջոցով համառորեն պահանջում էր, որ հայրը ոսկիները վերցնի և կացին տա օսմանին: - Քո հավատն էլ, օսման ոստիկանի հավատն էլ...

Կտավատի ծաղկած-կապույտ արտը գնալով ընդարձակում էր սահմանները, իսկ ընկուզենին անփոփոխ մնում էր՝ հզոր բուն ու սաղարթով, արծաթափայլ, և Հազրոն նորից մտածեց, որ ընկուզենին կարող է և իրական լինել՝ աճած հենց լեռնապարին... Տեսնես ընկուզենին... իրենց բակի ընկուզենին հիմա լոխվ տերևաթմփ է... Տեսնես էրգրոն էլ նույն եղանակն է... Հայրենի գյուղում էլ երևի նույն եղանակն է... Հիմա՝ այս պահին, տան դիմացի ծորը լցված է մառախուղով, գետի շնչից քլթթթում է և քշվում գետի հետ: Հիմա դռան ընկուզենին թաց է. բնի կնճիռներով անշշուկ հոսում է անձրևաջուրը, ընկուզենին պարուրված է արևով, թաց ճյուղերը փայլիլում են, սաղարթին հատ ու կենտ տերևներ են մնացել՝ դեղին, դեղին, այնքան դեղին, որ կոթունները չեն երևում և, թվում է, թե տերևները ճյուղերի հետ կապ չունեն, արևից պոկված թերթեր են՝ սաղարթում թովռացող: Հիմա երամից ետ ընկած մի ծվեն մըժ է խճճվել ընկուզենու սաղարթում և բզկտում է իրեն: Մառախուղի ծվիկի մեջ մի տերև դեղձանիկի պես խառնվել է իրար. ուզում է պոկվել-նստել արևոտ ճյուղին: Իսկ բակն ու կտուրը... տան կտուրը պատած են բազմերանգ տերևներով: Տերևները բաց ափերով անձրևակաթեր են պահել շողերի տակ, և մեծ ու միակ Արեգակը սուզվել է՝ ամեն կաթիլում առանձին-առանձին: Ընկուզենին լուռ է: Տունը լուռ է: Ձորի երկու ափերով ձգված գյուղը լուռ է: Լեռները... Ծովասարը, Անդոկը, Սև սարը... Լեռները լուռ են... երկնքում, գյուղի երկնքում գորշ ամպերի ու արևի կռիվն է, համր գյուղում և համր լեռներում արևի ու ստվերի խաղը: Եվ ծորով... տան դիմացի Ընկուզածորով թավալվում է դումանը...

Հետաքրքիր մի պատկեր կտրեց հորիզոնը, կտրեց Հայոց լեռնապարը թռած Հազրոյի հայացքը և զարկվեց Հազրոյի աչքերին:

Հրաշք էր. կտուրի չափ հացատան կտուրի պես կլոր մի լույս վազում էր կիրճով: Լույսը մեկեն բռնկվեց կիրճի ափին. ծաղկեց ստվերոտ-մութ ժայռերի վրա, հետո ափից թռավ կիրճը, սահելով կտրեց կիրճի ստվերոտ հատվածը, անհայտացավ լուսավոր շերտում: Հազրոն շունչը պահեց. լույսի միջից բոլորուն լույսը դուրս թռավ, ցուլաց ստվերի վրայով, ապա մի պահ անհայտացավ ձորում՝ մշուշի մեջ, հետո պոկվեց-զարկվեց կիրճի մյուս ափի մութ ժայռերին և թռավ կիրճից դուրս... Թվաց, թե լույսը երկինք թռավ:

Հազրոյի շունչը կտրվում էր: Նա հայացքը նորից սահեցրեց լույսի վազած հետքով, հետո լույսի սուփրեն որոնեց երկնքում: Բարդենու ստվերը տարուբերվեց դեմքին, աչքերի մեջ, ստվերը կտրակցեց երկինք ուղղած հայացքը: Հազրոն մի պահ գլխապտույտ ունեցավ: Նա կոշտ ափով սղալեց ճակատն ու աչքերը և նայեց ծառին:

Ծառը նայում էր կիրճին:

Բնի կտրվածքը - արդեն կեսից ավելը կտրել էր - կտրվածքը Հազրոյի կողմն էր, քարի կողմն էր, Հազրոյի հայացքի դիմաց էր. ուրեմն այդ կողմը ծառի թիկունքն էր - ծառը թիկունքից են կտրում - իսկ ծառի դեմքն ուղղված էր դեպի կիրճը, նայում էր կիրճին: Ծառը նայում էր կիրճին, և Հազրոն մտածեց, որ պահ առաջ ծառն էլ տեսավ այն, ինչ ինքը տեսավ՝ կիրճով ցուլած լույսի սուփրեն, լույսը... Այո՛, լույսը. տեսիլք չէր, բնության հրաշք էր. բնությունն այդպիսի հրաշքներ շատ ունի, ամեն օր ունի, ամեն օր՝ նորը և մեկը մյուսից գեղեցիկ ու զարմանալի: Այն, ինչ այսօր, հիմա տեսավ Հազրոն, կյանքում չէր տեսել: Եթե այսօր, հիմա չլիներ այստեղ՝ կիրճի պոնկին, ծառի մոտ, այդ հրաշքը չէր տեսնի: Այսօր չէր տեսնի և այլևս չէր տեսնի, որովհետև բնությունը մեծ է, շռայլ է, և պատկերները՝ նույնիսկ զարմանահրաշ պատկերները, չի կրկնում: Եթե հիմա այստեղ չլիներ, չէր տեսնի: Ինքը չէր տեսնի, իսկ ծառը կտեսներ, որովհետև ծառը միշտ է այստեղ...

Հազրոյի դեմքով ստվեր անցավ: Նա կնճռուովեց և բռունցքով տրորեց ճակատը: Ինչը որ անցավ մտքով, ինչ հասկացավ Հազրոն, ծանր էր, ցավոտ էր: Լավ կլիներ, որ գլխի ընկած չլիներ, հասկացած չլիներ, բայց հասկացել էր արդեն:

Նա հասկացել էր, թե ինչու է ապրել ծառը: Այսպես՝ ճամփեզրին լքված, այս տժժացող կիրճի պռնկին, այս քարի մեջ ծառն ինչու է համատել ու կանգնել այսքան ժամանակ:

Հրաշք տեսնելու համար:

Երկնքի ու երկրի հրաշագործությունները տեսնելու: Ահա: Ովքեր են այս ճամփով անցուդարձողները, որ չեն նկատում ծառին - սատանի ձի հեծածները: Եվ թող չնկատեն միայնակ ծառին. երկինքն ու գետինը ծառի համար հրաշքներ ունեն պահած՝ արևածագից-արևամուտ և գիշերվա մութ ծալքերի մեջ: Եվ միշտ գեղեցիկ, և միշտ անկրկնելի, և միշտ զարմանալի... Ահա լույս ու ստվերի հետաքրքիր խաղը, երկնքում ծաղկած կտավատի կապույտ արտը, երկնքում աճած ընկուզենին, ահա ընկուզենու սաղարթում խճճված մառախուղի բզիկը, դեղին տերևների բռերում՝ մի կաթ ջրի մեջ ծաղկած մեծ Արեգակը, քարքարոտ լանջում՝ այս ձմռանամուտին ցորենի բարկ արտը, լեռներում բռնկված ամպերի հրդեհը... և այս ամենը, և այս ամենը՝ մի պռատ օրվա մեջ: Եվ օրվա հրաշքների հրաշքը՝ լույսը-լույսի սուփրեն, որ վազում էր կիրճով...

Հագրոն բռունցքը խփեց նիհար ծնկին և նայեց բնի կտրվածքին: Խորն էր կտրվածքը: Ծառը մի քիչ, շատ քիչ, հազիվ նկատելի թեքվել էր դեպի կիրճը, և մի պահ նրան թվաց, թե ծառը հակվել՝ լույսի ցուլքն է որոնում՝ այս կիրճում տեսած հրաշքներից վերջինը... Երևի հայտնվեց հատուկ ծառի համար, որպեսզի տապալվելուց... տապալվելուց առաջ ծառը հովհարվի: Այս ինչ արեց Հագրոն:

Ծառի ստվերը սրթսրթում էր գլխավերևում, ստվերը Հագրոյի հայացքը ճոճքի մեջ էր առել, նա ճոճացանցից պոկեց հայացքը և էլի նայեց կտրվածքին... Ուշ էր: Շատ ուշ էր:

Կտրվածքի դողը բնին կանգուն շերտով հոսում էր ծառն ի վեր. ճյուղերը սրսփում էին, ճյուղերը արդեն կապերը կտրել էին իրարից՝ դողում էին զատ-զատ, ամեն մեկն իր համար, դեռ հրաժեշտ չտված տերևներն ուրու տեսած ծտերի նման ալեկոծվել էին. տերևները լսել էին կացնի ձայնը, գիտեին, որ բունը կտրված է:

Բնի կանգուն շերտն ի վեր կտրվածքի սարսուռն էր հոսում ու ճյուղավորվում, իսկ վերից հավաքվում-գալիս և բնի հատվածքից

պարավում էր կացնի սարսուռը: Այս ինչ արեց Հազրոն. դժվար ապրած այս ծառն ինչ հանգիստ կտրեց Հազրոն: Սա՛ այս համառ ու միայնակ ծառն, անտառի ծառերից մեկը չէր, այգիներում գուրգուրվող ծառերից մեկը չէր... Ինչ արեց Հազրոն: Միայն այսօր, հենց այսօր, հենց Հազրոյից ստացած կացնի դողը չէր, որ բռնել էր ծառին. նոր չէր կացնի ահը՝ ծնված օրից էր բուն դրել՝ մենակության հետ, ի ծնե և մենակության հետ ու աճի հետ աճել էր:՝ Սա գուրգուրանքը անցուդարձողների անտարբեր հայացքներում որոնող հավատավոր ծառ էր, գետը քարե ընդերքում որոնող համառ ծառ էր, անտառից վտարված-վիրավորված ծառ էր, սա հրաշքներով ապրող երազկոտ ծառ էր... Այս ինչ արեց Հազրոն: Ծառը սպասում էր այսօրվան. գիտեր, որ ծառի պես չի մեռնելու. կանգնած չի մեռնելու. գիտեր, որ օրերից մշուշապատ մի օր սակրը մոտենալու է բնին, միայն թե չէր սպասում, որ սակրավորը Հազրոն է լինելու: Եվ այս ճանապարհին, և՛ այս տժժացող կիրճին ծառը վաղուց հրաժեշտ տված կլիներ, եթե չլինեին երկրի ու երկնքի հրաշքները: Եվ նա զսպել էր իր մեջ բուն դրած կացնի սարսափը ու որոնել հրաշքներ, օրն ի բուն էր որոնել. օրը կարող էր վերջինը լինել, և ծառը օրն ի բուն էր որոնել և գտել հրաշքներ, գտել ու որոնել և օրն ու կացնի ահը խեղդել հրաշքների մեջ: Այսպես էր ապրել ծառը: Ինչ արեց Հազրոն... Եվ ղր էր ծառի պաշտպանը... Այս ծառի միակ բարեկամն ու պաշտպանը արևն է եղել: Արեգակը: Իսկ ղր էր անհայտացել առավոտյան և ինչհի իր ծառին չպաշտպանեց Հազրոյից: Եթե լիներ, եթե առավոտն արևով բացվեր, Հազրոն հանցագործ չէր դառնա: Ո՞ր էր կորել արևը... Եվ ինչհի էր Հազրոն մոռացել արևի մասին: Որքան անհավատարիմ ու ապերախտ է մարդը. մի պահ, միայն մեկ պահ անհայտացավ Արեգակը, կարծում է արդեն այրվել-հանգել է, մոխիր է դարձել: Չկա: Եվ որքան նեղսիրտ է Հազրոն: Միամիտ ու նեղսիրտ: Երբ արևը կա՛ մոռանում է ամպ ու մշուշի գոյությունը, երբ հայտնվում է մշուշը, Հազրոն Արեգակն է կորցնում՝ տեղնուտեղը և ընդմիշտ: Առավոտը մշուշապատ էր, և արևը մեռել էր արդեն Հազրոյի հոգում: Հազրոն չկարողացավ կես օր, գոնե կես օր Արեգակը պահել իր հոգում և անձնատուր եղավ

մատախուղին, և մշուշը փաթաթվեց Հազրոյին, խցկվեց Հազրոյի աչքերը, թավալվեց Հազրոյի հոգում, հոսեց երակներով, և Հազրոն կացինը ձեռքն առավ... Մշուշն արդեն խեղդվում է ծորում, բայց ծառն արդեն կտրված է, Արեգակն արդեն ճեղքել է ամպերը, բայց Հազրոն արդեն հանցագործ է: Առավոտյան ուր էր ծառի միակ պաշտպան Արեգակը:

Արևը պարուրել էր ծառին - ծառի շուրջբոլորը շաղ եկած մութ ստվերները ավելի էին շեշտել աշնան արևի դեղինը - արևը գուրգուրում-սփոփում էր ծառին, վերջին մի կյանք էր խոստանում նրան, բայց ծառը դողում էր շողերի մեջ. ծառը գիտեր, որ Արևը մնաս բարև է ասում, գիտեր, որ Արեգակը հրաժեշտի դեղին շապիկ է հագցնում իրեն:

Ծառը նկատելի թեքվել էր դեպի կիրճը:

Հազրոն արդեն ծառին չէր նայում: Ծառի ստվերի մեջ, ստվերից էր զգում, որ ծառը գնալով ավելի է թեքվում դեպի լեռնանցքը, գլուխն ի վար սոթ տվող ստվերից էր զգում՝ ծառը գնում է:

Ծառը գնում էր, բայց Հազրոն այնպես էր համոզված, որ նա՝ ծառը, այդպես հակված դեռ որոնում է կիրճով ցոլած լույսը: Ուր է թե՛ նորից կրկնվեր, ուր է թե՛ կրկնվեր, և տապալվելուց առաջ ծառը նորից տեսներ հրաշքը: Գեղեցիկ հրաշք էր և թող կրկնվի ծառի համար: Արեգակը բարի է. հիմա Հազրոն էլի կնայի լեռնապարհին, և կիրճի մութ քարափին էլի կհայտնվի լուսեղեն հրաշքը՝ կրոնկվի քարափին, կկտրի Հազրոյից հայացքը և, ի տես ծառին, կցոլա կիրճով:

Հազրոն հայացքը պոկեց ստվերի ճոճքից, կկոցեց աչքերը և նայեց Հայոց լեռնապարհին:

Ճերմակ ամպերի քարավանը քանդվել էր, լեռների երկնքում ցիր ու ցան լողում էին գունաթափ ամպերը, կտավատի կապույտ արտը չքացել էր, արտի հետ՝ ծառը, ընկուզենին:

Հանկարծ Հազրոյի մտքով անցավ, որ օսման ոստիկանը իրենց բակի ընկուզենին կտրած կլինի... Մտքի վրա ծառի ստվերը կտրեց Հազրոյի հայացքը, ապա ստվերը զարկեց Հազրոյի դեմքին, ճյուղի ստվերի զարկից շուրթերին մոտեցրած ծխախոտը դողաց, և սարսուռը ճյուղավորվեց Հազրոյի մարմնում:

Կտրել է... Օսման ոստիկանն ընկուզենին կտրել է... բակի ընկուզենին կտրել է... Այն ժամանակ, դեռ այն ժամանակ, երբ տերը, որպես թե տերն ընկուզենու կողքին էր, ուզում էին կտրել, հիմա... անտեր ծառ, անպաշտպան ծառ, միայնակ ու խեղճ ծառ... կտրել են: Օսման ոստիկանը վաղուց է կտրել, իսկ Հազրոն - միամիտ Հազրո - իսկ Հազրոն իր հուշերում ընկուզենուն տեսնում է այնպես, ինչպես թողել է՝ աներեր բնով և տան ու ձորի վրա տարածած հզոր սաղարթով: Հազրոն այդպես է թողել և այդպես հիշում է արդեն քանի տարի և սպասում է... և սպասում էր, թե մի օր՝ մի հրաշք օր, պետք է գնար, հանդիպեր և տեսներ այդպես՝ արծաթափայլ հզոր սաղարթով և աներեր բնով: Անտեր բուն, անպաշտպան բուն... օսմանը վաղուց է կացնի բերան տվել... Հիշել է, որ ամերիկացին ուզում էր ոսկով գնել, քմծիծաղել է ու կացնահարել, հայիոյել է տիրոջը, ընկուզենուն, որ այդպես հաստ բուն ունի ու կացնահարել, ոխով հայիոյել-կացնահարել ու տապալել է...

Ընկուզենին տապալվել է: Ընկուզենին չկա:

Հազրոն ծառի սրսփուն ստվերի տակ բռնվել էր դողով: Ջղերը կապերը կտրել էին իրարից. ոտքերը դողում էին առանձին, ձեռքերն առանձին, մատներն առանձին, ծնոտը, շուրթերը... կոպերը թրթռում էին առանձին, Հազրոն ծառի ստվերի մեջ, ստվերի հետ դողում էր, և ճոճացանցի մեջ ընկած նրա մշուշոտ հայացքը ստվերի հետ անիմաստ երերում էր ոտքերի մոտ, քարի շուրջբոլորը:

Հանկարծ ծառի ստվերը մի պահ կարկամեց, ստվերը մի ակնթարթ անշարժացավ և բաց թողեց Հազրոյի հայացքը: Եվ Հազրոն աչքերը փակեց: Ծառը խուլ ճրթճրթաց՝ կարճ, կտրուկ և խուլ. երակ կտրվեց բնում: Ճրթճրթոցը Հազրոյին հասավ կարծես երագում, հասավ ճանապարհի շրջադարձից շարտած բարևի և մեքենայի աղմուկի հետ խառը: Իսկ Հազրոն, աչքերը փակ, փորձում էր իրենց տունը տեսնել առանց ընկուզենու:

Հազրոն փորձեց առանց ընկուզենու պատկերացնել տունը, և տունը երևաց խղճուկ հյուղակ, անձանոթ, օտար, շատ օտար. այդպիսի տուն Հազրոյին անճանաչ էր, դա Հազրոյի տունը չէր: Եվ ձորափն էր մերկացած ու օտար, և՛ ձորը, և՛ գյուղը՝ Գըլին, և՛ շուրջբո-

լորը, և սարերը, և երկինքը... Դա Հազրոյի տունը չէր, դա Հազրոյի գյուղը չէր, դա Հազրոյի երկիրը չէր, դա Հազրոյի երկինքը չէր: Եվ արդեն մի տեսակ անհասցե էր Հազրոյի երազը, և անբուն էր Հազրոյի կարոտը:

- Ծանո՞ղ,- տնքաց Հազրոն և բացեց աչքերը:

Դիմացն արդեն սաղարթի ստվերի մեծ մասն էր: Եվ շատ ավել կոծ: Նա հասկացավ, որ ծառը շատ է թեքվել, բայց գլուխ չբարձրացրեց՝ չնայեց: Ստվերը հիմա չէր ճոճվում, այլ թպրտում էր և լաթ-լաթ շարտվում Հազրոյի դեմքին, բզկտում հայացքը. ավել կոծ ստվերը Հազրոյի տակից փախցնում էր քարը, քարը, Հազրոյի ոտքերը, ձեռքերը, նա արդեն կառչել չէր կարող և հենարան չուներ, ոլորապտույտից, ստվերի ձեծկոտուքից նա կարող էր պաշտպանվել միայն աչքերը փակելով, բայց դա արդեն չէր ուզում... Հետո, ոտքերի մոտ, բռնցքաչափ մի քար ստվերի տակից պոկվեց-զարկվեց հայացքին: Հազրոյին թվաց, թե հնքն այդ քարն էր որոնում... այդ քարը... հենց այդ քարը... Նա ձեռքը մեկնեց, բայց այդ պահին ծառի ստվերը նորից կարկամեց. մի ակնթարթ անշարժացավ, և ծառը ճարճատեց՝ վրա-վրա, և ստվերը սոթ տվեց վար՝ դեպի կիրճը:

Ծառը գնում էր:

- Ծանո՞ղ,- տնքաց Հազրոն և դողն ատամների տակ սեղմած՝ կառչեց բռնցքաչափ քարից, իսկ քարը խորընկա էր, չէր պոկվում:

Ծառը, երակ-երակ կտրատվելով, խուլ ճրճտալով գնում էր, քաշում արևի մեջ թպրտացող իր ստվերը և գնում դեպի կիրճը:

Ծառը նորից կտրուկ ճարճատեց, և այս անգամ Հազրոյի դիմացից քանու բերան ընկած-բզկտված մի լաթ թռավ դեպի կիրճը:

- Ծանո՞ղ,- գոռաց Հազրոն և չորեքթաթ գնաց ստվերի ետևից: Եվ, ասես երազում, ափսիեց բնի կանգուն հատվածը, որ արդեն կոճղ էր, և կացինը ձեռքն ընկավ:

- Ծանո՞ղ:- Հազրոն կացինը շարտեց, կոճղին փաթաթված ոտքի ելավ և տարտամ բարձրացրեց հայացքը:

Ծառը երկնքում չէր:

Ծառն արդեն երկնքի հետ կապ չուներ. երկիրն էր ձգում նրան,

կախվել էր կիրճն իջվարող թեքության վրա և ճոճվում էր: Ճխլված մի ջիղ մնում էր դեռ, և ծառը Երկրի ուղղաձիգ կանչին դիմադիր խուսափուկ շարժումներ էր անում աջ ու ձախ, աջ ու ձախ...

Հազրոն այնպես նայեց խոնարհված ծառին, կարծես ծառն ինքն էր մեղավոր, որ տապալվում էր:

Լքում է, մենակ է թողնում Հազրոյին:

- Բարի՛ աջողում, քեռի՛ Հազրո:

Բայց դա արդեն Հազրոյի համար չէր. աշխարհի ծայները՝ անցած-գնացած, և գալիք բոլոր ծայները գվկվում էին Հազրոյի ականջներում: Հազրոն ընդերքում էր, կանչերը համրացել էին. չկար հեռու երկրի անձավներում մոլորված զանգի դողանջը, որ քուն ու արթուն գնգում էր Հազրոյի ականջներում, չկար հեռու երկրի կիրճ ու ձորերում մոլորված ճամփան, որ քուն ու արթուն թրթռում էր ծնկածալերում, ճանապարհը, որով պահ առաջ սլացավ ավտոն, բոլոր ճամփաները հիմա քակվում էին Հազրոյի ծնկածալերում և ձեռնափայտը, որին հենված էր՝ կոճղն էր, որը պիտի անշարժ փտեր. Հազրոն արդեն ճամփորդ չէր: Չկար կանչ, չկար ճամփա, չկար հորիզոն, չկար Հայոց լեռնապար, չկար երկնքում աճած ընկուզենու հրաշքը, չկար ընկուզենին, չկար հրաշք օր... Հազրոյի կարոտի թևերը հիմա ճնճղկան ջարդված թևեր էին, որ բեղի փոխարեն կախվել էին ծնոտին: Աշխարհի կողմերը խառնվել էին իրար, թնջուկվել ճակատին - Հազրոն կորցրել էր իր տեղը - աչքերը դատարկվել էին բոլոր հորիզոններից, մուշապատ հայացքի դիմաց միայն ճոճվող ծառն էր:

Հազրոն դատարկվել էր աշխարհից:

Աշխարհը հիմա անձուկի գլխին կախված-ճոճվող մի ծառ էր... Ուր որ է տապալվելու է:

Եվ եթե գոցվել է աշխարհը և, եթե համբարձվել են հրաշքները, Հազրոն ո՞ր է ապրելու և ինչո՞ւ է ապրելու:

Ինքն իրեն ուղղած հեգնական մի ժպիտ աղավաղվեց դեմքին: Նա գլխարկը շարտեց - բացեց ճերմակ գլուխը, օրորվելով գնաց - կանգնեց ծառի տակ և կանչեց՝

- Արի՛:

Կիրճը ձգում էր ծառին, իսկ ծառը խուսափում էր՝ աջ ու ձախ, աջ ու ձախ: Դժվար ապրած ծառերը դժվար են մեռնում:

- Արի,- կանչեց Հազրոն:

Ծառը Հազրոյի գլխավերևում խռով ճոճվում էր. Հազրոյի կանչը օտարի կանչ էր, և ծառը չէր ուզում լսել, դեմքը շուռ էր տալիս՝ աջ ու ձախ, աջ ու ձախ...

- Արի,- գոռաց Հազրոն,- ես կտրեցի քեզ: Արի: Եկ ու տակնով արա Հազրոյին, եկ ու ջախջախի՛ր Հազրոյի հիմար գլուխը... Հազրոն շատ ապրեց այս աշխարհում, լքված ու մենակ երկար ապրեց, շատ հրաշքներ տեսավ, շատ հրաշքներ կորցրեց և էլի ապրեց հրաշքներ տեսնելու հույսով, բայց օր-ծերություն կործանեց ամենամեծ հրաշքը:- Արի,- գոռաց Հազրոն:- Ես Հազրոն չեմ, արի, ես Հազարապետը չեմ, Հազրոն չեմ, ես կացնահար եմ: Արի:

Հազրոն հայացքով կախվել էր ծառից, ճոճվում էր ու կանչում, իսկ ծառը խռով տարուբերվում էր Հազրոյի գլխավերևում և ուզում էր Հազրոյի հայացքը պոկել-հեռացնել իրենից: Բայց Հազրոն հայացքով կախել էր իրեն և ծառի հետ ճոճվում էր ու կանչում՝

- Արի:

Նա գիտեր, որ ծառը խռով է: Խռով է և չի անսա իր կանչին՝ չի գա և գիրկընդխառը չի մեռնի իր հետ. ծառը կպատժի՝ Հազրոյին կթողնի ոտքի վրա և կընդունի Երկրի կանչը: Երկիրը մի վերջին, դեռ վերջին հրաշք երևի պահել է ծառի համար, և ծառը տապալվելիս կտեսնի: Իսկ Հազրոյին կթողնի ոտքի վրա, այսպես՝ աշխարհից դատարկված, առանց աշխարհի, առանց հրաշքի, այսպես՝ դատարկ հայացքով դատարկ երկնքից կախված ճոճվելու: Այսպես կպատժի ծառը:

- Արի:- Ճերմակ գլուխը բաց խնդրում էր Հազրոն:- Արի:

Ծառը Հազրոյի գլխավերևով սահեց դեպի ձախ, հասավ ճոճքի ձախակողմյան սահմանը, մի պահ դադար տվեց: Հազրոն գիտեր, որ այդ է սահմանը, հենց այդքանը՝ հիմա կսահի աջ. Հազրոն ինքը թեքվեց, բայց ծառը չեկավ. ծառը խաբեց, սահեց էլի ձախ, Հազրոյին խաբս տվեց՝ սահմանը խախտեց, կտրեց Հազրոյի հայացքը և գնաց էլի ձախ, քիչ, շատ քիչ: Եվ մի պահ բունը անշարժացավ,

մի ակնթարթ բունը կարկամեց, իսկ սաղարթը թաքտաց: Եվ պահի մեջ թվաց, թե բունն ու սաղարթը զատված են. բունը համրացավ, իսկ սաղարթը արևի մեջ թաքտաց, մի քանի չորուկներ ճրթճրթալով թռան, իսկ ծայրի՝ ամենածայրի շիվերը ծառս եղան, և ծառը ցնցվեց ու ճթոտաց:

Ծառը ուսին հավաքած ստվերը շարտեց կիրճը և տապալվեց:

- Ասանա,- ոռնաց Հազրոն և գրկվեց ծառին:

Ծառը թաքտում էր: Երկնքի սովոր սաղարթը գետնի հետ չէր հաշտվում. սաղարթը ծեփվում էր քարերին. սաղարթն ուզում էր ստվերի հետքով թռչել, իսկ բունը զսպում էր, բունը մոտ էր ապրել երկրին և գիտեր երկրի օրենքը՝ երկրում ծնվածը որքան էլ երկինք թռչի, երկիր է վերադառնալու:

- Ծանր:- Բնին գրկված տնքում էր Հազրոն:

Նա գիտեր, որ ծառը մերժում է իր գիրկը, ծառը ցնցվում և դողդոջ ապտակներ է դիպցնում Հազրոյին. գիտեր, որ ուշացած է իր գիրկը՝ ուշացած է, կեղծ է և տհաճ է ծառի համար: Այս ջերմ փարված կուրծքը, այս պինդ փաթաթված թևերը, այս տաք-գուրգուրող այտերն առավուտի հետ էր պետք, մշուշով բռնված առավուտի հետ, երբ ծառը պլված էր մառախուղով, և բնում բորբոքվել էր կացնի ահը: Այն ժամանակ էր պետք, որ Հազրոն ջերմ-ջերմ փաթաթվեր, մշուշի միջով առանց կացնի գար՝ գրկվեր և միասին սպասեին արևին: Հիմա արդեն ուշ էր՝ ուշացած էր, կեղծ էր և տհաճ: Գուրգուրանքն ու ողբը ծառին պետք չէին:

Բայց ողբով բացված գիրկը Հազրոյին էր պետք. նա մխիթարություն էր հայցում: Նա ուզում էր, որ ծառը փարվի իրեն և մխիթարի:

- Ծանր:- Ոչ ոք, ծառից բացի ոչ մեկը Հազրոյին մխիթարել չէր կարող:- Ծանր:- Եվ որքան մարում էին ծառի ցնցումները, որքան ապտակները դողդոջ էին հասնում այտերին, Հազրոն ավելի պինդ էր փաթաթվում:- Ծանր:

Այդպես երկար մնաց Հազրոն:

Կիրճում դարձյալ լույս ու ստվերի խաղ էր, երկնքում ու երկրում հայտնվում ու համբառնում էին հրաշքները, բայց դրանք արդեն Հազրոյի համար չէին:

Հրաշքը Հազրոյի համար չէր:

Եվ ծառի համար չէր:

Տնցումները դադարել էին, և ծառը հիմա սարսռում էր՝ դատարկվում կացնի սարսափից: Սարսուռը շիվերից հոսում էր ճյուղերը, ճյուղերից հոսում էր բունը և բնից հոսում էր կտրվածքն ի բաց:

Ծառը չէր մեռել: Ծառը տապալվել էր, բայց չէր մեռել և չէր մեռնելու՝ մինչև լրիվ չպարավեր սարսափից: Երկար, շատ երկար էր պարավելու. երկար էր ապրել դողը և երկար էր պարավելու, քանի դեռ գեռունները չէին մտել մաշկի տակ, քանի դեռ չէր մաշկվել, քանի դեռ չէր ճաքճքվել, քանի դեռ մղմեղը չէր մտել բջիջների մեջ, քանի դեռ ամեն հյուսվածք թել-թել չէր ընկել քամու բերանը:

- Ծանր:

Հազրոն բերան չէր բացում, շուրթ չէր շարժում, բայց ներսում տնքում էր,- ծանր:- Ծառի սրտունքը ջիլ ու երակ բռնած՝ հոսում ու մարում էր կղված ծնկածալերում: Ապա դողը դարձավ սեփական. սկսվում էր ծնկածալերից և երակ ու ջլերով հոսում-պարավում էր ծառի մեջ:

ԴԱՇՏԱՊԱՀԸ

1

Մոսեին ագռավի կոկոռոցը դուրս հանեց: Մութուլուս էր դեռ, Մոսեն անկողնում պառկած ծխում էր, երբ կոռոցը ընկավ ականջը:

- Քու լեշակեր ...,- հայհոյեց և չամաշորով քշեց դուրս:

Ագռավը կտուրին էր, հենց՝ հեռուստացույցի անտենային: Մոսեն գժվեց. ագռավ չէր սիրում: Տանել չէր կարող: Ատելությունը պապից էր գալիս: Տասնյակ տարիներ են անցել, է, պապը ո՞ր... Էրգիրը ո՞ր, պապը ո՞ր, Մոսեն ո՞ր, բայց կարծես երեկ, աչքի առաջ է՝ ագռավի տեսք ու կոնչոցից պապը խենթանում էր. պատեհ-անպատեհ հայհոյում էր, քարկոծում-հալածում-հայհոյում: Եվ երեխաների հետ պայման ուներ. ով մի ագռավ սատկացներ՝ մի լավ պարսատիկ նվեր էր ստանում: Ագռավը շանը չէր տալիս (շունն ինքն էլ չէր ընդունում), սատկած ագռավը պապը շարտում էր ձորից այն կողմ՝ գայլերին բաժին:

- Քու կոկոռոց...- Մոսեն քար վերցրեց, բայց չհասցրեց զարկել. ագռավը թռավ դեպի ձորը: Չքվեց: Բայց դե, լույս առավոտի հետ, պղտորեց Մոսեին:

Հայհոյելով հագնվեց, հայհոյելով կանգնեց բակում և վրդով նայեց ագռավի գնացած հետքով:

Գարուն էր, մայիսի կես: Ձորից այն կողմ բլրաշարուկը թաց նիրհում էր. գիշերը էլի անձրև էր եկել, և երկինքը էլի մաքրվում էր ամպերից:- Երկինքն այս գարնան կարծես բարի է. ինչպես սկսել է, էլի մի ժամանակ շարունակի՝ գիշերն՝ անձրև, ցերեկն՝ արև, սարե-

րը նորից կշնչավորվեն: Նախորդ տարվա երաշտից արմատներն անգամ փշկեցին: Բայց, տես որ, փառք, բացառիկ նպաստավոր է տարին: Հայացքը թաց լեռներին՝ Մոսեն կամաց-կամաց մեղմանում էր և որոշեց, որ դաշտապահի ձեռնափայտը վերցնելու ժամանակն է:

Եվ մարագի անկյունից վերցրեց դաշտապահի իր մահակը ու փոշին թափ տվեց:

* * *

Երեսուներեք-երեսունչորս տարվա սովորությամբ գյուղից դուրս ելավ և ուղղություն վերցրեց դեպի ձորը:

Բայց ձոր չհասած՝ միտքը փոխեց. նախ կարելի է գյուղամեջ գնալ. նախագահը գուցե հանձնարարություններ ունենա:

Տարիներ, է, տարիներ առաջ, երբ Մոսեն նոր էր դաշտապահի փայտը ձեռքն առել, Օ, այն ժամանակ և դեռ քսան-քսանմեկ տարի առաջ, դաշտապահ Մոսեն ամեն առավոտ, ամեն առավոտ նախագահից հանձնարարություններ էր ստանում և ամեն երեկո զեկուցում էր: Ամեն երեկո: Իսկ ահա, քանի տարի է, դաշտապահի և նախագահի հանդիպումը պարտադիր չէ: Պարտադիր չէ, թե՛ անհրաժեշտ չէ, Մոսեն զլուխ չի հանում: Թե՛ հանդիպում են՝ պատահական, և ինքը՝ Մոսեն, ոչ հանձնարարություն է ստացել և ոչ զեկուցելու բան ունի, այնպես՝ հարևան գյուղացի-ձանոթների պես հանդիպում են պատահական և բաժանվում: Դաշտապահ Մոսեն չի էլ հիշում, թե վերջին անգամ երբ է հանդիպել նախագահին:

Գյուղի կենտրոնում նախագահը մենակ էր կանգնած:

Հավաքատեղին, իհարկե, մարդաշատ էր. շրջկենտրոն և չգիտես թե ուր տանող ասֆալտապատ ճանապարհի եզրին՝ խումբ-խումբ ջահելներ, առանձին շրջկենտրոնում ծառայության գնացողների խմբեր, առանձին՝ հանք ու թունել բանվորության գնացողների խմբեր (Մոսեն որոնեց որդուն և տեսավ՝ բեռնատար ավտոյի մոտ կանգնած), առանձին՝ զբոսաշրջելու, թե՛ վազքի մրցումների գնացող բարձր դասարանի աշակերտներ, պատերի տակ արևկողած թռչակառուներ...

Գյուղի կենտրոնը մարդաշատ էր, իսկ նախագահը մեն-մենակ էր կանգնած՝ խոռվ կեցվածքը հավաքվածներին ի տես:

Դաշտապահ Մոսեն բարևեց և կանգնեց կողքին: Նախագահը բարևին պատասխանեց: Բարևին պատասխանեց, թե՛ հայիոյեց... Եվ էլի ինչ-որ փնթփնթաց:

- Չլսեցի:- Մահակին կոթնած՝ ձգվեց դաշտապահը:

Նախագահը կողքանց նայեց, այնպես, կարծես նոր նկատեց Մոսեին և ի միջի այլոց փնթփնթաց.

- Էդ ո՞ր:

Ինչպես թե՛ ուր. բուն գարուն է, և Մոսեն՝ դաշտապահ:

- Հանդ:

- Հանդում ի՞նչ կա:

Այս ո՞վ է խոսում Մոսեի հետ: Նախագահը չէ՛:

- Դու ասա թե ինչ կա. ես հանդապահ մարդ...

Մոսեն դեռ պետք է շարունակեր խոսքը, բայց նախագահը կտրուկ ու մի տեսակ հանկարծակիի եկածի պես, դարձավ դաշտապահին՝

- Դու դեռ հանդապահ ես:- Եվ խեթ նայեց դաշտապահի ձեռնափայտին:- Ինչքան գիտեմ, մենք հանդապահ չունենք:- Եվ նորից դժգոհ հայացքը կախեց գյուղի գլխին:- Հանդապահ,- քմծիծաղեց,- դաշտապահ... Ինձ դաշտապահ պետք չէ:

Այդ ի՞նչ ասաց նախագահը... Կարո՞ղ է Մոսեն սխալ լսեց:

- Ինչ պետք չէ՛:

- Ինձ հանդապահ պետք չէ:

Մոսեն զգաց, թե արյունը ինչպես է խուժում քունքերը: Ուրեմն... ուրեմն այսքան ու այսքան տարվա դաշտապահին այսպես են հրաժեշտ տալիս: Վռնդում են: Եվ ո՞վ: Այսպես արհամարհանքով Մոսեին ո՞վ է վռնդում: Գյուղ ու գյուղացու համար պատուհասի մեկը, որ իր տնամերձ ու խոհանոցից այն կողմ աշխարհ և իշխանություն չունի, մաղձոտ մի թանձրամիտ, որ իր ասածը չի հասկանում՝ «ինձ հանդապահ պետք չէ»:

- Քե՞զ հանդապահ պետք չէ, թե՛ հանդին,- սրվեց Մոսեն:

Իսկ նախագահը հարկ չհամարեց պատասխանել: Կանգնած էր՝

քիթը ցցած, քթի տակ փնթփնթոց, խռով ու վերվերի հայացքը գյուղի գլխին:

- Իմ հարցին պատասխան տուր,- բորբոքվեց Մոսեն,- հանդպահ քեզ պետք չէ, թե՛ հանդին պետք չէ:

- Գլուխ չունենմ:- Նախագահն առանց Մոսեին նայելու հեռացավ:

Քիչ մնաց, հա, պահ մնաց, որ Մոսեն հասներ ու մահակի տակ առներ նախագահին, բայց զսպեց իրեն և բորբոք նայեց շուրջբոլորը:

Իսկ հավաքվածներից ոչ մեկը լուր չուներ, թե իր կողքին, հենց հիմա՝ գարնան այս կապույտ առավոտ, ինչ տխուր բան կատարվեց. գյուղն արդեն դաշտապահ չունի: Գյուղի շրջակա սարերն ու ձորերը, դաշտերն այլևս պահակ չունեն: Պետք չէ: Նախագահն է ասում. դաշտապահ պետք չէ:

* * *

Մոսեն ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես տուն հասավ՝ վիրավորանքից ու կատաղությունից մշուշված:

Եվ ինչո՞ւ տուն եկավ:

Հերսոտ գնաց-եկավ բակում, մտքում ու ձայնարկու հայիոյեց նախագահին, բակում պատեպատ զարկվեց և փլվեց սանդին: Գլուխը պտտվում էր:

Այդպիսի վիրավորանք... այդպիսի անարգանք, այդպիսի... այդպիսի նենգ-թիկունքից եկող հարված Մոսեն մեկ էլ... մեկ էլ բանակում էր ստացել, այնտեղ՝ Արաքսի ափին, այն օրը՝ այն առավոտ, երբ թիթիզ մի լեյտենանտ, մի տուփ պահածո հիմարավարի գլորելով, ոտքի տակ առած մի տուփ պահածո և ձեռքին կես բոքոն խաղացնելով, մոտեցավ... մոտեցավ հենց իրեն՝ Մոսեին: «Չինվոր Կիրակոսյան, առ ու, հայտե տուն»:- Եվ իրեն թվաց, թե թիկունքից դաշունահարեցին. գլուխը պտտվեց, հայացքի դիմաց լեյտենանտը ճոճվեց, հորիզոնը, լեյտենանտը, երկինքն ու գետինը խառնվեցին իրար, երկինքը փոկ եկավ գլխին և չգլորվելու համար՝ ծնկեց:

Պատերազմական հինգը տարում Մոսեն այդպես ծանր չէր վիրավորվել:

Այդպես եղավ:

Այդպես գորացրվեց Մոսեն:

Եվ տունդարձի ճանապարհին հիվանդացավ:

Մոսեն՝ հերոս զինվոր Կիրակոսյանը, որ հինգ տարում օֆ չէր արել, միշտ՝ ճակատում, միշտ պինդ ու ճիգ-բացված թրի նման, որտեղից որտեղ հիվանդացավ, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչպես և ինչով: Պարզապես ծնկները չէին պահում: Եվ երկար պառկեց, մինչև գարուն: Իսկ գարնանը բժշկական հանձնաժողովը գտավ, որ նախկին ճակատային Մովսես Կիրակոսյանը երկրորդ կարգի հաշմանդամ է:

Այսպես եղավ:

Մոսեն այսպես դարձավ դաշտապահ:

2

Նույն օրը մենք իմացանք, որ գյուղի դաշտապահը քեռի Մոսեն է: Իրիկնապահին, երբ կատարածուն հենց գրասենյակի կտուրից ձայն տվեց-կանչեց, և կանչը փոխանցումներով տեղ հասավ, և քեռի Մոսեն ձեռնափայտով հայտնվեց ու մտավ գրասենյակ, հասկացանք, որ դաշտապահը նա է լինելու:

Դպրոցի գարնանային արձակուրդների օրերն էին, մենք արդեն «սանրել» էինք գյուղամերձ դաշտերը, ձորում սավղուկ ու սավղուկի արմատ չէր մնացել, ձորից այն կողմ՝ բլրալանջերի արտերում, քյաթմաթ չէր մնացել, սնձի առաջին ծիլերը թոցրել էինք՝ ազատ, անկաշկանդ, առանց տափետափի, առանց ծիկրակելու ու ծլկելու, դաշտապահ չկար: Իսկական սնձի ժամանակը դեռ նոր էր գալու, սնձի, գոզիկի, կոճղեզի, թթվառոշի, սիբեխի... ճիշտ է, գարունը երաշտ էր, բայց դե մի բան կճարեինք. քարերի տակից ինչ դուրս գար՝ մեզ համար էր, մեզ էր կանչում: Ահա և՛ դաշտապահ: Սար ու ձորերի նոր պահապանը և մեր նոր «թշնամին»: Ինչպիսի՞ն է... Հերսոտ է: Դա հո հաստատ ու հաստատ, մեր տեսած, մեզ հանդիպած բոլոր դաշտապահները հերսոտ էին: Բայց գիտեինք նաև, որ քեռի Մոսեն հիվանդ է, վազել չի կարող՝ մահակի տակից ծլկեցինք,

պրծած ենք: Բայց դե, կովից է վերադարձել. ինչ իմանաս, թե ինչ «ֆինտեր» կունենա:

Եվ որոշեցինք առավոտ շուտ գյուղեզրին հավաքվել-փորձել նոր դաշտապահին:

* * *

Երբ հայտնվեց, մենք, որ ճամփի երկու կողմերը բռնած նստոտել էինք քարերին, խաղացինք, որպես թե ուզում ենք ծլկել: Դաշտապահը քթի տակ ժպտաց ու անցավ: Զինվորական համազգեստով էր՝ գալիֆե շալվար, կիսաճիտք ծանր կոշիկներ, զինվորական բաճկոն և՝ մինչև վերջ կոճկած, զինվորական գոտին պնդած և գոտին ի կախ՝ զինվորական տափաշիշ: Միայն գլխարկն էր կեպի և ձեռնափայտ ուներ: Քթի տակ ժպտաց մեզ ու անցավ:

Գնում էր գլուխկախ ու տարտամ քայլերով, անկամ և ոտքը կախ զցեց: Թվաց, թե շուտ է գալու դեպի մեզ, բայց ձեռնափայտով մի բան խաղացրեց գետնին և վերցրեց: - Էդ ինչ գտավ, որ մինչև հիմա մենք չենք տեսել: - Պարկուճ էր: Կրակված գնդակի պարկուճ: Թխկթխկացրեց մահակին՝ թափ տվեց-դատարկեց հողից և փչեց մեջը: Պարկուճը սուլեց: Ուզեց շարտել, բայց էլի սուլեց: Հենց այնպես սուլեց, մենք դա հասկացանք: Ապա՝ փորձեց բարձր... զիլ... ավելի զիլ... որքան կարելի է՝ բարձր... ողջ շնչով: Հետո... հետո դաշտապահը ձեռնափայտը շարտեց, պարկուճը շուրթերի մոտ պահեց զույգ ձեռքով և փչեց այնպես, ինչպես մենք ֆուտբոլի գնդակն էինք փչում:

Խառնվեցինք իրար, մտածեցինք, թե դաշտապահի սուլոցը մեզ հետ կապ ունի: Անորոշ վախ էինք զգում և պատրաստ էինք, իրոք, ծլկելու: Բայց նա մեզ չէր նայում, սուլոցը հատուկ մեզ չէր ուղղում, երկար հասակով մեկ զսպանակվում էր - թոքերի օդը լցնում պարկուճը՝ երկար սուլում, ապա մեկնվում էր - խորը արտաշնչում և նորից ու նորից ու նորից սուլում էր և՝ վրա-վրա: Քեռի Մոսեն, ճամփի կենտրոնում կուչ գալով ու մեկնվելով, սուլում էր ճամփեն ի վեր՝ գյուղի կողմ, սուլում էր ճամփեն ի վար՝ դեպի ձորը, դառնում

սուլում էր աջ, սուլում էր ձախ, քեռի Մոսեն գալարվում էր ու սուլում: Այդ գալարումների մեջ եթե սուլոց չլիներ, կմտածեինք, թե գլխա-
գար է:

Եվ փվեց: Թրմփաց փոշոտ ճամփին, բայց պարկուճը զույգ ձեռքով պահել էր շուրթերի մոտ և հևում էր պարկուճի մեջ:

Երևի օգնել է պետք: Անվաստահ շարժվեցինք դեպի քեռի Մոսեն: Բայց չմոտեցանք. մենք վախենում էինք ոչ թե դաշտապահից, այլ հիվանդ զինվորից: Ուրեմն, որ ասում էին՝ հիվանդ է, ուրեմն՝ այս-
պիսի հիվանդ է:

Քեռի Մոսեն, ճամփի կենտրոնում փլված, պարկուճը զույգ ձեռքով պահել էր շուրթերի մոտ և հևում էր: Հետո բռունցք դառած ձեռքերը թրմփացին, կամաց-կամաց շտկվեց, տարտամ նայեց շուրջբոլորը, ճամփին, ապա մեկնվեց ձեռնափայտը վերցնելու ու նկատեց, կարծես նոր նկատեց բռունցքներում սեղմած պարկուճը: - Թյուու,- թքեց պարկուճի շրթին, և պարկուճը նորից սուլեց: - Թյուու: - Եվ ցուցամատով սպառնաց:

Պարկուճը աջում էր, քեռի Մոսեն ձախ ցուցամատով սպառնաց, և հանկարծ նկատեցինք, որ նա ցուցամատ չունի: Ձախի ցուցամատը տեղում չէր: Թռած էր: Նա մեկ էլ փորձեց շարտել պարկուճը, բայց դրեց գրպանը և, ձեռնափայտին հենված, ոտքի ելավ:

Ելավ ծերունու պես և գնաց ծերունական քայլերով՝ մանրիկ ու զգույշ:

Մենք լուռ նայում էինք դեպի ձորը գնացող դաշտապահին, նայում էինք միմյանց և առանց խոսքի իրար հասկացանք՝ քեռի Մոսեին զայրացնել պետք չէ. մեղք է քեռի Մոսեն: Բայց նաև չէինք կարող դաշտ չգնալ... Ուրեմն պետք է չքվել արտերից ու դաշտապահի աչքից հեռու:

Եվ որոշեցինք գնալ Դժնիձոր լողանալու: Քեռի Մոսեն այդ կողմ չի գա:

Եվ ոչ մի դաշտապահ Դժնիձոր չէր գալիս: Հազարից մեկ՝ չէին գալիս. ինչ ձոր էր, որ դաշտապահները աչքը վրան պահեին. Դժնիձորը քարերից բացի ուրիշ պտուղ չուներ: Եվ դեռ... և դեռ Արագածի ձնհալից խլած պարապ-սարապ քշում էր: Արագածն ի Արարատ

իջվարող մեր կողմերի բոլոր ձոր ու ձորակների շարուկում Դժնիձորը միակն էր, որ հեղեղաջուրը ոչ մեկին չէր տալիս՝ ոչ մի գյուղի, ոչ մի դաշտի: Բոլոր ձոր ու ձորակները սելավը մի տեղ բաշխում էին, իսկ սա, ափսոս, ջուրը ժայռեղեն ափերի մեջ սեղմած, քշում էր դեպի դռերը, դեպի Արաքս:

Եվ մեր կողմերի հերսոտ դաշտապահները և մեր գյուղի հերսոտ ջրվորները Դժնիձորին մականուն էին կայցրել՝ Արաքսի վտակ:

* * *

Երբ քեռի Մոսեն հայտնվեց լողափում, մենք անակնկալի եկանք, ավելի շատ՝ ձորակապցի մեր ընկերները: Նրանք առաջին անգամ էին տեսնում քեռի Մոսեին և դաշտապահ՝ զինվորական համազգեստով:

Ահագին ժամանակ նա լուռ կռթնեց ձեռնափայտին: Մահակը այդ տարօրինակ դաշտապահին անվայել էր, չէր բռնում, մահակը նրա համար նաև կարճ էր, և նա աղեղվել էր ձորափին:

Մենք սպասման մեջ էինք: Կեսս՝ սալերի վրա, կեսը՝ ջրում անշարժացած, սպասում էինք. դաշտապահը ինչ է ասելու: Ինչպես է խոսելու, ինչ է ասելու: Իսկ նա, ձեռնափայտին կռթնած, անորոշ նայում էր. կարծես մեզ չէր էլ նկատել: Հետո շտկվեց և ձեռքը տարավ գրպանը: Մենք վախեցած իրար նայեցինք. հիմա պարկուճը կհանի և... Բայց հանեց մախորկայի տուփը:

Քեռի Մոսեն ծուռ ժպտաց մախորկայի տուփին, ափով ու հեգնանքով կշռեց մախորկայի տուփը, «ջղարա» պատրաստեց, սկսեց գրպանները քրքրել և, էլի առանց մեզ նայելու, կանչեց՝

- Տղան:

Բոլորս զգաստացանք. ո՞ւմ է կանչում:

Դաշտապահը վերջապես նայեց մեզ: Բոլորիս և երկար նայեց: Հատկապես՝ մոտիկ կանգնածներիս: Առաջին անգամ էր, որ քեռի Մոսեին աչք աչքի տեսնում էի՝ սուր հայացք ուներ, բորբոք ու կտրուկ: Նրա հայացքի տակ գնալով ձգվում էինք: Մեզ հետ նաև ինքը՝ դաշտապահը:

Մեր դիմաց արդեն մի զինվոր էր կանգնած՝ բարձրահասակ ու

ծիգ: Այդ զինվորին միայն կեպին էր խանգարում և ձեռնափայտը:

- Վագրով՝ ինձ մոտ:- Հրամանով կանչեց քեռի Մոսեն: Վերջապես: Բայց էլի անորոշ էր՝ ո՞ւմ է կանչում:

- Բոլորը:- Հրամայեց քեռի Մոսեն և ավելացրեց:- Ժիվոյ-ժիվոյ:

Եվ այնպես գորեղ էր ծայնը և այնպես կտրուկ. ոնց որ մեր թիկունքին մտրակով շրմփացնես:- Ազնիվ խոսք, սրան հրացան է պետք, դաշտապահի մահակը ինչո՞ւ է ձեռքն առել:

Մերկ կանգնեցինք դաշտապահի դիմաց:

- Հագնվել...,- մեր զգեստները մահակի տակ էին, այս ու այն կողմ շաղ եկած,- հագնվել, թե՛ սպասել հրամանի:- Իսկ նա լուռ նայում էր՝ խիստ, կտրուկ, բայց աչքերի խորքում գուրգուրանք կար. մեզ ուղղված սեր ու գուրգուրանք:- Մեզ սիրում է, նա մեզանով հիացած է, մեզ ոչ մի վտանգ չի սպասում,- ամենքս հասկացանք դա, բայց կաշկանդված սպասում էինք. քեռի Մոսեի հայացքը, կեցվածքը տիրապետող էր:

- Հագնվել:- Հրամայեց դաշտապահը: Նա չավելացրեց՝ ժիվոյ-ժիվոյ, բայց ձայնի մեջ դա կար:

Ծփացինք աջ ու ձախ (շտապելուց մեր խղճուկ շորերը փոխս էին ընկնում), ափալ-թափալ հագնվեցինք և սպասեցինք նոր հրամանի:- Հիմա ինչ է հրամայելու դաշտապահը:

Եվ հրամանը եղավ ռուսերեն: Չհասկացանք, թե ինչ պահանջեց: Բայց խառնվեցինք իրար. պարզապես հրամանին չենթարկվել, քեռի Մոսեի ձայնի տակ անտարբեր կանգնելը հնարավոր չէր:- Այ թե ով է զինվորը, իսկական զինվորը:- Ողջ պատերազմի ընթացքում մենք կռիվ-կռիվ էինք խաղացել՝ տանիքների վրա, փողոցներում, դաշտում, բոլորս հրամանատարներ էինք, հերթով, բայց ոչ մեկիս և ոչ մի անգամ չհաջողվեց այնպես հրամայել, որ բոլորը ենթարկվեն:- Այ թե ինչ է նշանակում լինել իսկական զինվոր:- Քեռի Մոսեն ժպտաց մեզ և հրամանը կրկնեց հայերեն՝

- Ըստ հասակի մեկ շարք՝ շարվե՛նել...

Եվ անցավ շարքի երկարությամբ, ուշադիր գննեց, մի քանիսին տեղաշարժեց, իսկ ինձ, որ կենտրոնում էի, բերեց - կանգնեցրեց շարքի սկզբում:

- Քու աչքերն կապուտ են ու քու մազերն՝ շեկ,- այս անգամ խոսեց մեր գյուղի լեզվով,- հարկ է, որ դու շարքի սկիզբ կանգնիս:- Եվ հայացքը աչքերիս լռեց: Ինձ թվաց, թե պետք է հարցնի՝ ո՞ւմ տղան ես: Բայց քեռի Մոսեն նորից դարձավ կտրուկ զինվոր:- Հասկանալի է:

Այդ հարցի, թե հրամանի մեն ու մենակ պատասխանը գիտեի, բոլորը գիտեին. բանակից, կովի դաշտից եկել-հասել էր մեր գյուղը: Եվ ես ձգված պատասխանեցի.

- Տակ տոչնա:

Դաշտապահը ժպտաց ինձ, ապա անցավ շարքի երկարությամբ (մի քանիսս ոտքներիս չանթ-մանթ ունեինք), մեր չանթերը հանել տվեց, որ հավասարապես բոբիկ լինենք, հին ու մին մեր շորերի վրա դժգոհ փնթփնթաց, ապա մի պահ գլուխկախ մտածեց և կտրուկ բարձրացրեց գլուխը.

- Հանվել:

Դա արդեն մեզ դուր չեկավ,- հագնվել... հանվել,- ձեռ է առնում մեզ: Բայց հրամանը հրաման էր:

Եվ նույն «համազգեստով» - բոլորս մերկ, նույն կարգով շարվեցինք ձորափին:

- Աջ դարձ:

Ճակատով դարձանք դեպի ձորը:

- Այդպես:- Դաշտապահը խնդուն ու խրոխտ նայեց, ուզեց ավերը շփել իրար, բայց ձեռնափայտը խանգարեց: Խեթ նայեց ձեռնափայտին, ձեռնափայտը շարտեց, հիշեց, որ գլխին կեպի կա, կեպին շարտեց ձեռնափայտի ետևից, ապա զինվորական բաճկոնը մինչև վերջ կոճկեց և կրունկը թափով շրխկացրեց կրունկին՝

- Ջգմստ:

Առանց դաշտապահի մահակի և առանց կեպիի, մեր դիմաց արդեն իսկական զինվորն էր՝ ձիգ, բարձրահասակ ու ձիգ և առնական և բորբոք ու խրոխտ հայացքով և համարձակ ճակատով: «Ազնիվ խոսք, մեր գյուղում քեռի Մոսեի պես ուժեղ մարդ չկա», - մտածեցի ես և մտածեցի նաև, որ այդ մարդուն քեռի Մոսե ասելը սխալ է՝ ոչ քեռի Մոսե, ոչ դաշտապահ... բա ո՞վ է: Չինվոր: Ան-

հաղթ զինվոր: Հրամանատար... Այ թե կովել է, հա՛. հայացքով է ֆաշիստներին քշել, հենց այս հայացքով, հենց այս աչքերով, այս ճակատով:- Շիկացած ճակատը կայծկլտում էր և անհնազանդ-ալեխառն մազերը հա քաշում էր ճակատից ու խոսում:- Ուրեմն... ուրեմն մենք... մենք՝ մերկ երեխաներս, որպես թե զինվորներ էինք. հզոր և արդար և հաղթական մի բանակի մարտիկներ էինք՝ մեր թիկունքում թողած հեքիաթային հաղթանակներ - առասպելական պատմություն: Մենք ծունկի էինք բերել աշխարհի ամենամեծ-ամենադաժան-ամենագեշ-ամենա... թշնամուն և մեր անցած ճամփաներին կործանել էինք չարը ու հաստատել բարին:- Մենք՝ ճորափին մերկ ու զգաստ կանգնած երեխաներս: Նա էր ասում և՛ առանց ձեռք առնելու, հաղթած զինվորն էր ասում, մեր հրամանատարը, մեր գնդապետը՝ կրքոտ ու բորբոք և աչքերը բոց և ճակատը թրի պես բոցկլտուն և խոսքը հրեղեն: Մենք անպարտելի զինվորներ էինք: Եվ անպարտելի, որովհետև արդար ենք: Բայց ահա անիրավ, նենգ և վախկոտ մի բանակ ձորից այն կողմ դարանակալել է՝ գետից այն կողմ, ձորից այն կողմ:- Եվ ռուսերեն բառեր էր որոտում և ծախ ցուցամատը ունն ի ետ թափ էր տալիս դեպի թշնամին: Յուցամատը տեղում չէր. ցուցամատը չկար, բայց երբ ոխով թափ էր տալիս, ցուցամատը կարծես տեղում էր, կար և սպառնում էր թշնամուն: Եվ մեզ՝ փառապանծ բանակի մեր գնդին, ահա, բախտ է վիճակվել ջախջախել այդ նենգ բանակը. գրոհով իջնել ձորը, գրոհով կտրել գետը, գրոհով բարձրանալ ձորից և կայծակի պես շրխկալ թշնամու նամարդ ճակատին և ճեղքել ճակատը, վախկոտ բանակը բզկտել-ցրիվ տալ և մրրիկի պես հետապնդել...

- Դե, հրաման տուր, հրաման տուր, գնդապետ:- Ներսումս փոթորիկ էր. ես ուզում էի պոկվել - ավտոմատի կրակով իջնել ձորը, կրակով կտրել գետը, կրակով ելնել և սուրալ բոցեղեն գնդակների ետևից:- Դե, հրաման տուր, հրաման տուր, հրամայիր, գնդապետ:

Եվ քաշեց թուրը ու դարձավ դեպի թշնամին:- Ով քնած է՝ արթուն կացեք, ով արթուն է՝ ելեք կեցեք, ով կեցել է՝ սուր կապեցեք, սուր եք կապել՝ ձի թամբեցեք, ձի եք թամբել՝ ելեք հեծեք - հետո չասեք, թե մենք քնած, Դավիթ գող-գող եկավ-գնաց:- Եվ Թուր Կե-

ծակով թրատեց երկինքը,- հացն ու գինին, տեր կենդանին,- կան-
չեց:- Ի մարտ...

Եվ մեր պողոթյուն գունդը տարավ...

Ինչպե՞ս իջանք ձորը, ինչպե՞ս կտրեցինք սելավը, ինչպե՞ս բարձ-
րացանք... և, ահա, ճակատը:

- Ի մարտ...

* * *

Հիմա, երբ հիշում եմ այդ օրը և էլի շատ օրեր, որ մեր մերկ
և սոված և գեղեցիկ գունդը հավաքվում էր Դժնիձորի ափին ու
սպասում իր հրեղեն գնդապետին, կոկորդս սեղմվում է: Գալիս էր՝
ձեռնափայտը քարշ տալով, մենք զգաստ շարքով ողջունում էինք,
նա ձեռնափայտը շարտում էր մի կողմ, կապույտ կեպին՝ մահա-
կի ետևից, զինվորական բաճկոնը մինչև վերջ կոճկում էր, խրոխտ
կանգնում զգաստ շարքի դիմաց, և գունդը պատրաստում գրոհի:

Մեր «պողպատե» գունդը միշտ հաղթում էր, և մեր գնդապետը
իր չեղած ցուցամատով չեղած շքանշաններ էր կայցնում մեր մերկ
ու նիհար կրծքերին:

Մենք որքան էինք սիրում մեր գունդը:

Մենք որքան էինք սիրում մեր հերոս գնդապետին:

Ինչքան էի սիրում քեզ, քեռի՛ Մոսե:

3

«Ինձ դաշտապահ պետք չէ»... Հարամ կաթնակերներ... Հա-
րամ կաթնակերներ...- Դաշտապահը չէր հանդարտվում:

Ուրեմն... ուրեմն Մոսեն ձեր թաշկինամկն է. պետք եղավ՝ ձեր
քիթը կմաքրեք, մաքրեցիք՝ կշպրտեք մի կողմ... «Ինձ հանդապահ
պետք չէ»: Շան ծիծ կերած՝ Մոսեն երեսուն-երեսունչորս տարի քեզ
համար է չափչփել՝ քեզ համար և քեզնից առաջ եկած ու գնացած
մյուս նախագահներին: Ձեր մշակն է եղել Մոսեն: Եվ ի՞նչ եք վճա-
րել ձեր «մշակին»: Հատկապես դու, մաղձոտ շանորդի, դու ի՞նչ ես

վճարել «քո դաշտապահին»: Իր աշխօրի հասույթով Մոսեն տասը հավ չի կարող պահել: Իսկ Մոսեի գերդաստանը տասը շունչ է: Երեկվա որբ ու մենակ Մոսեն, փառք աստծո, այսօր տասը շունչ է... Այնպես որ, Մոսեն իր համար էլ, հենց իր համար էլ չի աշխատում: Պարզապես չի ուզում լքել այս խեղճ ու կրակ սար ու ձորերը: Այո՛, այո՛ խեղճ ու կրակ և՛ քված, և՛ որբացած. Մոսեն հո գիտի. Մոսեն գարնանից ձմռնամուտ չափչփում է հանդերում և գիտի, որ դա այդպես է: Եվ այդպես է՝ հենց քո պատճառով, փոխ նախագահ: Քեզ ո՞վ փաթաթեց գյուղի պարանոցին, քեզ պես ստրկամտին ո՞վ իշխան կարգեց այս սարերին: Հանկարծ Մոսեն գլխի ընկավ, որ իր վիրավորանքը կատաղությունն ու վիրավորանքը ոչ այնքան իր համար է, իր՝ դաշտապահ Մոսեի, որին նախագահը վռնդում է, որքան՝ սարերի, կրճքների քար սեղմած խեղճ սար ու ձորերի, լանջերին կմախքացած արտերի, լանջերում հեղեղված ու փակված առուների, ամայացած և... և նախագահի համար արդեն անշահ դաշտերի: Շահավետ դաշտ չկա և դաշտապահի կարիք չկա, ուրեմն: Այդ անօրեն նախագահի խոսքը այս չէր:

- Մարաթուկ վկա՛ էս էր:

Թե չէ... թե չէ, Մոսեին ո՞վ կարող է արգելել, որ ձեռնափայտն առնի ու չափչփի՝ որպես հանդ ու չոլին սովոր մի հալևոր:

Ո՛չ, Մոսեն սարերը պետք է գնա որպես դաշտապահ:

Մոսեն կոչումով է դաշտապահ և անունով պետք է լինի դաշտապահ: Եվ երբեք ու երբեք շրջակա սար ու ձորերը պահապանի այնքան կարիք չեն ունեցել, որքան հիմա, որքան այսօր, որքան այս առավոտ: Նույնիսկ և նույնիսկ մահակը քիչ է՝ այսօր և այսօրն ի հետ դաշտապահ Մոսեն սարերը պետք է գնա հրացանով: Հա, հա՛ զենքով:

Մոսեն ձեռնափայտը շարտեց, կտրուկ ոտքի ելավ, թափով մտավ տուն (որդու որսորդական հրացանը պատից կախված էր), վերցրեց հրացանը, կապեց փամփուշտակալը և գոտեպինդ քշեց դուրս: Էս անիծյալ ագռավը հիմա հայտնվեր...

Գյուղեզրին՝ ասֆալտապատ ճանապարհից դուրս կանգնած ավտոյի շուրջընկալը, ինչպես մեղրի վրա հավաքված ճանճեր, դզդզում էին երեխաները: Իսկ մեքենայի տերը՝ մի տղա, նորածն զգեստներով ու երկար մազերով սիրունիկ մի ջահել, ավտոյի ռադիոընդունիչը բացել էր մինչև վերջ և ծորուն մեղեդու տակ օրորվում էր:

Դաշտապահ Մոսեն ոտքը կախ գցեց: Երեխաները նկատեցին դաշտապահին: Երևի՝ նկատեցին, բայց ուշադրություն չեն դարձնում. դե, դաշտապահն է, թող իր գործին գնա: Երեխաները թաց ջնջոցներով ու եռանդով կպել էին ավտոյին: Իսկ ղեկի մոտ նստած ջահելը ծխում էր և ծխի քուլաների հետ և ծխաքուլաների նման գանգուր մեղեդու հետ ճոճվում էր:

- Դրա ձեն կտրե՛:

Ջահելը, դեմքը պարուրած ծխի միջից, նայեց դաշտապահին:

- Կտրե՛ դրա ձեն,- որոտաց դաշտապահը և հերսոտ մոտեցավ: Իր ավտոն, իր հագուստ-կապուստ, իր մազերն ու իր նրբ,- հեգնեց Մոսեն,- ու իր նրբն... Ո՞ւմ թոռնիկն ես:

Ջահելը խռոված խաղում էր ղեկի հետ:

- Ո՞ւմ տղան ես:

- Քեզ ի՞նչ պատահեց, քեռի՛ Մոսե: Զահելը, դժգոհ, հոնքերը վեր ձգած, դարձավ դաշտապահին:

- Էս էրեխեքին ինչի՞ ես հավաքե ավտոյի գլխին:

- Ես եմ խնդրել:

- Տուն չունեն, տեղ չունեն, դաս չունեն:

- Կիրակի է,- վրա տվեցին մի կողմ քաշված երեխաները: Դաս չունենք... Կիրակի է:

- Կիրակի է՛ գնացեք չոլ, գնացեք սարերն, գնացեք... Գնացեք ծաղիկ հավաքելու: Դուք երեխա չե՛ք. ինչ գործ ունեք սրա հետ: Եվ հրացանով հրեց ավտոն: Զեր ծաղիկն է՛ս է, ձեր սարն է՛ս է, ձեր ձորն է՛ս է, ձեր հանդն է՛ս է, էս երկաթ ու ժեշտի կտորն է՛ ձեր սիրելի ծաղիկն ու ձեր սիրելի աղբյուրն ու ձեր սինձն ու ձեր գոգիկն ու ձեր խաղն ու ձեր սերն ու ձեր ուրախությունն ու ձեր... Էս է: Դաշտա-

պահը գժվել էր. կրակելու պատրաստ հրացանը պահեց ավտոյի գլխին:- Կպիտի առաջին գնդակն էս անզգամի ճակատին բացիմ:

Ավտոն մեկնեմ պոկվեց - ճղալով ելավ ասֆալտապատ ճանապարհ և սուրաց դեպի գյուղ:

Իսկ երեխաները շաղ էին եկել և շշկված նայում էին դաշտապահին, որ հրացան ունի, փամփուշտակալ ունի և հրացանի պես որոտում է՝

- Դե, շո՛ւտ,- կարգադրեց դաշտապահը,- դե, շուտ հավաքվեք ու իմ հետքով էգեք սարերն... Շո՛ւտ:- Խիստ պահանջեց ու քայլեց:

Եվ գնում էր ուսն ի ետ նայելով - երեխաները չէն գալիս: Մինչև ձորաբերան ոտքը կախ գցելով գնաց: Երեխաները չկային: Եվ ձորափին նստեց. դեռ սպասում էր: Այսօր նա շատ էր ուզում, որ երեխաները՝ բոլորը-բոլորը, գյուղում որքան երեխա կա, բոլորը հավաքվեն-գան-անցնեն ձորն այն կողմ և շաղ գան սար ու ձորերում: Առավոտ շուտ երեխաները՝ բարձր դասարանի աշակերտները, ինչո՛ւ էին հավաքվել գյուղի կենտրոնում... Ռո՛ր էին գնում: Զբոսաշրջելո՛ւ: Խելո՞ք դասատուներ... Այդ խելոքները իրենց աշակերտներին ամեն տեղ կարող են տանել զբոսանքի, բացի շրջակա սարերից: Այդպես է: Դաշտապահ Մոսեն հո լավ գիտի. արդեն քանի՞ տարի, երեխաները ոչ քյաթմաթ հավաքելու են գալիս, ոչ սնձի, ոչ գոզիկի, ոչ թթվառոշի, անգամ... անգամ ծաղկի չեն գալիս... Ո՛չ երեխաները ցանկություն ունեն ձորն այն կողմ անցնելու, ո՛չ դասատուներն են խրախուսում: Թե աշակերտներին դաշտ են տանում՝ դա ծխախոտի դաշտն է - ծխախոտ հավաքելու: Ամեն սեպտեմբերի նախագահը մի «սեղան» է խոստանում դպրոցի դիրեկտորին, և դիրեկտորը աշակերտներին առած, դասատուներին և աշակերտներին հավաքած՝ քշում է դեպի ծխախոտի դաշտը: Ծխախոտ հավաքելու: Այդպես է: Դաշտապահ Մոսեն հո լավ գիտի. երեխաների ոտքը ծխախոտի դաշտից այն կողմ չի անցնում:

Մոսեն ետ նայեց... երեխաները չէին երևում: Վազել են ավտոյի ետևից:

- Ես ձեր դաստիարակողի...

Նա հրացանը մեկնեց ծնկներին և շփեց հրացանի փողը:- Հե՛յ

գիղի, հա՛, տարիներ–տարիներ առաջ Մոսեն ավտոմատ ուներ. Մոսեն զինվոր էր և ավտոմատ ուներ... Արաքսի ափին օրն ի բուն քանդում–յուղում–հավաքում էր ավտոմատը, մախորկա էր ծխում և սպասում գետն անցնելու հրամանին: Նա ծխախոտ վառեց: Մի տուփ մախորկա լինե՛ր... Էդ անտերի մեջ ուրիշ զորություն կար, ծխախոտից ավելի մի բան. մի տեսակ... ինչպե՛ս ասել՝ կարծես ծխելիք չէր, այլ գենքի մաս. ծանր մի բան գրպանդ վար էր քաշում՝ մի տուփ վառող կամ գնդակ կամ... ձեռքի ռումբ... Էդ անտեր մախորկան զինվորին ավելի էր զինվոր դարձնում... Այ թե՛ մի տուփ լինե՛ր: Դաշտապահը շփում էր հրացանի փողը, ծխում էր ու հաշփում հրացանի փողը: Էն ագռավը ղոր չքվեց... Զարկեր ու շարտեր գայլերին կեր... Իսկ գայլ որտեղի՞ց... Գայլ էլ չկա: Գայլերն էլ ոտքները կտրեցին էս խեղճ սարերից: Մի ժամանակ՝ պատահեր ու մի ոչխար հոտից ետ ընկներ–մոլորվեր ու մնար, այ՛, այնտեղ, տեղն ու տեղը գայլի բաժին կդառնար, որտեղից որտեղ գայլը կծփար–կբզկտեր ոչխարին և ոսկորները շաղ կտար: Իսկ հիմա... Հիմա ողջ սարալանջը բզկտված, ոսկորները շաղ եկած ոչխարի նման է: Հենց այդպես է ու կա: Այս սարալանջին՝ բլուր–բլրակների փեշերին, մի հոտ ոչխարի համրանքով մեկ արտեր կային, ամեն մեկը իր տիրոջ անունով: Շեն ու անուշ արտեր՝ անուշ ու թանկ անուններով: Մի հոտ ոչխարի համրանքով մեկ արտեր՝ քարե ու նախշուն ցանկապատերով, նախշուն քարակուտակներով, թաց շուրթերով, ոլործուն առուններով... Ո՛ր են արտերը, ղոր են արտերը գրկած ցանկապատերը, ղոր են քարակուտակները, ղոր են առունները... Ոչխարի անհովիվ–անտեր մի հոտ թուխա աշնան մի գիշեր դուրս է մնացել՝ այնտեղ, ձորից այն կողմ՝ սարալանջին և... և գայլերի մի ոհմակ վրա է տվել և բզկտել հոտը: Մինչև վերջին ոչխարը բզկտել է, և ոսկորները շաղ տվել: Հենց այդպես է ու կա:

- Մի հատ գել էղներ:- Մոսեն ծխախոտը շարտեց և հրացանը ձեռքն առավ:- Դըրըմփ:- Կրակեց ձորն այն կողմ և հրացանը նորից լցրեց:- Դըրըմփ... դըրըմփ... դըրըմփ...

Մոսեն կրքոտ կրակում էր ու վռագ լցնում հրացանը, վռագ լցնում ու կրակում ձորն այն կողմ: Ձորը լցվել էր դմփոդոցով, հեռվում խուլ

թավալվում էր արձագանքը, ձորի գլխին երակ-երակ քանդվում էր ծուխը՝ ծավալվում ու ծավալում վառողի բույրը: Ինչ անուշ հոտ ունի էս անտերը, Մոսեն երբվանից չէր շնչել բարութի առնական բույրը: Նորից լցրեց հրացանը, բայց զսպեց իրեն, չկրակեց. շտապ ոտքի ելավ և գնաց իր կրակածի հետքով: Հին զինվորը արթնացել-թարտում էր Մոսեի ներսում. նա շտապում էր - որտեղ գնդակը հասնում է և ետհարված չի գալիս, այդ տարածությունը զինվորը գրավել է. այդ տարածությունը պետք է ոտքով կտրել: Եվ գործնական, անհամբեր և ջահելավարի կտրեց ձորը: Նրան թվում էր, թե սարալանջին մի բան... մի բան փոխվեց. հենց կրակոցի հետ ինչ-որ բան փոխվեց այնտեղ: Եվ երբ ձորից դուրս ելավ, կանգ տվեց ու խուզարկու նայեց:

Աղբյուրը բռնեց Մոսեի հայացքը: Աչքին է երևում, թե մարդ կա աղբյուրի քարին նստած: Եվ գնաց դեպի աղբյուրը:

Դեռ չմոտեցած՝ անձանոթը կանչեց.

- Բարև, բարև, ախարացու:

Ձայնը դաշտապահին դուր չեկավ: Քեզ ո՞վ բարևեց, որ քաղցր ու եղբայրաբար պատասխան ես տալիս:

- Համա թե կարգին վախեցրիր, հա՛, ախարացու:

Միջին տարիքի մեկն էր աղբյուրի քարին նստած, դեմքին՝ քաղցր-մեղր ժպիտ: Ոնց որ սարդի հյուսած-սարդոստայն: Մոսեն սուր նայեց, և ժպիտը ավելի ծավալվեց, ավելի խճճվեց անձանոթի դեմքին: Իսկ աչքերի խորքում Մոսեն ժպիտ չտեսավ: Չկար:

- Էս կողմերում ի՞նչ կա, ախարացու, որ դու էլ որսորդական հրացան ես վերցրել: Ծեր մարդ ես... Ես ծերերին շատ եմ հարգում: Ծեր մարդ ես, իզուր քեզ մի չարչարի:

Աստված սիրես, այս ո՞վ է, որ մտերիմ-մտերիմ շատախոսում է և դեռ խորհուրդ է տալիս և... հերթ չի տալիս, որ Մոսեն հարցուփորձի:

- Ես հրացան ունեմ, բայց ես հոտ էլ ունեմ. այ՛, էնտեղ,- անձանոթը ձեռքը մեկնեց դեպի Դժնիձոր:- Ընկերոջս ասի՝ դու կաց, ես գնամ տեսնեմ է՛ն կողմերում ինչ կա-չկա: Էս կողմերն ավելի լավ է... Ինչ աղբյուր է. անմահական ջուր ունի: Մենք էլ վերցրել ու մեր վրանը չոր կիրճում ենք խփել: Տեղափոխվել է պետք: Նս-

տիր, ախարացու, ինչո՞ւ ես կանգնել: Երևում է, մենք շատ կհանդիպենք, կբարեկամանանք: Մինչև աշուն էս կողմերում ենք: Աշնանը էլի կիջնենք դռերը: Տեսնենք: Աշուն գա, բարին՝ հետը: Նստիր:- Եվ հովիվը շարժվեց. ուսնկից տեղ բացեց Մոսեի համար:

Շարժվեց և... Մոսեի աչքերը մեկեն կայծկլտացին. մի պահ նրան թվաց, թե աղբյուրի քարը արնոտ է... Բայց քարը փորփրված էր: Նոր էին փորփրել... Երբեք Մոսեի մտքով չէր անցել, որ աղբյուրի քարը՝ արծաթավուն և գունեղ մամուռներով զարդարուն, որ աղբյուրի քարը, խորքում, այսքան կարմիր է և այսքան փափուկ: Այդքան կարմիր և այդքան փափուկ:

- Էս ի՞նչ ես արե:- Հայացքը քարի ծուռտիկ ու կարմիր կտրվածքներին, հարցրեց դաշտապահը:

- Հե՛չ,- ժպտաց հովիվը,- երեխա ժամանակից մնացած սովորություն. որ քարին նստեցի՝ անունս գրում եմ: Դպրոց կարգին չգնացի, բայց անունս կարգին գրել գիտեմ: Հերիք է:- Ժպիտը հովվի դեմքից անպակաս էր:

- Քարն ինչի՞ ես նշտարի բերանն առե,- կարմրատակեց Մոսեն:

- Նշտամր... Նշտարն ի՞նչ է, ախարացու, սրանով եմ փորել:

Դաշտապահը չէր նկատել հովվի գոտին ի կախ դանակը:

- Տուր տեսնիմ:

Հովիվը տատանվեց:

- Դանակն ինձ տուր,- որոտաց Մոսեն և, անհամբեր, դանակը ինքը պոկեց հովվի գոտուց, բացեց և հրացանի փողի վրա ջարդեց դանակը ու շարտեց:

Հովիվը ոտքի էր կանգնել, բայց դեռ փորձում էր ժպտալ:

- Էս կողմերն ինչի՞ ես աղտոտե:

Հովիվը հավ էր կերել, ոսկորները շաղ տվել շուրջբոլորը, իսկ աղբյուրի ակում ձվի կլեպներ էին լողում:

- Մաքրե քու կեղտերն:

Հովիվը անձպտուն կատարեց հրամանը: Հավաքում էր շաղ տված աղբը և աչքի պոչով հետևում, թե փրփրած դաշտապահը ինչպես է տրորում-փորձում կրունկներով ջնջել քարին փորած իր անունը:

- Քու հավատ...,- հայիոյեց Մոսեն:- Էստեղ արի:
- Հովիվը կամուկաց մոտեցավ:
- Այ, էս կճեպ նմանապես վերցրու:
- Հովիվը մեկնեց ձեռքը, և դաշտապահը ձեռքը տրորեց:
- Էս էլ քեզ խրատ, որ մեկ էլ, մեկ էլ դանակ չառնիս քու ձեռքն ու էս խեղճ քարեր չվիրավորիս:
- Բայց քո արածը մարդկություն չէր, ախարացու,- բողոքեց հովիվը, բայց դեռ փորձում էր ժպտալ:- Քեզնից էդպիսի բան սպասելի չէր:- Եվ ուզեց հեռանալ:
- Սպասի: Քու հոտն ու քու վրանն ու քու ընկերն ուր են:
- Ասացի՝ էն սարի թիկունքին,- խռով պատասխանեց հովիվը:
- Էն սարի թիկունքի կիրճն ու էն կիրճի թիկունքի սարն նմանապես դաշտապահ Մոսեի տիրության տակ են:
- Հովիվը զգաց, որ մեծ փորձանքը դեռ առջևում է. այս չորչորով ու խելառ ձերունուց ինչ ասես կարելի է սպասել: Եվ նա ձեռքը դրեց անթատակ, կնճռուովեց - ցույց տվեց, թե՛ շատ է ցավում:
- Լսեցիր:- Խիստ հարցրեց Մոսեն:
- Լսեցի:- Տնքաց հովիվը:- Լսեցի:- Ցավը ատամների տակ սեղմած՝ շնչաց հովիվը: Բայց մենք հենց մեր գլխին չենք եկել էս կողմերը:- Հովիվը խոսում էր ի միջի այլոց և կնճռուովելով. այնպես թե՛ որջ մտահոգությունը ցաված ձեռքն է:- Մենք իրավունք ունենք:
- Էդ իրավունքն ո՞վ է տվե,- հեզնեց դաշտապահը:
- Ձեր նախագահից թուղթ ունենք:
- Մոսեն կարկամեց: Մի պահ մտածեց, թե ինքը սխալ լսեց: Բայց ականջներում մրջյունի պես տհաճ խլվում էր «նախագահը»: Եվ հրացանը բռնոնցքներում սեղմած՝ քշեց հովվի վրա:
- Ի՞նչ ես ուզում, այ մարդ:- Հովիվը ետ-ետ գնաց:
- Թուղթ:- Կրճտացրեց Մոսեն,- թուղթ,- պահանջեց անհամբեր:
- Եվ անհամբեր չանթեց հովվի ձեռքից, բայց չնայեց-չկարդաց՝ ճնոթեց-խցկեց հրացանի փողը և կրակեց:
- Թուղթ... Դե հիմա նոր գնա: Գնա, ու ես քու հետքից կգամ: Շուտ-շուտ գնա ու շուտ-շուտ հավաքվեք ու շուտ-շուտ չքվեք: Մինչ իմ հասնելն ձեր հոտն ու ձեր վրան էդ կողմերում չեղնի: Թե եղան

ու թե տեսա, Հացն ու գինին, տեր կենդանին, քեզ ու քու ընկերոջն ու ձեր հոտն ու ձեր շունն ու ձեր վրան հրացանի բերան կաննիմ: Դե գնա:

Հովիվը արդեն հեռանում էր, իսկ դաշտապահը չէր հանդարտվում՝

- Շուտ-շուտ գնա:

Ներսը փոթորկվում էր: Վաղուց այդպես չէր պլեկոծվել Մոսեն: Անհանգիստ շարժվում էր, հրացանը փոխում ձեռքից ձեռք, նայում էր հովվի ետևից և հայհոյում, նայում էր շուրջըլորը և հայհոյում, լցված դարձավ գյուղի կողմ և բարձրաձայն հայհոյեց նախագահին. «Քու թուղթ... Հաց-կատակ շանորդի, դու ղ՛վ ես, որ սարն ու ձորը նվիրում ես հովիվներին: Ո՛վ է քեզ իրավունք տվել: Նախագահ ես: Սարերի այսօրվա տերը: Այս սարերը... սարերը և դաշտապահ Մոսեն հարյուր նախագահ են օտարել, բայց իրենք մնացել միասին, իրար հետ ուս ուսի: Այս սարերի տերը դաշտապահ Մոսեն է: Հա, դաշտապահ Մոսեն է: Եվ Մոսեի տերը այս սարերն են: Դու կամ, չկամ, փուչ նախագահ:- Քու թուղթ...»:- Հետո հրացանը ուղղեց աղբյուրի քարի փորվածքին, բայց զսպեց իրեն: Հիմա էլ ինքը պետք է վիրավորի խեղճ քարին: Եվ անունը ջնջխեց քարով: Ջնջխեց-ջնջխեց, ապա մի բուռ խոնավ հող բերեց-կապեց քարի վերքը և նորից հրացանը ձեռքն առավ: Հարկ է շտապել հովվի հետքերով: Ո՛չ, շտապել պետք չէ՝ թող փասսփուսեքը հավաքեն-հեռանան-չքվեն: Թե չէ... թե չէ, տեսար, Մոսեն չհամբերեց ու... Ո՛չ, Մոսեն մարդասպան չէ, Մոսեն պարզապես հանդապահ է: Դաշտապահ: Երեսից ընկած այս սար ու ձորերի, դաշտերի պահապանն է Մոսեն: Նա ծխախոտ հանեց և էլի հիշեց՝

- Ա՛խ, մի տուփ մախորկա էղներ:

* * *

Դաշտապահը կանգնեց բլրի գլխին և սրտատրոփ նայեց դեպի կիրճը:- Աստված չանի, տերը չկամենա, թե՛ հոտ երևա, վրան երևա, հովիվներ ու շներ երևան: Մարաթուկ վկա, Մոսեն էլ չի դի-

մանա. գլխի որդերը, հա–հա, շարժվում են: Աչքերը մթնդում էին: Չնայած հոտ չէր երևում, բայց այն միտքը, որ կիրճում կարող է հոտ լինել, խենթացնում էր:

Իսկ հոտ չկար, վրան չկար, հովիվներ ու շներ չկային:

Դաշտապահը տրորեց աչքերը և արդեն հանգիստ ու հանդարտ նայեց... Ոչ, չկան: Գնացել են: Չքվել են:

Եվ հեռվում, դեպի ղռերը իջվարող բլրաշարուկին շարժում նկատեց. քարերը կարծես խլվլում էին: Հոտն էր: Գնում էր դեպի ղռերը: Իր եկած ճանապարհով հեռանում էր: Այդպես: Անտեր սարեր են գտել՝ արոտավայր են դարձնում:

Բայց այս ինչ բան է, այս անիծյալները որտեղից հայտնվեցին:

Հովվի ու հոտի դեմ բռնկված, Մոսեն չէր նկատել, որ կիրճը լցված է ագռավներով: Ագռավները՝ խումբ–խումբ, գլուխ գլխի հավաքված, բզկտում էին կիրճում շաղ եկած աղտեղությունը: Կռնչում էին ու բզկտում: Կռնչոցով ոլորվում էին կիրճի գլխին և կռնչոցով խուժում: Եվ կիրճն ու կիրճի երկինքը լցված էր ագռավներով ու կռինչով: Որտեղ ագռավներն են կռնչում, այնտեղ բարու շունչը հոգեվարքի մեջ է... Ձեր գուժկան... Բուում:- Խումբ ագռավներից մի քանիսը թրմիացին՝ երեքը, չհրսը:- Ձեր մահաբեր... Բուում... Հարկ է վրա–վրա կրակել, թե չէ անիծվածները ցվրվում են: Ձեր լեշակեր... Բուում...

Եվ հեռվից՝ Դժնիծորի կողմից, դաշտապահը լսեց երեխաների արձագանք–կանչը - «Ուռնաա»:- Թուլեքը եկել են... Մտածում էր, թե ավտոյի պոչից չեն պոկվի:

Ագռավները շաղ էին եկել, ավելի շատ կիրճի երկնքում էին կռնչում, դաշտապահի գլխավերևում:- Արդեն ամեն մեկին հատուկ մի գնդակ է պետք: Եվ գլխավերևում կռնչացող ագռավներից մեկին նշան բռնեց:- Բուում: Ագռավը քարի պես իջվարեց, բայց Մոսեն այլևս ուշք չդարձրեց. վռագ դարձավ Դժնիծորի կողմ: Հետաքրքիր է, երեխաները կրակոցին կարձագանքեն:

- Ուռնաանմ...

- Շան թուլեք:- Դաշտապահը ժպտաց և իջավ դեպի Դժնիծոր, դեպի լողափ:

- Օհոհոհոհոհոհ... ծովափ են եկե:

Բոլոր երեխաները լողազգեստներ ունեին՝ գույնզգույն ու ձիգ, սալերին դասդասված զգեստների կողքին՝ լիմոնադի - լիմոնադի, թե գարեջրի լիքը և դատարկ շշեր, փայլփլուն ռադիոընդունիչը զիլ ծղրտում էր ձորի գլխին, ռադիոընդունիչի վրա՝ մի տուփ ֆիլտրով ծխախոտ և հետաքրքիրը, ամենահետաքրքիրը հեծանիվներն էին:- Սար ու ձորով քար ու մացառների միջով ինչպե՞ս են վարել... Վարե՞լ են, թե՞ շալակել... Միայն թե՛ «ավտոյով» լինեն, միայն թե՛ ոտքները գետնից կտրվի: Ձեր դաստիարակողի... Սրանց մայրերը՝ ուսուցչուհի, մանկապարտեզի վարիչ ու դաստիարակչուհի, բժշկուհի, հաշվապահ ու գանձապահ, վաճառող, ակումբի ու գրադարանի վարիչ և դերասանուհի և օդաչու և... տիեզերագնաց... սրանց մայրերը ինչպե՞ս են թույլ տվել, որ իրենց «բալիկները» այս սառը և պղտոր հեղեղաջրում լողանան:- Դաշտապահը կտրեց ռադիոընդունիչի ճղճղոցը և կանչեց՝

- Էրեխեք... Վազքով՝ ինձ մոտ:

Երեխաները խռով նայում էին դաշտապահին, և կանչին ոչ մեկը չենթարկվեց: Մոտեն կրկնեց կանչը՝ ավելի պահանջկոտ և ավելի գորեղ:

Երեխաները դժկամ շրջապատեցին դաշտապահին:

- Էս ո՞ւմն է:- Հրացանի փողով գլորեց ծխախոտը:

- Բոլորիս... բոլորիս...

Երեխաները ճակատ էին կազմում:

Դաշտապահը խոժոռ նայեց:

- Թե բոլորինն է, ուրեմն՝ անտեր է:- Եվ ծխախոտը դրեց գրպանը:

- Էս ո՞ւմն է:- Հրացանի փողով հրեց ռադիոընդունիչը:

- Իմն է:- Մեկը շտապեց տեր կանգնել:

- Դու երգ չունի՞ս, տղա՛, որ էս ժեշտի կտորն առե ու ընկել ես չլերն:

Տղան չհասկացմով դաշտապահին, թե՛ պատասխան չէր գտնում:

- Քու հոգու մեջ երգ չկա՛մ, տղա՛, որ կանգնիս էս սարի գլխին

ու երգիս... Ձեր հոգու մեջ երգ չկա՞:- Դաշտապահը բորբոք նայեց երեխաներին և հրացանով նորից հրեց ռադիոընդունիչը:- Էս ո՞վ է, որ ձեզ համար երգ երգե, ձեր փոխարեն ձեր ձորի գլխին, ձեր սարի գլխին երգ երգե: Ամո՞հ:

Տղաները լուռ էին:

- Էս ի՞նչ է:- Հրացանի փողով խառնեց շշերը:- Էս քաղցր ջուրն ի՞նչ է, որ գեղից չուրի էստեղ շալակե-բերել եք: Թե ծարավ եք՝ ըհը,- հրացանը մեկնեց հեղեղատը:- Կա ու չկա քաղցր ջուր է պետք: Դուք տղա չե՞ք... Կա ու չկա ավտո՞ է պետք:- Եվ հրացանով ու արհամարհանքով հրեց մոտիկ հեծանիվը:- Ձեր ոտաց տակ, ձեր բոքիկ ոտաց տակ հարկ էր որ սար ու ձոր դմփար... Դուք ի՞նչ տղա...

Տղաները լուռ էին, և Մոսեն զգաց, որ «գունդը» հավաքվում է:

- Ձեզնից ո՞վ պարսատիկ ունի:

Տղաները իրար նայեցին և հոնքերի տակից՝ դաշտապահին:

Երևի չգիտեն նաև, թե պարսատիկն ինչ է:

- Դավիթ տղան պարսատիկով վիրու է՞ծ կորսար, գել կորսար, արջ կորսար, Դավիթ տղան պարսատիկով իր սարերի թշնամուն յոթը գազ գետնի տակ կանցկացներ, դուք պարսատիկ անուն լսած չկաք: Դուք ի՞նչ տղա... Ագռավներն, հա՛ա - հրացանը մեկնեց բլրի կողմ - ձեր աչքերն է կհանին: Դուք ի՞նչ տղա... Շարվել:- Հանկարծ որոտաց դաշտապահը:

Երեխաները հասկացան, որ դաշտապահի հրամանը չկատարել չեն կարող:- Հասկացան նաև, որ քար ու մացառների միջով դեպի բլուրն են վազելու: Բայց բորբիկ:

- Թույլ տվեք բարձովկաները հագնենք:- Պահին ու հրացանակիր դաշտապահի կեցվածքին վայել՝ թույլտվություն խնդրեց մեկը:

- Բարձովկա ի՞նչ ասել է:

- Սպորտ-կոշիկները հագնենք:

- Հագնե՛լ:

Եվ երբ երեխաները շարվեցին՝ բոլորը լողազգեստներով և բոլորը «բարձովկաներով», դաշտապահ Մոսեն հիշեց, է, դաշտապահության առաջին օրվա իր գունդը:- Այստեղ, հենց նույն տեղը - սալաքարերին շարված էր գունդը... Ինչքան խեղճ ու ինչ անուշ

երեխաներ էին... Ո՞ր գնացին... Ո՞ր շաղ եկան... Ոչ մեկը գյուղում
չէ, երևի՝ ոչ մեկը: Սրանք ոչ անոթի են, փառք աստծո, ոչ մերկ, ոչ
բորիկ: Սրանք, երբ թևեր առան, ո՞ր են թռչելու:

- Իմ ետևից՝ վագրով դեպի բլուրը:

* * *

Ագռավները նորից իջել էին կիրճը և կիրճն ու կիրճի երկինքը
լցրել կոկոռոցով:

Կիրճի գլխին շարք կանգնած երեխաներին դաշտապահը ահա-
գին ժամանակ նոր հրաման չէր տալիս: Թող տեսնեն, թե ագռավ-
ները ինչպես են միմյանցից խլխլում աղտեղությունը և աստեն այդ
լեշակերներին:

Հետո, հրացանով և գլխաբաց, ձգվեց շարքի առջև: Նզովյալ-
ներ են դրանք: Ի զարմանս երեխաների, դաշտապահը խոսեց մա-
քուր գրականով: - Արյունոտ մագիլներ ունեն, չար աչքեր, թունավոր
կտուց և գուժկան ծայն: Որտեղ անշունչ կամ տկար մարմին տե-
սան՝ մագիլները խրում են, ում նայեցին՝ նրա ճամփեն օձն է կտրե-
լու, կտուցները ինչին դիպավ՝ ավերում է, քարը ճաք է տալիս, ջու-
րը ակունքից կտրվում է, կանաչը չորանում, հողը զրկվում պտղից,
որտեղ կոնչացին՝ այնտեղ բարին տկարանում է և չարը՝ զորանում:

Տղաները ուշադիր լսում էին, ոչ մի դասի այդպես լուռ ուշադիր
ու համախումբ չէին եղել, ոչ մի դասատուից այդպիսի տարօրինակ
բաներ չէին լսել և ոչ մեկի մտքով չէր անցել, թե դաշտապահը կա-
րող է գրականով խոսել և այսպես կրքոտ: Նրանց հայացքի դիմաց
դաշտապահն էր, համագյուղացի քեռի Մոսեն էր, Մոսե պապը և նա
չէր, այլ՝ որտեղից որտեղ հայտնված մի որսորդ, բարձրահասակ,
նիհար և տարիքին անսովոր ձիգ: - Իմ պապը իմաստուն մարդ էր:
(Ով հարյուր տարի և հարյուրն ավելի ապրեց՝ իմաստուն կդառնա):
Իմ պապը իմաստուն էր և ասում էր՝ ով այդ նզովյալներին հան-
դուրժում է, նա չարն է հանդուրժում, բարին մերժում է և չարն է
հանդուրժում և աշխարհի ու մարդու հանդեպ մեղք է գործում: Իմ
իմաստուն պապն էր ասում: Եվ ագռավ զարկող մանչերին հատուկ
նվեր էր տալիս:

- Կրանակ...

Դաշտապահը կրակեց, և քարերով զինված «գունդը» ոմբակոծեց կիրճը:

- Ուռնաամ...

- Կրանակ...

- Սկզբում դաշտապահը իր հրամանի հետ նաև գնդակ էր արձակում: Բայց այդպես գնդակները չէին հերիքի: Թող տղաները քարկոծեն, թող տղաները կռվեն: Եվ կրակում էր մեջ-մեջ. այն ժամանակ, երբ տղաների եռանդը պակասում էր:

- Կրանակ...

Մի դասաժամ, ուղիղ մի դասաժամ դաշտապահը մարտը վարեց՝ կրքոտ ու հին զինվորի հմտությամբ և զինվորական կարգ ու կանոնով:

Երեխաները հոգնել էին, բայց շարունակում էին քարկոծել՝ արդեն կիրճի երկնքում կռկռացող ագռավներին:

Դաշտապահը դադարի հրաման տվեց:

Տղաները հոգնած, բայց ուրախ շրջապատեցին իրենց հրամանատարին և սկսեցին շաղակրատել. ամեն մեկը պնդում էր, որ իր քարից, իր զարկից ագռավ է ընկել և ամեն մեկը վկայակոչում էր քեռի Մոսեին: Իսկ դաշտապահը, գլուխշարժումով, բոլորի հետ համաձայն էր և հայտարարեց, որ բոլորն էլ անձնուրաց կռվեցին, և ինքը իր գնդից, իր հերոս զինվորներից և մարտի ելքից շատ գոհ է:

- Ամեն մեկիդ՝ մի պարսատիկ նվեր:- Նրա աչքերից դեռ զինվորն ու հրամանատարն էր նայում՝ խիստ, բայց գոհ:

Հետո նստեց, հրացանը մեկնեց քարի հետ, գլխարկը դրեց և հանեց ծխախոտը: Երեխաների ֆիլտրով տուփն էր: Դաշտապահը շարտեց և խնդմնդալով հայիոյեց՝

- Դրա խեր...

Երեխաները ուրախ ծիծաղեցին:

Եվ, ծխախոտ փաթաթելիս դասատուներին հայիոյեց՝ կեսլուրջ-կեսկատակ և էլի բարբառով:

Քարին նստածը արդեն դաշտապահն էր, քեռի Մոսեն, Մոսե պապը՝ ճերմակ մազերով, կոտրված ճերմակ բեղով, կնճռոտ ու մտախոհ ճակատով:

- Էս գիշեր ձեզ համար պարսատիկ կպատրաստեմ:

Տղաները աշխուժացան:

- Ու էգուց կեսօրին, հըմը էս քարի մոտ, կսպասիմ ձեզ:

Մի պահ լուրթյուն էր, և երեխաներից մեկը հիշեց՝

- Բայց էգուց մենք դաս ունենք:

- Ձեր դասի խեր...

Ապա լրջացավ, խիստ նայեց երեխաներին և գտավ նրան, ով պատասխանել էր:

- Տղա՛, էն դասն... էն դասն, որ էս չորս քարի հետ կապ չունի, էս չոր սարի հետ կապ չունի, էս անտեր հանդ ու չոլի հետ կապ չունի, էն դասն, որ էս լեշակեր ագռավների հետ կապ չունի, էն դասն փոռի է, տղա՛, էն դասն փոռի է ու փուշ է:

Տղաները լուռ նայում էին:- Ազնիվ խոսք, քեռի Մոսեն, Մոսե պապը հետաքրքիր մարդ է:

- Ես կգամ, քեռի՛ Մոսե:

- Ես էլ կգամ...

- Բոլորդ էլ կգաք:- Առանց նայելու, համոզված տմբտմբացրեց դաշտապահը:- Դե հիմա գնացեք: Անոթի եք:

Երեխաները վազեցին դեպի լողափը:

Դաշտապահը խնդուն նայեց: Տղաները վազում էին թեթև, աշխույժ ու հաշտ: Տղաները դաշտապահ Մոսեի ետևից եկան ակամա, մի տեսակ՝ խռով, իսկ ահա գնում են ուրախ: Ուրախ և հաշտ: Այս քարքարոտ լանջի հետ հաշտ, սարերի հետ, կիրճի հետ, հանդերի հետ և իր՝ դաշտապահ Մոսեի հետ դաշն:

Բայց գլխավերևում մի ագռավ զահլա էր տանում:- Հիմա Մոսեն քո կոկոռը կկտրի:- Լցրեց հրացանը և նկատեց, որ գնդակը վերջինն է:- Հարկավոր է որդուն ասել, որ գնդակներ բերի, գնդակներ, պատյաններ և մանրագնդակներ: Շատ: Հիմա Մոսեն քո կոկոռը...,- բարձրացրեց հրացանը, բայց միտքը փոխեց,- ո՛հ, այս վերջինը Մոսեն չի կրակի.- Էն զինվորն զինվոր չէ, որ վերջին գնդակն իր համար չի պահի:

ՄԵՂԱՊԱՐՏԸ

1

Իրիկնապահ էր, երբ Տիգրանն ընդունեց հերթափոխը: Սովորությամբ, նախ հրացանը ստուգեց՝ Վասիլին նորից լցրել էր: Չես հասկանում այս մարդուն, հազար անգամ ասել է, որ դրա կարիքը չկա: Եթե կրակելու պետք լինի, որպես թե՛ դժվար է լցնել: Եվ գնդակները հանեց–գցեց գրպանը:– Յոթ ամիս է՝ պահակ է, բայց կրակելու առիթ չի եղել, յոթը տարի էլ մնա, այդպիսի տհաճ պատեհություն չի հայտնվի, ո՞ր հիմարի, ո՞ր խեղճի մտքով կանցնի կողպտել ուժանակի պահեստները: Ուժանակ... Պարզապես պետք է ուշադիր լինել, որ երեխաները մոտերքում կրակ չվառեն: Երբեմն նաև փողոցները մաքրողներն են ակտիվանում. քաղաքի աղբը թողած՝ հասնում են այս արվարձանների չոր տերևները այրելու: Նա ստուգեց նաև պահակատան հեռախոսը: Աշխատում էր: Հետո հրացանն ուսեց ու, երկտակված, պահակատնից դուրս ելավ, ապա երկաթյա դարբասից դուրս ելավ, կողպեց դարբասը և քայլեց աղյուսաշար պարիսպն ի հետ: Ուժանակի պահեստների շուրջբլուրը քաշված ցանկապատի հետ պտույտ գործեց և նորից կանգնեց դարբասի մոտ: Կասկածելի ոչինչ չկար: Եվ հաճելին այդ դարբասի մայթն էր՝ ջահել կեչիների շարքով ու արևոտ:

Եվ ծխելով սկսեց վերովար անել:

Փողոցը խաղաղ էր:

Այդ փողոցով ո՛չ տրամվայի գիծ էր անցնում, ո՛չ տրոլեյբուսի, ո՛չ երթուղային ավտոբուս: Արվարձանի այդ փողոցի երկու կողմերում

միայն պահեստներն էին և մայթերի հետ ձգվող աղյուսե պարիսպները՝ երկաթյա դարբասներով:

Իրիկնապահ էր. պահեստներում արդեն դադարել էր ելումուտը:

Դիմացի մայթին բարձրահասակ ու չորչորով մի մարդ հայտնվեց: Մարդը քայլում էր՝ ձեռքերը ետևը դրած, ծնոտը կրծքին սեղմած և սևեռուն հայացքը՝ մայթին: Չգիտես ինչու, Տիգրանը փորձեց որոշել, թե այդ մարդը ինչացու է, ով կլինի: Տնողեց և կարգեց հաշվապահ–պահեստներից մեկի հաշվապահն է:

Հետո մի դարբաս ճռնչաց, մի գնդիկ աշխույժ դուրս պրծավ և, շուրջբոլորը նայելով, շտապեց: Դարբասի մոտ կանգնած պահակը հարգանք–հայացքով ուղեկցում էր նրան, և Տիգրանը որոշեց, թե խլվյան գլխով այդ գնդիկը պահեստապետն է և, դուրս գալուց առաջ մի բաժակ հյուրասիրել է պահակին:

Հետո նա ժպտաց իր խաղի վրա, պարապությունն ինչ խաղի մեջ ասես կքաշի մարդու: Սակայն խաղը նրան դուր էր եկել:– Էլի ո՞վ կհայտնվի:

Դիմացի մայթին ճմռթված վերնաշապիկով մի ջահել երևաց: Եվ գնում էր ոչ թե փողոցն ի վեր, դեպի քաղաք, այլ քաղաքից էր գալիս և ուղղություն էր վերցրել դեպի մթերապահեստները: Քայլում էր կամուկաց. մի երկու անգամ փորձեց ետ դառնալ, բայց ձեռքը թափ տվեց ու շարունակեց: Տիգրանը երկար տվեց–առավ և վերջը որոշեց, որ ջահելը մթերապահեստի պահակի որդին է... Չնայած պահակի որդին կարող էր լինել նաև ինժեներ. ահա՛ իր որդին, բայց դա պահակի որդին էր:

Հետո մի կին հայտնվեց: Հնամաշ պայուսակ ուներ և, ժամանակից շուտ, հագել էր ռետինե երկարաճիտք կոշիկներ: Տիգրանը տեղն ու տեղը գտավ՝ կինը պահեստներից մեկի հավաքարարն էր:

Այնուհետև ահագին ժամանակ փողոցում ոչ ոք չերևաց:

Իսկ Տիգրանը սպասում էր:

Հրացանն ուսած քայլում էր դարբասի արևոտ մայթով և սպասում: Փողոցն ի վեր–ի վար թե մարդ երևար՝ նա հեռվից կնկատեր, իսկ հանկարծակի կարող էր հայտնվել միայն դիմացի մայթի հետ ձգվող պարսպի անկյունից՝ պահեստների փողոցին ուղղահայաց

նեղլիկ փողոցից: Եվ նա շուտ–շուտ նայում էր պարսպի անկյունադարձին: Երբ պարսպի ուղղությամբ էր քայլում՝ աչքն անկյունադարձին էր, իսկ երբ ետ էր դառնում՝ ուսն ի ետ շուտ–շուտ աչք էր դիպցնում:

Իսկ մարդն ուշանում էր:

Եվ այնքան նայեց, որ մի պահ նրան թվաց, թե, իրոք, պայմանավորված է: Իսկ երբ խաբկանքն անցավ, նա մտածեց, այնուամենայնիվ, մի մարդ այդ փողոցով գալիս է: Ճամփա է ընկել և գալիս է: Բայց ինչո՞ւ է ուշանում: Արդեն նեղսրտում էր և ուզեց անցնել դիմացի մայրը ու հենց պարսպի անկյունադարձից նայել... Եվ այդ պահին հայտնվեց մարդը:

Կիսատ քայլի վրա Տիգրանը գայթեց: Եվ, մի պահ, մարդը երևաց խճճված. կին էր, տղամարդ էր, ծեփ էր, թե ջահել – մի պահ, և Տիգրանը տեսավ... տեսավ Մգրե ծերունուն... Տեսավ և ցավոտ ու տհաճ մի ալիք կրծքի տակ գալարվեց, կատաղի ծեփվեց պատեպատ, ճնշեց քունքերը, և մշուշված աչքերի դիմաց պողպակաց տեսիլքը՝ սար ու ձորերում թավալվող ծուխ, ծխի մեջ խեղդվող բոցեր, ճարճատյուն, կրակոց–տրաքոց, վայրի քրքիջ, բոցերի բերան ընկած ճիչ ու ծղրտոց, վայրի քրքիջ և ծխով փաթաթված, բոցերով պարուրված, ճիչ ու ծղրտոցի միջով և վայրի քրքիջի տակ գալիս էր ծերունի Մգրեն...

Տիգրանը տրորեց աչքերը և էլի նայեց:

Ծերունին՝ նիհար, խամրած գդակով, ձեռքերը խամրած պիջակի գրպանները խրած և ուսերը հավաք, անձանոթ ու մուրր, խճճվել էր մայթին. շփոթ քայլ էր անում աջ ու ձախ և կտրակցոն հայացք էր նետում իր կողմ:– Այո՛, մգրեններից մեկն է... ծերունի Մգրեն է: Եվ տաքացած կոպերի տակ ծավալվեց ու անշարժացավ՝ գյուղը, Քարագլուխ գյուղը, հողե տանիքներով, խղճուկ տները, գյուղեգրին՝ Մգրե ծերունու խրճիթը, խրճիթի ձմռան գիշերը, խրճիթի պատին պլալացող ճրագը, ճրագի ու ծխախոտի ծխի մեջ հողե հատակին խոնարհ ու գլուխկախ նստոտած մարդիկ, կենտրոնում՝ Մգրե ծերունին և ինքը՝ թիկունքը խրճիթի պատին... Իրեն տեսավ ջահել, Տիգրանն իրեն տեսավ ջահել, ինչպես այն ժամանակ, իսկ Մգրեին՝

նույնը. ծերունին խրճիթի կենտրոնում հակված պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր...

Տիգրանը շուռ եկավ՝ թիկունք արեց, բայց շրջվելիս նորից աչք դիպցրեց դիմացի մայթին մոլորված ծերունուն: Այո՛ մգրեններից մեկն է... Քո Մգրե հերն անիծած... Որտեղի՞ց հայտնվեց... պատմում էր, պատմում էր... Տեսիլք–պատմության ավերակ բույնը ծերունի Մգրեի խրճիթն էր, և Մգրեն՝ պատմության ջարդված կարասը: Անծեփ պատերով, դատարկ և անթոնիր իր քողտիկի կենտրոնում փլված, աչքերը մարած օջախներ, ականջները ողբ ու կականով լցված և շուրթերին արյուն ու ծխով շաղված պատմություններ: Պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր... Խրճիթը լցվում էր ծխով. բոլոր ունկնդիրները ծխողներ էին, բոլորը՝ ավեր էրգրից, բոլորն այրված գյուղեր էին թողել, մարած օջախներ, սար ու ձորերում՝ անթաղ նահատակներ, բոլորը հինգ տարի (մինչ այդ նոր բնակատեղին), հինգ տարի անկտուր, անկրակ թափառականներ էին եղել, և ոչ մեկի համար պատմությունը նորություն չէր, բայց լսում էին, ամեն մեկը նույնը կարող էր պատմել, բայց բոլորի փոխարեն պատմում էր նա՝ Մգրե ծերունին: Պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր - ոչ ոք չէր միջամտում - ծերունի Մգրեն ամեն ինչ հիշում էր, ոչ ոք չէր ընդմիջում. ինչ պետք է ավելացներ, ոչ ոք լաց չէր լինում, ոչ ոք չէր տնքում, լուռ, լուռ, ծխի տակ խոնարհված, ինչպես ծերունի Մգրեն և նրա պես ծեր: Մեծ ու փոքր չկար, բոլորը ծերեր էին: Այդ խրճիթում այդ գիշերներին երեխան էլ ծերունի Մգրեի տարիքն ուներ, երիտասարդն էլ և ինքն էլ, որ այն ժամանակ ջահել էր: Բոլորն էլ նույն կյանքն էին տեսել, ապրել և նույն տարիքն ունեին: Եվ այդ կյանքի մասին պատմում էր մեկը՝ ծերունի Մգրեն: Պատմում էր, պատմում էր... Տիգրանը ոտքը կախ գցեց. նա համոզված էր, որ մայթին մոլոր կանգնածը մգրեններից մեկն է: Որտեղի՞ց հայտնվեց այդ խեղճը: Ուն ի ետ նայեց՝ ուզեց կանչել: Պատմում էր, պատմում էր... Հուշը շարունակվում էր ներսում. աշունքվանից–գարուն՝ ամեն օր, երկար ձմռան երկար գիշերներին պատմում էր, պատմում էր... Եվ հանկարծ կտուրի ձյունը ճռճում էր, և կտուրին... կտուրին... ուզում էր ձայն տալ–կանչել, բայց դեմքը կտրուկ թեքեց - հերն էլ անիծած - ...

կտուրի ձյունը ճոճում էր - լրտես մի ականջ կաշում էր երդիկի շրթին, և Մգրե ծերունին գլուխկախ լռում էր...- Տիգրանը հրացանի ուսափոկը սեղմեց բռում - ձեր հերն անիծած - ձգվեց և քայլեց՝ ինչպես հրացանի տակ առած գերի:

Գնալով լարվում էր:

Եվ առանց նայելու տեսավ, որ ծերունին կտրում է փողոցը: Ահա՛ ոտք դրեց իր մայթին: Պարանոցին, կարծես, սառը մի պապուկ թրմփաց - տհաճ մի դող սողաց թիկունքին, ողնաշարն ի վար, և նա զգաց, որ դա ծերունու հայացքն էր: Ահա՛ հայացքով թիկունքից կառչած, հետքը բռնած գալիս է: Եվ, ինչպես հեռվի հրդեհից քամու փախցրած բոցերի թերթեր, աչք ու ճակատին շարտվեցին անցած տհաճ պատմությունների հորձանքից պոկված պատառիկներ՝ անմիտ և մուգ և դաժան, նաև՝ ծոմոված ու աղավաղված դեմքեր և որտեղից որտեղ՝ Քարագլուխ գյուղից. լրտեսող աչք ու ականջով բռնված երդիկից սկսած մինչև, է՛, մուգ ու խոնավ անտառները: - Ձեր հերն անիծած... Այս հիմար ծերունին որտեղից հայտնվեց ու բորբոքեց ցավերը... Թող աչքից հեռանա: - Տիգրանը կտրուկ շուռ եկավ, և ծերունին ընկրկեց, ինչպես թափառիկ շուն՝ շփոթված ու հարվածի սպասող: - Այո՛ այո՛, սա մզրեններից է... Ծերունի Մգրեն է: Տիգրանը կախեց գլուխը: Այնուամենայնիվ, թող իր բանին գնա: Եվ որոշեց գնալ-փակվել պահակատնում: Բայց տեղն ու տեղը զգաց, որ թիկունքից կառչած խեղճ հայացքի տակից պոկվողը չէ: Եվ դարբասի մոտ ինքն իրեն խաբող մի քայլ արեց - հիմա կբացի դարբասը և, այդ Մգրեի քթի տակ, ճոնչալով կփակի ներսից, կփակվի պահականոցում և կհիշի իմացած հեքիաթներից մեկը: Իսկ այդ Մգրեն ուր ուզում է թող գնա: Դեպի դարբասը մի քայլ արեց և առանց նայելու տեսավ, որ ծերունու քայլերը խառնվեցին: - Քո խեղճ ու կրակ հերն անիծած: - Եվ հրացանի ուսափոկը ձգած՝ լարված քայլեց: Արդեն լսում էր ծերունու ոտքերի քստքստոցը, և ծոծրակ ու պարանոցին բռնկվում ու մարում էր նրա պեծ-պեծ հայացքը: Եթե շուռ գա՛ կտեսնի Մգրեի ճպճպացող աչքերը... Կհասնի պարսպի վերջը, ետ կդառնա-կնայի... Հերն անիծած, ինչպես գիշերվա խավարում լուսարձակից կուրացած նապաստակ, քշվում

է այս խեղճի հայացքի տակ և հիմա, կախարդված, պիտի դառնա ու ընկնի գիրկը: Եվ պարսպի հետ թեքվեց... Թեքվեց և զգաց, որ ծերունու քայլերը նորից շփոթվեցին: Թող հույսը կտրի - գնա իր բանին: Բայց համոզված էր, որ այդ Մարեն իր հետքը թողնողը չէ, և իրենք աչք աչքի հանդիպելու են:

* * *

Պարսպի անկյունադարձից երբ հրացանակիր պահակը թեքվեց-ծրարվեց ծերունու աչքից, փողոցը մեկեն օտարացավ: Պահ առաջ փողոցը գտածուրիկ էր՝ քաղաքի ամենախաղաղ փողոցն էր, և մայթը՝ ամենաարևոտը: Այս քաղաքը ոտք դնելու օրից նա այսպիսի մի փողոց էր որոնում: Եվ այս մտերմիկ մայթը:

Երբ փողոց մտավ, և հայացքը դիպավ հրացանակիր պահակին, մանկության մի հուշ պոկվեց նրանից: Այնպես մեկեն ու միասին կատարվեց՝ փողոցը-մարդը-հուշը (կարծես ոտքի տակից թռած ծիտ), որ ծերունին գլխապտույտ ունեցավ: Եվ գլխապտույտի մեջ նա հիշեց. Էրգրի գյուղ, փողոց, փողոցով ծփացող ութ-ինն տարեկան մի տղա (որ ինքն էր) և ցածրիկ տան անկյունից հայտնված զորընդեղ ու զորեղ բեղերով մարդը: Հուշի հետ երբ գլխապտույտը անցավ, ծերունին նայեց դիմացի մայթի հրացանակիր պահակին: Չգաստ կեցվածքը, բեղերը... փալաբեղը... Որքան նման է: Կա ու չկա՝ էրգրացի է: Ուզեց փողոցը կտրել-գնալ դեպի պահակը, բայց կաշկանդվեց. հրացանակիր պահակը այնպես ձիգ ու զգաստ էր կանգնած և նայում էր տարօրինակ: Փողոցի դատարկությունը նույնպես շփոթեցրեց: Անսովոր բան. քաղաք, դատարկ ու լուռ փողոց, մայթերի հետ ձգվող խորհրդավոր պարիսպներ և հրացանակիր պահակ: Գուցե ընդհանրապես այս փողոց մուտք գործելն արգելված է: Եվ ոչ կարող էր գնալ դեպի նա - հրացանակիր պահակը կաշկանդում էր: Իսկ երբ պահակը շրջվեց, և ծերունու հայացքը դիպավ նրա մտախոհ ու ծանրաբեռն թիկունքին, նա արդեն կասկած չունեց, որ պահակը էրգրացի է: Եվ զգույշ ու մանրիկ կտրեց փողոցն ու բռնեց հետքը:

Եվ հիմա, երբ էրգրացին ցանկապատի հետ թեքվեց–անհայտացավ, դատարկ փողոցի օտար և սառը շունչը մեկեն փաթաթվեց ծերունուն: Նա շփոթված նայեց շուրջփողորը, ապա փուխկոտ հասավ, պարսպի անկյունադարձից նայեց, և հուզմունքից աչքերը տաքացան: Ահա՛ էրգրացին... Հա, հա, էրգրացի է, ուրիշ ոչ մեկը, հրացանակիր պահակը էրգրացի է, էրգրացի... Եվ հրացանը... հրացանը որքան վայելում է: Մտքում ջերմ խոսքեր ասաց բարձրահասակ ու թիկնեղ էրգրացուն և գնաց ետևից: Իրիկնապահի արևը խաղում էր մոսիկի սվինին. սվինը մի շողք անդրադարձրեց, բոցեղեն շողքը թռավ դեպի ծերունին, և նա կանգ առավ: Վերջիվերջո, պահակ է, թող իր գործն անի. ահա՛ կհասնի պատաշարի վերջը, պատաշարի հետ կթեքվի և մյուս՝ դեպի փողոցը թեքվող պատաշարի հետ նորից դուրս կգա փողոց: Ավելի լավ է սպասել մայթին, հենց՝ դարբասի մոտ. պահակը... էրգրացին ուր էլ գնա, որ կողմից էլ հայտնվի, դարբասի մոտ է գալու: Եվ դեմ դիմաց կհանդիպեն, աչք աչքի կդիպնի և... կճանաչեն իրար: Հա, հա, կասկած չկա՛ նա է, էրգրացի է:– Ծառի տակ կանգնած նա էլի հիշեց էրգրի գյուղի զորընդեղ ծերունուն և, ինչպես այն ժամանակ, է, այն օրը, երբ վազքի մեջ շփոթվեց ու կորցրեց համագյուղացի հսկա ծերունու անունը, չհիշեց նաև քիչ առաջ հայտնված հուշի մեջ և չհիշեց հիմա: Իսկ պահակ–էրգրացու անունը ինչ կլինի... Եվ ինչպես է հասել այս քաղաքը՝ աշխարհի ծայրը... Քշած կլինեն... Քաշ տված կլինեն, ինչպես իրեն. որդին բերած կլինի կամ՝ թողը... թողը: Կամ, ով գիտի, հայի բախտ, հայի ճակատագիր, հայի...

«Մարաթունկ վկա, աստծու ողորմությունն է... Հն, աստվածն է ուղարկե, որ ես մենակ չմնամ»:- Ծերունին հուզմունքից դողաց. պարսպի անկյունից հայտնվեց պահակը: Տես որ, աչք դիպցրեց՝ տեսավ... Տեսավ և մոտենում է: Հայացքը չէր կտրում պահակի հակված դեմքից: Ահա–ահա՛ կբարձրացնի գլուխը, կնայի... կնայի, ու կգրկվեն: Նա արդեն ժպտում էր և պատրաստ փաթաթվելու: Հենց նայեց՝ ընկնելու է գիրկը: Պահակը արդեն շատ մոտ էր: Ահա–ահա՛ կհավասարվեն... Բայց ինչո՞ւ չի նայում:– Հայացքով ավելի պինդ կառչեց պահակի ծրարված կուպերից: Մեկ քայլ–շունչը

կտրվում էր - երկու քայլ - դեմքին զգաց նաև պահակի տաք շունչը - երեք քայլ - ծերունու շունչը կտրվում էր, և երբ պահակի հրացանն ու թիկունքը մնացին հայացքի տակ, նա խորը տնքաց.

- Օֆ-օֆ, մերիկ...

* * *

Այնպես խորքից տնքաց՝ քակվելով, երգեցիկ և այնպես հարազատ հնչեց՝ ջերմ բարևի պես, մտերմիկ խոսքի պես, հին երգի հանգվույն, որ Տիգրանի սիրտը թաքտաց: Երբվանից չէր լսել: Նա մտքում կրկնեց. «օֆ-օֆ, մերիկ»: Բայց լսածն ուրիշ էր. ծերունու վիրավոր ու տաք շունչը սրտի պես տրոփում էր ներսում:- Ձեր անմեռ ցավի հերն անիծած:- Նա ուզեց շուռ գալ-կանչել էրգրացուն, բայց նրան արդեն իր կողքին էր զգում. հին մի պատմություն էին սկսել, ավարտեցին տնքալով և հիմա կողք կողքի, գլուխկախ, քայլում են: Այնուամենայնիվ, պարսպի անկյունադարձից նայեց: Ծառի տակ կուչ եկած փոքրիկ մի ծերունի՝ ձեռքերը պիջակի գրպանները խրած, ուսերը հավաք, գլուխը տմբտմբացնում էր և ինքն իրեն խոսում: Խոսում էր, թե՛ դնդնում:

Տիգրանը երբ էլի մի պտույտ գործեց և նորից կանգնեց մայթին, ծերունին նստած էր դարբասամերձ փոքրիկ նստարանին, խոնարհվել էր ծնկներին և գլուխն առել ափերի մեջ:- Մգրեն է ու կա:- Եվ հեռվից, շատ հեռվից տաք մի հնչյուն պարուրեց նրան: Մի պահ թվաց, թե դա ծերունու տնքոցն է. «օֆ-օֆ, մերիկ», - որ այդպես երգահանգ, տաք հնչյուն է ներսում ու ծավալվում, բայց ինչ հասնում էր ականջին, ուրիշ էր: Եվ կամաց ու անշշուկ գնաց դեպի ծերունին: Երգը մոտենում էր... Նա էր երգում: «Խուլնգո, խուլնգո», - այսինքն՝ «Կռունկ, կռունկ, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս», - ծնկներին հենված, գլուխն՝ ափերի մեջ, երգում էր ծերունին. «Խուլնգո, խուլնգո, բույնդ շինիր ավերակ բերդի պարիսպների մոտ»:- Երգում էր ու երգի հետ օրորվում:

Ավարտեց երգը և, դեռ երգի հետ երերուն, նայեց դիմացը կանգնած պահակ-էրգրացուն և ցավով տմբտմբացրեց,- ըբը,-

կարծես անցած-գնացած մի պատմություն էր սկսել էրգրացու համար, ահա՛ ավարտեց,- ըբը,- այսպես ու այսպես եղավ:

- Մեջ Սասնո աշխարհին իմ հոր նման երգ կապող ու երգող չկար: Իմ օղորմածիկ հերն խաղասաց էր: Մուշից կելնեն-կհասնեն իմ հոր մոտ, Վանից կելնեն-կհասնեն իմ հոր մոտ, Բուլանուխից, Խնուսից, Մոկսից, Ալաշկերտից, Կողպից, է, հեռու-հեռու աշխարհներից կելնեն-կհասնեն իմ հոր մոտ՝ հայ, քուրդ, ասորի, ու իմ հերն խաղ կկապեր ու իմ հերն կերգեր ու կսովորեցնէր ու երգով ճամփու կղներ մարդկանց: Ու էս երգն՝ «Խուլնգոն» կապեց քրդերեն: Դիմացը կանգնած հրացանակիր պահակը բերան չէր բացում, արձագանք չէր տալիս, և ծերունին մի պահ կասկածեց՝ կարո՞ղ է էրգրացի չէ... Ոչ, ոչ, կասկած չկա... Եվ էլի շարունակեց:- Ուրեմն, այդ երգը՝ «Խուլնգոն», հորինեց քրդերեն: Եվ ոչ միայն դա, հայրը քրդերեն երգեր էր հորինում սիրուց վիրավոր հոտաղ մի քրդի մասին, Շեկո տան ասպետ թոռունների մասին և ի սեր բարեկամության, և ի հույս միության, որ հայն ու եզդին-քուրդը նույն հողի վրա ապրեն հաշտ ու խաղաղ, ուս ուսի: Եվ որովհետև Տարոն աշխարհում բռլոր հայերը քրդերին գիտեին, իսկ բռլոր քրդերը հայերին չգիտեին, հայրը շատ երգեր հորինում էր քրդերեն: Նաև՝ բնության երգեր և հային, և քրդին հարազատ:- Բարանե, բարանե հուրկ,- այսինքն՝ անձրև, մանրահատիկ անձրև, մաղմղիր դաշտերի վրա, մաղմղիր ձորերի վրա, մաղմղիր սարերին, անտառներին մաղմղիր, մանրահատիկ անձրև, դու մաղվիր որպես մանանա... Որպես օրինակ երգեց և էլի կասկածոտ հայացք նետեց դիմացը լուռ կանգնած հրացանակիր պահակին:

- Նստիր, էրգրացի՛, ինչո՞ւ ես ոտքի վրա:

Եվ երբ պահակը նստեց կողքին, նա հանգիստ շունչ քաշեց, շոյեց էրգրացու ծունկը և բռունցքով տորոտեց աչքերը:

- Մեկ-մեկ կպատահի, իմ աչքերն իրենց-իրենց կլցվին:- Եվ երեխայի պես աչքերը տորոտելով և շունչը ղռտացնելով՝ թեքվեց դեպի էրգրացին:- Ուրեմն, հայրը «Խուլնգոն» նույնպես կապեց քրդերեն: Հորինեց՝ տվեց հայ ու քրդին և, վերջում, ինչ եղավ. երգը դարձավ վեճի առարկա: Ահա, թե ինչպես. գյուղում (ոչ էրգրի) իր

հարևանը քուրդ Մրազն էր, կտուր կտուրի կպած: Եվ ամեն երեկո, դռանը նստած, երբ ինքը երգում էր «Խուլնգոն», քուրդ Մրազը շարունակում էր, հենց ինքը ավարտում էր երգը, Մրազն էր սկսում: Երգելը՝ երգել, հալալ լինի, հայրը հորինել է, որ Ա հայը երգի, Ա քուրդը, բայց ցավն այն է, որ քուրդ Մրազը երգում էր ու, դեռ երգը չավարտած, կանչում. «Հակե, բրե մըն», - այսինքն՝ իմ ախպեր, նեղանաս-չնեղանաս, «Խուլնգոն» իմ հոր երգն է: - Դե եկ ու դիմացիր: Եվ՝ հաղթեց, ցավն էլ այն է, որ քուրդ Մրազը հաղթեց: Հաղթեց և ինչպես հաղթեց. «Խուլնգոն» սովորեցրեց իր որդուն, սովորեցրեց իր մյուս որդուն, սովորեցրեց մյուս ու մյուս որդիներին, և որդիները սովորեցրին իրենց որդիներին և, այսպես, հիմա ամեն մեկը մի սարի գլխին կանգնած երգում է. «Խուլնգո, խուլնգո, բույնդ շինիր ավերակ բերդի պարիսպների մոտ»:- Մրագի որդիներն ու թոռները սարերի գլխին կանգնած երգում են իր հոր երգը, իսկ ինքը՝ Հակեն, երկու որդի զոհ տվեց Մեծ հայրենականին, մի աղջիկ ուներ, որ ամուսնացավ - գնաց (և աղջիկները «Խուլնգո» երգող են), մի որդի ուներ, որ վթարի ենթարկվեց և խելքը քամուն տված մի թոռ ունի, թաք մի թոռնիկ, որ հալևոր պապին քաշեց-հասցրեց այստեղ՝ աշխարհի ծայրը: Ահա:

- Էս իմ պատմությունն, էրգրացի:- Ծերունին ձեռքը դրեց Տիգրանի ծնկին:- Իմ անունն, ուրեմն Հակե է: Դե դու էլ քո անունն բախշե քու էրգրացուն ու ասա՝ քեզ որ քամին է քշե-հասցրե հոս:

* * *

Եվ ամեն անգամ, երբ Տիգրանը հերթափոխի էր գալիս, Հակեն արդեն դարբասի մոտ սպասում էր՝ ձեռքերը պիջակի գրպանները խրած, ուսերը հավաք և խոնավ աչքերում՝ լացի պես ժպիտ և ժպիտի պես լաց:

- Դու իմ էրգիրն ես:- Երեխայի պես քսմսվում էր Տիգրանին:- Դու իմ էրգիրն ես, Տիգրան:- Երեխայի պես բռունցքներով տորրում էր աչքերը:- Քաղաքն օտար, քաղքի լեզուն ու մարդիկն օտար, փողոցն օտար ու տունն օտար ու հարսն օտար, թոռնիկն իր խելքը

կնոջ ու գինու տված ու անձանոթ ու տան մանրիկ երեխեքի լեզուն օտար ու անձանոթ... Դու իմ Էրգիրն ես,- ասում էր Տիգրանին:- Քու կողքին՝ ինչպես Էրգրի «Կռունկի աչք», աղբյուրի կողքին հով ու գով է, ու իմ շունչ կբացվի, հըմը կհեռանաս՝ իմ աչքերն կմթնդին, ու իմ շունչն կկտրվի: Դու իմ Էրգիրն ես, Տիգրան:

Եվ Տիգրանը գիտե, որ Հակեն շաղակրատ չէ:

Այդ օրը, երբ Տիգրանը եկավ, Հակեն ու Վասիլին դարբասի մոտ կողք կողքի նստած էին: Վասիլին խնդմնդալով ինչ-որ բան էր ասում, իսկ Հակեն՝ ձեռքերը՝ ծնկներին, թիկունքը՝ աղյուսե պատին, զգաստ, ձիգ ու լարված լսում էր և, հարձագանք, մեկ-մեկ գլուխը կտրուկ շարժում,- դա՛... դա՛...:

Տիգրանը վիրավորվեց: Եվ, դեռ չմոտեցած, ձայն տվեց՝

- Վերջ տուր հիմարություններիդ, Վասյա:

Վասիլին քահ-քահ ծիծաղեց.

- Ինչ ասում եմ, ասում է՝ դա, հայիոյում եմ, ասում է՝ դա:

Իսկ Հակեն խնդուն ոտքի ելավ և ձեռքերը խրեց գրպանները:

Հենց դարբասի մոտ էլ Վասիլին հրացանը հանձնեց Տիգրանին և ծիծաղելով գնաց:

- Վասիլի կողքին՝ քանց փշի վրա նստած, Տիգրան:- Գանգատվեց Հակեն:- Ախր, լեզուն չեմ հասկանա:

Եվ կողք կողքի տեղավորվեցին դարբասամերձ նստարանին:

- Օխանաշ,- հակվեց ծնկներին և գլուխն առավ ափերի մեջ:- Օֆ-օֆ, մերիկ... Վասիլին, ախր, հայերեն չգիտի: Ո՛չ հայերեն, ո՛չ քրդերեն: Թե իմանար... Հոյ-հոռյ, էնքան հարցեր տայ ու էնպես բաներ ասեյ՝ քրտինք տար ճակատին... Կհիշիս ռուս սալդատների մուտքն Մուշ քաղաք, Տիգրան:

- Կհիշիմ:- Տիգրանը անձեռոցիկով փաթաթված հաց ու երշիկ մեկնեց:- Դու կեր, ես մեկ պտույտ անիմ ու գամ:

Ինչպես միշտ, Հակեն էլի հրաժարվեց հացից: Եվ Տիգրանի հետ ոտքի ելավ ու նրա հետքով քայլեց պարսպի հետ: Նրան դուր էր գալիս նայել հրացանակիր էրգրացու թիկունքին:- Հեյ գիդի, համ, այն ժամանակ էր պետք հրացանը, կոտորումի ժամանակ հայ ամեն տղամարդու ձեռքին այդպիսի մի մոսին էր պետք:- Եվ,

հայացքը հրացանակիր էրգրացու թիկունքին, հրացանին, նրանք բոլորեցին պարիսպը:

Երբ նորից նստեցին, նա շոյեց Տիգրանի ծնկներին մեկնված հրացանի փողը:

- Էս հրացանն էն ժամանակ էղներ քու ձեռքին, Տիգրան:

Տիգրանը կտրուկ նայեց. այդպիսի ցանկություն նա ունեցել էր այդ հրացանը ձեռքն առնելու պահին, յոթը ամիս առաջ, պահակության առաջին օրը, հենց հրացանը ձեռքն առնելու պահին: Եվ հենց պահի մեջ էլ հիշել էր տասնյակ տարիներ առաջվա մղձավանջային այն օրը, երբ մի հրացան ձեռքն ընկնելու ցանկությունից գժվում էր: Եվ հիմա, Հակեի խոսքի հետ հիշեց...- Օրը, ժամը, որ միջօրեի ժամ էր, տեղը, գյուղը, որ Մշո դաշտի Սուլուխ գյուղն էր, գյուղեզրի մարագը՝ լցված երեխաներով, ծերերով, կին ու աղջիկներով... Երեխաների աղեկտուր ողբը, կանանց ճիչն ու ծղրտոցը, անզոր կատաղությունից ծոռված ծերունական դեմք ու աչքերը և... լույսը... խարխուլ պատից մարագն ընկած լույսի շողքը: Եվ շողքի շոշափած կլոր քարը, որ պոկեց պատից, հետո՝ պլոկված ու արունլիկ մատները, մարագի պատին մի թզաչափ բացված անցքը և... և հայացքի դիմաց բացված պատկերը... Մշու դաշտը... Մեղրագետը... Դաշտը, գետը, աղջիկը, ասկյարը, ասկյարների քրքիջը... Մի աղջնակ էր փախչում դեպի գետը, բարալիկ մի աղջիկ՝ իրեն հասակակից, տասնչորս-տասնհինգ տարեկան, բարակ-մարակ, պատառոտված շորերով և շաղ եկած մագերով... Աղջիկը շնչակտուր փախչում էր դեպի գետը, ետևից՝ մոլեգնած ասկյարը, և մարագի փակ դռան ետևում, ինչ-որ տեղ խմբված ասկյարները քրքջում էին...- Ա՛խ, մի հրացան լինե՛ր:- Մարագն ընկած լույսի փոշոտ շողքի տակ գալարվում են մահապարտները և քշում դեպի պատին բացված թզաչափ անցքը... Քարերին կառչած արունլիկ մատները, սեղմած ատամների տակ ճխվող տնքոցը. «Ա՛խ, մի հրացան լինե՛ր», - դաշտը, դեպի գետը խենթացած փախչող աղջիկը, ճերմակ շապիկով ասկյարը. «Ա՛խ, մի հրացան լինե՛ր», - ընթացքում ասկյարը սև փափախը շարտում է, ասկյարները հռհռում են. «Մի հրացան լինե՛ր», - ընթացքում ասկյարը արծակում է ճերմակ շապիկի կոճակ-

ները... ասկյարի քրտնած թիկունքը. «Մի հրացան լիներ», - աղջիկը փախչում է հևհև, ծռմռված, հակված, գետը արդեն մոտ է... ասկյարը մոլեգնում է. «Ա՛խ, հրացան լիներ», - գետը շատ մոտ է, և աղջիկը գնում է թևերը բաց, թևերը գիրկ արած դեպի փրկարար ալիքները. «Ա՛խ... անխ...», - ասկյարը մոլեգնում է... ասկյարը... ասկյարի քրտնած թիկունքը...

Բուում...

Տիգրանը ցնցվեց:

Ծերունին նույնիսկ չունքաց: Անշշուկ ու կամաց թեքվեց և գլուխը դրեց էրգրացու ուսին:

2

Երբ մեղադրյալը ներս մտավ, քննիչը գլուխը չբարձրացրեց, ուղեկից միլիցիոներին ձեռքարժումով հրավիրեց դուրս, իսկ մեղադրյալին թողեց ոտքի վրա - թող հասկանա, որ քննիչը փոխվել է: Միլիցիայի քննիչը նրան զգուշացրել էր՝ ծերուկը շատ կամակոր է: Նա թռուցիկ աչք դիպցրեց: Գեղեցիկ էլ ծերուկ է և մարտական բեղեր ունի: Ոտքի վրա թող մի քիչ շփի բեղը և հասկանա, որ դատախազության քննությունը ուրիշ բնույթ ունի:

Իսկ մեղադրյալը երկար չսպասեց. նստելու իր տեղը գտավ՝ ահա պատի տակ դրված միակ աթոռը, քննիչին դեմ դիմաց: Եվ նստեց առանց իրավունքի: Նստեց զգաստ, լայն ափերը դրեց ծնկներին, դեմքը դարձրեց դեպի բաց պատուհանը և մայթեզրի կեչիներն ի վեր, շենքերն ի վեր և բարձրահարկերի արանքներով նայեց հեռու-հեռու, ուր ուժանակի պահեստները պետք է լինեին - լուռ փողոցը, աղյուսե պարիսպները, արևոտ մայթը, դարբասը, նստարանը... Հայացքի դիմաց Հակեն էր՝ ձեռքերը անգույն պիջակի գրպանները խրած, ուսերը հավաք, աչքերում լացի պես ժպիտ ու ժպիտի պես լաց, իսկ ականջներում, տաք զնգում էր Հակեի գանգատը. «Տիգրան, Վասիլի կողքին՝ քանց փշի վրա. ախր լեզուն չեմ հասկանա: Թե՛ լեզուն հասկանայ...»:

Քննիչը խոժոռ նայեց, փորձեց բռնել մեղադրյալի հայացքը և

հայացքով նրան ոտքի հրավիրել, բայց նա չընդունեց քննիչի խայթող հայացքը:

- Ես կարող եմ ձեզ ոտքի հրավիրել:

Հանցագործը մնաց անշարժ ու լուռ, հայացքը պատուհանից դուրս: Լարված ու խիստ էր կեցվածքը, կիսադեմը, խռով ճակատը, հայացքը: Եվ ընդհանրապես ազդեցիկ էր նա:

- Բայց խնայում եմ ձեր ծերությունը:- Իրենցից՝ երիտասարդներից պահանջում են հարգել տարիքը, բայց, տես, տարեցներ կան, որ հենց իրենք չեն հարգում ծերությունը: Ահա՛ մի ոտքը գերեզմանում, մարդ է սպանել: Հիմար ծերունի... Եվ ընդհանրապես հիմար. ընդունում է, որ ինքն է կրակել, ոչ թե հրացանը պատահական է բացվել, այլ ինքն է կրակել, բայց ոչ գործով տուժող հանգուցյալին սպանելու միտումով: Չի էլ հասկանում, թե բացատրությունը որքան հակասական է՝ եթե սպանելու միտում չես ունեցել, ապա ինչո՞ւ ես կրակել, և եթե երրորդ անձը բացակայել է (և բացակայել է), ապա ո՞ւմ վրա ես կրակել: Ահա այս հարցը պետք է ուղղել և ստիպել, որ պատասխանի: Բայց դա միլիցիայի հարցաքննության ուղին էր (ճակատային, մերկ հարցեր՝ կիսատ-պռատ պատասխաններ), որը ոչ միայն չէր մոտեցրել հանցագործության բացահայտմանը, այլև ավելի էր խճճել գործը: Պետք է սկսել սկզբից, ուղղել անմեղ թվացող հարցեր, խճճել ամբաստանյալին և բացել կծիկը:- Քննիչը հոնքերի տակից խուզարկեց:

Մեղադրյալը մնում էր նույն դիրքով՝ զգաստ, խռոր ափերը՝ ծնկներին, լարված հայացքը՝ պատուհանից դուրս: Ուսերը՝ հավաք, ձեռքերը՝ պիջակի գրպանները խրած՝ Հակեն քայլում էր կողքից, խոսում էր ու ղնդնում, ղնդնում էր ու խոսում. «Է, Էրգիր, ավեր ու անտեր ու անուշ Էրգիր...»:

Ուր է նայում և ինչու է նայում այդպես լարված - քննիչը հետախուզեց փողոցը: Իսկ դրսում կասկածելի ոչինչ չկար. փողոցը առանձնապես բանուկ չէր, ծանոթ կամ անծանոթ մեքենա չկար կանգնած, մայթերին կասկածելի մարդիկ չկային, աշնան օր էր, կեչիներն արդեն դեղնել էին, և գլխահակ կեչիների դեղին վարսերին քննիչը ժպտաց. դրանք այն ծամերն էին, որ երեկոյան շոյում

էր: Այլևս այս ու այն կողմ զարկվել չկա՝ ամուսնանալ և վերջ: Աշխատանքից հետո հանդիպելու են՝ կառաջնորդի ուղիղ տուն՝ ծնողներին ի տես: Նա պատկերացրեց ընկերուհու և ծնողների հանդիպումը, ավելի բաց ժպտաց, բայց անմիջապես հավաքվեց և խիստ դարձավ դեպի մեղադրյալը - հո չնկատեց ժպիտը:

- ... Հայրենիքն անուշ է, ես չեմ մոռանա,- դնդնում էր Հակեն և խոսում:- Տիգրան, Էրգրի մեր գյուղում քանց դու զորընդեղ մի մարդ կար, զորընդեղ ու փալաբեղ քանց դու: Հըմը իմ աչքն դիպավ քեզ, էդ մարդուն հիշեցի (անունն եմ մտահան արե), էդ զորընդեղ ու փալաբեղ մարդուն հիշեցի, ու դու դարձար իմ Էրգիրն... Հայրենիքն անուշ է, ես չեմ մոռանա, կաթնատու մայրիկ ջան, քեզ չեմ մոռանա...

«Դժվար ծերուկ է,- խուզարկու հայացքը մեղադրյալի կիսադեմին՝ մտածեց քննիչը,- ինչևէ, պետք է լինել կտրուկ և խիստ»:- Եվ բացեց մեղադրական գործը:

Սկզբում հանցագործությունն ապացուցող ֆոտոփաստերն էին: Սատանան տանի, ձեռքի տակ հենց այս գործը պետք է լիներ, այս արյունոտ լուսանկարները և՛ հենց այսօր... Ծնողներն ինչպես կընդունեն ընկերուհուն: Եվ լուսանկարները հավաքեց-շարտեց չիրկիզվող պահարանը: Լուսանկարներն ինչո՞վ կօգնեն գործի բացահայտմանը: Մանավանդ որ մեղադրյալն ընդունում է սպանությունը... Ընդունելը՝ ընդունում է, բայց սպանության պատճառի մասին՝ ոչ մի խոսք:- Ուրեմն, Տիգրան Բաղդասարի Նահապետյան, ազգությամբ հայ: Անհանգիստ մարդիկ են այս հայերը, ուր գնաս՝ կհանդիպես: Ահա,- ծնված հազար ինը հարյուր թվականին Սասնո գավառում (Թուրքիա): Եվ հարցական դրեց. նախ՝ ինչպես է պատահել, որ ծնվել է Թուրքիայում և ապա՝ սույն գավառի իմ գյուղում կամ քաղաքում: Ահա մեղադրյալին ուղղվելիք առաջին հարցը: Հետաքրքիր է նաև, որ գործով տուժող հանգուցյալը նույնպես Թուրքիայում է ծնվել: Եվ՝ նույն գավառում: Գուցե նաև՝ նույն գյուղում ու քաղաքում: Այդպես... Անկուսակցական: Դատված չի եղել: Քննիչը հարցական դրեց՝ սա հայտարարություն է: Ընտանիքի կազմը՝ որդին, հարսը, հինգ թոռ:- Օյ, օյ, օյ,- նա ժպտաց պատուհանի դիմաց

գլուխն օրորող կեչիների դեղին հյուսերին: Հինգը... Մուսուլմանները ինչքան շատ երեխաներ են ունենում: Այդպես: Հազար ինը հարյուր տասնհինգին հեռացել է ծննդավայրից: Ինչո՞ւ: Պատճառը: Հազար ինը հարյուր քսանին բնակություն է հաստատել Հայաստանի Թալինի շրջանի Քարազլուխ գյուղում: Հետաքրքիր է. ուրեմն՝ տասնհինգին ծննդավայրից ճամփա է ընկել և միայն քսանին է հասել նոր բնակատեղի: Հինգ տարի: Շատ հետաքրքիր է. հինգ տարի որտե՞ղ է թափառել: Այդ ընթացքում հանգուցյալի հետ հանդիպումներ ունեցել է: Հետաքրքիր է նաև, որ հանգուցյալը նույնպես վերաբնակվել է Հայաստանի նույն շրջանը՝ և նույն թվականին: Այդպես: Հազար ինը հարյուր երեսունվեցին վերաբնակվել է Ուսուրիա: Քննիչը կտրուկ հայացք նետեց հանցագործին:

«... Ու խև մեկ աղջիկ կար մեջ մեր գյուղին, Տիգրան: Ու էդ խև աղջիկն ձմռան ցրտին կհաներ իր փոթերն ու կհագցներ ծառերին. կհագցներ՝ թե ծառերն չմրսին... Քամին էգավ էրան-լերան, ճերմակ թիթեռն քամու բերան... Հըմը ինձ էնպես կթվա, Տիգրան, թե էդ աղջիկն խև չէր... Ճերմակ վարդերն քամու բերան. քամին էգավ էրան-էրան... Ու թե ասեմ՝ իմ սիրտն տաքացել էր էդ չլուտ աղջկա վրա, չգարմանաս... Խուլնգո, խուլնգո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս...»:

«Ուրեմն, ասում ես, դատված չես եղել,- քննիչը մտքում դիմեց մեղադրյալին,- պարզապես տեղափոխվել ես - վերաբնակվել»... Ուրեմն՝ վերաբնակություն... Թող այդպես լինի, բայց չի՞ կարող պատահել, որ այդ տեղափոխություն-վերաբնակության պատճառը լինի գործով տուժող հանգուցյալը. չէ՞ որ նրանք կից գյուղերի բնակիչներ են եղել... Եթե սպանությունը պատահական չէ (մեղադրյալն ինքն է բացառում), եթե հարբածությունը բացառվում է (վկա՝ բժշկական եզրակացությունը), աշխատանքային լարված հարաբերություններ, շահերի բախում, հարևանական վեճեր-կոիվներ և նման բաներ բացառվում են (գործով տուժող հանգուցյալը միայն մեկ ու կես ամիս առաջ է վերաբնակվել այստեղ), ապա չի՞ կարող պատահել, որ նրանք հենց այս՝ վերաբնակության հողի վրա թշնամացած լինեն: Կամ գուցե ավելի հեռվից եկող թշնամություն...

Կովկասցիներ են, ղվ է հասկանում՝ սերնդեսերունդ փոխանցվող արյան վրեժ, ռխակալություն, խուսափում, հետապնդում... Մանավանդ որ ծնունդով նույն երկրից են (Թուրքիա): Ուրեմն՝ միջտոհմային թշնամություն, որ վաղուց ու հեռվից սկիզբ է առել ու շարունակվում է մինչև այսօր, մինչև այստեղ... Այդպէս: Հազար ինը հարյուր քառասունմեկին կամավոր մեկնել է ռազմաճակատ: Հիանալի է: Հազար ինը հարյուր քառասունհինգին նորից բնակություն է հաստատել Հայկական ՍՍՀ Թալինի շրջանի Քարազուխ գյուղում: Հարց՝ այդ գյուղում ի՞նչ ազգակից-բարեկամներ ունի: Հազար ինը հարյուր քառասունիննին վերաբնակվել է Ալթայի երկրամասի Մամոնտով ավանը: Նորից վերաբնակություն: Արևավառ Հայաստանը թողած ի՞նչ գործ ունես Ալթայ: Հազար ինը հարյուր հիսունչորսից բնակվում է Բառնաուլում: Վերջապես, այս թափառումների պատճառը, բնից բույն թռչելու նպատակը... Պարզ է՝ անաշխատ ու բարեկեցիկ կյանք ստեղծելը չէ. ուր էլ տեղափոխվել է նա, որմնադիր է աշխատել: Անտառահատ կամ՝ որմնադիր... «Վարպետ Տիգրանը...», - ձեռքի տակ շինվարչության բնութագիրն էր, - թոշակի է անցել, բայց մարդիկ իրենց իրավունք են վերապահել բնութագիր ներկայացնել: Եվ ի՞նչ հարգանքով են գրում՝ «Վարպետ Տիգրանը...»: Վարպետն էլ՝ մեծատառով: Մարդ է սպանել, բայց այս բարեպաշտների համար մնացել է Վարպետ Տիգրան: Եվ հարևանների համար է Վարպետ Տիգրան, և քաղաքի պահակախմբի պետի՝ «Ուժանակի պահեստների պահակ Վարպետ Տիգրանը...»: Դե ինչ, Վարպետը դարձել է մարդու ազգանունը, երևի պետք է, որ ինքն էլ այդպես դիմի: Քննիչը հոնքերի տակից հետախուզեց:

Ամբաստանյալը լարված նայում էր դուրս: Փողոցը, կեչիների արևոտ մայթը, աղյուսե պարիսպը, պահակ Տիգրանը հրացանն ուսած քայլում էր պարսպի հետ, ետևից՝ Հակեն:- Առավոտ քար ձգեիր մեր ձորն, էդ քարի ձենն չուրի իրիկուն կզմիդմիպար մեջ ձորին, քամին սխալվեր ու մտներ մեր անտառն, էդ քամին կմոլորվեր ու կմնար: Ու գյուղի դիմացի սարեն գլոր-մլոր մի առու կիջներ, Տիգրան... Գլգլալեն ջուրն էր իջնում վերին-վերին սարերեն, ծիծեռնակներն ծիվ-ծիվ եկան՝ գարնան գալը երգելեն...

Լարված է՝ դուրս է նայում, բայց սպասում է հարցաքննությանը, մտածեց քննիչը, լռությունը էլի մի քիչ ձգել է (հոգեբանական գրոհ), ապա սկսել հեռվից՝ ուղղել անմեղ թվացող հարցեր, խճճել ծերուկին և աննկատ մոտենալ հանցագործության բուն պատճառին: Նա ուզեց զանգել ընկերուհուն, բայց ձեռքը լսափողից ետ քաշեց - հանցագործի ներկայությամբ չի կարելի. այսքան լռություն և հանկարծ՝ սիրազրույց: Պետք է լինել կտրուկ և խիստ: Բայց դժվար ծերունի է:

- Մեղադրյալ Նահապետյան...

«Բայց չարն էր թողեց, թե խնդանք մեր անուշ սարուձորերով, Տիգրան... Գնա՛, ծիծեռ, երգի վերք է՝ քամուն տուր և պատվիրե մանուկներին - չմոռանան հիշատակ...»:

- Ինձ նայեք,- պահանջեց քննիչը և սպասեց, որ մեղադրյալը հայացքը դրսից կտրի:- Աշխատեք այլևս ինձ նայել և եղեք ուշադիր: Ուրեմն այսպես, ձեր ծննդավայրը ինչո՞ր որոշակի չեք ասել. ո՞ր գյուղում կամ քաղաքում եք ծնվել:

Ծերունու քունքն ի ճակատ պրկված կապույտ երակը զիգզգավեց, դողը թավ հոնքերի տակ կորավ ու հայտնվեց ընչացքներում: Քննիչը միայն դա նկատեց՝ բեղերի թաքտոցը: Նրան դուր էր գալիս մեղադրյալի գորեղ բեղը. այդպիսի փառահեղ բեղ միայն կինոներում էր տեսել, և ահա իսկականը, որը կարող է նաև տիրոջ փոխարեն պատասխան տալ: Դե, իհարկե, խիստ, խիստ, որոշում է խիստ լինել և՛ դուք, ձեր, ձեր ծննդավայրը... Ահա և մարդասպանի հարցաքննության տոն: Բնութագրերը երևի ազդեցին՝ Վարպետ Տիգրանի հետ է խոսում: Դե ինչ, ի սեր իրավական օրինականության և ի պատիվ այս փառահեղ բեղի, կարելի է նաև հոգնակի դիմել:

Ամբաստանյալը ուշացնում էր պատասխանը, և քննիչը կրկնեց հարցը:

- Ո՞ր գյուղում կամ քաղաքում եք ծնվել:

- Սևիդ:

- Ինձ նայեք և կրկնեք:

- Սևիդ:- Նայեց և շարտեց քարի պես: Նա խոսում էր անսխալ, բառերն արտասանում էր ճիշտ, բայց կոշտ ու կոպիտ. բառերը քարերի պես շարտում էր:

- Դա... Սևիդը գյուղ է, թե՛ քաղաք:

- Գյուղ:

Եվ դարձավ դեպի պատուհանը. Հակեն կանչում էր...

- Ուրեմն՝ գյուղ Սևիդ:- Քննիչը գրեց և հետևեց ընդգծված հարցերի հերթականությանը: Մի փոքր վրիպել էր. առաջին հարցը այլ պետք է լիներ՝ ինչպե՞ս է պատահել, որ մեղադրյալը ծնվել է Թուրքիայում: Դա պետք է լինի առաջին հարցը, բայց որոշեց չանդրադառնալ, որովհետև այդ հարցը ավելի շատ մեղադրյալի հոր հետ կապ ուներ: Այդ և հաջորդ հարցը. թե՛ ինչն է թողել ծննդավայրը: Այն ժամանակ, ուրեմն, հազար ինը հարյուր տասնհինգին ամբաստանյալը եղել է 14–15 տարեկան և սեփական որոշմամբ ու սեփական նախաձեռնությամբ ծննդավայրից հեռանալ չէր կարող: Այնուամենայնիվ:

- Մեղադրյալ Նահապետյան, ինձ նայեք... Դուք ինչն էք հեռացել ձեր ծննդավայրից:

Մեղադրյալը ծրարուն և հեզնոտ մի ժպիտ նետեց քննիչի գրասեղանին: Այդ ժպիտը, որ հեզնանք պետք է արտահայտեր, հոգնած էր և այնքան փոքր, որ տեղնուտեղը կորավ բեղերի տակ: Եվ ավելի շուտ՝ ոչ թե քննիչին էր ուղղված, այլ՝ իրեն: Ո՛վ է ինքը... իմ էր Հակեն...- Անտեր է մեր ցավն, Տիգրան, ձեր ու անտեր, մեզ պես ձեր ու մեզ պես անտեր... Մեր մաշված մարմինն ու՝ մեր վերքն, մեր տկար հոգին ու՝ մեր ցավն... Մեր ցավն աշխարհի ցավն է, Տիգրան, բայց աշխարհից աննկատ: Աշխարհի չափ մեծ ու աշխարհի ցավն ու աշխարհից աննկատ - չունքի քու անուն Տիգրան է ու իմ անուն Հակեն...

- Նո՛ւ, ինչն էք թողել ձեր ծննդավայրը:

«Քու ծննդավայրն ինչն էս թողե՞», - մտքում խոցված կրկնեց մայրենիով: Մայրենիից և հեռվում՝ քարերի ու փշերի մեջ թողած մայրենի բարբառից վաղուց է հեռացել, մայրենին հայտնվել էր Հակեի հայտնվելու հետ և հիմա ներսում թայրտում էր ու տնքում: «Քու ծննդավայրն ինչն էս թողե՞»: - Այդ հարցը շատերն են տվել: Այդ շատերից շատերը որմնադիրի ձեռքին ցեխ ու քար ու աղյուս հասցնողներ էին, և ինքը մտածում էր՝ դեռ նորեկուկներ են, այդ շատերից շատերը աշխարհից անտեղյակներ էին, և ինքը մտածում

էր՝ սրանց աշխարհը սատկած ճանճի պես իջել է գինու կարասի հատակը, այդ շատերից շատերը հարցրել էին ի միջի այլոց և պատասխանի չէին սպասել, և ինքը մտածել էր՝ անմտորեն մարդկանց հոգին պղտորող թեթևաոլիկներ են, բայց տես, թե ով է նույն հարցը ուղղում՝ իրավաբանը... քննիչը... դատավորը: Ուրեմն ինչքան փոքր է ինքը, ինչքան ու ինչքան աննշան, որ իր ցավը՝ աշխարհի չափ մեծ և աշխարհի ցավն է նաև (այդպես էին մտածում ինքն ու Հակեն), սրան էլ չի հասել՝ իրավաբանին, քննիչին, դատավորին:

- Սատանան տանի, ինձ նայեք, վերջապես:

Ծերունին դարձավ և երկար ու խոր և խոցված նայեց. նա դեռ հույս ուներ, թե քննիչը կհիշի «իր մեղադրյալի» ցեղի արյունոտ պատմությունը և կասի՝ լավ, հասկանալի է:

Բայց քննիչը հերսոտ կկոցել էր-փակել ծերունու համառ հայացքի ճամփեն:

- Պատասխանի եմ սպասում:

- Ախր դու...,- ահա-ահա խոսելու էր հայերեն, բայց հասցրեց շուռ տալ,- դու քննիչ ես:

- Դուք հանցագործ եք, բայց ձեզ հետ ես դուքով եմ խոսում:- Թե մեղադրյալը ինչ էր ուզում ասել, դա իր հերթին, բայց նրա հայացքը (կարծես մեղադրող է և ոչ մեղադրյալ), հայացքը, կեցվածքը, տոնը արդեն ջղայնացնում էր:

- Քաղաքացի քննիչ, չէ՞ որ դուք իրավաբան եք:

- Ես գիտեմ, որ իրավաբան եմ: Հետո՞:

- Հետո...,- նա ուզեց մեկնել միտքը, բայց լայն ավիով շփեց ճակատ ու աչք և մտածեց, թե բարակ-մարակ այդ ջահելը որքան հզոր ձայն ունի:- Հետո... Հետո...,- և որքան մերժող է հայացքը և որքան արհամարհող՝ տոնը:- Հետո, ոչինչ... Դուք իրավաբան եք և գիտեք, որ մարդասպանին սպանություն է հասնում:

Դարձյալ նույնը. դարձյալ ընդունում է, որ ինքն է սպանել, իսկ թույլ չի տալիս մոտենալ պատճառին:

- Բոլոր դեպքերում պետք է պատասխանել, ծերուկ:

Ծերուկի փոխարեն թող շուն ասեր, հոգնակի պետք չէ, թող եզակի դիմի, բայց ոչ այդպիսի տոնով:

- Նո՛ւ... Հարցը հիշում եք. ձեր ծննդավայրը թողնելու պատճառը:

- Պատերազմ:- Քարի պես շարտեց և տնքոցով դարձավ դեպի պատուհանը... Այնտեղ՝ ուժանակի պահեստի աղյուսե պարիսպն ի հետ, քայլում էր հրացանակիր պահակը, ետևից՝ տնքացող մի ծերունի (Չէղներ էդ գարուն, Տիգրան...):

Ախ, հանա, Առաջին համաշխարհայինը չէ՞ որ այդ թվականներին է եղել... Որքան շուտ են մոռացվում պատերազմները... Պատերազմ, ուրեմն, էվակուացիա:- Քննիչը հիշեց մորը (ակնթարթում նաև՝ ընկերուհուն այսօր ծանոթացնելու է մոր հետ), հիշեց մորը, որ Մեծ հայրենականի ժամանակ Լենինգրադից էվակուացիայի է ենթարկվել և, մանկատնից մանկատուն ընկնելով, պատերազմից հետո հասել է այստեղ՝ Բառնաուլ:

- Այդպես... Պատերազմ, ուրեմն, էվակուացիա:- Հայացքը ծերունու ճերմակ մազերին՝ քննիչը մտածեց, որ էվակուացիայի ժամանակ մայրը եղել է 14–15 տարեկան, այնքան, որքան ծերունին Առաջին համաշխարհայինի ժամանակ:- Էվակուացիա, ուրեմն: Այդպէս:

- Այդպես:- Հայացքը պատուհանից դուրս տնքաց ծերունին, «...էն գարուն ձյան տակից դուրս չգար...»:

- Մանկատներում եք եղել, ուրեմն: Այդպէս:

- Ո՛չ:- «էն գարուն փոթորիկի մեջ խեղդվեր ու մնար»:- Կամաց–կամաց կարծես կորցնում էր Հակեի ձայնը, և հրացանակիր պահակն էր երևում մշուշի մեջ: Այնտեղ՝ մշուշոտ պարիսպն ի հետ, մշուշով պարուրված քայլում էր հրացանակիր պահակը, ետևից՝ տնքացող պստիկ մի ծերունի... Մգրե ծերունի՛ն էր, Հակե՛ն էր: Նա զգում էր, որ տեսիլքը մոտենում է՝ կրծքի տակ ռետինե մի ժապավեն էին ձգել, ժապավենը լարվել–պրկվել և գվվոցով թրթռում էր կրծքի տակ... Ահա–ահա՛ կտրվելու է... Կտրվելու է - պոկվելու է - պոռթկալու է կրծքի տակ:

- Ո՛չ:- Քննիչը տարակուսեց՝ եթե մանկատներում չի եղել, ապա, մինչև նոր բնակատեղիում հիմնվելը, որտեղ է եղել:- Մեղադրյալ՝ Նահապետյան, հազար ինը հարյուր տասնհինգին էվակուացվել եք

և միայն քսանին եք հաստատվել նոր բնակատեղիում, արանքում անհայտացած հինգը տարի կա, այդ տարիներին որտեղ եք եղել:

Ռետինե պիրկ ժապավենը պոկվեց-պոռթկաց, ցավոտ ու տհաճ մի ալիք գալարվեց կրծքի տակ, կատաղի ծեփվեց պատեպատ, ճնշեց քունքերը, և մշուշոտ աչքերի դիմաց հայտնվեց տեսիլքը...

- Հարցը հասկանալի է, թե՛ կրկնեմ:

... Սար ու ձորերում թավալվող ծուխ, ծխի մեջ խեղդվող բոցեր,- ճարճատյուն, կրակոց-տրաքոց, վայրի քրքիջ, բոցերի բերան ընկած ճիչ ու ծղրտոց, վայրի քրքիջ, և ծխով փաթաթված, բոցերով պարուրված, ճիչ ու ծղրտոցի միջով և վայրի քրքիջի տակ գալիս էր ծերունի Մգրեն... Մգրե՛ն, թե՛ Հակեն...

Տիգրանը բռունցքով տրորեց աչքերը և կարծես հեռվից լսեց՝

- Հինգ տարի որտեղ եք եղել:

- Չոլեր:

Եվ գլխի ընկավ, որ պատասխանել է մայրենիով, մայրենի բարբառով: Ուզեց կրկնել ռուսերեն, բայց համապատասխան բառը չէր գտնում:- Պոլե... պոլե,- բայց դա չոլ չէր:

- Չոլեր,- ականա կրկնեց:

- Քեզ քննելու համար, պարզվում է, քո լեզուն պետք է սովորել:

«Պոլե...»:- Մեղապարտը բռունցքով տրորում էր աչք ու ճակատ, փորձում գտնել պատասխանը՝ չոլերին փոխարինող բառը, արտահայտությունը, բայց ուղեղի մշուշում խեղդվել էին բառերը: Հիշելու համար նայեց պատուհանից դուրս, և նորից պոռթկաց կոպերի տակ դարանակալած տեսիլքը:

- Սատանան տանի, ինձ նայեք, վերջապես:- Քննիչը բռունցքը խփեց սեղանին:

«Գլխանց... գլխանց գոռա», - և դարձավ ու քննիչին նկատեց մշուշապատ ու որոնեց նրա աչքերը:- Հրդեհով բռնված իր հայացքը թող մարի քննիչի սառը աչքերի մեջ, թող քննիչի հայացքը նշտարի պես խրվի և շրջի աչքերի խորքում կայծկլտացող ածուխի կտորները, և թող այդ պողպատե ձայնը խլացնի ականջներում շիկացած ճիչն ու ծղրտոցը:

- Դուք թարգմանչի կարիք ունեք:

Մեղադրյալը տարուբերեց գլուխը՝ ոչ:

- Թարգմանիչ պահանջում եք:

Քննիչը ձայնարկու պատասխանի էր սպասում:

- Եթե մարդը մարդուն չհասկանա, թարգմանիչը ինչո՞վ կօգնի:

- Ոչ թե՛ մարդը մարդուն, այլ մեղադրյալը՝ քննիչին ու քննիչը՝ մեղադրյալին: Կարելի է մտածել, թե դուք մոռացել եք, որ նստած եք մեղադրյալի աթոռին: Դուք չեք եկել ինձ հետ զրուցելու, ձեզ բերել են, որ պատասխանեք իմ հարցերին: Հասկանալի է:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

- Դուք մեղադրյալ եք, իսկ ես՝ քննիչ: Հասկանալի է:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

- Այդ իմաստուն տմբտմբոցը պատասխան չէ, հասկացեք վերջապես:

- Այո՛, հասկանալի է:
- Ահա այդպես: Այդ դեպքում պատասխանեք՝ որտե՞ղ եք եղել հինգ տարի:

«Էս տղեն ի՞նչ կուզե իմ տկար հոգուց»:- Աչքը քննիչի պահանջկոտ աչքերին՝ մտածեց նա:- Պոլե... չոլ... չոլ... պոլե... որտեղի՞ց գտնել հարմար խոսքը... Պոլե...

- Դաշտերում...

Քննիչը գրասեղանին հակված-զսպանակված սուր նայում էր և ավելի սրվեց:

- Անտառներում, գազանների հետ:- Աչքը քննիչի պահանջկոտ աչքերին՝ ավելացրեց մեղադրյալը:
- Չորերում,- ավելացրեց մեղադրյալը:
- Քարանձավներում:- Ծերունու քունք ու ճակատին պրկված կապույտ երակը թրթռում էր:
- Չոլեր,- մայրենիով ու մայրենի բարբառով ավելացրեց մեղադրյալը,- չոլեր... չոլեր,- շարտեց քարերի պես,- չոլեր...
- Բավական է խեղկատակություն անեք:

Քննիչը ոտքը խփեց հատակին և ելավ ոտքի: Ապա վերցրեց հեռախոսի լսափողը. «Այս կամակորին մշակել է հարկավոր, որ խելքը գլուխը գա», - բայց լսափողը նորից շարտեց տեղը:

«Ախ, թող գա, թող հայտնվի Մգրե ծերունին,- մեղապարտը դարձավ դեպի պատուհանը,- Մգրե ծերունին, Հակե ծերունին, Հակեն, թող հայտնվի կրակոց-տրաքոցի տակ, ճիչ ու ծղրտոցի միջով, վայրի քրքջի տակ, և թող ճիչն ու ծղրտոցը խլացնեն իր ականջները, որ այս մերժիչ ձայնը չլսի, թող գա, թող հայտնվի մոլեգնած բոցերի հետ, և Հակենին պլլած բոցերը թող այրեն իր հայացքը, որ չտեսնի այս մերժիչ աչքերը, թող գա, թող հայտնվի փաթաթված ծուխ ու մխով, և թող գանգը լցվի մուժով, և ուղեղը մթագնի, որ այս անմիտ հարցերը, դաժան խոսքերը չհասնեն ուղեղին: Թող գա, թող հայտնվի տեսիլքը...»:

«Սատանան տանի, այս որքան դժվար ծերուկ է: Ինչպէս վարվել:- Խստությամբ արդյունքի հասնելը անհույս բան էր:- Յավն այն է, որ հարցաքննության ելքը չի հետաքրքրում սրան, ճակատագրի նկատմամբ անտարբեր է:- Քննիչը ծխախոտ վառեց և խոռով մոտեցավ պատուհանին:- Այսօր իզուր սկսեց այս հիմար ծերուկի հարցաքննությունը... Մութ ու տրամադրություն փչացնող գործ է... Ընդհատե՛լ... Ո՛չ: Պետք է շարունակել, բայց որքան հնարավոր է՝ մեղմ և... Հենց այսօր է պետք հասնել արդյունքի: Այդպես:- Նստեց և հետևեց անկետային տվյալների հարցականներին - ո՞րն էր հաջորդ հարցը: Ահա՛ երեսունվեցին վերաբնակվել է Ուստրիա... Ուրեմն՝ վերաբնակվել է: Ախր, իրոք, կասկածելի բացատրություն է՝ վերաբնակվել է և ուրիշ ոչինչ... Եվ արդյոք սա, այս տեղափոխությունը, գործով տուժող հանգուցյալի հետ կապ չունի»:

- Մեղադրյալ Նահապետյան:- Դիմեց մեղմ և սպասեց, որ նայի: Մեղադրյալը դանդաղում էր:

- Խնդրում եմ ինձ նայել:

Մեղադրյալը խոռով հայացքը կտրեց պատուհանից, բայց քննիչին չնայեց. ձեռքերը ծալեց ծնկներին և գլուխկախ խոնարհվեց:

- Դուք հայտարարել եք, որ երբևէ դատված չեք եղել: Պնդո՞ւմ եք ձեր հայտարարությունը:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

- Ուրեմն պնդում եք, որ դատված չեք եղել:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

Քննիչը դարձյալ ձայնարկու պատասխանի էր սպասում, և նա բարձրացրեց ճերմակ գլուխը և խորը նայեց:

- Նո՛ւ:

- Քաղաքացի՛ քննիչ, թույլ կտամք մի հարց ուղղել ձեզ՝ քննիչին:

- Խնդրեմ:

- Հնարավոր է առանց դատի ու առանց դատարանի վճռի մարդու ազատագրել:

- Ո՛չ:

- Եթե այդպես է, ես նորից պնդում եմ՝ դատված չեմ եղել:

- Լավ: Այդ դեպքում ասացեք, խնդրեմ, ձեր գյուղից... Քարագլուխ գյուղից ինչո՞ւ եք տեղափոխվել Ուսուրիա:

Մեղադրյալը տխուր քմծիծաղեց. «Բա դու քննի՛չ ես», - և դարձյալ հակվեց: - Մենակ դո՞ւ, Տիգրան, մենակ դո՞ւ, ի՛մ ախպեր, ցավն հիշելու համար, ցավն պատմելու համար, պատմողին ականջ կախելու համար, ցավն ապրելու ու տնքալու ու ախ քաշելու համար ու կարոտի համար, Տիգրան, ու կարոտի համար մենակ դո՞ւ դարձար բնավեր...

-

«... Մեր ցավն ու մեր կարոտն մեր հոգու մեջ ինչո՞ւ կկամեն խեղդել, Տիգրան, ի՛նչ պահանջ էր, թե՛ մենք ու մեր ցավն բաժանվենք-հեռանանք իրարից ու անտեր թողնենք մեր խեղճ ու անտեր ցավն: Դուռն ու երդիկն ինչո՞ւ կողպեցին ցավի վրա, ի՛մ ախպեր, ցավն ինչո՞ւ բանտարկեցին: Ինչի՞ համար: Ի՛նչ նպատակի համար, Տիգրան»:

- Պատճառը: - Քննիչը համառում էր: - Վերաբնակության նպատակը, պատճառը:

- Պատճառ չկա, - հակված ու խռով պատասխանեց ամբաստանյալը:

Քննիչը սպասում էր, որ շարունակի:

- Պատճառ չկար, - կրկնեց և մի տեսակ՝ ինքն իր համար: - Իսկ նպատակը անտառ կտրելն էր:

- Անտառ կտրելը:

- Այո՛: Անտառ կտրելը:

- Ուրեմն դուք գնացել էիք աշխատելու. անտառ կտրելու: Այդպէս:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այդպես:

- Լաւ: Թող այդպես լինի:- Մոտենում էր բուն խնդրին, ուղղելու իր հարցերի հարցը և ընտրեց ազդու կեցվածք ու ազդեցիկ տոն: Նա թևերը ծալեց գրասեղանին, ձգվեց դեպի ամբաստանյալը,- հիմա ինձ նայեք,- և շեղհայաց և համառ ու երկար նայեց նրան: Եվ քննադատեց. որպես թե՛ իմացիր, ծերունի, երեխայի հետ չես խոսում:- Մեղադրյալ՝ Նահապետյան...,- ստացվեց այնպես, ինչպես ուզում էր՝ գաղտնիմաց ու խորհրդավոր տոն: Եվ դադար տվեց, որ ամբաստանյալը լարվի,- իսկ... իսկ հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանը բոլորովին կապ չունի գյուղից ձեր հեռանալու, այսպես կոչված, վերաբնակության փաստի հետ:

- Ո՛վ, Հակէն:

- Գործով տուժող հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանը: Նա, որին սպանել եք:

Ծերունին տնքաց, խոնարհեց ճերմակ գլուխը և բռունցքով տրորեց ճակատը: Հակէն որքան լուռ, որքան անձպտուն-անշշուկ ու հանդարտիկ թեքվեց և գլուխը դրեց իր ուսին... Գոնէ մի բառ ասեր...

- Կապ չունի:

- Ո՛չ,- շնջաց նա:

- Խնդրում եմ ինձ նայել:- Եվ բռնեց ամբաստանյալի հայացքը, այնպես թե՛ ես քննիչ եմ և ինչ-որ գաղտնիքներ ինձ արդեն հայտնի են, ծերունի:- Ուրեմն, ասում եք՝ կապ չունի:

Մեղադրյալը գլուխը տարուբերեց՝ ոչ: «...Գոնէ մի բառ ասեր, գոնէ անմիջապես շունչը չփչեր Հակէն...»:

- Քառասունինին դուք նորից եք հեռացել Քարագլուխ գյուղից և ընտանիքով բնակություն հաստատել Ալթայի երկրամասում: Այս վերաբնակությունը նույնպէս կապ չունի հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանի հետ:

Ծերունին փորձեց քննադատել, բայց տխուր ու աննշան մի ժպիտ երևաց ու տեղնուտեղը կորավ: Եվ նա մշուշոտ հայացքը դարձրեց

դեպի պատուհանը: «Տեղնուտեղն իր շունչ չփչեր Հակեն, ու ես զիմ ճակատն սեղմեյ Հակեի վիրավոր սրտին ու կանչեյ՝ Հակե, իմ հոգին քու վիրավոր սրտին...»:

-

«Ու ես կանչեյ՝ մի էրթա, զիս մենակ մի թող, իմ ախպեր, իմ էրգիր, Հակե...»:

- Սատանան տանի, ինձ նայեք վերջապես:- Քննիչը ափերից դուրս եկավ և նորից բռունցքը խփեց գրասեղանին:

- Ինչ է, տղա՛,- կտրուկ շուռ եկավ և զգաց, որ էլի վրիպեց՝ հայերեն է խոսում: Բայց լցված վրա սվեց. «Քու ուզածն ինչ է, իմ վերքերն մի՛ փորփրե, խիղճ ունիս... Առավ իմ հոգին,- հուզված թեքվեց և այնպես՝ կարծես ուսնկից մեկը կար նստած և նրան գանգատվեց:- Առավ իմ հոգին: Հակեն ինչ մեղք ունի, Մգրեն ինչ մեղք ունի, մեղքն ինչի՞ կձգին ցավի մեջ ծերացած էդ խեղճերի վրա»:

Քննիչի զարմացած հայացքի տակ նա էլի ինչ-որ բաներ շարտեց և գանգատվեց՝ մայրենիով ու հուզված, ապա հերսոտ ծխախոտ վառեց և հակվեց ծնկներին: Ծխախոտը, ձեռքի հետ, դողում էր խոռվ դեմքի մոտ, և ծխելու համար նա բուրբ սեղմեց ծնոտի տակ և դողացող շուրթերն ու ծխախոտը միայն այդպես հասցրեց իրար:

Ինչպե՛ս վարվել այս խենթ ծերուկի հետ... Երևի իզուր բռնցքահարեց սեղանը... Որպես թե՛ որոշեց մեղմոնն հարցաքննել, բայց... սատանան տանի, այն հանգամանքը, որ դու քննիչ ես՝ օրենքն իրագործող, իսկ նա մեղադրյալ՝ օրենքին պատասխանատու, փափկությունը աննկատ հրում է մի կողմ, և ձեռքդ ինքն իրեն դառնում է բռունցք:

Մեղապարտը ծնկներին հակված դողդողալով ծխում էր:

Բռունցքը՝ բռունցք, տոնը՝ տոն, բայց հարցը վրդովեց ծերունուն... Հարցերը: Նա մոտավորապես գլխի էր ընկել, թե մայրենիով ու այդպես հուզված ինչ էր ասում մեղադրյալը, ինչի դեմ էր բողոքում՝ հարցերի: Իսկ ինչ, հարցեր չտա՛մ... Մարդ է սպանել՝ չհարցաքննե՛լ, չբացե՛լ խճճված կծիկը: Եվ ինչպե՛ս վճռել հենց իր՝ այդ հիմար ծերուկի բախտը: Իսկ գուցե ուզում է ուրիշ քննիչի տնօրինությանն հանձնել գործը... Կամակոր ծերուկ է:

- Զուր ուզում եք:- «Քննիչը, ով էլ լինի, նույն հարցերն է տալու, ծերո՞ւկ»:

Մեղադրյալը հակված տարուբերեց գլուխը՝ ոչ:

Գուցե իրո՞ք հետաձգել հարցաքննությունը... Ախր, տառապանքով, նույն հարցը հազար անգամ կրկնելով, այս կամակորի ատամների տակից քցանով մի բառ պոկելով, ահա, ինչ-որ կետի արդեն հասել է, էգուց նույնը սկսել սկզբից:

- Հիմա ձեզ հանգիստ եք զգում:

Ծերունին, հակված, գլխով արեց՝ այո:

Ուրեմն կարելի է շարունակել: Խնդրում եմ ուշադիր եղեք և աշխատեք չհուզվել: Միևնույն է՝ այսօր, թե վաղը, ինձ կամ մեկ ուրիշի, դուք պարտավոր եք պատասխանել, ծերո՞ւկ: Իսկ այժմ, ահա, այսպիսի հարց՝ դուք երբվանից եք ճանաչում գործով տուժող հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանին: Երբվանից եք ծանոթ:

Ամբաստանյալը ակամա բարձրացրեց գլուխը, աչք դիպրեց պատուհանին և նորից հակվեց: Փողոցը... պահեստների շարուկը... մայթերի հետ ձգվող պարիսպները... կեջիների արևոտ մայթը... աղյուսե պարսպի թիկունքից դիմացի մայթին հատվող փոքրիկ փողոցը...- այնքան հեռու էին թվում՝ կարծես մի ուրիշ քաղաքում, մի ուրիշ աշխարհում - աշնան իրիկնապահ էր, աղյուսե պարսպի անկյունից դիմացի մայթին հայտնվեց պստիկ մի ծերունի - ընդամենը մեկուկես ամիս էր անցել, բայց թվաց հեռու-հեռավոր մի օր՝ ուղեղի ծալքերում մշուշի մեջ լողացող: Եվ ինչպես այն օրը, հիմա նույնպես մայթին հայտնված պստիկ ծերունին նախ հայտնվեց որպես ծերունի Մգրե, և Մգրե ծերունին ու մայթին մոլորված պստիկ ծերունին, որ Հակեն էր, նույնացան-դարձան մեկ: Եվ ինչպես այն օրը, հիմա նույնպես ձեռքերը պիջակի գրպանները խրած պստիկ ու մոլոր ծերունու հետ, որ մգրեններից մեկն էր, հայտնվեց Քարագլուխ գյուղը, խրճիթը, տեսիլքը, Էրգիրը... Այնպես մեկ ու միասին ու նույնն էին՝ Մգրե ծերունին, Հակե ծերունին, հեռու լեռներում կորած Քարագլուխ գյուղը, ծխի մեջ խեղդվող խրճիթը - տեսիլքը, Էրգիրը - ցավը, կարոտը - ցավը...

- ՕՖ-օՖ, մերիկ,- և ինքը: Նույնն էին: Մեկ ու նույնն էին:

- Նո՛ւ, երբվանի՞ց եք ծանոթ:
- Վաղի՛րց:- Ուշացումով և գլուխկախ պատասխանեց մեղապարտը:
- Կոնկրետ:- Նորից քննիչը խոսեց՝ խիստ և կտրուկ:- Կոնկրետ, ծերո՛ւկ:

- Ծնված օրից:

«Ծնված օրից», - կրկնեց մտքում:- Ես ու դու մեկ մարդ ե՛նք, Տիգրան, մեկ ու նույն մարդն: Ասա ինչո՛ւ, թե քու տեսածն ու իմ մեկ է, թե քու ապրածն ու իմ մեկ է, թե քու կորուստն ու իմ մեկ է, թե քու կարոտն ու իմ մեկ է, թե քու ցավն, Տիգրան, քու ցավն ու իմ ցավն մեկ է, ուրեմն, ես ու դու մեկ ու նույն մարդն ե՛նք: Ես ու դու ու ձեր գեղի օղորմածիկ Ագրեն ու մեր գեղի օղորմածիկ Կիրակոսն ու... ու թե ճիշտ կուզես իմանալ՝ քու հերն ու իմ հերն, քու պապն ու իմ պապն ու իմ պապի պապն նույն ու մեկ մարդն ե՛նք. չունքի մեր ցավն նոր չէ, հին է մեր ցավն, Տիգրան:

-
- Ծնված օրից,- կրկնեց մեղապարտը:
- «Հըլա ծնվելուց էլ առաջ», - ավելացրեց մտքում:- Հակեի դեմքով ցավը՝ արյունոտ ցնցոտիներ հագած խեղճ ու կրակ այդ պատմությունը հեռվից է գալիս, տեսիլքը... տեսիլքը հայտնվել է նաև հորը, հայտնվել է նաև պապին, նաև՝ ապուպապին: Ապուպապից ժառանգել է պապը, պապից՝ հայրը, հորից՝ ինքը, իրենից ժառանգել է որդին և որդուց՝ որդին, և տեսլահար է իր արյունը: Իսկ ինքը կարծում էր...

-
-
- ... կարծում էր թե՛ ազատագրվել է. հեռացել է գյուղից, մգրեներից, Ագրե ծերունու խրճիթից-ցավի ավերակ բնից և՛ փողպատը պոկել է... Չարմիտ-չարակամները գժտեցրին իրեն իր ցավի հետ, խռովեցրին իրեն իր ցավից, և ինքը միացավ նրան՝ այդ անմիտներին և հսկեց իր ցավը, ինչպես նրանք: Հսկեց ու փորձեց խեղդել...

- Իսկ երբևէ վիճել եք:
- Մեղադրյալը լուռ էր. թևերը ծնկներին ծալած-խոնարհված, և

աչքերը փակ՝ ճոճվում էր:- Տեսնես, ինչ է մտածում: Գուշակ դառնալը երբեմն այնքան է պետք:

- Վիճե՛լ եք:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո: «... Հսկել է ու հալածել...»:

- Իսկ ինչ հողի վրա եք վիճել:- Ծերունին, կարծես, բացվում է:

... հսկել է ու փորձել խեղդել: Սակայն պարզվում է, որ ցերեկը ինքն է եղել իր ցավի հսկիչը, իսկ գիշերը՝ հակառակը, արթմնի եղել է իր ցավի հերն անիծող Վարպետ Տիգրան, իսկ քնած ժամանակ՝ ծերունի Ագրե, ծերունի Հակե, տեսլահար...

-

...Ծուխն ու մուժը սողացել-գալարվել-մոլեզվել են գանգում, իսկ ինքն իրեն խաբել է՝ գլխացավ է, կանցնի, ճիչն ու ծղոտոցը ականջմտուկների պես խլվլացել են ականջներում, իսկ ինքն իրեն խաբել է՝ ականջացավ է, կանցնի, բոցերը ձուլվել-դարձել են ածուխի շիկացած կտորներ և այրվել, ականակունքներում, իսկ ինքն իրեն խաբել է՝ աչքացավ է, կանցնի... Տեսլահար է իր արյունը... արյունը: Երակներում սուզված ցավը իր հետ տանջվել է, իր հետ հոգնել է, իր հետ ձերացել է և իր հետ գերեզման կգնա... Ոչ... ոչ, ցավն էլ այն է, որ անմեռ է ցավը՝ ժառանգել է արդեն, արյան հետ ժառանգել է որդուն: Եվ որդին... որդին...

Նա կտրուկ բարձրացրեց գլուխը.

- Ես ուզում եմ որդուս տեսնել:- Հարկավոր է որդուն ասել, որ թունավորված է...

- Նախ հարցիս պատասխանեք:- Տես, թե որտեղ է ուզում ընդհատել հարցաքննությունը:- Նախ հարցիս պատասխանեք, ծերունի,- քննիչը մեղմացրեց տոնը,- հետո կբացատրեք նաև, թե ինչու եք ուզում տեսնել ձեր որդուն:

«Դու թունավորված ես, տղա՛: Շաղված հայացքը քննիչին, մտքում խոսքն ուղղեց որդուն և նորից խոնարհվեց:- Քու տղեն, իմ թոռն, նմանապես թունավորված է»... Արյունը... Տեսլահար ու ցավից գերված է արյունը... Փողպատը պոկել-ազատագրվել... Երբ կտրեց երակը, որ մարմինը դատարկվեց արյունից, և արյան հետ ցավը հոսեր բաց երակն ի դուրս: Միայն այդպես՝ երակները դա-

տարկելով միայն կարող էր դատարկվել ցավից: Ազատագրվել...
Ուրեմն ինչի համար էին անգոր ճիգերը, ցավը խեղդելու այդ անի-
մաստ փորձերը... Ինքնախաբեություն... Ինքնախաբեություն, թե...

- Մեղադրյալ Նահապետյան...

Քննիչը սպասում էր, որ մեղադրյալը շտկվի, նայի, իսկ նա դան-
դաղում էր - ինքնախաբեություն, թե...

- Ի՞նչ հողի վրա եք վիճել:

- Ո՞ւմ հետ:- ... թե դավաճանություն...

- Գործով տուժող հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանի հետ:- Կապսին
չբռնող բամբ և հատ-հատ շեշտեց քննիչը:

- Չեմ վիճել:

- Մեղադրյալ Նահապետյան,- քննիչը ծուռ ու խոլոր նայեց,-
պարզվում է, որ դուք կարող եք նաև խոսքից ետ կանգնել: Ծեր եք,
բայց կյանքի համար դեռ դողում եք:

Ծերունին քմծիծաղեց:

- Ջրաղացը կորցնելուց հետո չախչախի մասին մտածելն ան-
մտություն է:

- Եթե այդպես է, ձեր խոսքից ինչո՞ւ եք հրաժարվում:

- Ո՞ր խոսքից:

- Քիչ առաջ ասացիք, որ Հակոբ Տոնոյանի հետ վիճել եք:

«Հակոբ Տոնոյան...- Այնպես օտար հնչեց, այնպես անծանոթ,-
ո՞վ է Հակոբը, ո՞վ է Տոնոյանը. ո՞վ է Հակոբ Տոնոյանը... Իր բացած
գնդակից, ուրեմն, նա է սպանվել՝ Հակոբ Տոնոյանը... Երանի այդ-
պես լիներ, երանի անիծյալ գնդակից սպանված լիներ նա՝ Հակոբ
Տոնոյանը... Այդպես լիներ, և Հակեն լիներ հիմա... Լիներ:- Նա
թեքվեց դեպի պատուհանը:- Հըմը ու իմ աչքից կծրարվիս, կկարո-
տիմ քեզ:- Հակեն էր ասում իրեն, թե՛ ինքը Հակեհին...»:

- Ինձ նայեք:- Եվ ծերունու հայացքին դիմավորեց հեգնտ ժպի-
տով. որպես թե՛ վախենում եք:- Ուրեմն հրաժարվում եք ձեր խոս-
քից:- Նա արդեն զգացել էր՝ ծերունին շուտ է վիրավորվում, իսկ
ով շուտ է վիրավորվում և բռնկուն է, նա ճշմարտություններ է շար-
տում:- Վախենում եք:

- Հակոբ Տոնոյանը ինձ անծանոթ է:

Քննիչը, որ գրասեղանին հակված շեղիայաց ու հեզնոտ ժպտում էր, հանկարծակիի եկավ. ինչ-ինչ, բայց այդպիսի պատասխանի չէր սպասում:

- Այո՛, անձանոթ է: Այդպիսի մարդու ես չեմ ճանաչում:- Մեղադրյալը բորբոք նայում էր՝ հարցապնդողի պես, ոչ թե պատասխանողի:- Իսկ Հակեն... Հակեն...,- և ցավով տմբտմբացրեց,- Հակեն, երիտասարդ...,- ասե՛լ... ասե՛լ, թե ոչ,- ինչ պետք է ասեմ, դու չես հասկանա, բայց ասեմ... Իսկ Հակեն իմ ցավն էր: Եվ իմ ցավն է: Եվ իմ ցավի հետ վիճել եմ: Վիճել եմ ու խռովել: Վիճել եմ ու երես թեքել,- տնքաց ծերունին:- Թե ով կռվացրեց, ով ինձ իմ ցավի դեմ հանեց, թե մեղավորներն ով ու ովքեր էին, դա ուրիշ հարց. վերջին հաշվով մեղավորը ես եմ:- Նա բռունցքը խփեց կրծքին:- Ես: Ես եմ դավաճանել իմ ցավին: Իմ խեղճ ցավին, իմ որբ ու անտեր ցավին, իմ ծեր ցավին, ինքս ինձ դավաճանել եմ: Ու հիմա, հիմա, թե տղամարդ ես, թե իսկական քննիչ ես, դատիր ինձ դրա համար՝ իմ ցավին դավաճանելու համար: Դրա համար հարցեր տուր և պահանջիր, որ պատասխանեմ և սպասիր, թե ինչ պատասխան պետք է տամ, դրա համար գոռա իմ ծեր ու հիմար գլխին, դրա համար բռունցքդ խփիր սեղանին, դրա համար հեզնանքով ու քմծիծաղով նայիր իմ աչքերի մեջ: Դրա համար՝ թուլամորթության, իմ ցավին դավաճանելու համար: Ու թե այդպես լինի, ես վեր կենամ ու համբուրեմ քո ճակատը, համբուրեմ ու խոնարհվեմ: Ես՝ հալևորս, այստեղից մինչև քո ոտքերը չոքեչոք գամ... Ախ:- Քակվեց ծերունին և ձեռքը տարավ գրպանը, տնքալով ու ճերմակ գլուխը օրորելով՝ ծխախոտ վառեց և դարձավ դեպի պատուհանը:

«Ախ, ինչո՞ւ էսպես էղավ...», - ինչո՞ւ այսպես անմիտ ավարտվեց կյանքը... Ինչո՞ւ ինքն իր դեմ ելավ՝ իր որբ ցավի դեմ: Ումից էր փողպատը պոկում՝ այս դաժան աշխարհում անտեր ու մենակ մնացած մի երեխայից: Ո՛ւմ էր խեղդում երակներում՝ մի որբի: Չարի պահանջն էր... Ո՛չ, աշխարհում չարը միշտ էլ եղել է, մարդն ինքը չպետք է ենթարկվի չարի կամքին, մեղավորը ինքն է, ինքն է մեղավորը: Գոնե հիմա... հիմա, երբ մեղադրական աթոռին է նստած, պետք է ընդունել: Դատում են չեղած մի բանի համար՝ Հակոբ Տոնոյանին սպա-

նելու, բայց ինքը հո գիտի. այլ է իր մեղքը, ուրիշ է և մեծ է իր մեղքը՝ դավաճանություն: Քննիչը՝ հայացքը ծերունու խոռվ կիսադեմին, փորձում էր կռահել, թե այդպես հուզված ու կրքոտ ինչ ասաց նա: Ծերուկը իրոք բռնկվեց և ինչ-որ ճշմարտություն բացեց... Գաղտնիք շարտեց: Բայց ինչ: Նա միայն այնքան հասկացավ, որ մեղադրյալը խոսքից ետ չի կանգնել. հարձազանք (մտքի հետ) պարզապես գլխով է արել՝ այո: Իսկ, հետաքրքիր է, ինչն է ուզում տեսնել որդուն: Երևի որդու միջոցով ուզում է բողոքարկել, փոխել քննիչին:

- Զուր ուզում եք: Որքան անհասկանալի ծերուկ է:

Մեղադրյալը տարուբերեց գլուխը՝ ոչ: Թուլամորթություն-ինքնախաբեություն-դավաճանություն... Ախ, ինչն այդպես եղավ... Եթե չարը գժտեց իրեն իր ցավի հետ (և այդպես էր), ապա եկավ այն օրը, երբ թուլացավ չարի կամքը, շնչավորվեց բարին, և ինքը արդեն կարող էր հալածված ցավին տեր դառնալ: Իսկ ինչն չգնաց-չվերադարձավ Քարագլուխ գյուղ, իր ցավի բույնը՝ Մգրեի խրճիթը... Ինչն չգնաց: Ինչն խաբեց իրեն, թե ինքը արդեն Մգրե չէ, այլ Վարպետ Տիգրան...

«Ինչն էսպես եղավ, Հակե»:- Եվ այնպես ստացվեց, որ հարցը արդեն ցավին էր ուղղված. ծերունի Հակեին ուղղված հարցը ուղղված էր ցավին...

Եվ, կարծես անակնկալ կանչից, նա կտրուկ բարձրացրեց գլուխը և նայեց պատուհանից դուրս: Սուրբ Մարթուկ, ահա և քեզ ուշացումով հայտնված հարց՝ ինչն եղավ... ինչն եղավ... Իրոք, բոցերից լիզված, արնոտ ցնցոտիներ հագած այդ խեղճ ու կրակ պատմությունը ինչն եղավ... Տեսիլքը ինչն հայտնվեց: Պատճառը:

«Պատճառն, Հակե, պատճառներն ու պատճառն»:- Հերն անիծած, զօր ու գիշեր ձեն-ձենոց պատմում էին, պատմում էին, խեղճ պատմությունը միմյանց շուրթերից խլելով պատմում էին ինքն ու Հակեն, հիշում էին, թե ինչպես եղավ, ինչպես և ինչպես և ինչպես եղավ, բայց չմտածեցին՝ իսկ ինչն եղավ, հարց չտվեցին, ոչ ինքը՝ Հակեին և ոչ Հակեն իրեն՝ ինչն այդպես եղավ: Պատճառը: Իսկ չէ՞ որ դա էր կարևորը, կարևորը դա էր՝ պատճառը, պատճառը, Հակե, պատճառը:

Եվ դարձավ դեպի քննիչը.

- Գուցե այսօր հետաձգեմք քննությունը:- Խիղճ ունենար և այսօր, հիմա ընդհատեր հարցաքննությունը, և ինքը ծեր ու հիմար գլուխն ասիերում սեղմած նստեր խցիկում ու մտածեր՝ պատճառը...

Քննիչը նայում էր մայթեզրի կեչիների դեղին վարսերին, ուշացումով դարձավ և, կարծես, ժպիտով:

- Պայմանով, ծերուկ, որ ասես, թե ինչո՞ւ ես ուզում տեսնել որդուդ:

«Պատճառն, Հակե՛»:- Տնքոցով հակվեց և բռունցքները քունքերին սեղմած և աչքերը փակ ճոճվեց:- Սուրբ Մարաթուկ, այս հասարակ ճշմարտությունը հիմա՛ պետք է հասկանար... Պետք էր, ուրեմն, իր ցավի հետ հալածվեր, պետք էր, ուրեմն, փախչեր ու նորից գրկվեր իր ցավին, կարոտած փաթաթվեր ու գժվեր ու... ու ինքնասպան դառնար և որպես մարդասպան նստեր մեղադրական աթոռին՝ քննիչի մտրակող ձայնի տակ և նոր հասկանար և հասկանար... հասկանար մի ոտքը գերեզմանո՞ւմ, երբ օր չունի իսկ մեղքը քավելու:

- Նո՛ւ:- Քննիչը նայում էր պատուհանից դուրս:

Դուրսը այնքան հաճելի էր - այսպիսի արևոտ ու երկար աշուն մեկ էլ էր և եղել - գրավող-հրապուրող, գուցե, իրո՞ք, ընդհատել հարցաքննությունը... Չզանգահարի՞ ընկերուհուն... Արժի հիմա ընկերուհու հետ թափառել փողոցից փողոց, դուրս գալ քաղաքից, ընտրել արևոտ մի բացատ և մեկնվել արևի տակ: Այսպիսի արևոտ աշուն մեկ էլ էր կլինի... Վայելել է հարկավոր... Իսկ ահա թե ինչով է զբաղված... Արևը վայելել է պետք...

- Նո՛ւ, ծերուկ:

Այս մեղմատոն հրավերով մեղադրյալը պետք է որ բարձրացներ գլուխը, բայց չարձագանքեց, թվաց, թե չլսեց նույնիսկ: «Ախ, Հակե՛, քու մեղքն ու իմն մեծ է - մենք մեր ցավին տեր չեղանք, Հակե՛, ոչ՝ ես, ոչ՝ դու: Ձիս հանեցին իմ ցավի դեմ, ու ես աշխարհն թողած կռիվ տվի էդ որբուկի հետ, իսկ դու քու վիզն ծռեցիր ու դարձար ցավին գերի... Գերի, Հակե՛, տեր չէ, գերի, իմ ախպեր»:- Այո՛, այո՛ գերի, երբ ցավը ընդունում ես ու հարցաքննում՝ որտեղի՞ց եկար և

ինչո՞ւ կա ու չկա՝ ինձ մոտ, դու ես նրա տերը, տերը դու ես, իսկ երբ պարանոցդ ծռում ես՝ իմն ես, ախպեր, եղած-կատարված բան է, ուզի-չուզի իմն ես, նա է քո տերը՝ ցավը... Ախ, եթե այսքանը հասկանար այն ժամանակ, գյուղում, Մգրե ծերունու խրճիթում... Եթե հասկանար... Կմտներ այդ ավերակ խրճիթը ոչ թե ծերունի Մգրեի կողքին փլվելու, այլ դեմ դիմաց կանգնելու, ոչ թե ականջը կախելու արյունոտ ու տխուր պատմություններին, այլ հարցնելու՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ: Ինչ որ պատմում ես, գիտեմ, այս խեղճերը նույնպես գիտեն, բայց ոչ մեկը չգիտի, թե ինչու այդպես եղավ, ի՞նչ էր պատճառը: Պատճառները, պատճառը, քեո՞ղ Մգրե: Եվ թող պատասխաներ, որպես մեծ մարդ, որպես կյանք տեսած-իմաստնացած մարդ թող բացատրեր:- Այս արյունոտ պատմության մեղավորները մեր արյան թշնամիներն են: Միայն նրանք: Աշխարհքն է մեղավոր... Բոլորը մեղավոր են, բացի քեզնից, քեո՞ղ Մգրե, բացի ինձնից, բացի այս խեղճ ու կրակներից, որ խոնարհ ականջ են պահել: Պատճառը, պատճառը, քեո՞ղ Մգրե...

- Նո՛ւ, ծերո՞ւկ:- Քաղաքն ի վեր թռած հայացքի տակ, հեռվում արևոտ մի բացատ կար, և դիմեց ի միջի այլոց:- Նո՛ւ:- Այդպես ի միջի այլոց կառապանն է դիմում գլուխքարշ բեռնածիռն:

... պատճառն ու պատճառներն ասա և քո մեղքի բաժինը գտիր: Գտիր և ընդունիր: Դու քո մեղքի բաժինը ընդունիր, ես՝ իմը և մնացած բոլոր քո բախտակիցներն ու ցեղակիցները այս տխուր պատմության իրենց մեղքի բաժինը թող գտնեն և ընդունեն: Բոլորը: Չէ՛ որ եղածը մի մարդու գլխին, մի գերդաստանի գլխին եկած փորձանք չէր, այլ ժողովրդի ողբերգություն: Այդ ողբերգության պատճառները, գլխավոր պատճառը: Եվ ամեն մեկը մատը թող դնի իր երակին և հարց տա՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ, մատը դնի իր երակի վրա և պատասխան պահանջի՝ այնքան և այնքան և այնպես պահանջկոտ և այնպես անհաշտ, որ տեսլահար արյունը շփոթվի երակներում: Ամեն մեկը մատը նշտարի պես իր երակին թող դնի և բոլորը միասին՝ ցեղի երակին: Այդպես, քեո՞ղ Մգրե, միայն այդպես: Եթե քո պատմության կողքին հարց չպետք է դրվի, վերջ այդ պատմությանը, այդ պատմությունը թույն է: Եվ եթե այդ հարցը նախ քեզ

չպետք է ուղղես, աշխարհին ուղղելը իզուր է՝ ձյան փաթիլ... Այս հասարակ ճշմարտությունը եթե այն ժամանակ հասկացած լինեիր՝ այնտեղ, գյուղում, եթե հասկացած լինեիր... Երիտասարդ էր... Իսկ Մգրե ծերունին... Այն ժամանակ նա, ախր, այսօրվա իր տարիքն ունեիր... ավելի ծեր էր: Ուրեմն, Մգրե ծերունուն պետք էր քշել իր խրճիթից, պետք էր խռովեցնել իր ցավի հետ, Մգրեն ինքն իրեն խաբելու համար հեքիաթներ պետք է հորիներ, վերջ... վերջը նստեր մեղադրական աթոռին, նո՛ր հասկանար...

«Ախ, հայի վերջին խելքն իմ գլխում էղներ»:- Հայի վերջին խելքը... Հայտնվում է այնքան ուշացումով, այնքան ուշ՝ կյանքն ապրելուց հետո, մահից առաջ և հայտնվում է որպես... Որպես ինչ: Որպես զղջում և որպես ավստասանք: Ահա՛ դատավճռից առաջ... մահից առաջ... Եվ ո՛ւմ է պետք:

- Ես ուզում եմ որդուս տեսնել:- Հուսով նայեց, բայց քննիչի հայացքը դրսում էր:

- Ինչո՞ւ:- Եվ չկտրվեց պատուհանից. հեռվում՝ քաղաքից դուրս, կեչիների արևոտ մի բացատ կար՝ լցված աշնան դեղին արևով... Էգուց-էլօր, շատ-շատ մեկ շաբաթ, և բացատում կմոլեգնի փոթորիկը:

Ամբաստանյալը ինքն էլ դարձավ դեպի պատուհանը: Որդուն պետք է ասել, որ վերադառնա գյուղ: Գնա և մտնի ծեր ցավի ավերակ բույնը: Ծերունի Մգրեն դեռ կա... կա, ապրում է դեռ, Հակեն, որ իր հասակակիցն էր, Մգրե էր, գյուղում իր հասակակիցներից դեռ կան՝ բոլորը Մգրե, և հիմա նստած պատմում են: Աշուն է. և հիմա մեկը խրճիթի կենտրոնում փլված պատմում է, պատմում է, պատմում է... Եվ որդին թող գնա, քշի ուղիղ այդ խրճիթը, շխկոցով բացի խրճիթի դուռը և ասի,- ինչո՞ւ:- Երբ էլ ներս մտնի, պատմության որ հատվածում էլ վրա հասնի, հարցը կլինի տեղին:- Ինչո՞ւ:- Ես Տիգրանի որդին եմ, թող ասի, ես ծերունի Տիգրանի որդին եմ, իմ հորը այս խրճիթից վտարեցին, և նա իր ցավից խռովեց, իսկ ես որդուս հետ եկել եմ՝ տեր դառնալու, տեր դառնալու նաև հորս փոխարեն և հարցնում եմ՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ:- Եվ Մգրեին թող հանի իր տեղից:- Վեր կաց, ես եմ պատմելու:- Եվ նստի Մգրեի տեղն ու

հարց տա:- Ինչո՞ւ: Պատճառը: Մեր արյան թշնամիների հերն անի-
ծած, աշխարհի հերն անիծած, մատդ քո երակին դիր, քեզի՛ Մգրե,
և հարց տուր՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ: Պատճառը:

«Էդպես... Հըմը էդպես»:- Տավը Մգրեի շուրթերին անտեր էր ու
որբ էր: Եվ այդպես էլ մնում է: Որդին որդուն առած թող գնա. որ-
դեգրի այդ ծեր ու դադրած ցավը, ընդունի որպես որդի և որպես
որդի դաստիարակի, կրթի և դաստիարակի: Ահա այդպես:

«Հայի վերջին խելք...»:

- Քաղաքացի քննիչ,- մեղադրյալը պահանջկոտ դարձավ և
սպասեց, որ քննիչը պատուհանից կտրվի,- ես ուզում եմ որդուս
տեսնել:

- Ինչ ունես ասելու՝ ինձ ասա, ես կփոխանցեմ. միևնույն է, այ-
սօր որդուդ հետ հանդիպելու եմ, ծերունկ:

Մի տեսակ, ի միջի այլոց ստացվեց. խորամանկելուց հետո
պետք էր հետևել արձագանքին, բայց արևոտ մի բացատ ձգում
էր նրան:- Հարցաքննությունը հետաձգել է պետք և... ճիշտ կլինի
նաև, իրոք, հանդիպել ծերունու որդուն: Նաև՝ գործով տուժող հան-
գուցյալի թոռանը: Հենց այսօր ծանուցագրեր կուղարկի: Վերջիվեր-
ջո, եթե հանցագործությունը թշնամական հողի վրա է կատարվել,
ապա նրանց նույնպես հայտնի է: Եվ նրանք երիտասարդ մարդիկ
են, կովկասցի են, բայց նոր սերունդ և հին պատմություններին,
ավանդական սովորույթներին վերևից նայող...

- Որդուց բացի ուրիշ ո՞վ ունես քաղաքում:

- Չունեմ:

- Իսկ...,- քննիչը ուզում էր հարցնել՝ իսկ գործով տուժող հան-
գուցյալը թողից բացի ո՞վ ունի այս քաղաքում: Բայց տեղնուտեղը
հայտնվեց մեկ ուրիշ հարց և հարցի հետ նաև՝ անակնկալ մի միտք:
Հայտնված միտքը շփոթեցնելու չափ անակնկալ էր,- իսկ Հայաս-
տանում... գյուղում,- գյուղ Քարազլխի անունը մոռացել էր, շտապ
աչք դիպցրեց գործին, բայց ոչինչ չնկատեց և չորոնեց՝ ծերուկը
կհասկանա, թե խոսքը որ գյուղի մասին է,- գյուղում ազգակից-բա-
րեկամներ ունե՞ք...

Ամբաստանյալը ուշացնում էր պատասխանը. «Ասել, որ ոչ մի

բարեկամ և ոչ մի ազգակից չունի, ասել, որ ինքը, որք մի տղա, մե-
նակ է հասել Քարազլուխ»:

- Ունե՞ք:- Մեղադրյալի պատասխաններից ոչ մեկին այդպես
լարված ու անհամբեր չէր սպասել:

- Ունեմ:- Տնքաց ծերունին:

«Մեկն Հակեն էր»:

- Ունես, ուրեմն:- Քննիչը հանգիստ շունչ քաշեց:

Հայացքը մայթեզրի կեչիներն ի վեր և բարձրահարկերի
արանքներով հեռու-հեռու, մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

«Ունիմ,- կրկնեց մտքում,- շատ ունիմ... Ամենքն էլ իմ արնակից-
ներն են. մեկ ու նույն ցավն ունեցող բոլոր մարդիկ բարեկամ ու
ազգակից են»:

- Իսկ հանգուցյալը գյուղում հարազատներ ունի:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

- Այդպես... այդպես, ծերուկ, այդպես:

Այնպես մտերմիկ էր տոնը, այնպես ջերմ, որ ամբաստանյալը
ակամա նայեց: Խանդավառ ու հեռագնա ժպիտ կար քննիչի դեմ-
քին, իսկ ձեռքերը, չգիտես ինչու, շփոթվել էին և գրասեղանի խառ-
նափնթոր թղթերի մեջ ինչ-որ բան էին որոնում:

- Այդպես, ծերուկ, այդպես:

- Ես որդուս եմ ուզում տեսնել:

- Որդուդ կտեսնես, ծերուկ, հասարակ բան է դա, շատ հասա-
րակ: Ի դեպ, որդիդ ինչ է աշխատում:

- Որդիս ինժեներ է: Շինարար:

- Օ՛, շինարար, վարպետ Տիգրանի որդին է... Շինարար: Հենց
այսօր ես կտեսնեմ որդուդ, վարպետ Տիգրան: Իսկ... իսկ...,- իրե-
նից զատված-դուրս թռած հայացքով և հեռագնա ժպիտով ու
ներշնչված նայում էր մեղադրյալին և, և գլխի ընկավ, որ նրան
ուղղվելիք հարց չունի: Իսկ ձեռքերը գտան որոնածը՝ հեռախոսի
լսափողն էր: Եվ համարը հավաքելիս աչքով արեց և գլուխշարժու-
մով խրախուսեց մեղադրյալին և գաղտնիքի պես շշնջաց.

- Լավ կլինի, ծերուկ:- Եվ լսափողի ու աթոռի հետ շրջվեց դեպի
պատուհանը:

Այնուամենայնիվ, հետաքրքիր էր, քննիչի մտքով ինչ անցավ- դարձավ, որ այսպես շառագունել է և այնքան է կորցրել գլուխը, որ իրեն՝ մեղադրյալին, աչքով է անում և... Վարպետ Տիգրան ասաց... Ինչ պատահեց:

Քննիչը հակվեց լսափողին և սկսեց առանց նախաբանի.

- Կարո՞ղ ես գուշակել, թե ես ու դու ուր ենք գնալու...

- Ախ,- Տիգրանը խորը տնքաց ու փակեց աչքերը:

Ամեն ինչ հասկանալի էր:- Քննիչը գնում է Հայաստան... Գնում է գյուղ... Գնում է Քարագլուխ... Քարագլուխ:- Եվ ծրարված կոպերի տակ խլրտաց գյուղը:- Անկոփ քարերով և հողե կտուրներով տները, կտուրներին՝ դեզեր և թիկունքներին՝ աթարի ամբարներ, պատաշարերի մեջ սեղմված ծուռտիկ փողոցները, ձորապոռնկին՝ Մգրեի խրճիթը և իր տունը... իր տունը՝ մերկ, առանց դեզի և առանց աթարի կուտակի և դռանը ժանգոտ փականք:- Իր տունը... գյուղի տները, Մգրեի խրճիթը և իր տունը նա տեսավ այնպես, ինչպես թողել էր երեսուն տարի առաջ, հազար ինը հարյուր քառասունինին: «Ձիս քեզ հետ տար»:- Խնդրեց մտքում և պահի մեջ քննիչը որդու պես հարազատ թվաց: Եվ ականջն ընկնող ձայնը, կարծես, քննիչի ձայնը չէր (- ... չգուշակեցիր... ոչ, չգտար... ոչ, ոչ, սիրելիս, հեռու, շատ հեռու մի տեղ):- Աշուն է, ծերունի Մգրեի լաթ-արտում շաղգամի բազմերանգ փռերը հոգնած մեկնվել են արևի տակ, Մգրեն արտեզրին նստած ծխում է ու սպասում ճմռանը, խրճիթի անկյունից մի տղա ծիկրակում է հողից դուրս մղված մանուշակագույն գլխիկներով շաղգամներին, տնամերձի փորփոշտ հողերի մեջ երեխաները գլուխկոնձի են խաղում և գառների պես և գառների հետ կրծմրծում կաղամբների ճերմակ գլուխները, գյուղի բարակ ու տերևափառ առուներում ուռչում են տակառները, ղանթարներն ուսած հարս ու աղջիկները ձորի աղբյուրից ջուր են բերում, բերնեբերան լի դուլերի ջրե հայելիներում լողում են փայտե խաչերն ու կաղամբի թփերը, Նհոն... Նհո պապը փշե խրճի տակ հակված քայլում է ձորապոռնկով...- Տիգրանը՝ աչքերը զոց, Քարագլուխ գյուղն ու գյուղի մարդկանց տեսնում էր այնպես, ինչպես թողել էր երեսուն տարի առաջ: Նհո պապը, փուշխրճի տակ հակված, հայացքը ուրքերի տակ և

ատամների տակ տնքոց, քայլում է ծորապոնկով, գյուղեզրին Վարդո մարեն՝ ափը աչքերին հովհար, կանչում է դաշտապահ Մոսեին - Մոսեե՛... դու Թուխ Մանուկի կող կերթաս, Մոսեե՛... Էս մոմերն իմ տեղակ հասցրու ու վառե Թուխ Մանուկին, Մոսեե՛...- «Զիս քեզ հետ տար, տղա»:- (- ...Հեռու, ավելի հեռու, սիրելիս, էկզոտիկ մի աշխարհ): Գյուղեզրին կանգնած Վարդո մարեն կանչում է ձորի կողմ,- Մոսեե՛...,- ձորեզրի քարերի մեջ տնքում է մշեցի Կրպեն՝ նոր արտ է պատրաստում. ձորը արծագանքում է մուրճ ու սեպերի զոնգոցին, անձավները տնքում են Կրպեի տնքոցի հետ, ձորից այն կողմ, լեռան լանջին, նախշուն քարերի մեջ խլալտում է Ավգիի հոտը, հովիվ Ավգին, մահակին հենված, խլվլացնում է խուրճ-բեղերը,- հուռի-հոռ... ցը-ցը-ցըը... հուռի-հոռ...,- իսկ լեռան թիկունքին «Խույզերով» արտերն են - աշուն է - մերկ ու դադրած արտերի ցողունները հիմա նախիրն է լիզում, իսկ նախրապան Բարսեղը... քեռի Բարսեղը քարակուտակին նստած երգում է. «Աղջի, Հայկո՛, Հայկո՛, դոշերդ մի՛ բանա, դոշերդ մի՛ բանա...»:

Եվ ականջներում զոնգաց Հակեի երգը, «Խուլնգո, խուլնգո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս...» - «Զիս քեզ հետ տար ու էլի ետ բեր, տղա»:- (- ...Ո՛հ, այդքան էժան չէ, որ հեռախոսով ասեմ... Կես ժամից կհանդիպենք, իսկ մինչ այդ, դու փորձիր գուշակել, հիմարիկս...) - «Տար ու զիմ դատն հոն արա, տղա՛, մի գնդակ բաց իմ անարժան ճակտին, ու ես թող ընկնիմ ու թաղվիմ հոն, է՛ն անուշ քարերի մեջ»:- Եվ հանկարծ գյուղ Քարագլուխն ու գյուղ Սևիդը, Էրգիրը, ծննդավայրը՝ Սևիդը, նույնացան, փաթաթվեցին ծուխ ու դուժմանով, և նա հասկացավ, որ այլևս չի տեսնելու պոստ այն կյանքը, որ դեռ մնում է, քարշ կտա ով իմանա դ՛ր ծնակում, որ գրողի ծոցը և ցավն ու կարոտը սրտում մի օր կփակի աչքերը: «Խուլնգո, խուլնգո ...»:

- Այդպես:- Քննիչը ափերը եռանդուն շփեց իրար, իսկ հայացքով արդեն հավաքում ու սրբում էր գրասեղանին թափթփված հիմարությունները:- Ծերո՛ւկ:- Այդպես՝ ափերը եռանդուն իրար շփելը և այդ ջահելավարի ու անմիջական տոնը միասին մի-մի թաս օղի խմելու հրավեր էր, կարծես, բայց Տիգրանը գլուխը չբարձրացրեց:

«Խուլնգո, խուլնգո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս...
Ինչ անուշ կերգեր Հակեն...»:

- Շատ հոգ մի արա, ծերո՞ւկ, ամեն ինչ լավ կլինի:

Հետո քննիչը մոտեցավ և ձեռքը դրեց մեղադրյալի հակված ուսին:

- Վարպետ Տիգրան, Հայաստանում հիմա ինչպիսի՞ եղանակ է:

- Անուշ եղանակ է:- Ուշացումով և աչքերը փակ ու մայրենիով շշնջաց Տիգրանը:- Անուշ, շատ անուշ եղանակ է...

«Ինչ անուշ կերգեր Հակեն... Խուլնգո, խուլնգո, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուգաս, բույնդ շինիր ավերակ բերդի պարիսպների մոտ...»:

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԻ ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ՏՂԱՆ

1

Տարիներ, է, տարիներ–տարիներ առաջ, երբ Մլեհը՝ Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան (այդպես աշխատանքային ընկերներն էին կատակով դիմում և ինքն էր իրեն կոչում՝ խմած ժամանակ), երբ վարպետ Մլեհը երիտասարդ էր, մի օր, գարնան մի առավոտ, մի արծիվ մտավ քաղաք, տարօրինակ բան, բարձրիկ սարերը թողած՝ արծիվը քաղաք մտավ և նստեց որմնադիր Մլեհի դեմ դիմաց: Դե, արծիվ էր, հայացքը կտրել էր՝ ահա այնտեղ, քարակուտակի վրա, ցից մի որձաքար կա, և թևեց ու իջավ որձաքարին և նստեց որքան սիրտն ուզում էր (շատ պետքն էր, թե ինչ խոհերի մեջ պիտի գցի որմնադիր Մլեհին) և թևեց ու գնաց, երբ սիրտը ուզեց (և շատ պետքն էր, թե որքան երկար–երկար տառապանք պետք է թողնի Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղայի համար):

Այսպես եղավ. աշխատանքի ժամանակ, հենց քարը պատաշարին նստեցնելու պահին, ստվեր սահեց վարպետ Մլեհի գլխավերևով: Եվ նա տեսավ, որ մի արծիվ իջավ քիչ հեռու՝ շենքի ապագա քիվի համար առանձնացված քարակուտակին և նստեց ցցված որձաքարին: Սկզբում իմիջիայլոց ընդունեց և անմիջապես չանդրադարձավ, որ դա, ախր, հավքերի արքան է, իսկ հավքերի արքան հազարից մեկ մարդկանց մոտ չի գալիս: Իսկ երբ արծիվը նստեց ու մնաց, որմնադիր Մլեհը մուրճը դրեց քարին, ծխախոտ վառեց և պատին նստած ծխեց ու մտածեց հավորիքների արքայի մասին:

Արծիվը երկար նստեց, և Մլեհը, աչքը արծվին, ծխեց ու հազար

ու մի բան մտածեց: Ջարմանալի էր, որ արծիվը քաղաք մտավ: Սարերը թողա՞ծ, տաք ու զով քարափները թողա՞ծ՝ բարձունքի իր բույնը թողա՞ծ՝ ինչո՞ւ քաղաք մտավ: Գուցե՞ թշնամուց հալածվա՞ծ... Եթե թշնամուց հալածված թողել է սարերը, թողել է քարափները, թողել է բարձրիկ իր բույնը և փախել մարդկանց մոտ՝ հոգնություն, ապա հիմար է այս արծիվը: Բայց նա՛ հավքերի արքան, երկնքի տերն է. ոչ մի հավորիք երկնքում չի կարող հալածել նրան... Ուրեմն՝ երկրի իր թշնամուց է հալածվել... Իսկ երկրի վրա ո՞վ է արծվի թշնամին... Կարող է լինել օձը: Կարող է լինել... կարող է լինել... Չի կարող չունենալ. արևի տակ կենդանի շունչ չկա, որ հալածող չունենա,- մտածեց Մլեհը,- որ հալածող չլինի և հալածող չունենա... Ո՞վ է հալածել արծվին... Վայ թե՛ օձը, վայ թե... Շատերը կարող են լինել և բոլորը՝ օձի պես նենգ: Եվ այս արծիվը փախել է ոչ թե թշնամու ուժից, այլ նրա նենգությունից, ոչ թե ուժեղ թշնամուց, այլ թույլ թշնամու մեծ նենգությունից: Փախել-եկել է մարդկանց մոտ իմանալու, թե իր թշնամիները ինչո՞ւ են նենգ: Այս արծիվը վայ թե ծեր արծիվ է, ծեր արծիվ է ու հա՛մ ուզել է հասկանալ իր թշնամիների խարդախությունը, հինգ հարյուր տարի իզուր փորձել է հասկանալ երկրային իր թշնամիների դավերը և հիմա, մեռնելուց առաջ, եկել է մարդկանց մոտ... Վերջապես, ուզում է հասկանալ՝ նոր մեռնել: Այս արծիվը իմաստուն արծիվ է... Արծիվները երևի ընդհանրապես իմաստուն են, որովհետև երկար, շատ երկար են ապրում... Իսկ տերը ինչո՞ւ է արծվին այդքան երկար կյանք կամեցել,- մտածեց Մլեհը,- հատկապես՝ արծվին: Որ արծիվը ինչ անի այս աշխարհում... Իսկ սա, այս արծիվը, քանի՞ դար է ապրել և ինչե՞ր է տեսել... Իսկ տեսածները հասկանո՞ւմ են արծիվները: Տեսնում-նկատում-հասկանում և մտածո՞ւմ են: Եվ հիշո՞ւմ են: Հիշո՞ւմ են... Եթե հիշում են, ապա որքան դժվար են ապրում արծիվները: Այս դաժան աշխարհի անցուդարձը տեսնել-հասկանալ-մտածել ու հիշել ու հիշել ու հիշել ու... հինգ հարյուր տարի ապրել... Եթե այդպես է. եթե տեսածները հիշում են, ապա արծվի ամենամեծ թշնամին հիշողությունն է: Այո՛, հիշողությունը: Երկնքում արծիվը թշնամի չունի, իսկ երկրի վրա արծվի ամենամեծ թշնամին հիշողությունն է... Եվ եթե այս արծիվը ծեր

արծիվներից է, ծեր է, դարավոր հիշողություններով ծանրաբեռն, ապա նա փախել է հուշերով խճճված իր բնից... Որքան դժվար են ապրում արծիվները և որքան դժվար են մեռնում... Այնուամենայնիվ, քանի տարեկան կլինի այս արծիվը... Արծվի տարիքը որոշելը դժվար է:

Արծիվը չէր գնում: Նստել էր ապագա քիվի որձաքարին և շեղ արծվենի նայում էր: Մլեհը փորձեց բռնել հայացքի ուղղությունը, գոնե՝ ուղղությունը, բայց դա նույնիսկ դժվար էր: - Արծվի հայացքը որսալու համար արծիվ պետք է ծնվել... Բայց ո՞ր է նայում արծիվը, ո՞ւմ է նայում: Տեսնլ է իրեն: Նկատնլ է:

«Կարո՞ղ է... կարո՞ղ է,- Մլեհի սիրտը թպրտաց,- կարո՞ղ է էս արծիվն էրգրի արծիվներից էղնի»:

Սև սարի արծիվներից լինի... Ծիրնկատարի արծիվներից... Արջգլորի արծիվներից... Կարո՞ղ է այս արծիվը Մշո գետի քարափների արծիվներից լինի, և ինքը, ինքը՝ Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան, էլի է տեսել այս արծվին՝ այնտեղ, Մշո գետի քարափներին... Աչքը բացում էր թե չէ,- հիշեց Մլեհը,- պատուհանից նայում էր թե չէ, ձորի քարափին արծիվ էր տեսնում: Կարո՞ղ է այս արծվին տեսած լինի այնտեղ, Վերին թաղում, Մշո գետի քարափին, և... արծիվը տեսած լինի իրեն... Տեսած լինի և հիմա տեսավ, երկնքից տեսավ՝ ճանաչեց և իջավ ու նստած իրեն է նայում, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղային:

- Ես Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան եմ:- Շշնջաց արծվին:- Հաջի Պետրոսի որդի Մլեհն եմ... Մուշ քաղաքի ու Վերին թաղի տղան...

Արծիվը երկար նստեց:

Իսկ երբ թևեց, Մլեհի սիրտը թռավ արծվի հետ: Մի բան հանկարծ պոկվեց սրտից և գնաց արծվի հետ:

Արծիվը դեպի Հայոց լեռնապար էր թռչում և, որտեղից որտեղ, Մլեհը հիշեց հեքիաթը՝ այն տղայի մասին, որ արծվի փրկարար թևերին նստած սավառնում է, կտրում է ցամաք ու ծով, մթով ու շարքերով լցված աշխարհներն ի վեր ապահով թռչում է դեպի իր աշխարհը, դեպի իր ափը՝ արևոտ ու լուսավոր և ջերմ:

Արծիվը այլևս չերևաց:

Մլեհն ամեն օր սպասում էր, բայց արծիվը այլևս չէր երևում:

Եվ այնքան նայեց այն քարին, որին նստել էր արծիվը, այնքան ու այնքան նայեց, որ քարը դարձավ արծիվ:

Եվ երբ շենքը գլխավում էր, երբ եկավ քիվի քարերը տաշելու օրը, նա առանձնացրեց արծիվ-որձաքարը և սկսեց տաշել:

Քիվի զարդաքանդակների շարակում հավքերի արքա նախատեսված չէր, և ինժեները փորձեց վարպետ Մլեհին մտքից ետ պահել, բայց Մլեհը, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան էր, իսկ որձաքարը վաղուց արդեն արծիվ էր նրա համար, ու այդ արծիվը թևատարած պետք է պսակեր շենքը:

Եվ նա քանդակում էր արծիվ՝ թևատարած:

Աշխատում էր վերացած: Որտեղի՞ց էր հիշում արծվի մանրամասները, որ այդպես տեղը տեղին հայտնվում էին՝ պիրկ թևերը, լարված ճապուռները, կոր պարանոցը, աղեղված կտուցը, սուր աչքերը, կոպկախ ու շեղ հայացքը... Երբ էր բռնել արծվի հայացքը, այդ բոլորը երբ էր նկատել... Պարզապես որձաքարը քնած արծիվ էր և կամաց-կամաց արթնանում էր, բացում թևերը:

Եվ մի օր սրաչք ու թռիչքի պատրաստ արծիվը բարախեց շենքի քիվին:

Վարպետ Մլեհը նայեց հեռվից, և սիրտը թպրտաց, ինչպես այն օրը, երբ արծիվը թռցրեց իր սիրտը և թռավ դեպի լեռնապարը: Եվ ինչպես այն օրը, Մլեհը նորից հիշեց հեքիաթը՝ տղայի մասին, որ արծվի թևերին նստած կտրում է ծով ու ցամաք, մթով ու չարքերով լցված աշխարհներն ի վեր թռչում է դեպի իր աշխարհը, դեպի իր կապույտ ափը՝ արևոտ և լուսավոր և տաք:

Նա, հայացքը՝ քիվի արծվին, ծխախոտ վառեց և գլխի ընկավ, թե այն օրը ինչու հայտնվեց արծիվը, իր սարերը թողած, շիկացած ու զով իր քարափները թողած, բարձունքի իր բույնը թողած՝ գարնան այն օրը արծիվը ինչո՞ւ քաղաք մտավ և նստեց իր հայացքի տակ:

Եկավ, հայտնվեց, որ ինքը հեքիաթներ հորինի արծվի մասին: Ահա՛ այս արծվի:

Օրն ի բուն հեքիաթներ պետք է հորինել՝ աշխատանքի ժամանակ-աշխատանքի հետ, փողոցում, տանը և քնած ժամանակ...

Օրերը պետք է լցնել հեքիաթներով:

2

Լինում է, չի լինում, մի տղա է լինում: Ձայնեղ մի տղա, ճարտար և միամիտ և շատ մոռացկոտ:- Եվ, գործի հետ, օրն ի բուն հեքիաթներ էր հորինում:- Շատ ձայնեղ, ճարտար և միամիտ և շատ մոռացկոտ այդ տղան սիրում է թափառել սարերում: Թափառել ու երգել և տնակներ ճարտարել իր համար: Եվ ամեն անգամ, երգ ու խաղով տարված, այնքան է հեռանում գյուղից, որ կորցնում է գյուղի ուղղությունն ու տունդարձի ճամփան: Եվ ամեն անգամ մոլորված տղային ծնողները որոնում-գտնում են և տուն բերում:

Շնորհաշատ և շուտ մոլորվող այդ տղան օրերից մի օր էլի տնից դուրս է գալիս, երգելով գյուղից դուրս է գալիս և երգելով, դաշնելով ու երգելով թափառում է սար ու ձորերում: Երգում է ու ծաղիկ հավաքում, ծաղիկների մասին երգ է կապում ու երգում, վազում է թիթեռների ետևից, վազում է ճնճղուկների ետևից, թիթեռնիկների ու ծիտիկների մասին երգեր է եղանակում ու երգում, աղբյուրի հետ խաղ է անում և աղբյուրի ծաղկուն քարերի ու զանգակ աղբրակի մասին երգ է երգում ու աղբյուրի գլխին ճարտարում տնակ և, խաղ ու երգով տարված, այնքան է հեռանում գյուղից, որ էլի մոլորվում է: Այս կողմ է վազում՝ գյուղը չկա, այն կողմ է վազում՝ գյուղը չկա, ձայն է տալիս-կանչում՝ պատասխանող չկա, և մութը վրա է տալիս: Նստում է աղբյուրի մոտ և սպասում. ուր որ է մայրը կգա... ուր որ է հայրը կգա: Սպասում է, սպասում է, բայց մայրը չկա, սպասում է, սպասում է, բայց հայրը չկա: Եվ քունը տանում է:

Տղան քնի մեջ դեռ ծնողներին է սպասում, բայց չարքերն են հայտնվում: Գիշերվա կեսին, երբ լուսինը կորչում է ամպերի տակ, չարքերը վրա են հասնում և գողանում տղային:

Առավոտյան, երբ տղան աչք է բացում՝ օտար աշխարհում է:

Մուրիկ-մուրիկ թափառում է, հարցումփորձ է անում՝ պատասխանող չկա, երգում է՝ ուշք դարձնող չկա, տղան որք ու մենակ թափառում է երկրեերկիր և մի օր էլ հասնում տուֆաշեն մի քաղաք: Եվ բարձր ու գեղեցիկ մի շենքի քիվի նկատում է քարացած մի արծիվ: Մարդկանցից հուսահատ՝ թափառիկ տղան դիմում է արծվին: - Արծիվ, արծիվ,- երգում է շրջմուլիկ տղան,- երգս խլացել է՝ տոնր ինձ քո զորեղ ձայնը, ոտքերս մոլորվել են՝ ցրյց տուր քո կապույտ ճամփեն, ծնկներս հոգնել են, արծիվ, տոնր ինձ քո թևերը, աչքերս խռովել են՝ տոնր ինձ քո աչքերը, արծիվ: Արծիվ, արծիվ...,- երգում է օտարիկ տղան և, հանկարծ, քարացած արծիվը բաբախում է, շարժվում, թափ տալիս թևերը և քիվից թռչում է տղայի մոտ.

- Նստիր թևերիս,- ասում է արծիվը,- ես քեզ կհասցնեմ քո մայրիկի մոտ:

... Գործի հետ վարպետ Մլեհը հեքիաթներ էր հորինում՝ բոլորը նույն թափառիկ տղայի և նույն արծվի մասին: Իսկ բոլոր հեքիաթների հյուսվածքը նույնն էր. երգով տարված տղան մոլորվում էր - հափշտակվում չարքերից, դառնում շրջմուլիկ և նորից իր մայրիկի գիրկն էր հասնում նույն արծվի թևերով:

Դժվար խնդիր:

Հեքիաթի առաջին մասը հանգիստ էր հյուսվում. տղան առանց Մլեհին չարչարելու ինքն իրեն մոլորվում էր ու մնում մթան մեջ: Եվ դառնում չարքերի բաժին: Հեքիաթի երկրորդ մասն էր դժվար՝ քարացած արծվին շնչավորելը: Ահա: Ինչ հրաշքով արծիվը քիվից պետք է իջներ և թևերը բացեր տղայի համար:

Առաջին հեքիաթում այդ հրաշքը հայտնվեց տղայի երգի հետ: Բայց այդպիսի հրաշք կարող էր պատահել մեկ անգամ: Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հնարվեին: Ամեն օր: Տղայի փրկության ինչ հրաշքներ պետք է հորինել:

Եվ արպտում էր, տառապում, տնքում, լարում երևակայությունը և, ինչպես ձայնեղ տղան էր երգի հետ ինքնամոռաց, այդպես ինքնամոռաց դրոնում էր հրաշքը: Եվ գտնում էր:

Մի հեքիաթում ձայնեղ տղան երգում է ու խնդրում, ողջ օրը եր-

գով խնդրում է, բայց արծիվը այլևս չի լսում նրա երգը: Եվ, մթնշաղին, քիվի արծիվն ի վեր հայտնվում է մի ծերունի՝ ամպե շորերով, ամպե մորուքով և ոսկե գավազանով:

- Պապիկ, պապիկ,- խնդրում է տղան,- արծիվն ասա, թող ինձ իմ մայրիկի մոտ տանի: Ասա, խնդրում եմ: Ես քեզ համար կերգեմ, պապիկ:

Եվ ամպե շորերով ու ամպե մորուքով ծերունին ոսկե գավազանով հարվածում է արծիվին, և հավքերի արքան քիվից իջնում է ու թևերին առնում տղային:

Բայց այդպիսի հրաշք մեկ անգամ կարող էր լինել, մի հեքիաթում: Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հորինվեին: Ամեն օր:

Մի հեքիաթում հուսահատ տղայի կողքին, հանկարծ, մի աղջնակ է հայտնվում, կապույտ աչիկներով և արևաշող մազերով լուսերես մի աղջնակ:

- Քուրիկ, քուրիկ, ինչ կ'լնի, արծիվն ասա, թող ինձ իմ մայրիկի մոտ տանի: Ասա, խնդրում եմ: Ես քեզ համար կերգեմ:

- Ախպերիկին իր մայրիկի մոտ տանի,- հրամայում է աղջնակը, և հավքերի արքան քիվից իջնում է ու թևերին առնում տղային:

Բայց այդպիսի հրաշք մեկ անգամ կարող էր լինել, միայն մի հեքիաթում: Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հորինվեին: Ամեն օր:

Իսկ հրաշքը... Հրաշքները այդքան շատ չէին:

Եվ մի օր վարպետ Մլեհը մտածեց փոխել հեքիաթի հերոսները: Բայց արծիվն հեքիաթից վտարելու մտքից տեղնուտեղը հրաժարվեց. արծիվն իր արծիվն էր և իրենը պետք է մնար ողջ կյանքում: (Նա արդեն ուրիշ շենք էր կառուցում, արծիվից հեռու, բայց հայացքի տակ նա էր՝ պսակաարծիվը, տաշվող ամեն քարի վրա, պատին դրվող ամեն քարին թառած էր նա՝ արծիվը): Հավորիքների արքան հեքիաթում պետք է մնար, կա ու չկա՝ պետք է մնար, իսկ տղան... տղան... Ձայնեղ ու ճարտար և միամիտ և մտամուրր ու մուրիկ տղան մեղք էր. հեքիաթում շատ էր չարչարվում: Բայց Մլեհը արդեն շատ էր կապվել որբուկի հետ: Եվ ձեռք քաշեց հեքիաթի հերոսները փոխելու մտքից:

Ելքը դարձյալ շրջմուխի փրկությունն էր: Եվ՝ արծիվի թևերով: Միայն ու միայն՝ արծիվ: Եվ՝ քիվի արծիվ:

Ելքը միայն հրաշքն էր:

Եվ վարպետ Ալեհը լարված որոնում էր, պրպտում, տառապում և գտնում հրաշքը:

Քիվի արծվին շունչ տալու հրաշքը կար, և հեքիաթը արդեն պատրաստ էր: Եվ Ալեհը տուն էր գնում գինով:

- Ես Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան եմ:- Ճամփին ով բարևում էր, նա այսպես էր պատասխան տալիս:- Մուշ քաղաքի,- ոտքը կախ էր գցում ու շեշտում,- ու Վերին թաղի տղան:

Հրաշքը կար՝ հեքիաթը կար, և տուն գնալը ցանկալի էր:

Իսկ տունը Ջանգվի ափին էր, քարափին կպած՝ անկոփ քարերով և, մի տեսակ, տեղում հարմար չնստած: քարը քարի էր դրել անիրավունք, ընդմիջումներով, որբանոցից ծկելու արանքներում: Եվ որբուհիներից մեկին ընկեր էր ընտրել, որ մենակ չգիշերի խրճիթում:

- Բաց, Աստղճ, դուռը բաց,- գինով բախում էր դուռը,- Ես եմ, Աստղճ, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է... Բաց դուռը, Աստղճ, ես քեզ համար հեքիաթ եմ բերե...

Այսպես՝ տարիներ շարունակ:

Այսպես՝ մինչև Հայրենական պատերազմը:

* * *

Պատերազմում, կովի դաշտում, Ալեհը հեքիաթներ հորինելու ժամանակ չուներ:

Եվ ցանկություն չուներ:

Եվ պետք չուներ:

Պատերազմն ինքն էր հեքիաթ՝ չարքերի, չարքերից գերված տղայի և քարե արծվին շունչ տալու հրաշքի մասին:

Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, հիշում էր հեռու հեռվի քիվին քարացած իր արծվին, հիշում էր ավտոմատը կրծքին սեղմած և ժպիտով, և հայացքի դիմաց որձաքարե արծիվը տեղնուտեղը բաբախում էր, իջնում քիվից և թևերը բացում շրջմովիկ տղային:

Այդպես՝ մարտական ողջ ճանապարհին, այդպես՝ մինչև Բեռլին:

- Բաց, Աստղոր, դուռը բաց,- Բեռլինում, այնուամենայնիվ, Մլեհը կորցրեց այդ ձեռքի մատները և տուն եկավ կռուփով և կռուփով բախեց դուռը,- դուռը բաց, Աստղոր, նա եմ, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է:

Աշխատանքային ընկերները, նրանք, որ վերադարձել էին կոպից և անվնաս ոտք ու ձեռքով, որմնադիր ընկերները կարծում էին, թե Մլեհը արդեն մուրճ չի կարող բռնել՝ աջը, ախր, կռուփ է: Բայց նա որմնադրի մուրճը վերցրեց ձախով և, հենց առաջին օրը, գտավ հեքիաթային հերթական հրաշքը:

Եվ տուն եկավ գինով:

- Բաց, Աստղոր, դուռը բաց, նա եմ, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է, դուռը բաց, Աստղոր, քեզ համար հեքիաթ եմ բերե:

Այսպես՝ տարիներ, է, տարիներ-տարիներ երկար:

3

Լինում է, չի լինում, ձայնեղ մի տղա է լինում...- Գարնան գիշեր էր, հին դուռը կրնկի վրա՝ ի դիմաց հեղեղի խշշոցի. վարպետ Մլեհը բարձին թիկնած ծխում էր և փորձում նոր հեքիաթ կապել:

Զանգվի քարափին կպած հին տանը արդեն մենակ էր ապրում: Մինուկ էր, և զօր ու գիշեր դուռը կրնկի վրա բաց. ամեն պահ վարպետ Մլեհին թվում էր, թե մեկն ու մեկը, ահա-ահա, հայտնվելու է: Աստղոն արդեն չկար: Զավակներն առանձին ծուխ էին կազմել-շաղ եկել քաղաքում, իսկ վարպետ Մլեհը, որ արդեն անցել էր հանգստի, հին տնից ձեռք չէր քաշել: Փոքրիկ միջանցք, սենյակ, հին զգեստապահարան՝ սրտածև հայելիով, եղեգնահյուս խշխշան աթոռներ, թախտը և թախտի դիմացի պատին՝ քանդակած արծվի մեծադիր լուսանկարը: Մլեհի խնդրանքով փոքր որդին էր լուսանկարել և՛ վարպետ ձեռքով:

Փոքր որդին մոտիկ շենքում էր ապրում և ամեն առավոտ, աշխատանքի գնալու ճանապարհին, կանգնում էր շեմին.

- Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղա,- զվարթ կանչում էր որդին:

- Կենդանի եմ:- Կարծես քարանձավից, պատասխանում էր վարպետ Մլեհը:

- Ինչի կարիք ունես:
- Կենդանի եմ,- կրկնում էր վարպետ Մլեհը:
- Նոր խրատ, նոր հեքիաթ՝ քոչդ հավաքեմ-բերեմ:
- Գործիդ գնա,- պատասխանում էր վարպետ Մլեհը:

Զավակներին ու թոռներին արդեն հեքիաթ չէր պատմում՝ սիրով չէին լսում, չէին հուզվում, չէին ապրում շրջմովի տղայի ճակատագրով, և վիրավորվում էր վարպետ Մլեհը: Եվ վերջին տարիների հորինած հեքիաթները միայն իր համար էին:

Լինում է, չի լինում, ձայնեղ մի տղա է լինում...- Գարնան գիշեր էր, դուռը կրնկի վրա՝ ի դիմաց հեղեղի խշռոցի, վարպետ Մլեհը թախտին մեկնված և հայացքը արծվի լուսանկարին՝ հեքիաթ էր հյուսում: Հասել էր հեքիաթի բարձրակետին ու խճճվել. քարե արծվին թևավորող հրաշքը չկար ու չկար:

- Էդ անտեր հնարքներ խլսամն:- Նեղսրտած դուրս ելավ, նստեց դռանը և, աչքը մթով ու վշտոցով լցված ձորին, ծխեց ու շարունակեց պրպտել հեքիաթային հրաշքը:

Գնալով նյարդայնանում էր:

Շարտեց ծխախոտը, բայց ձեռքը ինքն իրեն գնաց գրպանը:

- Թյո՛ր, սատանի պտուղ:- Որ հրաշքը չի հայտնվում, որ... դժվար... շատ դժվար է հայտնվում՝ ծխախոտն է պատճառը՝ ուղեղը մշուշում է... Հարկավոր է քիչ ծխել կամ հենց՝ թողնել:- Բայց ձեռքը ինքն իրեն հա գնում էր գրպանը: Եվ ձեռքը խաբելու, ձեռքերը զբաղեցնելու-խաբելու համար հանեց դանակը, մի փայտ գտավ և սկսեց տաշմշել:- Ուրեմն... ուրեմն, լինում է, չի լինում...

Դռանը երկար նստեց: Հեքիաթը սկսում էր սկզբից, հա սկսում էր սկզբից, խեղճ տղային տեղն ու տեղը մոլորեցնում (հանգիստ բան) - դարձնում թափառական, երկրեերկիր, պտտում-հասցնում պսակաարծվի մոտ ու, տղայի հետ, շվարում:

Բոլոր հրաշքները հեղեղը քշել էր:

Հետո ցուրտ զգաց, դողը սողաց ջղերում, վարպետ Մլեհը սրսփաց և ներս մտավ ու առանց հանվելու մեկնվեց թախտին:

Եվ այդպես էլ՝ դանակն ու տաշմշված փայտը ձեռքին՝ փակեց աչքերը:

Աչք կպցրեց ու բացեց:

Վարպետ Ալեհը աչք կպցրեց ու բացեց, և հայացքը դիպավ դանակին:

Եվ աչքը բացելու հետ հայացքը դանակի փայլուն շեղբին դիպնելու հետ թվաց, թե մեկը շնչաց ականջին: Եվ նա շփոթված ու զարմացած արձանգանքեց շնջոցին:

- Հայլենե...- Այս դանակը... դանակը ինչո՞ւ տեղ չի գտել հեքիաթում... Այսքան ժամանակ (է, որքան ժամանակ) դանակը... նշտարը ինչո՞ւ չի դարձել հեքիաթի հերոսներից մեկը... Եթե չարքերը եղել են... չարքը, չարքը եղել է, եղել ու գործել ամեն հեքիաթում, ապա դանակը... նշտարը պարտադիր պետք է լիներ: Լիներ ու գործեր: Եվ գործեր որպես գլխավոր հերոս:

Վրդով ոտքի ելավ, և ձեռքն ինքն իրեն գնաց դեպի գրպանը: Հերսոտ խփեց գրպանի ծխախոտին և սկսեց հուզված քայլել:

- Հիմար, դու հիմար:- Հորինած բոլոր-բոլոր-բոլոր հեքիաթներում էն խեղճ տղան ինչո՞ւ պետք է երգով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-կորցներ գյուղի ու տան ճանապարհը և գերվեր չարքերից, երգով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-գերվեր չարքերից, երգով տարվեր-մոլորվեր-գերվեր չարքերից, բոլոր, բոլոր-բոլոր հեքիաթներում՝ երգով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-կորցներ տան ճանապարհը և գիշերով գերվեր չարքերից, գիշերով գերվեր չարքերից, գերվեր չարքերից...

- Հիմար, դու հիմար:- Տես որ, հորինված բոլոր հեքիաթներում չարի կամքը կատարվել է: Այո՛, կատարվել է՝ չարքը գերել է էն խեղճ տղային... Եվ ո՞վ է բոլոր ու բոլոր հեքիաթները այդպես հյուսել: Ինքը... Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան... Վարպետ Ալեհը... Ինքը, թե չարիքը: Չարի մատը խառն է, խառն է, իհարկե, բայց հեքիաթների հեղինակն ինքն է, չարը այդպես է կամեցել, և ինքը հլու-հնազանդ կատարել է չարի կամքը և հեքիաթները այդպես հյուսել:

- Հիմար, դու հիմար:- Այնինչ... այնինչ, հասարակ բան, մի հեքիաթում, միայն ու միայն մի հեքիաթում պետք է գերեր երգ ու խաղով տարված տղային: Եվ այն էլ՝ ի խրատ: Միայն մի հեքիաթում պետք է տղային դարձներ շրջմովիկ, միայն մի հեքիաթում քարե արծվին շնչա-

վորեր (հրաշքը մեկ անգամ է լինում), արծվին շունչ տար, ու տղային հասցնե՞ր իր մայրիկի մոտ ու վերջ: Այսպես՝ միայն ու միայն մի հեքիաթում: Իսկ մնացած բոլոր-բոլոր հեքիաթները պետք է հյուսվեին այն մասին, թե ինչպես ծայնեղ տղան կապույտ առավոտով հիացած երգում է ու թափառում սարերում, խաղ է եղանակում և երգելուց առաջ նշտարով ծակում է կրունկը, նշտարով ծակում է... այ, այսպես, և դանակով ծակեց իր կրունկը, նշտարով ծակում է, որ ոտքերը չմոլորվեն-չմոռանան գյուղի ճանապարհը: Թե ինչպես ծայնեղ տղան, Արեգակով հրապուրված, կանգնում է սարի գլխին, որ երկնի, բայց արարչագործելուց առաջ շուրջբոլորը նշտարով շրջագծում է. այ, այսպես, այ, այսպես,- և դանակով հերսոտ գծմծեց շուրջբոլորը,- այ, այսպես շրջագծում է, իսկ այն սահմանը, որ նշտարով է գծված, այդ սահմանից ներս չարքերը ոտք չեն դնում: Թե ինչպես ծայնեղ տղան ծորով և ծորում խշշացող գետով և քարափներով հիացած, կանգնում է քարափի գլխին, որ ծորին ու քարափին դաշն տնակ սարքի, բայց տնակը ճարտարելուց առաջ նշտարը հեսանում է քարափին, այ, այսպես,- և դանակը հեսանեց օդում - այ, այսպես, հեսանեց և էլի հեսանեց. այ, այսպես. իսկ այն քարափը, որը նշտար է հեսանել, այդ քարափին չարքերը չեն մոտենում: Թե ինչպես ծայնեղ տղան...

Հեքիաթի տարբերակները, շրախկ-շրախկ, իրար ետևից գալիս էին՝ առանց ճիգի, առանց տառապանքի: Վարպետ Մլեհը լցված քայլում էր (նա զգաց, որ սիրտը ծակում է, բայց ուշք չդարձրեց), դանակը ձեռքին հուզված քայլում էր, ընթացքում հրմշտում այծուները՝ ասպարեզ բացում և վրա-վրա, շունչն ի բերան կապում հեքիաթներ: Նոր հերոսով՝ նշտարով այնպես արագ էին հայտնվում տարբերակները, որ նա չէր հասցնում հեքիաթը մինչև վերջ հյուսել: Եվ չէր համբերում՝ կիսատ թողած անցնում էր մյուսին: Վարպետ Մլեհը շտապում էր:- Թե ինչպես... թե ինչպես ... Թե ինչպես ծայնեղ տղան նստում է աղբյուրի գլխին արարչագործելու, և արևի տակ շիկացած նշտարը զովացնում է սառը ջրում. իսկ այն աղբյուրը, որի ակունքում նշտար է թշշացել, այդ աղբյուրին չարքերը չեն մոտենում: Թե ինչպես... Թե ինչպես... Եվ թե ինչպես մի օր էլ...

Մի օր էլ երգով տարված տղան գյուղի ճամփան թող էլի կորց-

ներ, և գիշերը վրա տար, և տղան աստղերի մասին երգ թող ստեղծեր, աստղերով հրապուրված երգեր դաշներ ու երգեր ու սպասեր մորը ու սպասեր հորը և սպասման մեջ քներ՝ նշտարը գլխի տակ դրած, նշտարը գլխի տակ դրած... Իսկ երբ նշտարը գլխիդ տակ ես դնում, չարքերը մոտ չեն գալիս:

Այսպես և այսպես: Առաջին հեքիաթից հետո այսպես և այսպես և այսպես պետք է հյուսվեին մյուս բոլոր հեքիաթները: Հրաշքով այդ խեղճ տղային փրկելուց հետո մնացած բոլոր-բոլոր-բոլոր հեքիաթներից քարե արծիվը պետք էր դուրս շարտել: Քարը մեկ անգամ կարող էր դառնալ արծիվ. այդպիսի հրաշք կարող էր մեկ անգամ լինել, իսկ նշտարն ինքն է հրաշք: Հրաշք: Թալիսման: Եվ թալիսման-նշտարով տղան ինքը կփրկեր իրեն:

Ձայնեղ տղա:

Թալիսման-նշտար:

Եվ տղայի մոլորվելուն՝ թալիսմանը կորցնելուն հետամուտ չարքեր:

Ահա սրանց մասին և այսպես ու այսպես պետք է հյուսեր հեքիաթները և պատմեր... պատմեր Աստղոյին, պատմեր որդուն և զավակներին և թոռներին և այդպես՝ որդվոց որդի:

- Հիմար, դու հիմար...

* * *

- Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղա՛:- Որդին շեմին կանգնած կանչեց, բայց պատասխան չստացավ: Քնամձ է հայրը:

- Ինչի՞ կարիք ունես:- Կանչեց որդին և ներս մտավ:

Ներս մտավ և, ժպիտը դեմքին սառած, կանգնեց. հայրը՝ զգեստները հագին և գլխի տակ դանակ, թիկունքն ի վար, մեկնվել էր հատակին:

- Հայրիկ:- Շշնջաց որդին և ծնկեց հոր մոտ:- Հայրիկ:- Զգույշ շարժեց հորը:- Հայրիկ:- Շշնջաց որդին:

Շուրջբոլորը, կարմրաներկ հատակին, ծուռտիկ-մուռտիկ շրջագծած, և գլխի տակ բաց դանակ, խաղաղ քնել էր Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան:

ՄԱՄՓՐԵ ԱՐՔԱՆ

1

Մամփրեն ահագին ժամանակ հետևում էր, թե երրորդ դասարանցի թոռնուհին ինչպես է այբուբենը սովորեցնում եղբորը, որպես թե՛ նախապատրաստում է, որ տղան գալ տարի այբուբենը սերտած գնա դպրոց: Եվ, տես թե ինչպես է սովորեցնում. շուտասելուկի պես,- Ա-բ-գ-դ-ե-զ...,- առանց հնչեցնելու, առանց ներդաշնակելու: Բա Մամփրեի սովորած այբուբենն այն էր, այդպես էր: Վարժապետ Տեր Հարությունը նահատակվեց, այբուբենը հո չփոխվեց:

Իսկ երբ թոռնուհին ճլոտեց թոռանը, Մամփրեն էլ չհամբերեց.

- Աղջի՛, շան կաթ կերած:- Եվ հերսոտ ոտքի ելավ:- Սխալ-մխալ կզրուցե քիչ է, հըլը տղին էլ կճլոտե:- Եվ այբբենարանը խլեց-շարտեց մահճակալին, իսկ տղային քաշեց ծնկների արանքը:

- Քու քուրը սուտասան է, ձգրկ, էդ փապռեճի զրուցին ականջ մի պահե:

Ապա հերսոտ դարձավ թոռնուհուն՝

- Էդ ի՞նչ սուտ ու փուտ է կսովորեցնիս տղին:

- Սուտը...,- թոռնուհին ուզեց շշպռել պապին, բայց զսպեց իրեն:- Գրքում է էդպես գրված:

- Բեր տեսնիմ,- խիստ պահանջեց պապը:

Թոռնուհին տարակուսած նայեց. պապը, ախր, տառաճանաչ չէ, ճիշտն ու սխալը էդ ինչպես պետք է ստուգի և այն էլ, այն էլ՝ գրքով: Եվ փոթկացրեց ափի մեջ:

- Գիրքն հոս բեր... Շան կաթ կերած... Դե բաց ու ինչպես մեջ գրքին է, էդպես զրուցե: Կարդա հատիկ-հատիկ,- խիստ պահանջեց Մամփրեն,- կարդա մեկիկ-մեկիկ ու մեկիկ-մեկիկ ցուցամատներ:- Եվ աչքը բաց էջին լարված՝ սպասեց:

- Այբ-բեն-գիմ-դա-եչ-զա...

Մինչ Մամփրեն փորձում էր աչալուրջ հետևել, թոռնուհու ցուցամատը ցլաց, և նա շուտասելուկով կտրեց այբուբենի երկու շարքը:

- Համբերե:- Նեղսրտեց Մամփրեն:- Քեզ ասի հանդարտիկ կարդա: Հատիկ-հատիկ կարդա ու ցուցանե:

- Ա՛յբ... բեն... գիմ... դա...

- Համբերե: Գիմ-ից հետո նորեն կարդա:

Թոռնուհին շփոթվեց և սկսեց նորից.

- Ա՛յբ... բեն... գիմ...,- հարցական նայեց պապի աչքերին:

Մամփրեն լարված սպասում էր:

- ...դա,- թոռնուհին մատնացույց արեց և ուզեց շարունակել, բայց Մամփրեն ընդհատեց:

- Համբերե:- Լարված նայում էր տատերի շարուկին:- Հըլը գիմ-ն ցուցամատի:

- Էս է:

- Գիմ-ից հետո հարկ է, որ էդնի՛՛ Ե՛լ, Հովակիմ:

- Ի՛նչ:

- Ե՛լ, Հովակիմ,- նեղսրտեց Մամփրեն:

- Ե՛լ, Հովակիմ:- Ափի մեջ փռթկաց թոռնուհին:- Այդպիսի բան չկա:

- Լավ նայե:

- Չկա, այ՛ պապ, չկա:- Չի՞ք:- Եվ ավերը հաղթական շրխկշրխկացրեց:- Տեսար, որ սուտ ու փուտ չեմ սովորեցրել: Դե, արի:- Եվ քաշեց եղբոր թևից:

- Համբերե:- Եվ թոռանը ծնկների արանքում սեղմած, մտածկոտ հայացքը՝ այբբենարանին, Մամփրեն շնչաց:- Թե էդպես է՛ գիրքն է սխալ կխաբրե... գիրքն է սխալ կզրուցե:

Թոռնուհին քաշում էր եղբոր թևից:

- Համբերե,- հերստտեց Մամփրեն և թոռանը պինդ սեղմեց ծնկների արանքը:- Այբուբենը ես կսովորեցնեմ իմ ձգուկին:

* * *

*Ա՛յբ, բեն, գի՛մ,
Ե՛լ, Հովակիմ,
Դա՛ն, է՛չ, զա՛ն,
Լծիր եզան:*

Վարժապետ Տեր Հարությունն արտասանում էր, և իրենք խմբով կրկնում էին: Տեր Հարությունը հայոց տառերն էր ասեղնագործում ճերմակ պաստառին, հետոն էլ արտասանում այբուբենը, և իրենք խմբով կրկնում էին -

*Է՛, ը՛թ, թո՛ն,
Վեր կաց, Թաթո,
Ժե՛ն, ին՛ի, լյո՛ն,
Կապիր քո շուն:*

Տեր Հարությունը մեծ ու ճերմակ պաստառը կախել էր Տիրամոր նկարի կողքին և վառ կարմիրով հյուսում էր տառերը: Հայոց տառերը կարմիր են, բացատրում էր Տեր Հարությունը, քանզի սուրբ Մաշտոցը իր սրտից է հանել ի լույս: Եվ կարմիր են, քանզի թրծվել են արդար Արեգակով: Եվ կարմիր են, քանզի սրբազան կոհիվների են մասնակից եղել: Եվ ասեղնագործում էր հանդարտիկ, հեռվից ու մոտիկից ուշադիր զննելով, երբեմն այնպես վերացած, որ իրենց թվում էր, թե հայոց տառերը նոր-նոր հորինվում են, և Տեր Հարությունն է ստեղծողը: Օրը՝ մեկ տառ: Եվ օրեր շարունակ իրենք կրկնում, հա կրկնում ու սերտում էին այբուբենը -

Իսն, ծան, կեն,
Ո՛ր է Հակեն:
Հո՛, ծա, դանր,
Մհիրան, Մհիրդար:
Ճեն, մեն, հի,
Կգանք հիմի:

Գյուղում բոլորը գիտեին, որ Տեր Հարությունը ճերմակ պաստառին կարմիր տառեր է ասեղնագործում և, որպես թե ի հիշատակ մշեցի այն ուսուցչի, որին սուլթանը, ասում են, կախաղան է հանել: Մահապարտ այդ ուսուցիչն է հայոց այբուբենը հանգավորել այսպես,- Ա՛յբ, բեն, գի՛մ, Ե՛լ, Հովակիմ,- ներդաշնակել այնպես, որ երեխաները շուտ սովորեն այբուբենը և բոլորովին չմոռանան -

Նո՛ւ, շան, ո՛,
Պրծի, Շավո,
Չան, պե, ջե,
Ուշ է, Վաչե:

Ասում էին նաև, որ Տեր Հարությունը շուտով Հնդու աշխարհ պետք է գնա, և գրերը տանելու է Հնդու աշխարհի հայերին: Ուրիշները թե՛ տառերն ասեղնագործում է ի սեր աշխարհի ծայրը հասած մեն ու մինուկ մի հայի, ճերմակ պաստառին հյուսած հայոց կարմիր գրերը նրան է ուղարկելու՝ աշխարհի ծայրը հասած ու մոլորված մինուկ ու մինուճար պանդուխտ հային: Նրան է ուղարկելու: Ո՛չ, բուրրին առարկում էր գյուղի ամենատարեցը և գյուղի ամենահզոր ընկուզենու տեր Օհան պապը (ասում էին, որ նա՛ Օհան պապը, և իր հսկա ընկուզենին տարեկիցներ են): Ո՛չ, առարկում էր Օհան պապը, Տեր Հարությունը գրերն ուղարկելու է սուլթանին նվեր: Այո՛, այո՛, նվեր, սուլթանին նվեր՝ ի հեճուկս:- Դու մշեցի ուսուցչին կախաղան հանեցիր, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրին ի՞նչ կարող ես անել:- Այս մեկ: Եվ ապա:- Դու սուլթան ես, բայց քո սեփական տառերը չունես և քո արյունոտ հրամանները գրում ես այլոց տառերով: Իսկ մենք

թագավոր չունենք, բայց ունենք սեփական գիր: Եվ, իմացած եղիր, որ սուրբ Մաշտոցի գիրն էլ մեր թագավորն է: Եվ մենք քո արնոտ ձեռքը մերժում ենք և մեր արդարախոս ու արդարամիտ թագավորի ձեռքը համբուրում ու դնում ենք մեր գլխին: Այ, այդպես:– Ամեն մեկն իրենն էր ասում, իսկ Տեր Հարությունը լուռ ու խորհրդավոր ասեղնագործում էր տառերը, օրը՝ մեկ տառ: Երբեմն նաև պատմություններ էր անում սուրբ Մաշտոցի և նրա արարչագործ, անպարտելի, ասպետ զինվորների՝ գրերի մասին: Հրաշք բաներ, որ լսում էին բերանբաց և ընկնում հեքիաթների աշխարհը... Բայց ամենաշատը, ամենաշատը այբուբենն էին սերտում. կրկնում, հա կրկնում ու սերտում էին –

*Ռա՛, սե՛, վե՛վ,
Ծագեց արև:
Տյո՛ն, ղե՛, ցո՛,
Մարդ աստճո՛:*

Հետո մի մամիկ լուր տարածեց, թե Տեր Հարությունը երազ է տեսել, երազում ճերմակ ձիավոր սուրբ Սարգիսը հայտնվել է ու ասել՝ շուտով ջրհեղեղ է լինելու: Ճերմակ ձիավոր սուրբ Սարգիսն է ձին կանգնեցրել ու ասել Տեր Հարությունին: Եվ նա հիմա շտապում է ասեղնագործել հայոց կարմիր տառերը և ծոցը դրած բարձրանալ Արարատ: Դրա համար էլ մեծ–լայն սավանի վրա է հյուսում և գլխա–գլխա–տառերով... Եվ գյուղը հավատաց: Եվ հավատացին իրենք՝ երեխաները, հավատացին, որովհետև վարժապետն այդ օրը եկավ և հայտարարեց. «Ձավակներս, այսօր մեր վերջին դասն է. սուլթանը պատերազմ է հայտարարել աշխարհին Ռուսիո: Եվ ես աճապարում եմ ավարտին հասցնել ասեղնագործ գիրն իմ»:– Իսկ նախնական պայմանավորվածությունն այլ էր՝ քանի դեռ ինքը՝ վարժապետը, տառերն է հյուսում, այդ ընթացքում իրենք պետք է ամեն օր, չհաշված կիրակի օրերը, ամեն օր արտասանեին, կրկնեին ու սերտեին այբուբենը և ապա, գործն ավարտելուց հետո, վարժապետը տառ առ տառ պետք է սովորեցնեի գրերը: Այդպես էին որոշել,

բայց եկավ և ասաց. «Պատերազմ է, զավակներս, և ձեր հայրերին, հարկավ, ասկյար կտանեն: Գնացեք ձեր հայրերի մոտ: Եթե տերը կամենա՝ նորեն կհավաքվենք, և ձեզ կուսուցանեմ սուրբ Մաշտոցի գրերը: Իսկ այժմ, զավակներս, վերջին անգամ միասին հնչեցնենք այբուբենը հայոց»:- Եվ այբուբենի վերջը այնպես էին ձգում, այնպես էին ձգում, առանց պայմանավորվելու բոլոր երեխաները միաշունչ (և վարժապետն ինքն էլ, վարժապետն էլ) վերջն այնպես էին ձգում... Չէին ուզում, որ այբուբենը վերջանա -

*Վյոն, փյոն, քե,
Քելե սրքե,
Ե՛վ, օ, ֆե,
Օ՛, ինչ զով է:*

- Դե, զավակներս, տերն ընդ ձեզ:

Առավոտ էր, բայց գյուղը լուռ էր: Այբուբենին դաշնած կանչերը, որ իրեն թվում էր, թե մշեցի վարժապետը իրենց գյուղից, հենց իրենց գյուղից է վերցրել, բարձրաձայն ու բարձրախոս իրենց գյուղացիներից՝ կտուրից կտուր, թաղից թաղ, արտից արտ, ձորից ձոր միմյանց ձայն տվող բարձրագոչ գյուղացիներից. այդ կանչերը չկային: Այն, ինչ ամեն օր կար, այդ առավոտ չկար, իսկ այն, ինչ չպետք է լիներ, կար՝ գյուղի շներն էին խառնվել իրար, կտուրների կանգնած, դնչներն ի երկինք կատաղի հաչում էին: Շներն ինչպես էին հասկացել, որ թուրքաց սուլթանը պատերազմ է հայտարարել ռուսաց ցարին: Շներն արևոտ ու զուլալ օրով և օր ցերեկով ձեն-ձենոց ոռնում ու հաչում էին, իսկ գյուղի այրերը հավաքվել էին Վարի թաղում՝ Օհանի ընկուզենու տակ... Մի մասը ուրախ էր, որ սուլթանը պատերազմ է հայտարարել՝ արյունով ներկված գահի վերջն է եկել, ուրեմն, և աստված մոլորեցրել է սուլթանին, և նա ռուսաց ցարին կռիվ է հայտարարել: Ռուս սալդատների սվիններն այս անգամ կփայլեն Ծիրնկատարին, կշողշողան Անդոկ լեռան կատարին: «Քեռին» այս անգամ անպայման կգա:

Իսկ մյուս մասը նոր պատերազմը գտնում էր որպես նոր աղետ.

ռուսը, իհարկե, կհաղթի, կասկած չկա. սալդատի սվինից ասկյարը դողում է, ռուսը միշտ է հաղթել և էլի կհաղթի: Ռուսաց սվինը կհաղթի, այո, բայց վերջում, վերջում, ամենավերջում կհաղթի Եվրոպայի դիվանագիտությունը: Այո, Եվրոպայի նենգ քաղաքականությունը հաղթող դուրս կգա: Այ, այդպես կլինի: Այդպես եղել է և այդպես կլինի: Եվ անիշխան ու անզեն ժողովուրդը կպատժվի իր երազի, հույսի և ռուսասիրության համար:

Գյուղ հասած լուրն ավետիս էր, թե՛ բոթ... Ավետիս է, թե՛ բոթ... Օհանի ընկուզենու տակ հավաքված այրերն այդպես էլ չորոշեցին, բայց որ գյուղը սուլթանի անարդար բանակին զինվոր չի տալու, դա արդեն քննելու բան չէր: Ո՞վ, հայորդին դառնա յաթաղանակիր ասկյար և կռվի ռուս սալդատի դեմ... Չի եղել և չի լինի: Պատմությունն այդպիսի մի օրինակ, գեթ մի փաստ չի արձանագրել:

Եվ մտախոհ ցրվեցին. ով «չախմախի» թվանք ունի՝ թող լիցքավորի, ով թուր ունի՝ թող սրի, ով մի կարգին չախու ունի՝ թող սրի:

Հոր հետ քայլում էին լուռ, ելվերում էին իրենց թաղը՝ Վերին... Վերին թաղ, Վերին թաղ և Վերին թաղի վերին տուն... Տան թեկունքին սարալանջն էր, լանջին՝ շաղգամի արտը և շաղգամի արտն ի վեր՝ Մեհրեաղբյուրը: Առավոտյան ինքը Մեհրեաղբյուրի ջուրը կապեց շաղգամի արտին և ապա գնաց այբուբենը սերտելու: Իսկ, ահա, ջուրը կտրվել էր... Օսմանի լակոտ, Օսման, աղբյուրի ջուրն էլի նա է կտրել, այդ ճպոտ լակոտը: Որտեղից հայտնվեցին ու հարամեցին գյուղը: Գյուղը, փողոցը, հողը, ջուրը, աղբյուրը: Էն խեղճ պառավի (անունն ինչպե՞ս էր) պառավի հիմար որդին ղարիպության գնաց, գնաց հիմարը ու էլ չերևաց, և պառավը մեռավ և պառավի հիմար որդու փոխարեն, որտեղից որտեղ, այդ հարամ Օսմանը հայտնվեց ու տիրացավ տանը: Իր անունը Օսման, լակոտի անունը Օսման, աշխարհում էլ ուրիշ անուն չկա: Հայտնվեց, տիրացավ պառավի տանը և ասում է, թե տունը գնել է. գայմագամից, այսինքն՝ գավառապետից թուղթ ունի: Երեկ-մյուսօր է հայտնվել, բայց գյուղի անունն արդեն աղավաղել-հարմարեցրել է իր լեզվին, իսկ Մեհրեաղբյուրը կնքել է Աթաբունար, որպես թե հին անունը, աղբյուրի նախնական անունն այդ է եղել՝ Աթաբունար: Սադայելի

ծնունդ, այդպիսի բան ինչպե՞ս կարող է լինել. չէ՞ որ աղբյուրը Մհերի անունով է: Առյուծ Մհերի անունով: Աղբյուրն իր պատմությունն ունի. Մհերը, ուրեմն, Սասնա տան Մհերը, հենց այստեղ՝ այս սարի վրա է առյուծին հանդիպել, հանդիպել ու դատարկ ձեռք ճղել է առյուծին և, աստծո հրամանով, այդտեղից՝ առյուծին հանդիպած ու ճղած տեղից, աղբյուր է բխել: Այ, այդպես է եղել: Եվ Մհերը կնքվել է՝ Առյուծ Մհեր, իսկ աղբյուրը՝ Մեհրե: Այ, այդպես է եղել...

Եվ լցված ու հերսոտ քշեց դեպի աղբյուր... Սուլթանը ռուսաց ցարին պատերազմ է հայտարարել, վարժարանը փակվեց, հորը ուզում են ասկյար տանել, վարժարանը փակվեց, գյուղի շները օրը ցերեկով խառնվել են իրար, վարժարանը փակվեց, դու էլ, Օսմանի ճպռոտ լակոտ, դու էլ Մամփրեթին ես կոխվ հայտարարել: Հիմա կտեսնենք...

Այո՛, աղբյուրի ջուրը Օսմանն էր կտրել, իրեն հասակակից, ճպռոտ, բայց ցիցքիթ այդ լակոտը: Ջուրը շուտ էր տվել իրենց տան կողմ և նստել էր ուրդին:

Եվ հասնելն ու ոտքի տակ առնելը մեկ եղավ... հետո թևից բռնեց-շարտեց իրենց հարամ տան կողմ և դարձավ ջուրը կապելու: Ծնկեց ուրդի մոտ և...

* * *

- Օխաաաա...,- Մամփրեն, թոռանը ծնկների արանքում սեղմած, ձեռքը տարավ գլուխը: Ծոծրակի մոտ այնպես իրական պոռթկաց ցավը, ինչպես, է՛, այն օրը, երբ այդ նենգ լակոտը, այնուամենայնիվ, թիկունքից քարով զարկեց-ջարդեց իր գլուխն ու փախավ: Փախչում էր և, ուսն ի ետ, քարերի պես շարտում,- Աթաբունար... Աթաբունար,- որպես թե՛ աղբյուրի անունը Մեհրե չէ, աղբյուրը քունը չէ...

Մամփրեն ցավով տմբտմբացրեց անցած հուշերին - Օսման, դու ճպռոտ լակոտ էիր, բայց դու պարծենալու իրավունք ունես. նենգորեն ջարդեցիր Մամփրեի գլուխը և մնացիր անպատասխան... Կոտորում եղավ, գաղթ եղավ, և Մամփրեն ճար չունեցավ, քեզ ոտքի տակ գցելու հնար չունեցավ: Մարաթուկ վկա, Մամփրեն քեզ այն-

պես կտրորեր, որ դու այլևս չէիր պղծի աղբյուրի սուրբ անունը: Սուրբ և տիրակալ: Դու ավարառու անօրեն ես, բայց իրավունք ունես պարծենալու. աղբյուրի անունը, այնուամենայնիվ, պղծվեց, իսկ Մամփրեն հայոց գրին, այդպես էլ, անծանոթ մնաց... Տեր Հարությունը հյուսած տառերը դրեց ծոցն ու ելավ Արարատ, գնաց ու կորավ վիհերում ու ձյունների մեջ, և ինքը՝ Մամփրեն, հայոց տառերին անծանոթ մնաց:

Իսկ էրբ սովորեր՝ կոտորումի ժամանակ, գաղթի ճանապարհին, հետո... հետո՝ պատերազմի դաշտում... Երբ: Բայց եղավ, այդպիսի մի պատեհություն եղավ, ախր, հայտնվեց, բայց այն էլ ինքը չկարողացավ օգտագործել. իր հիմար բնավորության պատճառով՝ խռովկանության: Այս նոր՝ Քարագլուխ գյուղի սովետականացման առաջին տարիներին գյուղում անգրագիտության վերացման կայան բացվեց, ախր, լիկկայան: Վարժապետը ջահել, իրենից շատ ջահել մի տղա էր: Եվ, հենց առաջին օրը, ինչ արեց այդ լղպորը. մատը տնկեց իր կողմ, թե՛ մեկից տասը հաշվիր: Վիրավորվեց, բայց, դե, վարժապետն էր պահանջողը, հաշվենք թե՛ Տեր Հարությունը:

- Մեգ, էրգու, իրիք...

- Երկու... երեք,- ուղղեց լիկկայանի վարժապետը:

- Երկու... եր... երեք, չուրս...

- Չորս,- ուղղեց վարժապետը:

- Չուրս... չուր... չորս,- քրտնած տակից դուրս եկավ,- չորս, հինգ, վից...

- Վեց,- ուղղեց վարժապետը:

- Վից:

- Վեց:

- Վի... վից...,- և հա փորձեց, վարժապետն էր ստիպում, ու հա անարդյունք և վիրավորված ու խռով թողեց-հեռացավ լիկկայանից: Չլիներ այդ անհնազանդ «վիցը» (վեց-վեց-վեց... տես, թե ինչ հանգիստ է պատում լեզուն, վից կամ վեց, ինչ տարբերություն), չլիներ այն հիմար վարժապետը, այն ժամանակ Մամփրեն տառերը սովորած կլիներ: Դրանից հետո այլևս ինչ տառ, ինչ գիր... Լավ է դեռ, Տեր Հարությունի սովորեցրած այբուբենն էլ չի մոռացել, զարմանա-

լի է, որ չի մոռացել. քանի՞ տարի է անցել. վաթսունչորս, վաթսունհինգ, բայց, տես որ, հիշում է,- այբ, բեն, գիմ, Ել, Հովակիմ...- Հա, լիկկայանից հետո այլևս ինչ գիր. մինչև քիչ ու միչ ուշքի եկավ, էլի՝ պատերազմ, և Մամփրեն՝ ճակատային և գիր չիմանալու պատճառով, նամակ չգրելու պատճառով, գյուղում լուր էր տարածվել, թե Մամփրեն անհայտ կորած է: Իսկ պատերազմից հետո... Խենթություն կլիներ, որ կովից տուն գալուց հետո Մամփրեն նստեր ու գրերը սովորեր... Եվ, այդպես էլ, Տեր Հարությունի ասած ժամանակը չեկավ: Չեկավ և... բայց... գուցե հիմա՛ է, հիմա՛ է հայոց գիրը սովորելու իր ժամանակը:

- Հըմը թող գիս, ձգուկ:- Մամփրեն թոռանը հրեց ծնկների արանքից, ոտքի ելավ և սկսեց անհանգիստ քայլել:

«Մարաթուկ վկա, սուրբ Մաշտոցի գրերը սովորելու Մամփրեի օրն ու ժամանակը նոր-նոր տեղ է հասե»:

2

Եվ գյուղը դրնգաց. Մամփրեն որոշել է տառաճանաչ դառնալ: Մամփրեն՝ ութսունին մոտ, ութսուն տարի առանց գրի յուլա է գնացել, իսկ ահա որոշել է գրել-կարդալ սովորել:

Ով լսում էր, հանկարծակիի եկած, Մամփրեի տան կողմն էր նայում. այնպես թե՛ տունը հրդեհվել է, հետո տեսնում էր՝ տունը խաղաղ ծխում է, դառնում ծիծաղում էր,- խելռել է Մամփրեն:

Իսկ ով մուտք ու ելք ուներ Մամփրեի տունը, գնում-տեսնում էր. Մամփրեն՝ խելքը տեղը, շատ լուրջ, շատ զգաստ և շատ գործնական կուրծքն ի վար մեկնված է հատակին, դիմացը՝ այբբենարանը, դիմացը՝ տետրեր, ձեռքին կարմիր մատիտ և գլխավերևում, որպես ուսուցիչ՝ թոռնուհին:

- Ասա ա:

- Ա՛յբ:

- Դմբո՛, այբ չէ, ա՛,- և խփում է գլխին:

- Աղջի՛ կամաց զարկ, իմ գլուխն է կցավա: Ա՛:

- Մեծատառ Ա:

- Մեծտառ Ա:

- Մեծտառ չէ, դմբո՛ր, մե-ծա-տառ,- և խփում է գլխին:

- Կամաց գարկ, ձգո՛ւկ: Մե-ծա-տառ Ա:

- Դե գրիր մեծատառ Ա:

Եվ Մամփրեն մատիտը երկար թքոտում է:

- Դմբո՛ր, մատիտը մի՛ թքոտիր:

- Թող արա թրջեմ, որ գիրն լավ երևա, ձգո՛ւկ:

- Դրա համար էլ, ասում եմ, սև մատիտով գրիր:

- Չէ՛, ձգո՛ւկ, սուրբ Մաշտոցի գրերը, հարկ է, որ գրվեն կարմիրով: Ասա ինչո՞ւ, քանզի սուրբ Մաշտոցը գրերն իր սրտից է հանել ի լույս:

- Լռությո՛ւն:

- Համբերե գիմ խոսքն ավարտիմ, ձգո՛ւկ, համբերե: Ուրեմն, սուրբ Մաշտոցի գրեր կարմիր են, քանզի թրծվել են արդար Արեգակով: Եվ կարմիր են, քանզի սրբազան կոհիվների են մասնակից եղել: Իմացա՛ր:

- Ուսուցիչը թե՛ եմ, թե՛ դու: Դե գրիր մեծատառ Ա: Հո չե՛ս մոռացել:

- Չէ՛, ձգո՛ւկ, չէ՛, մոռանալու բան չէ. ջուխտակ առվակ կողք կողքի սարից կիջվարեն-կթափվեն պստիկ առվակի մեջ, ու առվակներն ավելի կլցվեն ու ավելի կբարձրանան, ու աջակողմյան առվակից պստիկ մեկ առվակ ճոթ կտա դեպ աջ ու քջիկ կերթա ու էլի կդառնա իջվար: Էս քեզ մեծտառ Ա: Պատկերն իմ աչաց դեմն է, հրմը...

- Էլ ի՞նչ հրմը, գրիր:

- Մի՛ գարկե, ձգո՛ւկ, համբերե, համբերե, քու դալար թևերն են իմ ուսերին, համբերե:

- Ո՛չ մի համբերել, վատ եմ նշանակում:

- Կխնդրեմ համբերես, ձգո՛ւկ, կգրեմ: Կգրեմ, ձգո՛ւկ, հրմը մատիտն է փոքրիկ: Մատիտն է փոքրիկ, ու իմ մատներն էս պստիկ-պստիկ մատիտ չեն բռնի: Քու հորն ասա, թող մեծ ու հաստ մատիտ բերի: Մեծ ու հաստ ու կարմիր:

- Հիմա գրո՞ւմ ես, թե՛ վատ նշանակեմ:

- Կգրեմ, ձգո՛ւկ, կգրեմ:- Եվ Մամփրեն նորից ու երկար թքոտում է մատիտը և, կուրծքն ի վար մեկնված հատակին, լարված սկսում է:- Ըրը՛... էսպես...

- Շատ մի երկարիր:

- Թող երկար էղնի, ձգո՛ւկ, մեծտառ է: Մե-ծա-տառ է ու... ու առուն ինչքան երկար, էնքան աղել ու էնքան գեղեցիկ ու բարին մեծ: Աայ՛, էսպես:

- Լավ: Երեք եմ նշանակում: Կկրկնես, կարգին կսովորես մինչև գամ: Զանգը տրված է:

Եվ թոռնուհին զանգուկակը ծլնգացնում է պապի գլխին, իսկ Մամփրեն տնքալով ոտքի է ելնում:

Յա՛... Հարևանը, ժպիտը դեմքին, անկյունում նստած է: Երբ է հայտնվել: Ինչո՛ւ է եկել և ինչ է ուզում:

- Գրասենյակ չերթա՞նք, Մամփրե՛:

- Չէ, ջանմ... Գրասենյակ:

Մամփրեի խելքն էր շատ, որ աշունքվանից գարուն գրասենյակից դուրս չէր գալիս: Պրծան՛վ: Այլևս՝ ոչ մի գրասենյակ: Թող պարապ-սարապները գնան՝ ծխեն ու դատարկ խոսեն, խոսեն ու ծխեն և խեղդվեն իրենց ծխի մեջ: Մամփրեն կարևոր գործ ունի, նպատակ ունի, Մարաթուկին տված ուխտ ու պայման ունի Մամփրեն. մինչև սուրբ Մաշտոցի գրերը չսովորի, ոտք չի դնի գյուղամեջ: Վերջ: Եվ... և խնդրում է, որ չխանգարեն իրեն: Այդքան բան:

Բայց էլի գալիս էին, երբեմն նաև նրանք, ովքեր ընդհանրապես մուտք ու ելք չէին ունեցել Մամփրեի տանը: Պարզապես հետաքրքիր էր. Մամփրեն ինչպե՞ս է սերտում ու գրում տառերը, ասում են՝ միշտ կուրծքն ի վար մեկնված է, ոչ թե սեղանի մոտ նստած, այլ հատակին պառկած, և թոռնուհին հա խփում է գլխին ու սովորեցնում: Եվ գալիս էին ի տես:

Բայց մի օր Մամփրեն կատաղեց: Մի ջահել էր եկել և սուսուփուս, աննկատ նստել անկյունում, իսկ Մամփրեն այդ օրը սովորում էր մի տառ, որը իրեն դուր չէր գալիս: Պետք է սովորեր ճիշտ արտասանել և վարժ գրել Թ-ն: Իսկ տառը նրան դուր չէր գալիս, հատկապես Թ-ի կտիչը: Այն, որ այդ տառը շիտակ առվակնե-

րի սկզբունքից, կարծես, դուրս է. կարճ ու երկար, բայց միշտ շիտակ ու գեղեցիկ առունների պատկերը կարծես խախտում է. դա դեռ ոչինչ. պատահում է նաև առու, որ մի տեղ լճանում է, բայց Թ-ի կտիչն ուղղակի կատաղեցնում էր նրան: Եվ սկզբում, նույնիսկ այդ տառը սովորելուց ուզեց հրաժարվել. այդքան տառերի մեջ մեկն էլ թող չիմանա: Բայց թոռնուհին հարցը կտրուկ դրեց՝ կամ պետք է սովորի, կամ ինքն ընդհանրապես հրաժարվելու է ուսուցչությունից: Եվ Մամփրեն համաձայնեց գրել Թ-ն, բայց առանց կտիչի: Իսկ թոռնուհին բամփում ու ստիպում էր: Իսկ երբ Մամփրեն աչքերը մոտիկ-մոտիկացրեց այբբենարանի Թ-ի էջին, զննեց և նկատեց, որ... օհր՛ո, Մամփրեն նկատեց, որ այբբենարանում Թ-ի գլխին նկարված է նաև Դ-ն և... և, ինչ, Սասունցի Դավթի նկարը... Այո՛, այո՛ Սասունցի Դավթի: Ահա՛ հեծած է Քուռկիկ Ջալալին և Կայծակ թուրը թափով ետ է բերել ու թոցրել Թ-ի կտիչը: Հենց այդպես: Նկատեց և շուռ եկավ ու, առը-հա, թոռանը, աշակերտած շաբաթների ընթացքում՝ առաջին անգամ: Բամփեց և թոռնուհու աչքն ու ճակատը բերեց-կացրեց այբբենարանի բաց էջին.

- Քու աչքերն լեն բաց ու տես, տես՝ Դավթին, Սասնո Դավթին նմանապես էդ չարանուն տառի կտիչի հետ համաձայն չէ: Համաձայն չէ ու, տես-տես, Թուրկեճակին քաշել ու, առը-հա, կտիչին: Տես, տես:

- Դմբո՛,- թոռը պոկվեց պապի ձեռքից և սովոր թաթով բամփեց:- Դմբո՛, դա նկար է:

- Նկար է, հըմը ղում նկարն է: Տես, տես:- Եվ թոռան գլուխը նորից կացրեց այբբենարանի բաց էջին:- Տես:

Այս ծեծկոտուքի վրա անկյունում նստած ջահելը փոթկաց, և Մամփրեն հերսոտ ոտքի ելավ...

Ո՛ւմ տղան էր, ղում թոռն էր, Մամփրեն չիմացավ, բայց ձեռնափայտով հասցրեց արանքը ճղող ջահելի թիկունքին և հայիոյելով ու ձեռնափայտը թափ տալով՝ դուրս ելավ:

Ուշ աշնան թուխա օր էր, էլի անձրև էր մաղում, և բակը թաց էր:

Մամփրեն ձեռնափայտը թափ տվեց ջահելի ետևից և դարձավ, հայիոյելով (ջահելը կարծում էր, թե Մամփրե պապը իրեն է հայիո-

յում), հայիոյելով ցեխի մեջ գծեց անդուր տառը, կտիչը երկար քաշեց և տրորեց,- քու կտիչ...,- տրորեց, հայիոյեց ու տրորեց: Մամփրենն ցեխի մեջ գծեց տառը, կտիչը երկար քաշեց և կայծակ թուրը, որ ձեռնափայտն էր, վրա բերեց,- քու կտիչ...,- և թոցրեց կտիչը, Մամփրենն ցեխերի մեջ նկարեց տառը և տրորեց կտիչը և զարկեց-թոցրեց կտիչը և հայիոյեց և հայիոյեց և հայիոյեց...

Ջահելը ճամփեզրին կանգնած նայում էր փրփրած ծերունուն և արդեն գիտեր, որ նրա հերսն ու հայիոյանքը իր հետ կապ չունեն: Եվ այնքան վարակիչ էր ծերունու կիրքը, որ ջահելը որոշեց գնալ և նրա հետ ոտքի տակ առնել տառի կտիչը:

Բայց Մամփրենն ձեռնափայտով նորից քշեց նրան:

Այդ օրն ի հետ, այլևս ոչ մեկը չայցելեց Մամփրեին:

Եվ կամաց-կամաց, ծմռան հետ, մոռացան նրան: Թե հարսանիքների ժամանակ կամ տխրության (այդ ծմռան Մամփրեի համերկրացի Փողփուչ Մելոն վախճանվեց) հիշեցին, հիշեցին ժպտալով,- ճմեռ է. փոթորիկ է մտել Մամփրեի գլուխը, գարնան հետ դուրս կգա:

3

Եվ գարնան հետ Մամփրենն հայտնվեց գյուղում:

Մամփրենն պատերազմից, կռվի դաշտից էր եկել, Մամփրենն ղարիպությունից էր եկել, Մամփրենն սահմանն անցել-գնացել էր Էրզիր և ահա եկավ: Գյուղի հավաքատեղիում այդպես դիմավորեցին՝ նրանք, որ նստոտած էին քարերին, ոտքի ելան, նրանք, որ ոտքի էին՝ ընդառաջ գնացին, ձեռքսեղմում, նույնիսկ ողջագուրություն, և Մամփրենն թև ու թևատակն ազատելու համար թղթերը խցկեց գրպանները: (Ճանապարհին ինչքան թուղթ ու թերթի կտոր էր հանդիպել, հավաքել էր, հայիոյել էր թափթփողներին ու հավաքել թևի տակ): Թղթերը խցկեց գրպանները, ձեռքվեց ու կարոտած նստեց իր քարին:

Եվ եղավ իմաստուն մի լռություն:

Գյուղի հավաքատեղիում այդպիսի խորհրդավոր մի լռություն

մեկ էլ տարիներ առաջ էր եղել. երբ լուր հասավ, թե ռուս մի տղա, տոհմանունով Գագարին, Տիեզերք է թռել - դեպի աստված:

Եվ ինչպես այն ժամանակ, հիմա նույնպես, լռությունը խախտեց տարեկիցներից ամենաանհոգը՝ Անդարդ Ավեն:

- Է, Մամփրե՛, բարի տեսանք: Քու չարչարանքն՝ ապաշխարանք:

Այ, հենց դա չէր ուզում Մամփրեն: Հայացքը գարնանագուլ գետնին, Մամփրեն մտածեց՝ այնուամենայնիվ, լռությունը խախտողը Ավեն չպետք է լիներ. ցավի, ուրախության և խոսքի կշիռը չիմացող Անդարդ Ավեն չպետք է լիներ խորհրդավոր լռության խախտողը:

- Տառերն թամամ սովորեցիր, Մամփրե՛:

Մշեցի Խաչոն, նեղսրտած, ձեռնափայտը դեմ արեց Ավեին.

- Համբերե: Քանց երեխա ինչո՞ւ կթոփոսա:

Մշեցի Խաչոն, որ Մամփրեին ուսնկից էր, վերականգնեց պահին վայել լռությունը, քրքաց-հասկացրեց, որ մեջ ընկնող-խանգարող չլինի, հարմարվեց իր քարին և ձեռքը հանդարտիկ դրեց Մամփրեի ծնկին:

- Օղորմի քու անուշ ծնողաց, Մամփրե՛: Մարաթուկ վկա, քու արածն, քու արածն, Մամփրե՛, մեծ մարդու արած էր, մեծ բան էր: Եվ խիստ բարձրացրեց ձեռնափայտն ու շեփ-հայացք նետեց Ավեի կողմ: Ընդհանուր առմամբ բան չի: Օղորմի քու անուշ ծնողաց: Կրկնեց մշեցի Խաչոն և շարունակեց բորբոք ու ներշնչված:

Եվ ասաց, թե ճշմարիտ է, որ ինքը աշնանից մինչև այսօր չի գնացել Մամփրեի տուն, Մամփրեին չի երևացել՝ պարզապես չի կամեցել խանգարել, բայց զօր ու գիշեր, մտոք, Մամփրեի հետ է եղել և աղոթել է, որ Մամփրեի ուխտն ի կատար ածվի: Ինքն էլ փորձեց, ախր, հոգի ունի տալու և պետք է խոստովանի, ինքն էլ փորձեց սովորել սուրբ Մաշտոցի գրերը: Երբ լուր առավ, թե Մամփրեն այդպիսի սուրբ ուխտ է կապել, ինքն էլ գոտեպնդվեց: Բայց որդին խանգարեց, որդին աղջկա ձեռքից գիրքը վերցրեց-շարտեց մի կողմ, թե՛ պապիդ իզուր մի չարչարիր: Հա փորձեց, հա որդին դեմ կանգնեց, ինքը համառեց, և որդին համառեց. ինքը մշեցի էր, իսկ որդին մշեցու որդի՝ ավելի հաստկող, և որդին ի չիք դարձրեց Խաչոյի ուխտը և... և մինչև այսօր՝ աշունքվանից մինչև հիմա, Խա-

չոն որդու հետ ոչ հաշտ է, ոչ խոով: Բայց Մամփրեն, Մամփրեն իր ուխտն ու պայմանը կատար ածեց: Քիչ բան չէ. օր ծերություն, սուրբ Մարաթուկը Մամփրեին թող երկար կյանք տա, Մամփրեն երկար ապրելու իրավունք ունի, բայց օր ծերության մարդը ելնի ու սովորի գրերը, հաշվիր, թե այդ մարդը ոչ թե սովորել է, այլ, մեղա սուրբ Մաշտոց, մեղա, այլ՝ ինքն է հորինել: Հա, Մարաթուկ վկա, այդպես է: Ու հիմա, հիմա տարոնցի Խաչոն, Մաշտոցի հայրենակից Խաչոն ավելի շուտ Մամփրեի իմացած հայոց գրին է հավատում, քան իր որդու, քան իր թոռների:

- Օղորմի քու անուշ մոր, Մամփրե՛, սուրբ Մաշտոցի գրերն ինչ տեսք ունեն ու ինչ բնույթ ունեն: Մեկ-երկու նմուշ պատկերե, Մամփրե՛:

Մամփրեն, որ գլուխկախ լսում էր Խաչոյին (փառք ասածո, ուրեմն գյուղում բոլորը չէ, որ իր արածն ընդունել են խենթություն), հիմա շտկվեց և ձեռքը տարավ գրպանը, որ ճամփից հավաքած թերթերից ընտրի գլխատառ գիրը և բացատրի, բայց միտքը փոխեց, գտավ մի կտոր ճիպոտ և ուղիղ մի գիծ քաշեց խոնավ գետնին:

- Էս ինչ է, Խաչո՛:

Մշեցի Խաչոն երկմտեց, իսկ Անդարդ Ավեն ելավ-կանգնեց գծի գլխին և շտապեց՝

- Գիծ է: Հիմա ես էլ գծեմ, ու իմ պապի պապն էլ գա ու գծե:

- Համբերե,- Խաչոն ձեռնափայտով քշեց Ավեին:- Նստիր քու տեղն ու մեր արևը մի ծրարե:

- Հաշվենք, թե՛ առու է, Խաչո՛: Առվակ:- Մամփրեն գիծը խորացրեց:- Առվակ է ու ոչ թե դաշտի առվակ, սարից իջվարող առվակ է՝ շիտակ ու բարակ ու զուլալ: Մեկ ուրիշ նմանատիպ առվակ կողքն ի հետ կիջվարե՛ շիտակ ու բարակ ու զուլալ:- Եվ զուգահեռ գծեց:- Ու էս ջուխտակ զուլալ առվակներն սարից կիջվարեն ու կհանդիպեն ու կմիանան մեկ ավելի պստիկ առվակի՝ լանջն ի հետ գնացող: Էս է:- Մամփրեն ճիպոտով զուգահեռ առվակները միացրեց:- Միացան... թե միացան, թե առվակներն զարկվան իրար, ուրեմն ջուրն կշատանա, ուրեմն առվակներն կլցվեն ափեափ, ուրեմն հարկ է, որ մի տեղից ջուրն ճոթ տա... էս է: Ուրեմն ճոթ կտա, քչիկ մի կերթա

ու... ինքն Երթա, Իսաչո՛, սար է, չէ՛, ուրեմն կղառնա ու Էսպէս կիջվորե: Էս էղավ, ուրեմն, սուրբ Մաշտոցի առաջին տառն ու մեծ տառն՝ Ա:

Պատի տակ նստոտածները՝ բոլորը համերկրացիներ (շատ չէին մնացել, եթե Անդարդ Ավելին էլ հաշվելին, ճամփորդ հինգ ծերունի), բոլորը տառերին անծանոթ, լուռ նայում էին Մամփրեի գծած տառին և սպասում, թե Մամփրեն էլի ինչ կասի:

- Գրերից մի քանիսն շփի-շփտակ առվակների պատկերից փոխս են: Էն էլ թե ինչնո, սուրբ Մաշտոցի կամքն է: Մեկ-երկուսն էլ կան, որ... որ, մեղա, մեղա, սուրբ Մաշտոց... էդ մեկ-երկուսն, Իսաչո՛, իմ սրտին դուր չեն գա:

Եվ գծեց Թ-ն ու կտիչը կտրեց:

- Կտիչ է, օձի կտիչ է, ու իմ սրտին դուր չի գա:

Այս մեկ:

Մյուսը: Եվ գծեց Ք-ն: Այ, մեծ առու է: Առու է, թե գետ է՝ մեծ է. քանզի մի տեղ լիճ է կազմել: Ահա: Ապա մի առվակ (առվակ, թե գետակ) գալիս է, թափով գալիս-զարկում-կտրում է այդ մեծ առուն (թե գետը): Չարկում-կտրում-անցնում է: Կտրելը՝ կտրում է, բայց, չգիտես ինչու, չի ձգվում, չի երկարում՝ այ, այսպես... Եվ հատիչը՝ Ք-ի պոչը հատող գիծը, ձգեց ու տարավ, քանի ձեռքը երկարում էր և քանի ճիպտը տանում էր՝ ձգեց:

- Այ, Էսպէս, աստված քու տուն սարքե, ինչնո ես առվակի դեմն առե,- դիտողություն արեց Մաշտոցին և ներողություն խնդրեց:- Մեղա, սուրբ Մաշտոց, մեղա: Հըմը իմ կարճ խելքով, Իսաչո՛, էն առվակն, էն գետակն, որ մեծ առու ու գետ կկտրի, էդ առվակի ճամփեն հարկ է, որ էղնի երկար ու երկար:

Էլի լռություն եղավ... Մամփրեն այդ ինքն աշխարհն է հասել, ինքն աշխարհից է գալիս, ինքն աշխարհի մասին է այսպես ճարտար պատմում... Օր ծերություն Մամփրեն ելավ ու զարկեց (Դավթի հրեղեն թո՛ւրն էր Մամփրեի ձեռքին), զարկեց և պարիսպներ խորտակեց, և հորիզոններ բացեց իր համար, երկրից հասավ մինչև երկինք և սուրբ Մաշտոցի հետ վեճի մեջ է: Իսկ իրենք... իրենք մնացին իրենց քարերին կպած՝ քարի ոստի պես:

Նույնիսկ Անդարդ Ավեն էր անձպտուն ու բերանբաց նայում Մամփրեի գծած հրաշք տառին, որ տառ չէր, այլ գետ ու գետակի հանդիպում ու հատում: Մամփրեն է ասում:

- Ուրեմն, Խաչո՛, հայոց գրերը գետերի ու գետակների, սարն ի վար իջվարող ու սարն ի հետ գնացող առվակների՝ շիտակ ու զուլալ ու կանաչափ առվակների հոսք է, կցվնոնք է ու հատոնք: Էդպես պատկերացրու:

Ուշադիր ու լուրջ լսում էին (հաճելի էր ու շոյող), և Մամփրեն որոշեց հասկացածը մինչև վերջ բացատրել տարեկիցներին:

Ուրեմն՝ այդպես: Բայց կան նաև տառեր, որ դաշտի, հարթավայրի առվակների պատկերն ունեն. ահա՛ ծայր առան, ոլորվեցին ու տեղն ու տեղը սուզվեցին, ահա՛ ոլորվեցին ու լճացան: Տառերից մի քանիսն էլ, ուրեմն, դաշտային առվակի պատկերն ունեն: Բայց այդ պատկերներով տառերը քիչ են: Ինչո՞ւ: Քանզի հայոց աշխարհը լեռնային է, և գրերի շատը, ուզի-չուզի, լեռնային գետակների, առուների ու առվակների պատկերը պետք է ունենային: Այս էլ՝ այսպես:

Սակայն տարօրինակն ու զարմանալին, անչափ զարմանալի հայոց գրերից վերջին գիրն է՝ ֆ-ն: Ահա պատկերը:

- Սարեն էսպէս,- և ճիպտով գծեց,- մեկ գետակ, թե մեկ առվակ է ուղիղ կիջնի ու... ու, սուրբ Մարաթուկ, ու մեկ վիշապ, էսպէս. փաթաթվել է սարից իջվարող զուլալ ու շիտակ գետակին... էսպէս փաթաթվել է՝ գլուխն գետակի ակունքին ու կծոճած պոչն՝ գետակի վերջին: Էսպէս փաթաթվել ու կֆ22ա ու կֆ22ա: Ֆ,- հնչեղ արտասանեց Մամփրեն,- ֆ,- կրկնեց,- վիշապի ֆ22ոց կլսի՞ք... Էդ է: Փաթաթվել է շիտակ ու զուլալ գետակին ու կֆ22ա ու կֆ22ա ու կֆ22ա...

Այս ինչ փորձանք է, այս ինչ արմանք-զարմանք բան է և ինչպէս հասկանալ: Գուցե Մաշտոցն է սխալվել, մեղա՛, մեղա. տառապանքից, հոգնածությունից, ուրախությունից, որ վերջին գրին է հասել, սխալվել է: Հազիվ թե: Տարոնցի սուրբ Մաշտոցն անսխալական է: Եվ Մամփրեն իր կարճ խելքով ահա թե ինչ է մտածում.

- Վայ թե,- և թափով խփեց ծնկին,- վայ թե, Խաչո՛, սուրբ Մաշտոցն իր արարած տառերի ճակատագիրն է գուշակե: Հւ՛մ, Մարաթուկ վկա:

Տառերն արարելիս, վայ թե, վերջին տառի պատկերն այդպես

է հայտնվել աչքի դիմաց՝ զուլալ գետակ ու գետակին փաթաթված վիշապ: Այդ պատկերն է ցույց տալիս աչքի դիմաց, և սուրբ Մաշտոցն դողացել է նոր-նոր լուսաշխարհի բերած իր գրերի ճակատագրի համար, սորսովել է ու ցավից տնքացել, արմանք-զարմանք քար կտրել և դրա համար էլ նախավերջին տառը, որ Օ-ն է, զարմանք ու ցավով բացված շուրթերի պատկերն ունի՝ Օ:

- Մարաթուկ վկա, էդպես է էդե, Խաչո՛:

Իհարկե, Մաշտոցը կարող էր տեսիլքը չընդունել. կարող էր այդ չարկամ պատկերը շարտել Եփրատն ու իր գրերի վերջին գիրը արարեր այլապատկեր, բայց չի կամեցել ոչ իրեն խաբել, ոչ ժողովրդին հայոց և, ցավն ի սիրտ, տեսիլքն ընդունել է՝ ի ցույց և ի գոյացում...

- Մարաթուկ վկա, էդպես է էդե, Խաչո՛:

Եվ Մամփրեն զուլալ գետակին փաթաթված վիշապը ջնջեց, ապա ձեռքը տարավ գրպանը և հիշեց.

- Գրերն սովորելուց թռոնիկն ստիպեց, թե ջղարեն թող: Ու ես թարկեցի: Հըմը էսօր իմ սիրտն ծխել շատ կուզե: Եվ Խաչոյի վառած ծխախոտն առավ ու հակվեց ծնկներին:

Ահագին ժամանակ լուռ էին:

Հայոց գրերը խլվում էին Մամփրեի ներսում, թավում էին հայացքի դիմաց, և նա անհանգիստ էր: Տունը կանչում էր նրան: Գրապահարանում նա արդեն իր անկյունն ուներ՝ այբբենարանը, կարմիր տառերով լցված տետրերը, անգրել տետրեր, ծայրած ու անծայր կարմիր մատիտներ, ռետին: Տետրերն ու մատիտները կանչում էին, և նա ուզում էր ոտքի ելնել, բայց զարնան առավոտի արևը շատ էր դուրալի: Գարնան արևը, խոնավ գետնի գույլը, սարերի ձնհալով լցված գյուղի կենտրոնական առուն, աղբյուրի ծորանից պողպակացող ջրի շիթը... Ջուրը փշրվում է քարե գոմ, և մանրիկ շիթերը պարս էին բռնել աղբյուրի գլխին: Եվ Մամփրեն հիշեց. վարժապետ Տեր Հարությունը ասում էր՝ սուրբ Մաշտոցից առաջ հայոց գրեր են եղել և հայոց բան՝ փորված քարե սալիկներին: Հայոց վայրագ թշնամին ջարդուփշուր է արել հայոց քարե մատյանները, և գրերը թևավորվել են. կերպարանափոխվել մեղուների և թռել սա-

րերը... Տեսնես, սուրբ Մաշտոցից առաջ եղած հայոց գրերի վերջին տառը ինչ պատկեր է ունեցել...

- Մամփրե՛,- Անդարդ Ավեն խորհող լռություն չի սիրում,- էսպես իմաստուն խոսք կա՝ ուսումն եփած հաց է՝ մարդու թևի տակ դրած:

- Թյուու,- Մամփրեն մեկեն բռնկվեց,- թյու էդ խոսքին առաջին անգամ շունչ տվողին, թյու էդ խոսքին թև տվողներին:

Ուրեմն Մաշտոցը տառերը երկնեց նրա համար, որ հայերը այդ գրերով հմց աշխատեն: Վարժապետ Տեր Հարությունը ասում էր, որ սուրբ Մաշտոցը հայոց առաջին դպրանոցները բացեց հայոց երկրի սահմանագրերում: Շրջում էր հայոց սահմաններով, վարժապետներ կրթում, դպրոցներ բացում, վարժապետներ կրթում, դպրոցներ բացում... Եվ այդ դպրանոցները բերդեր էին սահմանագրերում: Բերդեր և զորանոցներ: Քանզի տառերը, Մաշտոցի գրերը, զինվորներ են: Գեղեցկադեմ, մաքուր և զուլալ և արի զինվորներ: Զինվորներ: Ոչ թե ասկյարներ, այլ զինվորներ:

Երկրի սահմանները պաշտպանող զինվորներ:

Արդարության, ճշմարտության համար կռվող զինվորներ:

Գեղեցիկն ու բարին պաշտպանող զինվորներ:

Եվ հայոց երկրի թշնամոց դեմ կռվող հերոս զինվորներ:

Ահա այդպես: Եվ վարժապետ Տեր Հարությունն էր ճիշտ, ոչ թե Օհանը: Ծիշտ չէր Օհանը՝ Էրզրի իրենց գյուղի ամենատարեց մարդը, նա, որ հզոր ընկուզենի ուներ և իր ընկուզենու հասակակիցն էր, ճիշտ չէր, որ ասում էր, թե հայոց գիրը հայոց թագավորն է, արքան է: Հայոց գրերը հայոց զինվորներն են: Իսկ թագավորը, թագավորը Մամփրեն է, Մամփրեն է արքան, այսինքն՝ նա, ով այդ զինվորներն ունի իր հրամանի տակ և նրանց կռիվ է տանում՝ հանուն հայրենիքի, հանուն արդարության, հանուն ճշմարտության, հանուն գեղեցիկի: Իսկ Մամփրե արքան կարող է հանկարծ փախքոտի մեկը լինել և զինվորներին հիմար հրամաններ տալ, այդ դեպքում նա արդեն արքա չէ, այլ սովորական մի փախքոտ և հրաման տալու իրավունք չունի, այլ ամենաշատը, ամենաշատը, պետք է հետևի, թե իսկական արքայի հրամանի տակ զինվորներն ինչպես են շարժվում, դեպի ուր են շարժվում և ինչ են անում և եթե կարող է, թող մաքրի իր փախն-

քը: Այդ Մամփրե արքան կարող է հանկարծ նենգ մի ավազակ լինել, իսկ ավազակն արդեն արքա չէ, ավազակ է ու կա, և նրա պիղծ հրամանի տակ այդ զինվորները կարող են դառնալ ասկյարներ: Այսպես:

Մամփրեն հերսոտ ոտքի ելավ:

Եվ առուն անցնելիս ճիպոտի ծայրին առավ փսոր թղթերը. առվում, ցախերի մեջ խճճված փսոր թղթերը առավ ճիպոտի ծայրին և մեկնեց Ավեի ուղղությամբ.

- Ամեն հացակեր հայոց գրերի գլխին հարկ չէ, որ արքա դառնա: Եվ թղթերը շարտեց Անդարդ Ավեի ուղղությամբ և հայիոյելով գնաց:

Ճամփից տետրերի ու գրքերի թերթեր, թերթերի պատառներ էր հավաքում, փչում ու ծալում թևի տակ և հայիոյում, հայիոյում էր գրի հետ այդպես վարվող անհոգիներին, հայիոյում էր անորոշ, իսկ ամենաշատը, ամենակրքոտ՝ Ավեին:

Եվ լցված հասավ տուն, գրապահարանի իր անկյունից վերցրեց անգրել մի տետր, կարմիր մատիտ, նստեց սեղանի մոտ և թափով ու գլխատառերով գրեց.

«Մամփրեն արքա է, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրերը զինվորներ են»:

Նա գրել էր առանձին բառեր - ասա, արա, սար, տար - գրել էր անուններ - Արարատ, Սանասար, Սիրան, Տիրան...- բայց լրիվ մի նախադասություն, ամբողջական մի միտք՝ սա առաջինն էր: Եվ գրեց առանց ճիգ ու ջանքի, միանգամից և հուզվեց միայն գրելուց հետո, երբ զննեց թիկունք թիկունքի զգաստ շարված կարմիր գլխատառերը:

Հետո գրածը խնամքով անջատեց տետրից, խնամքով ծալեց-դրեց ծոցը, նստեց դառնը և սպասեց. ուր որ է թոռնուկին դասից կգա:

* * *

Սակայն առաջին հայտնվողը փոստատարը եղավ:

- Քեռի՛ Մամփրե,- խնդանդաց փոստատարը,- թերթերի՛ն ես սպասում:

Շան թուլա: Եթե Մամփրեն գրել կարող է՝ ահա... (ինչպես է տաքացել կուրծքը. ծոցում, կարծես, լուր կա՝ տաք, թարտացող), եթե գրել կարող է, կարդալ... կարդալն ավելի դյուրին է:

Եվ թերթերից ընտրեց փոքրածավալը. ինչ խոսք, փոքրը՝ մաս-
շելի է... Հերթը մեծերին էլ կհասնի: Բացեց շրջանային թերթը և
մի լուսանկար մեկեն բռնեց հայացքը... Վահ, սա իրենց հարևա-
նուհի Ծաղիկը չէ... Շտապ դարձավ հարևանի տան կողմ, չնայած
գիտեր, որ Ծաղիկը ձմեռանոցում է. Ծաղիկը կթվորուհի է, իսկ
ֆերման ձմեռանոցից դեռ գյուղ չի բարձրացել: Ծաղիկի սկեսուրը
երեկ, հեռվից հեռու, հարսի հետ կռիվ էր տալիս, թե՛ եկ քո լակոտ-
ներին տեր կանգնիր, դռանը կանգնած նայում էր ձմեռանոցի կողմ
և լացն ու հայիոյանքն ու անեծքը իրար խառնած կռիվ էր տալիս:

Մամփրեն ուշադիր նայեց լուսանկարին... Այո՛, Ծաղիկն է: Չնա-
յած լուսանկարում սիրուն է. այնպես մաշված ու կնճոռոտ չի երևում,
ինչպես իրականում կա, բայց նա է՝ Ծաղիկն է:

«Էս խղճուկ հարսնուկի նկարն ինչնո՞ են կպցրե մեջ թերթին ու
ինչ խաբրիկ է»:

Գիրկապ կարդաց ակնարկի վերնագիրը՝ «Քարագլխի դուստ-
րը»:

«Դուստր ի՞նչ է»:- Գլուխը բարձրացրեց:

Թոռնուհին թռվռալով գալիս էր:

- Երեք հատ հինգ եմ ստացել:

Մամփրեն հեռվից ժպտաց թոռնիկին և ձեռքը տարավ գրպանը:

- Տես ու գնահատե՛: Եվ ամաչկոտ ժպիտը դեմքին՝ գլուխկախ
սպասեց:

- Արքա... Պահ-պահ-պահ, հենց տառերը սովորեց, դարձավ
արքա: Եթե այդպես լիներ...

- Անխելք փապոեճ, համբերե, մեկնիմ գիմ միտք:

- Սոված եմ:- Եվ բամփեց պապին:- Ապրես: Հինգ:

Մամփրեն, իհարկե, ավելի բարձր գնահատականի էր սպասում,
ուսուցիչը գնահատեց միայն ուղղաշար տառերը, իսկ միտքը չհաս-
կացավ: Բայց թոռնուհին շտապում էր:

- Համբերե, ձգուկ: Դուստրն ի՞նչ է:

- Դուստր՝ աղջիկ:

- Լավ մտածե՛:

- Դուստր նշանակում է աղջիկ:- Եվ շտապեց տուն:

Մամփրեն գրածը խնամքով ծալեց-դրեց ծոցը և նորից թերթը ձեռքն առավ: Ուրեմն՝ Քարազլխի աղջիկը... Թող այդպես լինի: Աղջիկ, թե հարս, մեկ է, Ծաղիկի մասին է: Բայց ինչ են գրել: Նա... մանկուց... երագում... էր... կթվորուի... դառնալ...- Կարգին տեղ չհասավ: Մամփրեն բառ-բառ կարդաց երկրորդ անգամ, երրորդ անգամ, ապա վարժ, ամբողջ նախադասությունը, միանգամից: Նա մանկուց երագում էր կթվորուի դառնալ:

- Թյու, սատանի ծնունդ:- Մամփրեն ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես ճմռթեց թերթն ու շարտեց: Բայց և շտապեց հովից թրթռացող թերթի ետևից: Տառերն են ափսոս, սուրբ Մաշտոցի գրերի համար է մեղք: Եվ թերթը հարթեց-դրեց անթատակն ու հուզված սկսեց քայլել տնամերձում:

Ծախված հոգի, քեզ ղվ է ասել, թե այդ խեղճ հարսնուկը դեռ մանկուց երագում էր կթվորուի դառնալ: Մամփրեն, ախր, լավ է ճանաչում. աղջիկ ժամանակ Ծաղիկը Մամփրեի ձախակողմյան հարևանն էր և դարձավ աջակողմյան հարևանի հարսը: Էդ խեղճ աղջիկն, ախր, ուսուցչուի էր ուզում դառնալ, Մամփրեն հո լավ գիտի, մեկ՝ ուսուցչուի, մեկ՝ բժշկուի, մեկ՝ պարուի, մեկ... Թռվունն աղջիկ էր և հազար ու մեկ երագ ուներ... Սատանի ճուտ, ճշմարտությունն ասա: Գրիր, որ աղջիկը, այսպես ու այսպես, հազար երագ ուներ, բայց, կյանք էր, վիճակ էր, բախտ էր, ամուսնացավ, երեխաները թափվեցին գլխին և երեխաներին հաց ու թաց էր պետք, աշխատել էր պետք և Ծաղիկ անվանակիր հարսնուկը փեշերը պոկեց երեխաներից և գնաց ֆերմա, դարձավ կթվորուի: Ճիշտը գրեիր, ճշմարտությունը գրեիր, արդարը գրեիր... Մարդու երանգն էլ խլեն մարդուց, նույնիսկ անցած-գնացած երանգն էլ խլեն... Սադայելի ծնունդ, գրերին, արդարամիտ ու ճշմարտախոս ծնված գրերին ինչո՞ւ ես դարձնում ստալեզու-ստախոս և քեզ ղվ է իրավունք տվել, որ սուրբ Մաշտոցի զինվորներին այդպիսի պիղծ հրաման տաս: Ո՞վ է իրավունք տվել... Այդ փալնքոտը քանի՞ տարեկան կլինի... Քանի տարեկան էլ լինի՝ փալնքոտ է, ինչպես Անդարդ Ավեն... Եվ Ավեի որդին է, թոռն է, արնակիցն է. Մաշտոցի գիրը նրա համար եփած հաց է, թևի տակ դրած հաց՝ կեր ու ման արի...

Այս փսլնքոտն է պատճառը, ծախված հոգիներն են պատճառը, որ մրոտած թղթերը, թերթերը, գրերը շան ոտի հետ քշվում են... Այս-քանը դեռ գյուղում, փոքրիկ մի գյուղում... Իսկ քաղաքներ կան, աշխարհում աշխարհի չափ մեծ քաղաքներ կան... Անցյալ ամռանը՝ իրիկնապահին, ինքը՝ Մամփրեն, քիչ մնաց թե խեղդվեր Երևանի փողոցում: Լեռներից հանկարծ մի քամի փրթավ-մտավ քաղաք և թղթեր հանեց երկինք և թղթեր հանեց երկինք և թղթեր հանեց երկինք, կարծես չալթիկ ագռավների ոհմակ էր, որ խշշոցով հարձակվեց քաղաքի վրա: Ապա մի թերթ, ամբողջական ու բաց ու մեծ մի թերթ, եկավ ու ծեփվեց Մամփրեի դեմքին: Եվ ինչպես էր կառչել, ինչպես էր կառչել, պատռվում էր, ճղճղվում էր, բայց չէր հեռանում դեմքից: Շունչը, հա-հա, կտրվելու էր: Անցած ամռան այդ իրիկնապահի պատկերը՝ քաղաքի երկնքում խշրտացող թղթերը չալթիկ ագռավների ոհմակ երևաց աչքին, լեշակերների խշշացող ոհմակ. այդպես երևաց, որովհետև ամռան այդ օրը ինքը՝ Մամփրեն, տառերին դեռ անձանոթ էր և մտահան էր արել վարժապետ Տեր Հարությունի խոսքը՝ գրերը զինվորներ են: Իսկ հիմա, հիմա Մամփրեն հասկանում է, թե այդ օրը՝ այդ իրիկնապահին, ինչ էր կատարվում քաղաքի երկնքում...

Պարտված զինվորների փախուստ էր:

Այո, այո, այդպես էր, այդ էր. եթե տառերը զինվորներ են (և զինվորներ են), այդ զինվորներին սխալ հրամաններ էին արձակել, հիմար հրամաններով էին շարժել ու պարտության մատնել և ահա՝ լեռներից իջած մի քամի և... պարտված զինվորները փախչում էին... Ախ, այդ փսլնքոտը, Ծաղիկի մասին գրողը հիմա ընկներ Մամփրեի ձեռքը... Բայց ո՞ր էին փախչում պարտված գրերը այն երեկո... Պարտված գրերը ո՞ր պետք է փախչեն, այս երկրից հո դուրս չե՞ն գա: Նորից պետք է իջնեն երկիր, և երկիրը, երկիրը պետք է լցվի պարտված զինվորներով և գլուխը կորցրած պետք է պտտվի, պտտվի, պտտվի... Ինչքան գիր գրված կլինի աշխարհում: Աշխարհի բոլոր լեզուներով ինչքան գիր գրած կլինեն: Եթե փոռես՝ երկիրը քառասուն տակ կծածկվի, գրերն էլ հետը: Իսկ եթե այդ բոլոր-բոլոր-բոլոր գրվածքները ճշմարիտ լինեին, ինչի հա-

մար արարվել են աշխարհի բոլոր գրերը՝ ճշմարտությունը պաշտպանելու և սուտը մերժելու, արդարը պաշտպանելու և անարդարը կործան անելու, գեղեցիկը պաշտպանելու և գեշը մերժելու, բիրտ ու նենգ ուժերի դեմ կռվելու, կռվելու և հերոսանալու և սրբագործվելու... Եթե այդպես լիներ, եթե աշխարհի բոլոր գրերով բոլոր գրվածքները արդարաշունչ լինեին: Այսպես եթե շարունակվի, այսպես եթե շարունակվի, աշխարհի բոլոր տառերը, որ ծնունդով անարատ են, տառերը, որ կոչումով ասպետ զինվորներ են, կբարոյալքվեն: Հա, Մարաթուկ վկա, կդառնան գող, ավազակ, թալանչի, մատնիչ, նենգ, դավաճան, վախկոտ, սուտասան, ստոր, ստրկամիտ, ծախու, անուղղելի դասալիք... Եվ... և Երկիր մոլորակը ուղեծրից դուրս կգա... Ախ, այդ վաճառված հոգին, այդ... այդ սադայելի ծնունդը հիմա ընկներ Մամփրեի ձեռքը:

Երբ երեկո եղավ, և գերդաստանը քնեց, Մամփրեն վերցրեց տետրերը, վերցրեց այբբենարանը. տեսար ու գրերից մեկի պատկերը մտքից թռավ, վերցրեց մատիտներն ու ռետինը և նստեց սեղանի մոտ: Հիմա Մամփրեն այդ փսլնքոտին այնպիսի դաս կտա, այնպիսի մի կորոց կգրի, որ մուխը պնչներից դուրս գա և ողջ կյանքում ձեռքը գրերից ետ քաշի... Բայց ինչպես սկսել, ինչպես դիմել...

Եվ ծոցից հանեց գրածը - Մամփրեն արքա է, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրերը զինվորներ են - հաճույքով կարդաց և մեկնեց սեղանին, պետք է գրել այսօրինակ՝ գլխատառերով, այսպես՝ թիկունք թիկունքի, զինվորների պես զգաստ շարված և, անշուշտ, կարմիր մատիտով: Եվ մատիտը թքոտեց:

«Տղա՛, փորի համար հոգին չեն ծախի: Դու հոգի չունես, տղա՛, սուրբ Մաշտոցի արդար զինվորներին անարդար հրաման մի արձակե: Դու արքա չես ու գրերին հրաման արձակելու իրավունք չունես: Քու հարամ աջը քեզ քաշե, տղա՛: Թե կընկնիս իմ ձեռք...»:

Ստացվեց այնպես, ինչպես ուզում էր՝ գլխատառերը հավասար և ձիգ և առանց տողադարձի, որը Մամփրեն չսիրեց ու չընդունեց: Միայն Թ-ի վրա աջը դողաց, բայց տեղնուտեղը զայրացավ և գրեց թափով ու առանց կտիչի: Մի քանի անգամ կարդաց գրածը, խնամքով ծալեց ու դրեց սեղանին:

Այս մեկ:

Որքան բան կա գրելու: Որքան և որքան ճշմարտություններ ունի ասելու Մամփրեն: Ափսոս, հազար ափսոս, որ գրերի հետ ուշ ծանոթացավ - օր ծերություն: Լավ էր գոնե, որ Մարաթուկը ուխտը կատարեց, և հիմա Մամփրեն կարող է Մաշտոցի գինվորները շարքի կանգնեցնել ու շարժել: Որքան է խոսել և միշտ՝ ճշմարիտը, ժողովներին որքան և որքան է ոտքի կանգնել: Հարյուր անգամ միայն՝ Խաչոյի համար: Այո, մշեցի Խաչոյի արտի, արտերի համար նախագահի, նախագահների դեմ հա ճակատ է տվել: Խեղճ մարդը՝ մշեցի Խաչոն, տարին մի արտ էր պատրաստում լանջերին, ճորաբերանին, քարերի մեջ, նախագահը խլում էր, թև ու թիկունք ջարդելով՝ մշեցի Խաչոն քարցանք սարալանջերից էր հողը խլում, ճորից էր հողը խլում, նախագահը... նախագահը՝ Խաչոյից: Եվ ինքը՝ Մամփրեն, ամեն ժողովի ոտքի էր կանգնում՝ արդար չէ, բողոքում էր, սխալ է, և բացատրում էր՝ արտը Խաչոյից խլեցիք, իմացած եղեք, որ այդ արտը կկորցնեք. կտրորեք, կտաք բուլդոզերի բերանը, կլքեք-կտաք հեղեղի բերանը՝ կլցնեք ձորը (ինչպես որ եղավ, ինչպես որ եղավ): Թողեք, ասում էր, թող այդ լաթ արտը Խաչոյի ձեռքին մնա և սարալանջին կպած: Բայց լսողն ո՞վ էր: Քանզի խոսքը բանավոր էր՝ քամու բերան ընկած աշնան տերև: Իսկ գիրը, գիրը, ճշմարտախոս գիրը... Հաշվիր, թե խոսքդ քարի վրա ես քանդակել, ժայռերի վրա՝ միշտ աչքի դիմաց, հաշվիր, թե քանց ցորեն ցանել ես, և ծիլ է տվել, կանաչել է, հասունացել ու ծփում է: Դե եկ ու մի նայիր, եկ ու ասա այստեղ արտ չկա և ասա, ասա՝ ցորենի հասուն արտը ոչ մեկին, ոչ մեկին պետք չէ: Ախ, եթե Մամփրեն հայոց գրերին էն գլխեն ծանոթ լիներ: Բայց ուշ չէ, բոլորովին էլ ուշ չէ, մի օրվա կյանք էլ ունենաս, այդ մեկ օրն էլ հարկ է, որ կռվես արդարության համար, ճշմարտության ու գեղեցիկի համար... Խաչոն դեռ «ավելորդ» մի արտ ունի, մշեցի Խաչոյի վերջին արտը դեռ մնում է սարալանջին, Խաչոն առվույտ է ցանել ու սպասում է նախագահի վճռին: Ո՛չ, այդ արտի ճակատագիրն արդեն Մամփրեն է վճռելու: Մամփրեն հենց այս գիշեր Մաշտոցի ասպետ գինվորները կշարի և, արևը չծագած, կքշի ուղիղ կոլտնտեսության գրասենյակ: Այդպես:

Մատիտը բռում սեղմած՝ Մամփրեն մարտական քայլում էր. այլևս ոչ մի անկողին՝ առանց այն էլ քուն չի գալիս աչքերին. այլևս ոչ մի անկողին՝ առանց այն էլ ապրելու քիչ ժամանակ է մնացել, իսկ Մամփրեն անելիքներ ունի: Գործ ունի: Կռիվ ունի: Ջորջի-նակ...

Տես, թե այդ հիմարները, կոլտնտեսության վարչության ու գյուղ-սովետի խելոքները ինչ են որոշել. որոշել են ծառերը կտրել և հրապարակ պատրաստել, ուռենիները իրենց հով ու գովով, անուշ սովերներով սրբել և տեղը ասֆալտ փռել: Ուրեմն աղբյուրի մոտի ուռենիները...

Եվ հանկարծ գայթեց: Թվաց, թե տախտակապատ հատակին քար հայտնվեց-կտրեց ճանապարհը, զարկվեց ոտքին: Մամփրեն գայթեց և ձեռքը տարավ գլուխը.

- Օխաաաա...- Ծոծրակի մոտ այնպես իրական պոռթկաց ցավը, ինչպես, է, այն օրը, երբ ինքը Մեհրեաղբյուրի մոտ Օսմանի նենգ լակոտ Օսմանին լավ տրորեց, ապա ծնկեց՝ ջուրը դեպի իրենց շաղ-գամի արտի կողմ շտկելու, իսկ այդ ճառոտ լակոտը, այնուամենայնիվ, թիկունքից քարով զարկեց-ջարդեց իր գլուխն ու փախավ և ուսն ի ետ քարերի պես շարտում էր,- Աթաբունար... Աթաբունար,- որպես թե՛ աղբյուրի անունը Մեհրե չէ, այլ Աթաբունար, որպես թե՛ աղբյուրը քոնը չէ, այլ իմը...

- Օսման, ես քու հավատը...

Կոտորումն ու գաղթը վրա տվեցին և Մամփրեի ու քո կռիվը կիսատ մնաց: Եվ մնաց որքան ժամանակ, որքան ժամանակ, մինչև այսօր... Իսկ այսօր, հիմա, հենց այս գիշեր Մամփրեն քո նենգ հերը կանիծի... Ահա թե ինչի համար, թե ինչի համար, ինչի համար Մամփրեն սովորեց հայոց գրերը... Յա, Մարաթուկ...

Գլխապտույտի մեջ և աչքերը մթնդած և շունչը հեհեհ փսփսում էր դեպի սեղանը և այն մտքից, թե կարող է հանկարծ շունչը փչել, Մամփրեն սարսռաց... Տեր աստված, այդպիսի դաժանություն չանես, այսքան կյանք ես պարզևել Մամփրեին, շնորհիք նաև մեկ գիշեր, թաք մեկ գիշեր, այս գիշերն ի լույս: Եվ բավական է: Եվ Մամփրեն գոհ կմնա: Եվ Մամփրեն խաղաղ աչք կփակի: Սուրբ

Մարաթուկ, դու, դու ճանանչ ես, ախր, Մամփրեին, դու օգնիր, որ Մամփրեն իր անպատասխան կոհվը անի (ահա թե ինչի համար սովորեց հայոց գրերը), իր պարտք-կոհվը տա, ապա կամքը քոնն է: Յա, Մարաթուկ...

Բայց հայացքի դիմաց մշուշ էր, ճերմակն ու կարմիրը խառնվել էին իրար: Նա բռունցքով տրորեց կուրծքը, քունքերը և օգնության կանչեց Էրգրի սարերի շունչը, տրորեց աչքերը և օգնության կանչեց սարերին փլված ճանանչ եկեղեցիների զորությունը, և մատիտը ձեռքն առավ... Հիմա, հիմա... Ահա թե ինչի համար, թե ինչի համար սովորեց հայոց գրերը: Հիմա...

Բայց մատները չէին ենթարկվում, ձեռքը դողում էր և հենց առաջին տառը ճղվեց:

- Քու անունը... Օսման:

Ուղքի ելավ և հուզված սկսեց քայլել... Հիմա, հիմա, սիրտը կհանդարտի, դողը հիմա կանցնի, աչքերը կլուսավորվեն, կհանդարտի սիրտը, և Մամփրեն քո հարամ հերը կանիծի, ճամփաների դարանակալ ավագակ... Ահա թե ինչի համար, ինչի համար Մամփրեն սովորեց հայոց գրերը: Համբերիր, հիմա, հիմա...

Հետո ննջարանից բերեց որդու ծխախոտը, վրա-վրա ծխեց և քշեց դեպի սեղանը: Յա, Մարաթուկ...

Ընտրեց տետրերից լավագույնը, մատիտներից՝ ամենակարմիրը, թքոտեց մատիտն ու սկսեց.

«Օսման, ես քու հավատը...»:- Ո՛հ, սուրբ Մաշտոցի տառերով այդ հարամին հայիոյելը մեղք է: Եվ բացեց տետրի նոր էջ:

«Օսման, թալանչի՛ Օսման...»:- Այ, այսպես, հենց այսպես պետք է սկսել, բայց... անտեր աջը ինչո՞ւ է դողում: Նա ձախով խփեց աջին և բացեց նոր էջ:

«Օսման, թալանչի՛ Օսման...»:- Ո՛հ, մատիտը, կարծես, ուզած կարմիրը չէ, հարկ է ընտրել վառ կարմիրը, այն գույնով, որ վարժապետ Տեր Հարությունը տառերն էր գործում, այդ գույնով պետք է գրել՝ արնագույնով: Եվ բացեց նոր էջ:

«Օսման, թալանչի՛ Օսման...»:- Ո՛հ, տառերը, կարծես, փոքր ստացվեցին և ոչ այնքան զգաստ: Հարկ է գրել գլխատառերով և

այնպես շեշտ ու զգաստ, որ ավարառուն գրի տեսքից իսկ դողա:
Եվ բացեց նոր էջ:

.....
.....
.....

Լուսաբացին որդին հորը գտավ սեղանի մոտ մարած, ճակատը՝ սեղանին, սեղմված բռունցքում մատիտը և ճակատի տակ՝ կարմիր գլխատառերով գիրը.

«Օսման, թալանչի՛ Օսման, ուրեմն որպես ավազակ որ ճամփին կանգնեցիր, էդ ճամփեն քոնն է, հա՛: Քու թալանչի ձեռքն, որ դռան դիպավ, էդ տունը քոնն է, հա՛: Քու գիշատիչ աչքն, որ սարը տեսավ, էդ սարը քոնն է, հա՛: Քու հարամ շունչն, որ աղբրակին դիպավ, էդ աղբյուրն քոնն է, հա՛... Աթաբունար... Մամփրեն ճար չունեցավ, թե քեզ տրորեր, տրորեր ու տրորեր, ու դու հասկանայիր, թե Տավլորիկի սարերում ու ողջ Սասնո սարերում Աթաբունար հարամանուն աղբյուր չկա: Չկա ու չկա: Աղբյուրի անունը Մեհրե էր ու Մեհրե կմնա՝ Մեհրեաղբյուր: Պատմություն կա, արարիչ կա ու հնուց եկած զրույց. Աոյոժ Մեհրն էդտեղ, հենց էդ աղբրակի բխած տեղն է հանդիպել աոյոժին ու ճղել զաոյոժն ու, կամոք արարչի, տեղն ու տեղն աղբյուր է բխել: Եվ արարիչն ինքն է կնքել՝ Մեհրեաղբյուր: Արարիչն է ծնել ու արարիչն է կնքել: Օսման, թալանչի՛ Օսման, ես էլ մեռնեմ, դու էլ մեռնես, աղբյուրի անունը Մեհրե էր ու Մեհրե էլ կմնա:

Մամփրե արքա»: